वेदविपाशा

Vol. 09-10 2022-2023

संरक्षकः

प्रो. श्रीनिवासवरखेडी

कुलपतिः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

प्रधानसम्पादकः

प्रो. मदनमोहनपाठकः

निदेशकः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः (हि. प्र.)

सम्पादक-मण्डलम्

डॉ. विजेन्द्रकुमारशर्मा (ज्योतिषम्)

डॉ. राहुलकुमारझा (वेद-कर्मकाण्डः)

डॉ. सुरेशपाण्डेयः (व्याकरणम्)

डॉ. हरिओमः (शिक्षाशास्त्रम्)

डॉ. संजय कुमार

डॉ. शक्तिशरणशर्मा (साहित्यम्)

पकंज

डॉ. ऋचाविश्वाल (आग्लम्)

संयोजनम् : IQAC वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः (हि. प्र.)

Title : **VEDA VIPASHA (वेदविपाशा)**

Vol.: : **9-10**

Year : 2022-2023

Price : Rs. 380/-

© Vedavyas Campus

Copy :

Printed & Published by : **Prof. Madan Mohan Pathak**
Director
Central Sanskrit University, Vedavyas Campus,
Balahar, Himachal Pradesh-177108

Editor : **Prof. Madan Mohan Pathak**

Email : **pub.vvc@gmail.com**

Website : **csu-balahar.edu.in**

Fax / Phone No. : 01970-245409

Printed at : GN Enterprises
Daulatpur Chowk, Distt. Una (HP)
Mob.: 98161 15555

Composed & Designed By : Rajender Rana for GN Enterprises

सूचना :– प्रकाशित लेखों व शोधपत्रों से प्रकाशक का सहमत होना अनिवार्य नहीं है।

प्रस्तावना

नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय

अखण्डब्रह्माण्डनायकस्य निःश्वासोच्छ्वासभूतः वेदः सकलचराचरजीवानां कल्याणार्थं प्रवृत्तो वर्तते। सायणाचार्यस्य मतानुसारमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः अलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः। अर्थात् वेदद्वारा एव जीवानाम् इष्टप्राप्तिः एवं अनिष्टपरिहारः भवितुमर्हति। वेदः सकलज्ञान-विज्ञानानां मूलम् आकरो वा कथ्यते। वेदः न केवलं सकलज्ञान-विज्ञानानां मूलमपितु भगवत्याः धरणिदेव्याः अपि आधारभूतो विद्यते। तद्यथा-

गोभिः विप्रैश्च वेदैश्च सतिभिः सत्यवादिभिः।

अलुब्धैः दानशीलैश्च सप्तभिः धार्यते मही ।

ऊपर्युक्तैः सप्तवस्तूनां पुण्यप्रतापैः एव इयं धरणिः स्वयं सुरक्षिता सति अस्मान् धारयति। किमधिकम्? यावत् कालपर्यन्तम् इह धरा-धाम्नि वेदस्य प्रचारः प्रसारश्च भविष्यति तावत् कालपर्यन्तम् इयं धरणिदेवी अस्मान् धारयिष्यति। इत्थं सर्वं विचिन्त्यैव भारतसर्वकारस्य अधिकारिभिः विशिष्य सकल-कलादक्षैः युगपुरुषैः माननीयैः प्रधानमन्त्रिमहोदयैः राष्ट्रियशिक्षानीतौ आमूलं परिवर्तनं कृतम्। अनेन परिवर्तनकर्मणा भारतीयज्ञान-परम्परायां नूनमेव अभिवृद्धिः भविष्यति। न केवलं भारतीयज्ञानपरम्परायाः अभिवृद्धिः अपितु अनेन वेद-वेदाङ्गादिचतुर्दश-विद्यायाः अध्ययन-अध्यापनादि-अभ्यासेन, आतंक-अनाचार-अराजकता-व्यभिचार-क्षेत्रवादादीनां मूलोच्छेदः नूनमेव भविष्यति।

वेदाः यज्ञार्थमेव प्रवृत्ताः सन्ति। उक्तमेव श्रीलगधमुनिना - वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः..... इति। यज्ञं नाम सकलं सत्कर्म। वेदे एव निर्दिष्टमस्ति यत् अहं (वेदपुरुषः) महान्तं पुरुषं आदित्यवर्णन्तमसः परस्तात् वेद्मि। कोऽपि जीवः तमेव विदित्वा अतिमृत्युं (अमृततत्त्वं मोक्षत्वं) दुःखान् विमुक्तिम् अवाप्नोति। आस्तिकानां नये दुःखात् विमुक्तये अन्यः कश्चिद् उपाय एव नास्ति।

ॐ वेदाहमेतम्पुरुषम्महान्तमादित्यवर्णन्तमसः परस्तात्।

तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय।।

एवमेव सांसारिकानां कल्याणनिमित्तं नैके मन्त्राः वेदे यत्र-तत्र-सर्वत्र द्रष्टुं शक्यते। एतत् सर्वं मनसि निधाय वेदव्यास-परिसरस्य सर्वेऽप्याचार्याः सम्भूय समेषामपि षडङ्ग-वेदोपवेदानां संरक्षण-संवर्धनदृष्ट्या **वेदविपाशा**-नामधेयां विशिष्टां शोध-पत्रिकां प्रकाशयन्तः सन्ति। अनेन प्रकाशनाख्येन यज्ञकर्मणा न केवलं परिसरस्थानां छात्राणां ज्ञानवृद्धिः कल्याणञ्च जायते, अपितु अस्याः ज्ञानालोकेन आभारतं चकास्ति।

अस्मिन् पुण्यकर्मणि अस्माकं केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिवर्याणां श्रीमतामाचार्यश्रीनिवासवरखेडी-महोदयानां योगदानम् अवर्णनीयमेव वर्तते। तेषामेव औदार्येण संयुक्तांक (२०२१-२२ एवं २०२२-२३) रूपेण अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं भवति। एतस्मिन् शुभावसरे प्रार्थ्यन्ते परिसरस्य अधिष्ठातृदेवः आशुतोषव्यासेश्वरमहादेवः, भगवतीत्रिपुरसुन्दरीदेवी च। अपि च स्मर्यन्ते परिसरस्य सर्वेऽपि पूर्वप्राचार्याः, आचार्याः, अध्यापकाः, कर्मचारिणः। तेषां समेषां शुभकामनया सहयोगेन च नवम-दशममाङ्कद्वयोः संयुक्तांक-प्रकाशनं भवति। सर्वान्ते प्रकाशनकर्मणि टंकणजन्यदोषात् बुद्धिभ्रमदोषाच्च या अशुद्धयस्ताः स्वयमेव संशोध्य व्यवहरन्तु सुधयः इति अभ्यर्थना।

विनयावनतः

प्रो. मदनमोहनपाठकः

निदेशकः

शिवरात्रिः २०७९

१९ फर. २०२३

विषयसूची (संस्कृतम्)

क्र.सं.	विषय:	शोध-लेखकः	पृष्ठ सं.
1.	असंलक्ष्यक्रमध्वने: वैशिष्ट्यम्	डॉ. वी. बालाजी	7-8
2.	अनुबन्धपरिभाषापञ्चतयी	डॉ. वैथी सुब्रमणियन	9-17
3.	द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणम्	के. मनोज्ञा	18-21
4.	श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मयोग:	डॉ. मञ्जुनाथ एस्. जी.	22-25
5.	मूल्याङ्कने मापने च प्रश्नानाम् उपादेयता	डॉ. कृष्णानन्द दन्नाना	26-30
6.	वैदिकज्ञानपरम्पराया: सन्दर्भे वेदानां स्वरूपं महत्त्वञ्च	वेदप्रकाशआर्य:	31-33
7.	वत्सापाकरणविचारपरिशीलनम्	डॉ. आर. सुब्रह्मण्यभिडे	34-36
8.	रत्नावल्यां समाहितानाम् अलङ्काराणां विवेचनम्	देवेन्द्रप्रसाद:	37-45
9.	संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य स्वरूपम्	डॉ. सत्यदेव:	46-50
10.	भार्गवराघवीये महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम्	डॉ. लक्ष्मीकान्त षडङ्गी	51-56
11.	वर्तमानसंस्कृतशिक्षणे भाषणकौशलस्य परिष्कारार्थम् उपकरणानां पाठ्येतरक्रियाकलापानां च योगदानम्	डॉ. हरि ओम	57-61
12.	श्रीभर्तृहरे: नीतिशतके सत्कर्मण: वैशिष्ट्यम् : एका समीक्षा	डॉ. प्रीतिलक्ष्मीस्वाईं	62-65
13.	ऋतुसंहारकाव्ये प्रथमसर्गे प्रतिपादितानां वनस्पतीनां आयुर्वेददृष्ट्या विवेचनम्	डॉ. नीरजतिवारी	66-72
14.	वास्तुशास्त्रे गृहनिर्माणसम्बद्धवनस्पतीनामुपयोगविमर्श:	अनुराग:	73-74
15.	प्राकृतिकजलसरोवराणामौषधीयमहत्त्वम्	सुशान्तकुमार:	75-76
16.	न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या: पदार्थोद्देशवादे दिनकरी-प्रभा- मञ्जूषाटीकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्	सुव्रत-गायेन:	77-79
17.	व्युत्पत्तिवादानुसारेण लृङर्थविमर्श:	डॉ. सन्तुसिंह:	80-81
18.	लक्षणाया वृत्तित्ववावृत्तित्वविमर्श:	प्रलयनन्दी	82-85
19.	स्तोत्र लक्षणं, वेदान्तदेशिककृतदशावतारस्तोत्रञ्च	डॉ. बी. केशवप्रपन्नपाण्डे	86-90
20.	महायानसम्प्रदाये पारमितानां महत्त्वम्	डॉ. प्रदीपकुमारद्विवेदी	91-97
21.	ज्योतिषशास्त्रस्कन्धभेदः तत्प्रतिपाद्यविषयविवेचनञ्च	डा. यज्ञदत्तः	98-100
22.	योगवासिष्ठे मनस्तत्त्वम्	डॉ. दर्शना रॉय:	101-103
23.	आत्मबोधप्रकरणग्रन्थस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्	डॉ. योगेश पाण्डेयः	104-107
24.	ऋग्वेदे अलङ्कारवर्णनम्	डां. राहुलकुमारझा	108-109
25.	वेदेषु पर्यावरणविज्ञानम् (Environment Sciences)	केशव कुमार पाण्डेयः	110-112
26.	वेदेषु वृष्टिविज्ञानम् (Meteorology Sciences)	कृष्णकुमारपाण्डेयः	113-115
27.	मोक्षतत्त्वत्वेन अतिथिसत्कारस्य विचारविमर्शो महाभारतदिशा	डॉ. श्याम बाबू	116-118
28.	शङ्कराचार्यकृतस्य वाक्यवृत्तिग्रन्थस्य समीक्षात्मकमध्यनम्	डॉ. सन्दीप चटर्जी	119-124
29.	श्रीपतिभट विरचितज्योतिषरत्नमालाया: समीक्षणम्	आनन्द प्रकाशपाठक:	125-127

विषयसूची (हिन्दी)

क्र.सं.	विषय:	शोध-लेखकः	पृष्ठ सं.
1.	वर्तमान भारतीय शिक्षा पद्धति में नई शिक्षा नीति की प्रासंगिकताः आत्मनिर्भर भारत के संदर्भ में	डॉ. निशू कुमार	128-132
2.	कबीर का समाज दर्शन	कविता कुमारी	133-137
3.	भारत मे सतत विकास की आवश्यकता एवं रणनीति	रवीन्द्र कुमार, सुलेमान	138-146
4.	भारतीय-ज्ञान-परम्परा में स्वास्थ्य चेतना की व्यापकता	डॉ. श्रुतिकान्त पाण्डेय	147-151
5.	युवावर्ग में बढ़ती नशावृत्ति ,ग्रहों का प्रभाव और मानवीय मूल्यों का ह्रास	डिम्पल	152-155
6.	वैदिक शिक्षा दर्शन की तात्त्विक विवेचना	रजनीकान्त दीक्षित, प्रो. चन्दना डे	156-161
7.	वर्तमान परिदृश्य और समकालीन हिन्दी कविता में नारी विमर्श	डॉ. महक	162-164
8.	भारतीय वाङ्मय में योगाङ्ग नियम विवेचन	डॉ. रविकुमार	165-173
9.	उपनिषदों में वर्णित योग के उपाङ्गों का विवेचन	वेदप्रकाश आर्य	174-179
10.	चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व विकास में आहार की भूमिका	अरविन्द अहिरवार	180-185
11.	ग्रन्थालय विज्ञान के पञ्च सूत्र : साम्प्रतिक उपादेयता	सुधांशु सोनी	186-187

विषयसूची (ENGLISH)

S.N.	TOPIC	Researcher	P. No.
1.	Overcoming Skepsis : Kundalini as a Meshach to Salvation	Suriya R, Aiswarya B, Dr. T. S. Ramesh	188-191
2.	Effect of Yogic Practices with Psycho Neurobics on Blood Pressure (Systolic) & Heart Rate Among Adolescentscepital stressed Girls	K. J. Sridevi, Dr. R. Elangovan	192-197
3.	Environmental thinking in the Light of Vedic Literature	Prabir Sarkar	198-200
4.	Spiritual Insights from Vedas, Upanishads, Puranas and Smritis: Towards a More Sustainable Paradigm	Dr. Prashant Dwivedi	201-204
5.	Prelude of Covid-19 On Agribusiness Supply Chain-Evidence From Literature	Kamlendra Kumar Verma, Prof. C.B. Singh	205-208
6.	Improved Sleep Quality and Mood On Fasting Blood Glucose, Acute and Sustained Phases of Insulin Release among Pre-Diabetes : An Observation from A Yoga and Walking Based Rct	Jintu Kurian*[1], Ramesh Mavathur Nanjundaiah[1], Utpala Karanth[2], Venugopal Vijayakumar[3]	209-217

7.	Effects of Yoga on worry, Positive and Negative Affectivity in adolescence girls with visual impairment: A Randomized Controlled Trial	Madhuri paragkelkar 1 , Sowjanya Mallempati 1 *, Soubhagyalaxmi Mohanty 1	218-222
8.	New education policy: challenge and opportunities in 21st century	Dr. Anamika Chauhan	235-225
9.	A Study of Anxiety and Mental Health of Sportspersons	Dr. Sanjay Kumar	226-230
10.	Value of Mistakes in Human Life	Dr. Somnath Das	231-234
11.	The Great Woman Characters in Abhijnanasakuntalam and Kumarasambhavam	Supriya Roy	235-237
12.	Nature and Environment Reflected in Kumarasambhava	Dr. Arnav Patra	238-239
13.	The Role of Public Library Management and Services	Rajdarshini Mekap	240-243
14.	Religion and Moral Values: Special Reference with Indian Tradition	Dr. Nasiruddin Mondal	244-249
15.	INTERPRETATION OF BAL-GRAHA IN AYURVEDA	Dr. Prem Shanker Upadhyay	250-253
16	Study of Anthropometric Parameters in Relation to Prakriti (Somatic Constitution) of Children : A Review	Aanmoul Neidhhii Dr. Prem Shanker Upadhyay	254-257
17.	An Analysis of Financial Inclusion in India	Dhananjay Kumar Jha1 Prof. Arun Kant Gautam2	258-264
18.	Elements of Sanskrit Poetics in John Donne's poem 'The Canonization'	*Dr. Richa Biswal	265-271

1. असंलक्ष्यक्रमध्वनेः वैशिष्ट्यम्

डॉ. वी. बालाजी

सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः,

द्वा. दो. गो. दो. वैष्णवमहाविद्यालयः, अरुंबक्कम्, चेन्नई

''अदोषौ शब्दार्थौ काव्यम्'' इति काव्यस्य सामान्यलक्षणं सर्वसंमतं भवति। कौ तौ शब्दार्थौ इत्याकाङ्क्षायां, तदुक्तं काव्यप्रकाशे –

''स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा[1]''

तत्र वाचक, लक्षक, व्यञ्जक इति शब्दत्रयं भवति। तदाधारीकृत्य वाच्य, लक्ष्य, व्यङ्य इति अर्थत्रयमपि भवति। तेषु व्यङ्ग्यार्थाः उक्तार्थत्रयादाविर्भवति। अर्थात् सर्वेषामप्यर्थानां व्यञ्जकत्वं सम्भवति। तदप्युक्तं तत्रैव –

''सर्वेषां प्रायशोर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते[2]''

इति। ततः परं उत्तम, मध्यम, अधम नाम्ना काव्यभेदाः कृताः। तेषु उत्तमकाव्यस्य लक्षणम् एवमुक्तं –

''इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिः इति बुधैः कथितः[3]''

इति। अर्थस्तु–यस्मिन् काव्ये वाच्यात् व्यङ्ग्यप्राधान्यं वरीवर्ति, तत्काव्यम् उत्तमकाव्यमिति। एवं अयमेव विषयःपूर्वमेव ध्वन्यालोके च–

''यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतः स्वार्थौ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः।।[4]''

इत्युक्तं भवति। ततः परं ध्वनेः विभागः कृतः, अविवक्षितवाच्यः, विवक्षितान्यपरवाच्यः इति। ततः परं तयोः अवान्तरभेदाः कृताः। तेषु भेदेषु केषाञ्चन भेदानां लक्षणं सोदाहरणं निरूपितं भवति। तेष्वुदाहरणेषु नाटकीयश्लोकाः उद्धृताः भवन्ति। तेषां विषये किञ्चित् पश्यामः।

तत्र ध्वन्यालोके तृतीये उद्योते असंलक्ष्यक्रमध्वनेः वस्तुद्वारा पारम्पर्येण व्यञ्जकान् वदति –

''सुप्-तिङ्-वचन-संबन्धैः तथा कारकशक्तिभिः।

कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित्।।[5]''

अयं भावः–

तत्र सुपः स्वौजसादयः एकविंशतिः, तिङः तिप्तस्झिप्रभृतयः अष्टादश, वचनान्येकवचनप्रमुखानि त्रीणि, सम्बन्धाः स्वस्वामिभावादयः षष्ठ्यर्थाः, तैस्तथा कारकशक्तिभिः कर्तृत्वादिभिः षड्भिः, कृतः – कर्तृकर्मभावादिषु विहिताः धातोः प्रातिपदिकत्वसम्पादकाः प्रत्ययाः, तद्धितस्त्वलादयः, समासाः अव्ययीभावादयः षड्विधाः, चकारात् निपाताः, अद्रव्यार्थाश्चादयः,उपसर्गाः क्रियायुक्ताः प्रादयः, कालाः भूतादयः, आदि शब्दात् प्रकृतयः सर्वनामानि, इत्येतैः क्वचित् अलक्ष्यप्रमव्यङ्यः रसादिध्वनिः द्योत्यो भवति इत्यर्थः।।

इदानीं तेषां सुबादीनां व्यञ्जकत्वं श्लोकेन अनेन उच्यते। हनूमन्नाटके लङ्कायां रामविक्रमेण निर्विण्णस्य रावणस्योक्तिरूपमिदं पद्यं –

''न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः तत्राप्यसौ तापसः

सोप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।

धिग्धिक्कृच्छ्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रूनैः किमेभिर्भुजैः।।[6]''

अस्यार्थः –

प्रथमतस्तु निर्जिताखिललोकस्य मे अयमेव महाननादरः यत् मे शत्रवः सन्ति इति। तत्र अरयः इत्यनेन बहुसङ्ख्यकाः वानराः सन्ति इति आपाततोर्थः अपि तु एकः रामः तेन भयात् बहुधा दृष्टमिति कारणात् बहुवचनप्रयोगः, अतः बहुसङ्ख्यकाः द्विषः सन्ति मे अपरः न्यक्कारः। अरिष्वपि कश्चिद्धीरो भूपतिः स्यात् तत्प्रधानश्चेत् न तथा अनादरः स्यात्, किन्तु वनेचरः तपस्वी इति मे अपरः तिरस्कारः। सोऽपि दूरे काननादौ स्यात् चेत् न तथा परिभवः, किन्तु सः लङ्कायां मत्समक्षमेव तिष्ठति इति मे अन्यः अनादरः। सोऽपि अत्र केवलं तिष्ठति चेत् न तथा तिरस्कारः भवेत्, किन्तु मां विक्रमयति इति मे अपरः अपमानः। विक्रमेऽपि यदि सः एकं द्वौ वा राक्षसौ निहन्यात् न तथा परिभवः भवेत्, किन्तु राक्षसानां कुलमेव निश्शेषेण हन्तीति मे अन्यस्तिरस्कारः। तथाभूते सत्यपि राक्षसेन्द्रः रावणः जीवतीति महदाश्चर्यं भवति। रणमुखे शक्रमपि जित्वा प्राप्तख्यातिं मेघनादमपि धिक्काराः यो हि तापसमेकं जेतुं न अशकत्। महता प्रयत्नेनोत्थापितः कुम्भकर्णोऽपि न कस्मैचिदपि प्रयोजनाय अभवत्।

अथवा किमन्येषां गर्हणैः फलं, विशालमपि स्वर्गं क्षुद्रग्रामवत् सर्वतो विधूननेन व्यर्थमेव स्फीतैः मे बाहुभिः किं फलं सञ्जातं यैः तापसमेकमपि नैव पराजितं भवति इति श्लोके भूयसा सर्वेषामप्येषां स्फुटमेव व्यञ्जकत्वम्। इतः परं क्रमशः व्यङ्ग्यं दर्शयति।

तत्र ''मे यदरयः'' इत्यनेन सुप्-संबन्धवचनानामभिव्यञ्जकत्वं भवति। तत्र ''मे'' इत्यत्र ङस् विभक्तिः सुप्, अरिभिः सह इति वध्यघातकभावसंबन्धः सूचितः। एवं ''अरयः'' इति बहुवचनं, एवकारश्च सम्भूय न्यक्कारान्तरासम्भवद्वारा स्वपराक्रमातिरेकं, त्रैलोक्याद्वितीयविक्रमेण स्वेन सह एकस्यऽपि वध्यघातकभावानौचित्यं किं पुनः बहूनाम् इति सूचयन्ति।

एवं ''तत्राप्यसौ तापसः'' तद्धितनिपातयोःव्यञ्जकत्वम्। तत्र तद्धितस्तापसशब्दे अण् प्रत्ययः, अपि शब्दो निपातः, एतौ च असौ इति सर्वनाम्नः उपलक्षणम्। ते च अतिविक्रान्तनृपतेः धीरस्य कथञ्चिदभ्युपगन्तव्यं, तपोमात्रसाधनस्य युद्धानभिज्ञस्य तया तदनौचित्यं, मानुष्येण भक्ष्यत्वं च व्यञ्जयन्ति।

एवं ''अत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः'' इत्यत्र ''निहन्ति'', ''जीवति'' इत्यत्र तिङ् निर्देशः कृतः, ''अत्र'' इति अधिकरणत्वस्य, राक्षसकुलमिति कर्मत्वस्य च कारकशक्तेः व्यञ्जकत्वं संभवति। एतच्च एवकारस्य, ''नि'' इत्युपसर्गस्य जीवधातोः, ''अहो'' इत्यव्ययस्य, रावणपदस्य उपलक्षणं भवति। तथा च – मदनधिष्ठिते देशे यदि सः तिष्ठेत्, अत्र स्थितोऽपि यदि तूष्णीं भवेत्, अतूष्णीम्भावेऽपि राक्षसान् यदि न हन्यात्, कस्यचिदेकस्य हननेऽपि तत्कुलमामूलं यदि सम्प्रत्येव न विनाशयेत्, तथाभावेऽपि यदि त्रैलोक्याद्भुतविक्रमो रावणनामाहं प्राणान् न धारयेयं, तदैतत् कथञ्चन संघटेत। न तु तथा तदद्भुतमेवेदं मत्प्राख्यातशौर्यप्रतिकूलमखिलम् आपतितम् इत्यादयोर्थाः व्यञ्जयन्ते।

एवं ''धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा। स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिः भजैः'' इति श्लोकस्योत्तरार्धे कृत्तद्धितसमासोपसर्गाणां व्यञ्जकत्वं सङ्गच्छते। तत्र ''धिक् धिक्'' इत्यव्ययस्य, शक्रशब्दस्य,प्रबोधितः इत्यादौ प्रेरणार्थकणिचः उपयोगः कृतः, स्वर्गे ग्रामटिकात्वारोपस्य, ''भुजैः'' इति बहुवचनस्य च उपलक्षणं भवति। तथा हि – शक्नोत्यरीन् जेतुमिति व्युत्पत्या शक्रस्य दुर्जयत्वं, शक्रं जितवानिति शक्रजिदिति क्विपा तद्विजयस्य कृतपूर्वत्वं, तेन मेघनादस्य शौर्यप्रकर्षेण रामविजयसौकर्यं, तदनाचरणं धिक् धिक् इति वीप्सया तस्य गर्हणीयतमत्वं, णिचा, क्तवतुना ''प्र'' इत्युपसर्गेण च कुम्भकर्णजागरणे फलविशेषाशया बहुलाऽऽयासकरणं, प्रबोधस्य भूतकालकत्वेन सिद्धत्वं, तस्य सर्वथा त्यक्तनिद्रत्वं च द्योत्यते। ततः क्षुद्रतापसस्य झटिति विजेयत्वं, तदनुष्ठाने तत्सर्वनैष्फल्यम्, तेन निन्द्यतातिशयः व्यङ्ग्यः, स्वर्गे ग्रामटिकात्वारोपेण सुजयत्वं, ''वि'' उपसर्गेण लुण्ठनस्य व्यापकतामुखेन स्वर्गस्य स्थूनामात्रावशेषत्वं, बहुत्वेन, उच्छूनत्वेन च भुजानामेकतमेनापि सुकरस्य तज्जयस्य, एवं मिथः सहचरितैः बहुभिरप्यकरणात् वृथायुद्धकण्डूतिवहनाच्च व्यर्थत्वपुष्टत्वद्वारा वचनीयत्वप्रकर्षः समस्तवाक्येन कुत्सिताधिक्येन स्वक्रोधोद्भवौचित्यं, तेन रौद्ररसः, पुनर्युद्धोत्साहः, वीररसश्च व्यज्यते।

एवं पूर्वोक्तवत् अनेकबहुव्यञ्जकरसानुभवश्लोकाः काव्येषु उपलभ्यन्ते। परन्तु सूक्ष्मेक्षिकया एव श्लोके विद्यमान निगूढार्थानां अवगतिः सञ्जायते, अर्थात् व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं संप्राप्यते अनुभूयते च इति। सूक्ष्मेक्षिकावलोकनं तु न सामान्यस्य भवति, अत्रोक्तसामान्यपदं केवलशब्दार्थज्ञानविषययुक्तं द्योतयति। तदप्युक्तं ध्वन्यालोके –

''शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्वज्ञैरेव केवलम्''।।[7]

इति। तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य वेदनं काव्यार्थतत्वज्ञविषयं भवति। तदर्थं सूक्ष्मेक्षिका आपेक्षते, तत्तावत् प्रज्ञानवनवोन्मेषशशालिनीरूपप्रतिभया एव सञ्जायते। तदप्युक्तं तत्रैव ''अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषं'' इति। अतः प्रथमम् आचार्येण श्लोके विद्यमानव्यङ्ग्यार्थाः अवगन्तव्याः, तदर्थं सः प्रतिभामपेक्षते। यदि सः प्रतिभां संपादयेत् (प्रतिभायुक्तः भवेत्),स्वीय प्रतिभया व्यङ्ग्यार्थानपि अवगमयति चेत्, तर्हि तेन व्यङ्ग्यार्थप्रदर्शकश्लोकाः पाठयितव्याः। तदा छात्रावगमने विघ्नाः सञ्जायन्ते। तेषु कक्ष्यायां द्वित्राः छात्राः पूर्वमेव साहित्ये प्रकरणग्रन्थान् संयक् पठित्वा भवन्ति चेत् तस्य किञ्चित् सुलभावगमनाय भवेत्, नास्ति चेत् सर्वछात्रावगमनाय आचार्येण प्रयत्नः विधेयः।

पादटिप्पणी

1. का .प्र 1 उद्योतः।
2. का. प्र 1 उद्योतः ।
3. का. प्र 1 उद्योतः ।
4. ध्वनि 1 उद्योतः ।
5. ध्वनि 3 उद्योतः ।
6. हनुमन्नाटकम्
7. ध्वन्यालोकः 1 उद्योतः

****

2. अनुबन्धपरिभाषापञ्चतयी

डॉ. वैथी सुब्रमणियन्

सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः

हिमाचलप्रदेशकेन्द्रियविश्वविद्यालयः, धर्मशालाः

पाणिनिः संस्कृतभाषायै व्याकरणं व्यरीरचत् अष्टाध्यायी नाम्ना ग्रन्थेन। तत्र शब्दनिष्पत्तये पाणिनिः शास्त्रकरणीभूताः उपदेशाः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययादेशागमाः अनेके प्रोक्ताः। तेषु धातुप्रातिपदिकप्रत्ययादेशागमेषु तत्र तत्र अनुबन्धाः अर्थात् इत्संज्ञकाः इत्संज्ञकाः वर्णाः आसञ्जिताः पाणिनिना। आसञ्जितानां तेषाम् अनुबन्धानाम् आवश्यकता, तेषां सत्त्वे उपयोगः, प्रतिबन्धः, प्रतिबन्धे सति तत्परिहारः च कथमिति अत्र निबन्धे स्पष्टीभवति।

विषयवस्तुपरिचयः-

पाणिनिविरचितव्याकरणशास्त्रेऽस्मिन् पाणिनिना शास्त्रकरणीभूतेषु उपदेशेषु अनुबन्धाः अर्थात् इत्संज्ञकाः वर्णाः आसञ्जिताः। यथा धातौ – डुकृञ् इत्यत्र डु इत्यस्य ञ्कारस्य, प्रातिपदिके – नदट् इत्यत्र टकारस्य, प्रत्यये – अण् इत्यत्र ण्कारस्य, आदेशे – शी इत्यत्र शकारस्य, आगमे – नुट् इत्यत्र टकारस्य इत्संज्ञा भवति। इत्थम् उपदेशभूतेषु धातुप्रातिपदिकप्रत्ययादेशागमेषु इत्संज्ञकाः वर्णाः आसञ्जिताः, तान् इत्संज्ञकान् वर्णान् निमित्तीकृत्य अनेके विधयः प्रवर्तेरन्। एवञ्च शास्त्रकार्यनिर्वाहाय आसञ्जिताः एते इत्संज्ञकाः वर्णाः उपस्थापकस्य अवयवाः उत अनवयवाः इति संशयः जायते। 1. अनेकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषया इत्संज्ञकानाम् उपस्थापकानवयवत्वं व्यवस्थाप्यते, 2. एकान्ताः अनुबन्धाः, इति परिभाषया इत्संज्ञकानाम् उपस्थापकावयवत्वं व्यवस्थाप्यते। आभ्यां परिभाषाभ्याम् इत्संज्ञकानाम् अनवयवत्वावयवत्वे व्यवस्थाप्य पक्षद्वयेऽपि दोषमुद्भाव्य अवयवत्वपक्षमेव सिद्धान्तीकृत्य तस्मिन् पक्षे दोषस्य न्यूनत्वेऽपि तेषां दोषाणां परिहाराय नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्, नानबन्धकृतमनेजन्तत्वम्, नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति तिस्रः परिभाषाः आरब्धाः सन्ति। एतत्सर्वमत्र निरूप्यते।

विषयवस्तुबिन्दवः -

1. अनेकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषार्थः।
   - 1.1. उपस्थापकस्य अनवयवत्वसाधनम्।
   - 1.2. अनवयवत्वसाधकव्यवहाराः त्रयः।
     - 1.2.1. प्रथमः व्यवहारः।
     - 1.2.2. द्वितीयः व्यवहारः।
     - 1.2.3. तृतीयः व्यवहारः।
   - 1.3. अनवयवत्वपक्षे प्रसक्ताः त्रयः दोषाः।
     - 1.3.1. प्रथमः दोषः।
     - 1.3.2. द्वितीयः दोषः।
     - 1.3.3. तृतीयः दोषः।
2. एकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषार्थः।
   - 2.1. अनुबन्धानाम् अवयवत्वसिद्धिः।
   - 2.2. अनवयवत्वसाधकनिर्देशाः त्रयः।
     - 2.2.1. प्रथमः निर्देशः।
     - 2.2.2. द्वितीयः निर्देशः।

2.2.3. तृतीयः निर्देशः।

3. अनवयवत्वपक्षदोषाणामत्र पक्षे अभावः।

4. अवयवत्वपक्षे प्रसक्ताः त्रयः दोषाः।

4.1. प्रथमः दोषः।

4.2. द्वितीयः दोषः।

4.3. तृतीयः दोषः।

5. अवयवत्वपक्षे प्रसक्तदोषवारिकाः तिस्रः परिभाषाः।

5.1. नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्।

5.1.1. परिभाषार्थः।

5.1.2. परिभाषारम्भप्रयोजनम्।

5.1.3. ज्ञापकम्।

5.1.4. स्वांशे चारितार्थ्यम्

5.1.4. अन्यत्रफलम्।

5.1.5. इत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वम्।

5.1.6. डाप्रभृतीनाम् वर्णप्रश्लेषेण सर्वादेशत्वम्।

5.2. नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्।

5.2.1. परिभाषार्थः।

5.2.2. परिभाषारम्भप्रयोजनम्।

5.2.3. ज्ञापकं तत्चारितार्थ्यञ्च।

5.3. नानुबन्धकृतमसारूप्यम्।

5.3.1. परिभाषार्थः।

5.3.2. परिभाषारम्भप्रयोजनम्।

5.3.3. ज्ञापकम्।

5.3.5. स्वांशे चारितार्थ्यम्।

5.3.4. अन्यत्रफलम्।

विषयवस्तु–

1. अनेकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषार्थः–

1.1. उपस्थापकानवयवत्वसाधनम्–

अनुबन्धाः अनवयवाः इति व्यवस्थाप्यते अनेकान्ताः अनुबन्धाः[1] इति परिभाषया । पाणिनेः व्यवहारात् इत्संज्ञकाः वर्णाः उपस्थापकस्य अनवयवाः इति प्रतीयन्ते। अत्र त्रिभिः पाणिनीयव्यवहारैः अनुबन्धानाम् उपस्थाकानवयवत्वम् उपस्थाप्यते। अनुबन्धाः उपस्थापकस्य अनवयवाः उपस्थाप्ये तदर्थभूते विधेये लक्ष्ये अदर्शनात् अश्रवणात् इति अनेन हेतुना अनुबन्धानाम् उपस्थाकानवयवत्वं सिद्धम्। अत्र प्रश्नः समुदेति यत् अनुबन्धानाम् उपस्थाप्ये अदर्शनरूपेण हेतुना उपस्थापकानवयवत्वं कथं साधयितुं शक्यते इति। सूत्रेषु श्रुयमाणः शब्दः उपस्थापकः वाचकः, लक्ष्ये श्रुयमाणः उपस्थाप्यः वाच्यः। शब्दार्थयोः उपस्थापकोपस्थाप्ययोः वाच्यवाचकभावः तादत्म्यम् इति संबन्धद्वयमपि अत्र शास्त्रे अङ्गीक्रियते।

शब्दार्थयोः भेदे वाच्यवाचकभावः इति संबन्धः। शब्दार्थयोः अभेदे सति तादात्म्यम् इति। एवञ्च अस्मिन् तादात्म्याख्ये पक्षे उपस्थापकोपस्थाप्ययोः अभेदात् उपस्थाप्ये अनुपलम्भेन हेतुना उपस्थापकानवयवत्वं साधयितुं सुशकमेव। इत्थम् अनेन हेतुना अनुबन्धानाम् अनवयवत्वं साधितम्।

1.2. अनवयवत्वसाधकव्यवहाराः त्रयः–

1.2.1. प्रथमः व्यवहारः–

अधुना त्रिभिः पाणिनीयव्यवहारैः अनुबन्धानाम् उपस्थाकानवय–वत्वम् उपस्थाप्यते। यदि एते अनुबन्धाः अवयवाः स्युः उदीचां माङे व्यतिहारे[2] इति निर्देशोऽनुपपद्यते । मेङ्धातोः एकारस्य आकारादेशः भवति आदेच उपदेशेऽशिति[3] इति सूत्रेण। अनुबन्धस्य डकारस्य मेङ्धातोः अवयवत्वेन मेङ्धातोः एजन्तत्वाभावात् माङ इति कृतात्वनिर्देशोऽनुपपन्नः। तस्य धात्वनवयवत्वे तु धातोः एजन्तत्वात् आत्वमत्र सुलभमेव। अतः माङः इति निर्देशात् अनुमीयते यत् अयम् इत्संज्ञकः ङकारः मेङ्धातोः अनवयवः इति।

1.2.2. द्वितीयः व्यवहारः –

यदि एते अनुबन्धाः अवयवाः स्युः तर्हि उपदेशेऽजनुनासिक इत्[4] इत्यस्मिन् सूत्रे उपदेशग्रहणं व्यर्थं स्यात्। उपदेशग्रहणस्य आवश्यकतां निरूप्य अनुबन्धस्य अवयवत्वे तद्वैयर्थ्यं प्रदर्श्यते। उपदेशग्रहणाद्धि अभ्र आँ अटितः इत्यत्र अट्धातोः आदितश्च[5] इत्यनेन इण्निषेधाप्रवृत्तिः भवति। अभ्र आ अटितः इति स्थिते निरनुनासिकस्य आकारस्य आङोऽनुनासिकश्छन्दसि[6] इति सूत्रेण अनुनासिकाकारे अभ्र आँ अटितः इति जाते अनुनासिकस्य आकारस्य इत्संज्ञाव्यावृत्त्यर्थम् उपदेशग्रहणम्। अपदेशावस्थायां आकारस्य अनुनासिकत्वाभावात् न तस्य इत्संज्ञा इति तत्प्रयोजनम्। अन्यथा तस्य आकारस्य इत्संज्ञायां सत्यामपि अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे आदितश्च इत्यस्य इत्संज्ञकाकारावयवात् धातोः परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इण्न स्यात् इत्यर्थात् तस्य आकारस्य अट्धात्वयवत्वाभावात् इण्निषेधाप्रसक्तिरिति तस्य आकारस्य इत्संज्ञायामपि अवयवत्वपक्षे दोषाभावात् उपदेशग्रहणं व्यर्थम्।

उपदेशग्रहणाभावे तस्य आकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् अट्धातोः अनवयवत्वात् अट्धातोः आदित्त्वात् आदितश्च इत्यनेन इण्निषेधः स्यात्। अनुबन्धानाम् अनवयवत्वपक्षे आदितश्च इत्यस्य इत्संज्ञकाकारसमीप–वर्तिनः धातोः परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इण्न स्यात् इत्यर्थात् अट्धातोः आदित्त्वात् इण्निषेधप्रवृत्त्या तदप्रवृत्तये तत्र अट्धातोः आदित्त्ववारणाय आकारस्य इत्संज्ञावारणाय उपदेशग्रहणम् आवश्यकम् इति येन अट्धातुः आदित् न स्यात् येन आदितश्च इत्यस्य अप्रवृत्तिः स्यात्। एवञ्च उपदेशग्रहणस्य हि अनवयवत्वपक्षे एव सार्थक्यं, न तु अवयवत्वपक्षे इति पाणिनिना कृतम् उपदेशग्रहणं अनुबन्धानाम् अनवयवत्वपक्षमेव द्रढयति।

1.2.3.तृतीयः व्यवहारः –

किञ्च अनुबन्धानाम् अवयवत्वे औश्प्रभृतीनाम् आदेशानाम् अनेकाल्त्वात् तेषां सर्वादेशत्वे सिद्धे अनेकाल्शित् सर्वस्य इत्यस्मिन् सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थम्। एवञ्च माङ्निर्देशात्, उपदेशग्रहणात्, शिद्ग्रहणात् च एतैः त्रिभिः प्रमाणैः अनुबन्धानाम् अनवयवत्वं सिद्धम्।

1.3. अनवयवत्वपक्षे प्रसक्ताः त्रयः दोषाः –

1.3.1. प्रथमः दोषः–

इत्थम् अनुबन्धानाम् अनवयवत्वे सिद्धे पक्षेऽस्मिन् दोषाः जायन्ते। शित् कित् इत्यादौ षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसमासो नोपपद्यते । यदवयवशकारः इत् इत्यर्थकस्य विग्रहस्य श् इत् यस्य सः इत्यस्य, यदवयवककारः इत् इत्यर्थकस्य विग्रहस्य क् इत् यस्य सः इत्यस्य असंभवात्। षष्ठ्याः अवयवार्थकत्वात्, सामीप्यार्थकत्वाभावात् च। अतः अत्र समीपार्थे अवयवत्वारोपेण षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसमासः वक्तव्यः। यत्समीपवर्तिशकारः इत् सः शित्, यत्समीपवर्तिककारः इत् सः कित् इति विग्रहः कर्तव्यः।

1.3.2. द्वितीयः दोषः –

यद्येवमत्र समीपार्थे अवयवत्वारोपेण षष्ठीसमास उच्यते तर्हि वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ययफक्फिञिञ्यकक्ठकोऽरीहण–कृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङगप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः[7] इत्यस्मिन् सूत्रे वुञ्छण्कठजिल इत्यत्र णित्त्वप्रयुक्तकार्यं छप्रत्ययस्य वा कप्रत्ययस्य वा इति संशीतिः भवति। यतः णित् इत्यस्य यत्समीपवर्तिणकारः इत् सः इत्यर्थात् छप्रत्ययस्यापि कप्रत्ययस्यापि णकारसमीपवर्तित्वात् णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं कस्य इति अत्र संशयः भवत्येव।

1.3.3. तृतीयः दोषः –

हलन्त्यम् इत्यत्र च अन्त्यशब्दस्य चरमावयवार्थकत्वं नोपपद्यते। अतः तदर्थं परित्यज्य अन्त्यशब्दस्य परसमीपे लक्षणा वक्तव्या। इत्येवं दोषाः अनुबन्धानाम् अनवयवत्वे जायन्ते।

2. एकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषार्थः –

अनुबन्धाः अवयवाः इति व्यवस्थाप्यते एकान्ताः अनुबन्धाः[8] इति परिभाषया। पाणिनेः व्यवहारात् अनुबन्धाः इत्संज्ञकाः वर्णाः अवयवाः इति प्रतीयन्ते। एकान्ताः नाम अवयवाः। अयमेव पक्षः न्याय्यः। अनुबन्धानाम् अवयवत्वसाधकः हेतुः कः इति चेदुच्यते – इदम इश् इत्यादिशास्त्रघटके इश् इत्यादिषु उपस्थापकेषु उपलभ्यते। तस्य लोपः इति शास्त्रेण लोपज्ञानात् पूर्वम् उपस्थापके उपलभ्यते। यथा छेदनरूपयत्नाभावे वृक्षे अवयविनि सर्वदा शाखायाः उपलम्भात् शाखायाः वृक्षावयवत्वं सिद्धं तथा तस्य लोपः इति शास्त्रेण लोपज्ञानात् पूर्वम् इत्संज्ञकः वर्णः सर्वदा उपस्थापके उपलभ्यते इति अनुबन्धस्य उपस्थापकावयवत्वं सिद्धम् । अवयविनि दर्शनादर्शनयोः एव अवयवानवयवसाधकः हेतुः। अतः अवयवित्वेनाभिमते उपस्थापके इत्संज्ञकस्य वर्णस्य दर्शनात् तद्भिन्ने उपस्थाप्ये अर्थात् लक्ष्ये श्रूयमाणे विधेये अदर्शनेऽपि अवयवत्वसाधने न काचित् क्षतिः।

2.2. अनवयवत्वसाधकनिर्देशाः त्रयः –

2.2.1. प्रथमः निर्देशः –

अधुना त्रिभिः पाणिनीयनिर्देशैः अनुबन्धानाम् अवयवत्वं व्यवस्थाप्यते। अनुबन्धानाम् अवयवत्वादेव तस्य लोपः[9] इति सूत्रं सार्थकतां भजते। तेषाम् अवयवत्वात् अवयवानां स्वतः निवृत्त्यसंभावात् तेषाम् उपस्थाप्यात् अपनोदनार्थं तस्य लोपः इति शास्त्रम् आवश्यकमेव। अतः तस्य लोपः इति शास्त्रारम्भ एव अनुबन्धानाम् अवयवत्वे प्रमाणम्।

2.2.2. द्वितीयः निर्देशः –

यदि अनुबन्धाः अनवयवाः स्युः तर्हि आटश्च[10] इति निर्देशासङ्गतिः। तेषाम् अनवयवत्वे आट् इति शब्दस्य अर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञायाः अभावात् तस्मात् ङसिप्रत्यये आटः इति निर्देशः अनुपपद्यते। आट् इति समुदायात् विभक्तिनिर्दशात् अनुमीयते यत् ट्कारः इत्संज्ञकः आकारावयवः इति।

2.2.3. तृतीयः निर्देशः –

यदि अनुबन्धाः अनवयवाः स्युः तर्हि अवयवत्वबोधकान्त्यपद–घटितं हलन्त्यम् इति सूत्रमेव असङ्गतं स्यात्। अतः तत्साङ्गत्योपपत्तये अनुबन्धानाम् अवयवत्वं स्वीकार्यमेव । एवञ्च एभिः प्रमाणैः अनुबन्धानाम् अवयवत्वं सिद्धम्।

3. अनवयवत्वपक्षदोषाणामत्र पक्षे अभावः–

अत्र पक्षे अनुबन्धानाम् अनवयवत्वे ये दोषाः उक्ताः ते च अत्र न भवन्ति इति प्रतिपाद्यते अधुना। शित् कित् इत्यादौ च अवयवे समीपारोपं विनैव न्यायतः अत्र बहुव्रीहिः उपपद्यते। यदवयवः शकारः इत् सः शित् , यदवयवककारः इति सः कित् इत्यर्थकविग्रहश्च अत्र सुलभा एव। अतः वुञ्छण्कठजिल अन्त्यशब्दे परसमीपे लक्षणा, आदिशब्दे पूर्वसमीपे लक्षणा च नाश्रयणीया। तेषां शब्दानां स्वाभाविकावयवार्थकत्वादेव सर्वोऽपि व्यावहारः सूपपद्यते। इत्थम् अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे, पूर्वोक्तानवयवत्वपक्षोक्ताः दोषाः न सन्ति।

4. अवयवत्वपक्षे प्रसक्ताः त्रयः दोषाः–

4.1.प्रथमः दोषः –

परन्तु एतस्मिन् अवयवत्वपक्षे त्रयः दोषाः जायन्ते। प्रथमः दोषस्तु उदीचां माङो व्यतिहारे इति निर्देशोऽनुपपद्यते। मेङ्धातोः एकारस्य आकारादेशः भवति आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण। अनुबन्धस्य ङ्कारस्य मेङ्धातोः अवयवत्वेन मेङ्धातोः एजन्तत्वाभावात् माङ इति कृतात्वनिर्देशोऽनुपपन्नः।

4.2. द्वितीयः दोषः–

द्वितीयः दोषस्तावत् उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यस्मिन् सूत्रे उपदेशग्रहणं व्यर्थं स्यात्। उपदेशग्रहणस्य आवश्यकतां निरूप्य अनुबन्धस्य अवयवत्वे तद्वैयर्थ्यं प्रदर्श्यते। उपदेशग्रहणाद्धि अभ्र आँ अटितः इत्यत्र अट्धातोः आदितश्च इत्यनेन इण्निषेधाप्रवृत्तिः भवति। अभ्र आ अटितः इति स्थिते निरनुनासिकस्य आकारस्य आडेऽनुनासिकश्छन्दसि इति सूत्रेण अनुनासिकाकारे अभ्र आँ अटितः इति जाते अनुनासिकस्य आकारस्य इत्संज्ञाव्यावृत्त्यर्थम् उपदेशग्रहणम्। अपदेशावस्थायां आकारस्य अनुनासिकत्वाभावात् न तस्य इत्संज्ञा इति तत्प्रयोजनम्। अन्यथा तस्य आकारस्य इत्संज्ञायां सत्यामपि अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे आदितश्च इत्यस्य इत्संज्ञकाकारावयवात् धातोः परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इण्न स्यात् इत्यर्थात् तस्य आकारस्य अट्धात्वयवत्वाभावात् इण्निषेधाप्रसक्तिरिति तस्य आकारस्य इत्संज्ञायामपि अवयवत्वपक्षे दोषाभावात् उपदेशग्रहणं व्यर्थम्।

4.3. तृतीयः दोषः –

तृतीयः दोषो भवति अयम् – औश्प्रभृतीनाम् आदेशानाम् अनेकाल्त्वात् तेषां सर्वादेशत्वे सिद्धे अनेकाल्शित् सर्वस्य इत्यस्मिन् सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थम्।

5.अवयवत्वपक्षे प्रसक्तदोषवारिकाः तिस्त्रः परिभाषाः –

एवञ्च एतेषु दोषेषु प्रसक्तेषु तिस्त्रः परिभाषाः आरभ्यन्ते – नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्, नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्, नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति।

5.1.नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् –

5.1.1.परिभाषार्थः –

तत्र आदौ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्[11] इति परिभाषात्र निरूप्यते। न अनुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम् इति त्रीणि पदानि सन्ति अस्यां परिभाषायाम्। अनुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वं नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः।

5.1.2.परिभाषारम्भप्रयोजनम् –

इयं परिभाषा किमर्थम् आरब्धा इति आदौ अत्र प्रतिपाद्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्य[12] इति हि सूत्रम्। यः आदेशः अनेकाल् शित् च भवति सः आदेशः स्थानिनः सर्वस्य स्थाने प्रवर्तते इति हि सूत्रस्यास्य अर्थः। यथा इदम इश्[13] इत्यत्र इश् आदेशः शित्। अतः इदम्शब्दस्य सर्वस्य स्थाने इश् इत्ययम् आदेशः प्रवर्तते। अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे इश्प्रभृतीनाम् अनुबन्धविशिष्टानाम् आदेशानाम् अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वे सिद्धे अनेकाल्शित् सर्वस्य इत्यस्मिन् सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थम्। एतद्वैयर्थ्यवारणायेयं परिभाषारब्धा।

5.1.3.ज्ञापकम् –

इत्थम् अनेकाल्शित् सर्वस्य इत्यस्मिन् सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थं सत् इमां परिभाषां ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति। शिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्यवारणाय परिभाषा इयम् आरब्धा। अनुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वं नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः। अतः इश्प्रभृतिषु आदेशेषु अनेकाल्त्वम् इत्संज्ञकशकारकृतं वर्तते। अतः तन्नादर्तव्यम् इति परिभाषया बोधनात् इशादीनाम् आदेशानाम् अनुबन्धकृतानेकाल्त्वात् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य आदेशस्य अनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वे अप्राप्ते सर्वादेशसिद्ध्यर्थं शिद्ग्रहणं सार्थकम् इति स्वांशे चारितार्थ्यम्।

5.1.4. स्वांशे चारितार्थ्यम् –

एवञ्च इश्प्रभृतिषु आदेशेषु अनेकाल्त्वम् इत्संज्ञकशकारकृतं वर्तते। अतः तन्नादर्तव्यम् इति परिभाषया बोधनात् इशादीनाम् आदेशानाम् अनुबन्धकृतानेकाल्त्वात् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य आदेशस्य अनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वे अप्राप्ते सर्वादेशसिद्ध्यर्थं शिद्ग्रहणं सार्थकम् इति स्वांशे चारितार्थ्यम्।

5.1.5. अन्यत्रफलम् –

एवञ्च अस्याः परिभाषायाः सत्त्वात् अर्वणस्त्रसावनञः[14] इत्यादौ तृ इत्यादिषु आदेशेषु ऋकारादिवर्णानाम् इत्संज्ञकत्वात् तत्कृतानेकाल्त्वस्य अनादरात् तेषाम् आदेशानाम् एकाल्त्वमेव इति तेषाम् अन्त्यादेशत्वमेव न तु सर्वादेशत्वम् इति सिद्धम् अन्यत्र फलमपि।

5.1.5. इत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वम् –

लुटः प्रथमस्य डारौरसः[15], जसः शी[16] इत्यादौ डादीनाम् आदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव इत्संज्ञाविधानात् आदेशप्रवृत्तिकाले इत्संज्ञायाः असत्त्वात् तेषु स्थलेषु डकाराकारानुपूर्वीकृतात् अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वम्। परन्तु वस्तुतः इत्संज्ञायोग्यत्वमेव अनुबन्धत्वम् इति सिद्धान्तात् लुटः प्रथमस्य डारौरसः इत्यत्र डादेशस्य आदेशप्रवृत्तिकालेऽपि इत्संज्ञायाः सत्त्वात् तत्कृतानेकाल्त्वस्य अनाश्रयणात् तेषाम् अनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वम् अप्राप्तमेव।

5.1.6. डाप्रभृतीनाम् वर्णप्रश्लेषेण सर्वादेशत्वम् –

एवञ्च तेषाम् आदेशानां सर्वादेशत्वं कथं साध्यते इति चेदुच्यते – तेषाम् आदेशानां सर्वादेशत्वं तेषु आदेशेषु वर्णप्रश्लेषेण डा आ इत्येवं प्रकारेण प्रश्लेषं कृत्वा साध्यते। जसः शी इत्यत्र तु शित्त्वादेव सर्वादेशत्वं बोध्यम्। अनेन अनेकाल्शित् सर्वस्य सूत्रस्थशिद्ग्रहणेन अनुबन्धानाम् अविद्यमानवद्भावः ज्ञाप्यते इति यदि उच्येत तर्हि एताः तिस्रः परिभाषाः न कार्याः। एवं सति मन्दबुद्धिवैशद्यार्थमेव तिसृणामपि परिभाषाणाम् उपस्थापनमिति बोध्यम्।

5.2.नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् –

5.2.1. परिभाषार्थः –

इत ऊर्ध्वं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्[17] इति परिभाषात्र निरूप्यते। न अनुबन्धकृतम् अनेजन्तत्वम् इति त्रीणि पदानि सन्ति अस्यां परिभाषायाम्। अनुबन्धकृतम् अनेजन्तत्वं नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः।

5.2.2. परिभाषारम्भप्रयोजनम् –

इयं परिभाषा किमर्थम् आरब्धा इति आदौ अत्र प्रतिपाद्यते। अथ परिभाषायाः अवतारिका उच्यते –दाधाघ्वदाप्[18] इति सूत्रम्। दारूपाणां धारूपाणां धातूनां घुसंज्ञा भवति, दाप्दैपौ धातुं विहाय इति सूत्रस्यास्य अर्थः। के च ते दारूपाः धातवः इति चेत् दो अवखण्डने, देङ् रक्षणे, डुदाञ् दाने, दाण् दाने इति चत्वारः धातवः दारूपाः अत्र गृह्यन्ते। के च ते धारूपाः धातवः इति चेत् धेट् पाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः इति द्वौ धातू गृह्येते। दापः दैपः च न घुसंज्ञा अदाप् इति निषेधात्। अत्र दाप् इत्यनेन कृतात्वः दैप् शोधने धातुः एवं दाप् लवने धातुश्च विवक्षितः। एवञ्च एतेषां षण्णां धातूनां घुसंज्ञा विधीयते अनेन सूत्रेण। दो दद् घोः[19] इति सूत्रेण घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् आदेशः विधीयते तादौ किति परे। अव इत्युपसर्गपूर्वकात् दैप्धातोः निष्ठाक्तप्रत्यये अवदातम् इति रूपम् इष्टम्। परन्तु अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे अवदत्तं मुखम् इति अनिष्टं रूपं स्यात्। तत् कथमिति उच्यते – दैप्धातोः निष्ठाक्तप्रत्यये पलोपोत्तरम् आत्वं भवति आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण। एवञ्च आत्वे कृते धातोः दारूपत्वात् दाधाघ्वदाप् इति सूत्रेण घुंसज्ञायां सत्यां दो दद् घोः इति सूत्रेण दथ् आदेशे अवदत्तं मुखम् इति अनिष्टं रूपं स्यात्, नाप्यत्र दापः उच्यमानः निषेधप्रसक्तिः। कथम् अत्र दापः उच्यमानः घुसंज्ञानिषेधः न प्रवर्तते इति चेदुच्यते। अनुबन्धानाम् अवयवत्वपक्षे दैप्धातोः दाप्रूपत्वाभावात् न तन्निषेधस्य प्रवृत्तिरत्र। अर्थात् पकारसत्त्वे तु एजन्तत्वाभावात् आत्वाप्रसक्त्या दैप्रूपत्वात् दाप्रूपत्वाभावात्, पलोपोत्तरं पकाराभावेन दारूपत्वेन दाप्रूपत्वाभावात् च अदाप् इत्यनेन उच्यमानः निषेधः अत्र न प्रवर्तते। तथा सति दैप्धातोः निष्ठाक्तप्रत्यये पलोपोत्तरम् आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण आत्वे कृते धातोः दारूपत्वात् दाधाघ्वदाप् इति सूत्रेण घुंसज्ञायां सत्यां दो दद् घोः इति सूत्रेण दथ् आदेशे अवदत्तं मुखम् इति अनिष्टं रूपं स्यात्। अतः एतद्दोषवारणाय परिभाषेयम् आरब्धा नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् इति।

अनुबन्धकृतम् अनेजन्तत्वं नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः। अनुबन्धकृतस्य अनेजन्तत्वस्य अनादारात् अनया परिभाषया अनुबन्धानाम् अविद्यमानवद्भावबोधनद्वारा अनुबन्धस्य सत्त्वेऽपि दैप्धातोः एजन्तत्वात् दैपः अनुबन्धलोपात् पूर्वमेव उपदेशे एव आत्वप्रवृत्तौ क्षत्यभावात्, आत्वे कृते, दाब्रूपत्वसत्त्वेन, अनुबन्धलोपे कृतेऽपि दाब्रूपत्वस्य स्थानिवद्भावेन दाशब्दे विद्यमानत्वात् अदाप् इत्युच्यमानः निषेधः दैपः प्रवर्तते एव इति न कश्चिदत्र दोषः।

5.2.3. ज्ञापकं तत्वारितार्थ्यञ्च –

परिभाषाज्ञापकम्–अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं भवति उदीचां माङो व्यतिहारे इति सूत्रे माङः इति निर्देशः। अनुबन्धानाम् अवयवत्वे तु डकारसत्त्वे एजन्तत्वाभावात् आत्वाप्राप्त्या माङ इति निर्देशः अनुपपन्नः सन् परिभाषामिमां ज्ञापयति। आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण आत्वं

विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् उपदेशशब्दः कर्मसाधनः, उपदिश्यमानस्य इत्यर्थः। अत्र कश्चन प्रश्नः समुदेति यत्–लिडादेशयोः एशिरेच् इत्यनयोः आत्ववारणाय, तथा गोप्रभृतीनां प्रातिपदिकानाम् आत्ववारणाय, आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रे लिटि धातोरनभ्यासस्य[20] इत्यतः धातोः इत्यनुवृत्तेः आवश्यकत्वात्, तदनुवृत्तेः सत्त्वात् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वम् इति न धातुलोप आर्धधातुके[21] इत्यत्र व्यवस्थापितत्वात्, अनुबन्धसत्त्वे तस्य धातुत्वाभावात् आत्वमेव दुर्लभम् इति न स्वांशे चारितार्थ्यम् इति। चेत् न। लिडादेशयोः एशिरेच् इत्यनयोः आत्ववारणाय आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रे लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यतः धातोः इत्यनुवृत्तेः आवश्यकता नास्ति। गवादिशब्दानाम् उपदेशत्वाभावात्, इरेप्रभृतीनाम् आदेशानाम् उपदेशत्वेऽपि शित्परत्वाभावात् न आत्वप्रसक्तिः। अतः धातोः अनुवृत्तिः अनावश्यकी। एवञ्च स्वांशे चारितार्थ्यात् माङ इति निर्देशः अनुपपन्नः सन् परिभाषामिमां ज्ञापयति।

5.3.नानुबन्धकृतमसारूप्यम् –

5.3.1. परिभाषार्थः –

इत ऊर्ध्वं नानुबन्धकृतमसारूप्यम्[22] इति परिभाषात्र निरूप्यते। न अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् इति त्रीणि पदानि सन्ति अस्यां परिभाषायाम्। अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः।

5.3.2. परिभाषारम्भप्रयोजनम् –

इयं परिभाषा किमर्थम् आरब्धा इति आदौ अत्र प्रतिपाद्यते। अथ परिभाषायाः अवतारिका उच्यते – वासरूपोऽस्त्रियाम्[23] इति सूत्रम्। असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधको भवति इति हि एतत्सूत्रार्थः। उदाहरणमाध्यमेन एतत् प्रतिपाद्यते । कर्मण्यण्[24] इति सूत्रेण कर्मवाचके उपपदे धातोः अण्प्रत्ययः विधीयते। कुम्भं करोति इति कुम्भकारः इति उदाहरणम्। कुम्भम् इति कर्मवाचके द्वितीयान्ते उपपदे डुकृञ् धातोः अण्प्रत्यये कृते धातोः ऋकारस्य वृद्धौ आरादेशे कुम्भकारः इति रूपम्। आतोऽनुपसर्गे कः[25] इति सूत्रेण कर्मवाचके उपपदे आकारान्ताद् धातोः कप्रत्ययः विधीयते। आतोऽनुपसर्गे कः इति सूत्रेण कप्रत्ययः अणं बाधित्वा प्रवर्तते। वरं ददाति इति वरदः इत्युदाहरणम्। वरम् इति कर्मवाचके उपपदे डुदाञ् दाने इति आकारान्ताद् धातोः कर्मण्यण् इति सूत्रेण अण्प्रत्यये प्राप्ते तं बाधित्वा अनेन सूत्रेण कप्रत्ययः भवति। कप्रत्यये कृते तस्य कित्त्वात् आतो लोप इटि च इति सूत्रेण धातोः आकारस्य लोपे वरदः इति रूपं सिद्ध्यति। अयं कप्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य नित्यबाधको भवति। अणि णकारस्य, के ककारस्य च इत्संज्ञकत्वात् निवृत्तौ उभयोरपि प्रत्ययोः अकारः एव अवशिष्यते। एवञ्च अनुबन्धनिवृत्तौ उभयोः सारूप्यम् अस्ति। अनुबन्धसत्त्वे तु वैरूप्यम् अस्ति। अनुबन्धकृतस्य वैरूप्यस्य असारूप्यस्य प्रत्ययद्वयेऽपि सत्त्वात् अत्र वासरूपोऽस्त्रियाम् इति वासरूपविधेः प्रवृत्तौ कप्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य विकल्पेन बाधको भवति। एवं सति कप्रत्यये कृते वरदः इति अभीष्टरूपसिद्धावपि, कप्रत्ययाभावपक्षे अणि कृते वरदायः इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। अतः एतद्दोषवारणायपरिभाषेयम् आरब्धा वर्तते नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति।

न अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् इति त्रीणि पदानि सन्ति अस्यां परिभाषायाम्। अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः। एवञ्च अण्प्रत्ययकप्रत्ययोः वैरूप्यम् अनुबन्धकृतं वर्तते। अनुबन्धकृतवैरूप्यस्य अनाश्रयणात् उभयोः अनुबन्धनिवृत्तौ सारूप्यात् कप्रत्ययः अणः वा बाधको न, अपि तु नित्यबाधकः एव। अतः वरम् इति कर्मवाचके उपपदे डुदाञ् दाने इति आकारान्ताद् धातोः कर्मण्यण् इति सूत्रेण अण्प्रत्यये प्राप्ते तं नित्यतया बाधित्वा कप्रत्ययो भवति। कप्रत्यये कृते तस्य कित्त्वात् आतो लोप इटि च इति सूत्रेण धातोः आकारस्य लोपे वरदः इति अभीष्टं रूपं सिद्ध्यति।

5.3.3. ज्ञापकम् –

परिभाषाज्ञापकम्–अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं भवति – ददातिदधात्योर्विभाषा[26] इति सूत्रेण विकल्पेन णबाधकशप्रत्ययविधानमेव अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं। श्याद्व्याधस्रुसंस्र्वतीणवसाऽवह्लि–हश्लिषश्वसश्च[27] इति सूत्रेण आकारान्तेभ्यः धआतुभ्यः णप्रत्ययः विधीयते। अने सूत्रेण णप्रत्यये प्राप्ते तं बाधित्वा जौहोत्यादिकात् डुदाञ् धातोः डुधाञ् धातोः च विकल्पेन शप्रत्ययो विधीयते। शप्रत्ययः शित् अतः सार्वाधातुकः। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शब् भवति। धात्वो अनयोः जौहोत्यादिकत्वात् शपः श्लुः भवति। श्लौ इति सूत्रेण द्वित्वे ददः दधः इति रूपं सिद्ध्यति। शप्रत्ययाभावपक्षे णप्रत्यये आतो युक्चिण्कृतोः[28] इति सूत्रेण युगागमे दायः धायः इति रूपं सिद्ध्यति। ददातिदधात्योर्विभाषा इति सूत्रेण विकल्पेन शप्रत्ययो विधीयते। एतेन शप्रत्ययाभावपक्षे णप्रत्ययो भवति। वासरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रेण असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधको

भवति इति बोध्यते। प्रकृते णशप्रत्यययोः अनुबन्धकृता असरूपता अस्ति। अतः अपवादप्रत्ययस्य शप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं वासरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रेणैव सिद्धम्। तेनैव ददः दायः, दधः धायः इति अभीष्टरूपाणि सिद्ध्यन्ति। एवं सति ददातिदधात्योर्विभाषा इति सूत्रेण विकल्पेन णबाधकशप्रत्ययविधानम् असङ्गतं सत् इमां नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति परिभाषां ज्ञापयति। अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् नादर्तव्यम् इति परिभाषायाः अर्थः। प्रकृते णशप्रत्यययोः अनुबन्धकृतस्य असारूप्यस्यैव सत्त्वात् तस्य च अनादरात् अनुबन्धविनिर्मुक्तयोः अनयोः प्रत्यययोः असारूप्याभावात् अर्थात् सारूप्यात् नात्र वासरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः।

5.3.4. स्वांशे चारितार्थ्यम् –

एवञ्च वासरूपविधिबलात् शप्रत्ययः विक्लपेन णप्रत्ययस्य बोधको नैव भवति। अतः णप्रत्ययस्य शप्रत्ययः नित्यतया बाधकः स्यात् । तथा सति ददः दधः इत्यवे रूपे स्यातां, न तु दायः धायः इति। अतः ददातिदधात्योर्विभाषा इति सूत्रेण णप्रत्ययबाधकत्वेन विकल्पेन शप्रत्ययो विहितः। तथा सति शप्रत्ययाभावपक्षे णप्रत्यये दायः धायः इति रूपे च स्याताम् इति न दोषः। एवञ्च यत्र अनुबन्धं विनैव प्रत्यययोः वैरूप्यं दृश्यते तत्रैव वासरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः। इत्थं ददातिदधात्योर्विभाषा इति सूत्रेण णप्रत्ययबाधकत्वेन विकल्पेन शप्रत्ययविधानं सार्थकमिति लब्धं स्वांशे चारितार्थ्यम्।

5.3.5. अन्यत्रफलम् –

अन्यत्र फलं तु कर्मण्यण् इति सूत्रविहितस्य अण्प्रत्ययस्य आतोऽनुपसर्गे कः इति सूत्रविहितस्य कप्रत्ययस्य च सारूप्यात्, अनुबन्धकृतवैरूप्यस्यैव सत्त्वात् अत्रापि वासरूपविधेः अप्रवृत्त्या कप्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य नित्यतया बोधको भवति। अत एव गां ददाति इत्यत्र आकारान्तात् धातोः अणं बाधित्वा कप्रत्यये कृते गोदः इत्येव रूपमिति नात्र अणः प्रवृत्तेरवकाशः।

सन्दर्भः

1. परिभाषा संख्या 4।
2. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.4.19. व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् ।
3. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 6.1.45. उपदेशे एजन्तस्य धातोः आत्वं, न तु शिति ।
4. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 1.3.2. उदेशे अनुनासिकः अज् इत्संज्ञः स्यात् ।
5. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 7.2.16. आकारेतो निष्ठायाः इण्न स्यात् ।
6. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 6.1.126. आडोऽचि परे अनुनासिकः स्यात्, स च प्रकृत्या ।
7. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 4.2.80.एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश स्युः चतुरर्थ्याम् ।
8. परिभाषा संख्या 5।
9. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 1.3.9. तस्येतो लोपः स्यात् ।
10. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 6.1.90. आटः अचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
11. परिभाषा संख्या 6।
12. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 1.1.55. अनेकाल् य आदेशः, शित् च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति।
13. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 5.3.3.प्राग्दिशः । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः।
14. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 6.4.127.नञ् रहितस्य अर्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात् न तु सौ।
15. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 2.4.75. लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्य आत्मनेपदस्य च यथाक्रमं डा रौ रस् एते आदेशाः भवन्ति।
16. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 7.1.17. अदन्तसर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्।
17. परिभाषासंख्या 6।
18. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 1.1.20.दारूपाः धारूपाः धातवः घुसंज्ञाश्च स्युः दाप्दैपौ वर्जयित्वा।
19. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 7.4.46. घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात् तादौ किति।

20. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 6.1.8.लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य।
21. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 1.1.4. धआत्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इकः गुणवृद्धि न स्तः।
22. परिभाषासंख्या 7।
23. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.1.95. परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारे असरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा भवति स्त्यर्थाधिकारोक्तं विना।
24. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.2.1. कर्मण्युपपदे धातोः अण् स्यात्।
25. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.2.3. आदन्तात् धातोः अनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् नाण्।
26. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.1.139. दाजः धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति।
27. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 3.1.141. श्यैड्प्रभृतिभ्यः नित्यं णः स्यात्।
28. अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या 7.3.33. आदन्तानां युगागमः स्यात् चिणि ञिति णिति कृति च।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अष्टाध्यायी भगवत्पाणिनिविरचिता कृष्णदास अकादमी प्रकाशित।
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी परदराजाचार्येण विरचिता, भीमसेनशास्त्रिविरचितभैमीव्याख्यायुता, प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थभागाः,भैमीप्रकाशनद्वारा प्रकाशिता चतुर्थं संसस्करणम् 2007।
3. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमभागः भट्टोजिदीक्षितविरचिता, बालमनोरमा तत्त्वबोधिनीव्याख्याद्वयोपेता, गिरिधरशर्मणा परमेश्वरानन्दशर्मणा च संपादिता, मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशिता 2004, ऐ.एस.बि.एन् 81-208-2341-9
4. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, द्वितीयभागः भट्टोजिदीक्षितविरचिता, बालमनोरमा तत्त्वबोधिनीव्याख्याद्वयोपेता, गिरिधरशर्मणा परमेश्वरानन्दशर्मणा च संपादिता, मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशिता 2004, ऐ.एस.बि.एन् 81-208-2341-9
5. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तृतीयभागः भट्टोजिदीक्षितविरचिता, बालमनोरमा तत्त्वबोधिनीव्याख्याद्वयोपेता, गिरिधरशर्मणा परमेश्वरानन्दशर्मणा च संपादिता, मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशिता 2004, ऐ.एस.बि.एन् 81-208-2341-9
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, चतुर्थभागः भट्टोजिदीक्षितविरचिता, बालमनोरमा तत्त्वबोधिनीव्याख्याद्वयोपेता, गिरिधरशर्मणा परमेश्वरानन्दशर्मणा च संपादिता, मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशिता 2004, ऐ.एस.बि.एन् 81-208-2341-9
7. काशिकावृत्तिः जयादित्यवामनविरचिता न्यासपदमञ्जरीसहिता,रत्ना पब्लिकेशन्स द्वारा प्रकाशिता 1975।
8. परिभाषेन्दुशेखरः नागेशभट्टविरचितः पेरिवेङ्कटेश्वरशास्त्रिविरचितनागेशगूढार्थदीपिकाव्याख्यान- संवलितः आन्ध्रविश्वकला परिषदा प्रकाशितः - 1955
9. परिभाषेन्दुशेखरः नागेशभट्टविरचितः श्रीपादसत्यानारायाणाचार्येण विरचता बालबोधिनीव्याख्यायुता राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठद्वारा प्रकाशितः।
10. अन्तर्जालपुटनाम - httpsÑ//ashtadhyayi.com/

****

3. द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणम्

के. मनोज्ञा
सहायकाचार्या (अतिथिः), अद्वैतवेदान्तविभागः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेदव्यासपरिसरः

उपक्रमः

''**एकमेवाद्वितीयम्**''[1] इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणैः दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे एव सिद्ध्यतीति हेतोः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं श्रुत्यनुमानादिभिः अनेकैः प्रमाणैः अद्वैतवेदान्तिभिः निरूप्यते । तत्र तावद् मिथ्यात्वं नाम किमिति अध्यवसेयम्। विभिन्नाचार्यैः मिथ्यात्वलक्षणानि प्रदर्शितानि। तेषु पञ्चमिथ्यात्वलक्षणानि सुप्रसिद्धानि। तदुक्तं –

आद्यं स्यात्पञ्चपाद्योक्तं ततो विवरणोदिते।

चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दबोधजम्।। इति।

तेषु मिथ्यात्वलक्षणेषु द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणं सम्प्रति अनतिविस्तरेण विविच्यते।

तथा हि विवरणे ''प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्''[2], ''बाधकज्ञानसिद्धस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्व–लक्षणस्य मिथ्यात्वस्य''[3] इत्यादिकमुक्तम्। ''**नेह नानास्ति किञ्चन**''[2] इति श्रुत्यर्थम् अधिकृत्य पञ्चपादिकाविवरणकारेण प्रकाशात्मयतिना उपस्थापितमदं द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणम्।

न इह नाना अस्ति किञ्चन

इह = दृश्यतादात्म्यापन्नब्रह्मणि

नाना = ब्रह्मभिन्नम्

किञ्चन = वस्तुसामान्यम्

न = अत्यन्ताभावप्रतियोगितया अन्वयः

अस्ति = अस्तित्वक्रिया

दृश्यतादात्म्यापन्नब्रह्मणि अस्तित्वविशिष्टब्रह्मभिन्नवस्तु–सामान्याभावः इत्यर्थः।

लक्षणम् – **प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्।**

प्रतिपन्नः – स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यः (प्रतीतिः – ज्ञानं – प्रमा/भ्रमः)।

उपाधौ–उपाधिनिष्ठः (सप्तम्याः वृत्त्यर्थत्वं)– अधिकरणनिष्ठः (उपाधिः = अधिकरणम्)।

त्रैकालिकनिषेधः–अत्यन्ताभावः (संसर्गाभावः)। अनेन ध्वंसप्रागभावयोः व्यावृत्तिः।

अर्थात् प्रतिपन्नं स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यं यदधिकरणं तन्निष्ठः (तत्र विद्यमानः) यः अत्यन्ताभावः तस्य प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्। (स्वपदेन मिथ्यात्वेन अभिमतं रजतादिकं नेतव्यम्)

शुक्तिरजते लक्षणसमन्वयः–

स्वप्रकारकप्रतीतिः रजतप्रकारकप्रतीतिः (रजतं प्रकारः यस्यां सा प्रतीतिः) 'इदं रजतम्' इत्याकारकप्रतीतिः, तत्प्रतीतिविशेष्यः इदंपदार्थः शुक्तिः वा अधिकरणं , तन्निष्ठः शुक्तिनिष्ठः यः अत्यन्ताभावः रजताभावः , तस्य अभावस्य प्रतियोगि रजतं , तत्प्रतियोगित्वं च रजते अस्तीति लक्षणसमन्वयः।

मिथ्यात्वलक्षणघटकीभूतस्य अत्यन्ताभावस्य का सत्ता?

पूर्वपक्षः

सत्ता	पारमार्थिकी	व्यावहारिकी	प्रतिभासिकी
दोषाः	अद्वैतहानिः	अर्थान्तरम्	सिद्धसाधनम्
		श्रुतेः अतत्त्वावेदकत्वम्	
		प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः	

यदि प्रपञ्चनिषेधः(प्रपञ्चात्यन्ताभावः)

* पारमार्थिकः तर्हि–

पारमार्थिकत्वम् = त्रिकालाबाध्यत्वम्

अद्वैतहानिः – ब्रह्म प्रपञ्चनिषेधश्चेति परमार्थिकपदार्थद्वये सति ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं हीयते।

* व्यावहारिकः तर्हि–

व्यावहारिकत्वम् = ब्रह्मप्रमातिरिक्तह्य–बाध्यत्वम् = ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वम्

1. अर्थान्तरम्–प्रपञ्चनिषेधः व्यावहारिकत्वेन बाध्यमानम् । अतः स निषेधः स्वप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य त्रैकालिकसत्त्वविरोधि न भवितुमर्हति। तेन प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वं तदवस्थमेवेति अर्थान्तरम्। [अर्थान्तरम् = अभिमतार्थासिद्धिः / अनभिमतार्थसिद्धिः]
2. अद्वैतश्रुतेः अतत्त्वावेदकत्वम्–''नेह नानास्ति किञ्चन'' इति श्रुतिः अतात्त्विकं बाध्यमानं प्रपञ्चनिषेधं बोधयति , न तु तात्त्विकमर्थमित्यतः अस्याः श्रुतेः अतत्त्वावेदकत्वं अप्रामाण्यमित्यर्थः। [तत्त्वादेकत्वम् = तत्त्वं पारमार्थिकं आवेदयति बोधयति यत् तत् तत्त्वावेदकं, तस्य भावः तत्त्वावेदकत्वम्]
3. प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वम्– ब्रह्मप्रमातिरिक्तप्रमया अबाध्यः प्रपञ्चः, अतः न प्रातिभासिकः प्रपञ्चः। भावाभावयोः समसत्ताकयोः एकाधिकरणत्वे विरोधः। तस्मात् प्रपञ्चनिषेधस्य व्यावहारिकत्वे सति प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वं न युज्यते। तेन परिशेषात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वमेव आपन्नम्।

* प्रातिभासिकः तर्हि–

प्रातिभासिकत्वम्= ब्रह्मप्रमातिरिक्त–प्रमाबाध्यत्वम्

सिद्धसाधनम्–निषेधस्य प्रातिभसिकत्वेन बाध्यमानत्वात् न प्रपञ्चसत्यत्वविरोधि। तत्तु पूर्वपक्षस्य जगत्सत्यत्ववादिनः मते सिद्धमेव इति सिद्धसाधनम्। [सिद्धसाधनम् = परमते लोके वा सिद्धस्यैव अर्थस्य पुनस्साधनम्]

दोषाश्रितत्वात् नेदं मिथ्यात्वलक्षणं युक्तमिति पूर्वपक्ष्याशयः।

सिद्धान्तः

उक्तदोषैः न संसृष्टमिदं लक्षणम्। तथा हि–

* पारमार्थिकत्वे न अद्वैतहानिः–

प्रपञ्चनिषेधस्य अधिकरणं ब्रह्म, समस्तदृश्यानां ब्रह्मणि अध्यस्तत्वात्। अभावस्य च अधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् तात्त्विकः निषेधः न ब्रह्मणः भिन्न इति न अद्वैतहानिः।

* व्यावहारिकत्वे च

1. न अर्थान्तरम्–स्वप्नार्थस्य स्वप्ननिषेधेन बाधदर्शनात्। यथा स्वप्नार्थस्य प्रातिभासिकस्य गजादेः स्वप्ने एव आरोपितेन प्रातिभासिकेन तन्निषेधेन बाधे सति तेषां गजादीनां मिथ्यात्वव्यवहारः एव, न तु सत्यत्वमापन्नम्। तथैव व्यावहारिकप्रपञ्चस्य व्यावहारिकनिषेधेन बाधे सति तस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वव्यवहारः युज्यते, न तु सत्यत्वापत्तिः। प्रपञ्चतन्निषेधयोः उभयोरपि व्यावहारिकत्वाभ्युपगमात् विरोधः भवति।

निषेध्यपेक्षया नेषधस्य न्यूनसत्ताकत्वं पारमार्थिकसत्त्वावि-रोधित्वे तन्त्रम्

निषेधः प्रतियोग्यपेक्षया न्यूनसत्तावान् चेत् तदैव सः निषेधः प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वस्य विरोधि न भवति। अन्यथा अधिकसत्ताकत्वे समानसत्ताकत्वे च सः निषेधः प्रतियोगिपारमार्थिक-सत्त्वस्य विरोधि भवत्येव।

2. अद्वैतश्रुतेः अतत्त्वावेदकत्वं नास्ति – ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चतन्निषेधादिकं अतात्त्विकं अतात्त्विकत्वेनैव बोधयति श्रुतिः । यद् यथास्ति तद् तथैव बोधयति, न तु अन्यथेत्यतः न अतत्त्वावेदकत्वं श्रुतेः। तद्वति तत्प्रकारकबोधजनकत्वरूपं व्यावहारिकप्रामाण्यमस्ति । [तद्वति तद्बोधकत्वमेव तत्त्वावेदकत्वम्/प्रामाण्यम्]

3. प्रपञ्चस्य न पारमार्थिकत्वापत्तिः-ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वाङ्गीकारात्। समानाधिकरणे भावाभावयोः असमसत्ताकत्वनियमः स्वप्ने व्यभिचर्यते, स्वप्नपदार्थतन्निषेधयोः उभयोरपि स्वप्ने उपलम्भात्। अतः प्रपञ्चनिषेधस्य व्यावहारिकत्वेह्यपि प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वमुपपद्यते।

* प्रातिभासिकत्वं प्रपञ्चनिषेधस्य सिद्धान्तिना नाभिमन्यते।

तथा च मिथ्यात्वलक्षणे उक्तदोषाप्रसक्तिः।

प्रपञ्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं केन रूपेण? स्वरूपेण वा पारमार्थिकत्वेन?

स्वरूपेण = प्रपञ्चः स्वरूपेणैव	पारमार्थिकत्वेन = व्यावहारिकः
नास्ति मरीच्युदकवत्।	प्रपञ्चः विद्यते, प्रपञ्चस्य पारमा-र्थिकत्वमात्रं निषिध्यते।

पूर्वपक्षः

1. स्वरूपेण प्रपञ्चनिषेधः न सम्भवति, व्यवहारकाले विद्यमानत्वात्। यदि स्वरूपेणैव निषिध्यते तर्हि खपुष्पवत् असत्त्वापत्तिः। अत एव पारमार्थिकत्वेन वेति द्वितीयः विकल्पः दर्शितः।

2. असद्विलक्षणत्वं प्रपञ्चस्य अभ्युपगम्य स्वरूपेण न प्रपञ्चनिषेधः, अपि तु स्वरूपेण विद्यमानस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकतामात्रं निषिध्यते इत्युच्यते चेदपि न, अन्योन्याश्रयत्वदर्शन्त्। तद्यथा-

मिथ्यात्वम्	=	बाध्यत्वम्
पारमार्थिकत्वम्	=	अबाध्यत्वम्

पारमार्थिकत्वम्	
न अबाध्यत्वम्	न बाध्यत्वम्
मथ्यात्वम्	

अबाध्यत्यत्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण प्रपञ्चस्य निषेधप्रतियोगित्वं, तच्च पारमार्थिकत्वं बाध्यत्वरूपेण मिथ्यात्वेन निरूप्यमित्यन्योन्याश्रयदर्शनात्। पारमार्थिकत्वस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्यसम्भाविततया ब्रह्मभिन्नत्वेन अपारमार्थिकत्वमेव अतः तस्यापि मिथ्यात्वमनुमेयम् । तन्निषेधप्रतियेगित्वमपि यदि स्वरूपेणावच्छिद्येत, तदा पारमार्थिकत्वस्यापि अत्यन्तासत्त्वापतिः स्यात् । तदसत्त्वापत्तिं परिहर्तुं पारमार्थिकतया पारमार्थिकत्वस्य निषेधे सति अनवस्था भवति।

सिद्धान्तः

स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये च । 'नेदं रजतम्' इति बाधकज्ञानेन रजतबाधानन्तरं रजतं शुक्तौ नासीत्, नास्ति, न भविष्यति इति कालत्रयेह्यपि स्वरूपेण निषेधः । तद्वत् 'नेह नानास्ति' इति श्रुत्यापि स्वरूपेण प्रपञ्चस्य निषेधः बोध्यते।

मिथ्यात्वलक्षणघटकात्यन्ताभावप्रतियोगि कः ? [नेदं रजतमिति बाधकज्ञानेन शुक्तौ कस्य निषेधः इत्यर्थः]

पूर्वपक्षः	सिद्धान्तः
व्यावहारिकं आपणस्थं	व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतं
रजतम्	प्रातिभासिकं रजतम्

व्यावहारिकरजतस्य निषेधप्रतियोगित्वे –

1. भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः–'इदं रजतं' इति भ्रमज्ञानविषयीभूतं रजतं प्रातिभासिकं , 'नेदं रजतं' इति निषेधज्ञानविषयीभूतं तु व्यावहारिकं रजतमिति भ्रमबाधज्ञानयोः भिन्नविषयत्वात् वैयधिकरण्यापत्तिः । [वैयधिकरणापत्तिः = विविधं भिन्नं अधिकरणं यत्र तत् व्यधिकरणम् ; व्यधिकरणस्य भावः वैयधिकरण्यम् , असमानाधिकरणत्वमित्यर्थः]
2. अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः – शुक्तौ व्यावहारिकं रजतं न प्रसक्तमिति अप्रसक्तस्य व्यावहारिकरजतस्य शुक्तौ निषेधे सति अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः भवति । [अप्रसक्तप्रतिषेधः = यद् यत्र न प्रसक्तं, तस्य प्रतिषेधः]

शुक्तौ प्रवृत्तिदर्शनात्, प्रवृत्तिश्च व्यावहारिके अर्थे एव संभवात्, व्यावहारिकरजततादात्म्येन (तदभिन्नतया) प्रतीतस्य प्रातिभासिकस्य रजतस्य निषेधप्रतियोगित्वमभ्युपगतम्।

व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकं रजतमेव निषेधप्रतियोगीति अभ्युपगन्तव्यम् । तेन भ्रमबाधकयोः ज्ञानविषययोः अभिन्नत्वे सति न व्यधिकरणापत्तिः, प्रसक्तस्यैव प्रातिभासिकरजतस्य निषेधात् नापि अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिश्च।

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे घटादीनां अन्यत्रापि तन्निषेधप्रतियोगित्वात् असत्त्वापत्तिः इति चेन्न। असत्त्वं हि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम्, यथा शशश्रृङ्गादिः सत्त्वेन क्वचिदपि न प्रतीयते । तच्च प्रपञ्चे नान्वेति, बाधात् प्राक् तस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । एतदेव लक्षणे उपाधिपदेन सूचितम् । यद्यपि शून्यवादिभिरपि त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमभिधीयते तथापि तैः सदधिष्ठानस्य अनङ्गीकारात् नास्य शून्यत्वप्रसङ्गः।

उपसंहारः

विवरणकारोदितं लक्षणमिदम् अतिमहत्त्वं भजते। ''ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगी न वा? पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगी न वा?''[5] इति मिथ्यात्वविप्रतिपत्तिवाक्येऽपि अस्यैव लक्षणस्य ग्रहणं दृश्यते। यस्मिन्नधिकरणे यद् प्रतीतं तस्मिन्नेवाधिकरणे तस्य प्रतीतस्य त्रैकालिकनिषेधं ब्रुवन् तस्य मिथ्यात्वं साधयतीदं लक्षणम्। द्वैतवादिना व्यासतीर्थेन आक्षिप्तानां समस्तदोषानां परिहारं कृत्वा द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणम् अनवद्यमिति न्यरूपी आचार्यः मधुसूदनसरस्वतिः। तदाचार्यप्रणीतं अद्वैतसिद्धिनामकं ग्रन्थमधिकृत्य इत्थं द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणं सदलं संक्षेपेणोपपादितमत्र।

सहायकग्रन्थसूची

1. मधुसूदनसरस्वती, अद्वैतसिद्धिः।
2. योगीन्द्रनाथः, अद्वैतसिद्धिबालबोधिनी।
3. शङ्कराचार्यः, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्।
4. शङ्कराचार्यः, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्।
5. प्रकाशात्मा, पञ्चपादिकाविवरणम्।

पादटिप्पणी

1. छान्दोग्योपनिषद् 6.2.1
2. पञ्चपादिकाविवरणम्
3. तत्रैव
4. बृहदारण्यकोपनिषद् 4.4.19
5. अद्वैतसिद्धिः 1.11

****

4. श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मयोगः

डॉ. मञ्जुनाथ एस्. जी.
सहाचार्यः, अद्वैतवेदान्तविभागः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेदव्यासपरिसरः
बलाहरः, काङ्गड़ा, हिमाचलप्रदेशः

श्रीमद्भगवद्गीतापर्व महाभारतस्य भीष्मपर्वणि अस्ति। भीष्मपर्वणः त्रयोदशाध्यायादारभ्येदं भगवद्गीतापर्व आरभ्यते। भगवान् वेदव्यासः कुत्रपि 'भगवद्गीता' इति न ब्रवीति, 'भगवद्गीतापर्व' इत्येव कथयति। किन्तु कालक्रमेण भगवद्गीतापर्वणि पञ्चविंशतेः अध्यायादारभ्य द्विचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तं विद्यमानानष्टादशाध्यायान् सप्तशतश्लोकान् 'भगवद्गीता' इति नाम्ना सूचयन्ति जनाः। अर्थज्ञानसौकर्यार्थम् अर्जुनविषादयोगः इत्यादिनामास्ति। प्रत्येकमध्यायः योग इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः। अत्र योगो नाम परब्रह्मणा सहैक्यदर्शने, आत्मदर्शने वा मार्गः, उपायः, साधनमित्यर्थः। युज्यते परब्रह्मानेनेति योगः[1] इति परब्रह्मप्राप्तिमार्गः, परमपुरुषार्थप्राप्त्युपायः, आत्मज्ञानसाधनमित्याद्यर्थः। अन्येष्वप्यर्थेषु योगशब्दः लोके श्रूयते। यथा– समत्वं योग उच्यते[2], योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः[3], अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगः[4], योगः कर्मसु कौशलम्[5], अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतासंपादनं योगः[6], इति।

उपनिषत्सु प्रतिपादितः निवृत्तिमार्गो वा ज्ञानमार्गो वा मोक्षसाधनं वा सकलोपनिषत्सारभूतगीतायां निरूपतिम्। एवं गीतायां विद्यमानाः सर्वे अध्यायाः अष्टादशयोगा इति पदव्यपदेशभाजो भवन्ति। एवमष्टादशाध्यायात्मिकेयं गीता, वेदे यथा कर्मकाण्डम्, उपासनाकाण्डम्, ज्ञानकाण्डञ्चेति विभज्यते, तथैव विषयाधारेण त्रिधा विभक्ता। कर्मषट्कम्, उपासनाषट्कम्, ज्ञानषट्कमिति क्रमेण षण्णामध्यायानां त्रिधा त्रिधा विभागः। षट्कत्रयमेव कर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगश्चेत्युच्यते। अत्रदौ षडध्यायेषु कर्मनिष्ठा, मध्ये भक्तिनिष्ठा, अन्ते ज्ञाननिष्ठा च वर्ण्यते। परस्परविरोधात्, अधिकारिफलादिभेदान्नास्ति ज्ञानकर्मसमुच्चयः। सर्वविघ्ननाशिनी भगवद्भक्तिनिष्ठा कर्ममिश्रा, शुद्धा, ज्ञानमिश्रा चेति त्रिधा विभज्यते। गीतायां प्रथमषट्के कर्म, कर्मत्यागद्वारा युक्तिपूर्वकं त्वम् पदार्थः विशुद्धात्मा निरूप्यते। द्वितीयषट्के भगवद्भक्ति–निष्ठावर्णनपूर्वकं तत् पदार्थः परमानन्दस्वरूपः भगवान् निर्धार्यते। तृतीयषट्के तत्त्वमसि[7] इति महावाक्यार्थः, तत्, त्वम् पदयोरैक्यं सम्यक् प्रतिपाद्यते। तदुक्तम्–

सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम्।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः।।
कर्मोपस्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात्।
तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका।।
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रेपलक्षयेत्।
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः।।
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता।।
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी।
कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा।।
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना।
त्वं पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते।।
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना।
भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थो विचार्यते।।
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम्।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम्[8]।। इति।

कर्मयोगः –

किन्नाम कर्मेति जिज्ञासायां कायेन वाचा मनसा च यत्क्रियते तत्कर्मेत्युच्यते। प्रारब्धम्, क्रियमाणम्, सञ्चितं चेति कर्म त्रिविधं भवति। यत्कर्मवशादिह जन्मनि अस्मिन् शरीरे सुखदुःखाद्यनुभूयते तत्प्रारब्धं कर्म। अहर्निशं वर्तमानजन्मनि सुकृतदुष्कृतरूपं यत्कर्म कृतं, क्रियते चानारधफलं तत्क्रियमाणम्। प्रारब्धक्रियमाणाभ्यामन्यदनारब्धफलं यदेकत्रितं कर्म तिष्ठति तत्सञ्चितम्। पुनः सञ्चितं द्विविधं सुकृतं दुष्कृतमथवा विधिः निषेधञ्च। श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यनुमोदितं कर्म सुकृतम्। श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यननुमोदितं कर्म दुष्कृतम्। सुकृतञ्च पुनः काम्यनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनाभेदेन पञ्चविधम्। फलोद्देशेन विधीयमानानि कर्माणि काम्यानि, यथा 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति। अकरणे प्रत्यवायोत्पादकानि नित्यानि, सन्ध्यावन्दनादीनि स्ववर्णोचिताश्रमोचित-कर्माणि च। निमित्तमात्रमासाद्य अवश्यकर्तव्यतया विहितानि नैमित्तिकानि। 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति विहितानि जातेष्ट्यादीनि। विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनरूपनिमित्तविशेषानुबन्धीनि पापक्षयमात्रेद्देशेन विहितानि प्रायश्चित्तानि, चान्द्रायणकृच्छ्रादीनि। शास्त्रबोधिते सगुणे ब्रह्मणि नैरन्तर्येण मनोवृत्तिस्थिरीकरणमानस-व्यापाररूपाणि शाण्डिल्य-दहर-वैश्वानरविद्यादीन्युपासनानि।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः[9]
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः[10]**।।**
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः[11]**।**
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः[12]**।।**
कुरु कर्मैव तस्मात्वं पूवैः पूर्वतरं कृतम्[13]**।**
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानि लोके कर्मप्रतिपादकानि शोशरूयन्ते।
किञ्च, उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः[14]**।।**

अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति[15]। उद्योगः खलु कर्तव्यः[16], शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं तनुम्[17] इति च कर्मणः महत्त्वं ज्ञायते।

श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रथमषट्के कर्मयोगः विस्तारेण निरूप्यते। कर्म एव योगः, मार्गः, उपायः, साधनं वा कर्मयोगः। अत्र कीदृशं कर्म बध्नाति? कथं मोचयति? कर्म मोक्षसाधनं वा न वा? मोक्षसाधनं चेत् साक्षात्साधनं वा, परंपरया वा? कीदृशं कर्म ज्ञानसहकारि? प्रतिबन्धकं कीदृशम्? इत्यादिविषयाः विचार्यन्तेऽस्मिन् षट्के। यतोहि कर्मणः गतिः दुर्ज्ञेया। यथा

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धयं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः[18]**।।** इति।

प्रवृत्तिमार्गः अर्थकामयोः पुरुषार्थयोः साधनार्थम्, मोक्षप्राप्त्यर्थं निवृत्तिधर्मश्च भवति। अयं निवृत्तिमार्गः संन्यासः कर्मयोगश्चति द्विधा विभज्यते। तत्र संन्यासः कर्मयोग श्चोभावपि निःश्रेयसकरौ, उभयोर्मध्ये कर्मयोगः श्रेष्ठः। कर्मत्यागमात्रत्सिद्धिः न प्राप्यते। नैष्कर्म्यरूपज्ञान-योगस्योपायः कर्मयोगः। श्रुतौ कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम्। यथा- तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन[19] इति। ज्ञानिनः लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वन्ति। जनकादयोऽपि कर्मणैव सिद्धिं गताः आसन्। श्रेष्ठाः यथाचरन्ति तदनुसरन्ति जनाः। कर्तव्यस्य पालनं विना यः भोगमनुभवति सः चोरः यः कर्तव्यपालनेन शरीरनिर्वाहार्थं यज्ञशेषेण जीवति सः सर्वपापात्प्रमुच्यते। यज्ञो वै विष्णुः[20] इति श्रुतिः। तस्माद्यज्ञार्थं क्रियमाणं कर्म मुक्तेः कारणं भवति। अहं किमपि कर्म न करोमीति बाह्यकर्म त्यक्त्वा मनसि विषयान् चिन्तयति सः मिथ्याचारी। अकर्मापेक्षया कर्म श्रेष्ठम्। अकर्मणा शरीरनिर्वाहोऽपि न शक्यते। प्रकृतिजैः सत्त्वरजस्तमोगुणैरहर्निशं सर्वः प्राणी कर्म करोति। तस्मात्कर्म करणीयमित्युपदिशति भगवान्।

कर्मणा मोक्षप्राप्तिर्भवति वा? इति चेत्, न। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय[21] इति नित्यसिद्धब्रह्मस्वरूपस्यापि सतः प्राप्तौ ज्ञानमेव केवलं साधनं नान्यदिति श्रुतिस्मृत्यादिभिर्निश्चितत्वात्। तदुच्यते

ज्ञानेनैव कथं मुक्तिः कर्मभिश्चापि तत्स्मृतेः।

नाविद्यकत्वात् बन्धस्य नान्यः पन्था इति श्रुतेः[22]।। इति।

क्रियात्मकस्य कर्मणः परम्परया ब्रह्मावाप्तौ साधनता। यज्ञादीनां विविदिषोत्पादनद्वारा ब्रह्मप्राप्तौ परम्परयोपयोगः इति भामतीकारणां मतम्। सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्[23] इति सूत्रेऽप्युच्यते– विद्याया उत्पत्तिं प्रति दुरितक्षयहेतुत्वेन चित्तशुद्धिद्वारा दूरतो यज्ञादिसर्वापेक्षाऽस्ति। यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे विनियुज्यते, रथचर्यायां तु विनियुज्यते। एवं कर्माणि ज्ञानफलसिद्धावविनियुज्यमानान्यपि ज्ञानोत्पत्तौ दूरतो विनियुज्यन्ते इति। महाभारतेऽपि

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः।

यथाऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि[24]।।

इति कथ्यते।

तर्हि कथं कर्म करणीयमिति चेत्, योगिनः फलासक्तिं विनात्मशुध्यर्थं यथा कर्म कुर्वन्ति तथा लोकसंग्रहार्थं कर्म करणीयम्। फलासक्ताः कृपणाः भवन्ति। तस्मात्फलतृष्णां त्यक्त्वा कर्म करणीयमित्युपदिशति। यथा–

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि।।

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनञ्जय।[25] इत्यादिः।

निष्कामकर्म परम्परया परमपदप्राप्तिकारणं भवति। संगं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि यः करोति सः कर्मणा न बध्यते, यथा पद्मपत्रमम्भसा न हि सम्बध्यते तथा। तस्मात्सहजं कर्म करणीयम्। अनात्मज्ञः क्षणमपि न हि अकर्मकृत्तिष्ठति। स्वधर्मे निधनमपि श्रेयस्करं भवति। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कर्यमेव तत्[26]। किञ्च, किं करणीयम्, किमकरणीयमित्यत्र शास्त्रमेव प्रमाणम्। यथा–

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि[27]।। इति।

विस्तृतरूपेण कर्मजिज्ञासा गीतायामेवास्ति। कर्मयोगार्थं स्वस्यैवोदाहरणं ददाति भगवान्यथा–

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि[28]।। इति।

दैवसम्पदः असुरसम्पदश्चेति भवन्ति लोके। तत्रसुरसम्पत्पुरुषाः पारमार्थिकविचारं न कुर्वन्ति। दैवसम्पत्पुरुषाः मोक्ष अधिकारिणः। तेष्वधिकारिषु मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये[29] इति भगवदुक्त्यनुसारेण परमपदप्राप्त्यर्थं प्रयतमानाः विरलाः। यतोहि

अनादिप्रकृतिभावात् दैवसम्पत्पुरुषा अपि फलापेक्षिणः भवन्ति। 'लोकोऽयं कर्मबन्धनः' कर्म सर्वान् संसारे बध्नाति, कर्मफलरूपपुण्य-पापात्। 'अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' इतीश्वरनियमः। स्वफलदानेन विना जन्मजन्मान्तरेष्वपि कर्म न नश्यति। पुण्यं पापमुभयमपि स्वफलभोगार्थं जन्मान्तरमुत्पादयति। जन्मान्तरे पुनः कर्म कुर्वन्ति। एवं जन्म कर्म, कर्म जन्मेति पौनःपुन्येन भवन्ति।

तर्हि एतादृशदुःखकारणात् संसारचक्रात् कथं मुक्तिरिति जिज्ञासायां, तत्र कर्मयोगः, संन्यासश्चेति मार्गद्वयमस्तीत्युच्यते। फलासक्तिं विना निष्कामकर्माचरणं कर्मयोग इति। अस्य फलं चित्तशुद्धिसम्पादनम्। यथा

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः[30]।। इति।

निष्कामकर्मेत्येवास्य नाम किमर्थम्? निष्क्रोधकर्म, निर्द्वेषकर्मेत्यादिनामानि कुतो नेति चेत्, सकलकर्मणः मूलं कामः, फलासक्तिर्वा भवति। काम एव कर्मबीजम्, क्रोधादय अस्य अंकुराः।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।

महाशनो महापाप्मा विध्येनमिह वैरिणम्[31]।। इति।

अपि च, काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते[32] इति शङ्करभगवत्पादाः। क्रोधः लोभमोहादीनामुपलक्षणम्। एतेषां दुर्गुणानां बीजं काम एव। दुर्बीजस्य छेदनेनासुरीसम्पन्नश्यति। तदर्थं निष्कामकर्माचरणमपेक्ष्यते। अनेन चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानमुत्पद्यते। तस्मात्कर्म स्वतः न बन्धकम्, तत्र फलासक्तिः बन्धकारणमिति सिद्धम्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत् कामस्य चेष्टितम्[33] इति फलापेक्षयैव सर्वे कर्म कुर्वन्ति, नास्ति निष्काम कर्मेति ये कथयन्ति तेभ्यः उच्यते 'यथा माता शिशोः प्रीत्यर्थं शिशुं शुश्रुषते, तथेश्वरप्रीत्यर्थं कर्म करणीयम्' इति।

पादटिप्पणी

1. भ.गी.शां.भा. 3.
2. भ.गी. 2.48
3. यो.सू. 1.2
4. भ.गी.शां.भा. 2.22
5. भ.गी. 2.50
6. तत्रैव.शां.भा. 16.1
7. छा.उ. 7.8.7
8. गू.दी. उपोद्घातः 3.10
9. ई.उ. 2
10. भ.गी. 3.5
11. तत्रैव 18.11
12. तत्रैव 3.8
13. तत्रैव 4.15
14. सु.र.भा.उ.प्र. 3
15. तत्रैव. 4
16. तत्रैव 1
17. नै.सि. 1.41
18. भ.गी. 4.17
19. बृ.उ. 4.4.22
20. तैत्ति.सं. 1.7.4
22. श्वे.उ. 3.86
22. वे.सि.सू.म. 3.1
23. ब्र.सू. 3.4.26
24. शां.प. 204.8
25. भ.गी. 2.47-48
26. तत्रैव. 18.5
27. तत्रैव 16.24
28. तत्रैव 3.22
29. तत्रैव 7.3
30. वि.चू. 11
31. भ.गी. 3.37
32. तत्रैव.शां.भा. 3.37
33. म.स्मृ. 1.123

****

5. मूल्याङ्कने मापने च प्रश्नानाम् उपादेयता

डॉ. कृष्णानन्द दन्नाना

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेदव्यासपरिसरः
बलाहरः, काङ्गड़ा, हिमाचलप्रदेशः।

सारांशः–

शिक्षाप्रणाल्यां मूल्याङ्कनस्य स्थानं महत्वपूर्णं वर्तते। मूल्याङ्कनं विना छात्राणां विकासः मार्गदर्शनं च नैव भवितुमर्हति। अतः आधुनिककाले मूल्याङ्कने बहूनि परिवर्तनानि दृश्यन्ते।तत्र शिक्षामनोविज्ञानस्य महत्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। मूल्याङ्कने मापनं साधनं भवति। मापनाय उत्तमपरीक्षणं साधनं भवति तथा च उत्तमपरीक्षणाय विभिन्नप्रकाराणां प्रश्नानां ज्ञानं तेषां नियोजनमपेक्षते एवं विभिन्नप्रकारान् प्रश्नान् उपयुज्य उत्तमपरीक्षणस्य निर्माणं भवति तेन क्रमशः मापनं मूल्यांकनञ्च उत्तमं भवति।अतःउत्तमपरीक्षणाय मूल्यांकनाय च प्रश्नप्रकाराणां ज्ञानं निर्माणं नियोजनं च अत्यन्तमावश्यकं भवति। अस्मिन् लेखे क्रमशः एते विषयाः प्रस्तूयन्यते। मूल्याङ्कनस्य अर्थः, मूल्याङ्कनस्य परिभाषाः मूल्याङ्कनस्य वैशिष्ट्यम्, मूल्यङ्कनस्योद्देश्यानि, मापनस्य अर्थः, मापनस्य परिभाषाः, मापनस्य कार्याणि, परीक्षणनिर्माणम्, प्रश्नानां प्रकाराः, निबन्धात्मकप्रश्नाः, निबन्धात्मकपरिक्षायाः गुणाः, निबन्धात्मकपरिक्षायाः दोषाः, निबन्धात्मकपरीक्षायाः दोषान् दूरीकर्तुमुपायाः, वस्तुनिष्ठप्रश्नाः, वस्तुनिष्ठपरिक्षायाः गुणाः, वस्तुनिष्ठपरिक्षायाः दोषाः, वस्तुनिष्ठप्रश्नानां प्रकाराः इति।

कूटशब्दाः–मूल्यांकनम्, मापनम्, प्रश्नप्रकाराः।

मूल्याङ्कनस्य अर्थः–

मूल्याङ्कनं हि सततप्रचाल्यमाना विसृता प्रक्रिया। एतस्यां कस्यचिद् वस्तुनः उपयोगितायाः विषये निर्णयो निर्धार्यते। मूल्यस्य अङ्कनम् एव मूल्याङ्कनं भवति। मूल्याङ्कने वस्तुनः उपयोगित्वम् अनुपयोगित्वं वा परीक्ष्यते।

मूल्याङ्कनस्य परिभाषाः–

मूल्याङ्कनस्य विकासः शिक्षायां नूतनस्य दृष्टिकोणस्य परिणामो वर्तते। तदनुसारं शिक्षायाः केन्द्रं विद्यार्थी भवति। छात्राणां विकासाय मार्गदर्शनाय च मूल्याङ्कनस्य स्थानं महत्वपूर्णं भवति। मूल्याङ्कनस्य सम्प्रत्ययः एताभिः परिभाषाभिः सुस्पष्टं भवितुमर्हति।

कोठारीकमीशन–

मूल्याङ्कनं सततप्रचाल्यमाना प्रक्रिया। मूल्याङ्कनं शिक्षाप्रणाल्याः एकम् अभिन्नम् अङ्गं भवति। उभयोर्मध्ये घनिष्ठः सम्बन्धः वर्तते।

रेमर्सगेजयोः महोदययोर्मतानुसारम् –

जनस्य समाजस्य च एताभ्यां दृष्टिकोणाभ्यां किं समीचीनं वर्तते इत्येतस्यनिर्धारणं भवति मूल्याङ्कनस्योद्देश्यम् इति।

वेस्लेमहोदयमतानुसारम्–

मूल्याङ्कनं हि छात्रस्य व्यवहारे परिवर्तनेन सम्बन्धितानां तथ्यानामेकत्रीकरणस्य, तेषां विवेचनस्य च पद्धतिरस्ति इति।

स्पष्टमेतद्वर्तते यत् शिक्षया बालकानां व्यवहारे समाजदृष्टया च वाच्छनीयानि उत्तमानि च परिवर्तनानि कियज्जातानीति इति मूल्याङ्कनस्य कार्यम्। अनेन शिक्षाया उद्देश्यानां सिद्धौ बलं लभ्यते। मूल्याङ्कनं हि कस्यचिद् गुणस्य वैशिष्ट्यस्य वा मात्रात्मकस्य वर्णनस्य गुणवत्तायाः (Quality) निर्धारणं वर्तते। वस्तुनि जनोपलब्धानां गुणानां सन्तोषप्रदत्वं वाञ्छनीयत्वं वा कियद्वर्तते इति मूल्याङ्कनमेव निर्धारयति।

मूल्याङ्कनस्यवैशिष्ट्यम्–

मूल्याङ्कनस्य विश्लेषणेन एतस्य वैशिष्ट्यं प्रकटितं भवति। एतद् वैशिष्ट्यं अत्र प्रस्तुयते यत्–

1. मूल्याङ्कनमुद्देश्यकेन्द्रितं भवति।
2. मूल्याङ्कनस्य प्रक्रिया सततं प्रचलति।
3. मूल्यङ्कने व्यापकता भवति।
4. मूल्यङ्कनं विश्लेषाणात्मकं संश्लेषात्मकञ्च भवति।

मूल्यङ्कनस्योद्देश्यानि –

मूल्याङ्कनस्य प्रक्रिया सोद्देश्या भवति। एतस्य प्रमुखान्युद्देश्यानि निम्नलिखितानि सन्ति।

1. शिक्षणोद्देश्यस्य प्रदर्शनम्।
2. शिक्षणप्रक्रियायां प्रभावोत्पादनम्।
3. शिक्षणप्रक्रियाया: परीक्षणम्।
4. छात्राणां वर्गीकरणम्।
5. मानदण्डानां Scales निर्धारणम् चेति।

मापनस्य अर्थः–

मापनं हि मूल्यङ्कनस्याङ्गभूतं भवति। मूल्याङ्कनस्य प्रक्रियायां मापनेन एव परिणामानां वाञ्छनीयताया: (Desirability), निर्णय: क्रियते। मापनं साधनं भवति मूल्यांकनाय। मापनेन मात्रात्मकसंकलनं लभ्यते तथा च संकलितस्य विवेचनं, विश्लेषणं च मूल्यांकनेन क्रियते।

मापनस्य परिभाषाः–

काम्पबेलमहोदयः–

नियमानुसारेण वस्तूनां घटनानां च मात्रात्मकरूपेण व्याख्यानं मापनम्।

रासमहोदयः–

मापनम् एका परिमाणीकरणप्रक्रिया भवति।

हैल्मसटेडरमहोदयः–

मापनम् एका तादृशी प्रक्रिया येन कस्यचित् व्यक्ते: वस्तुनश्च निहितानां विशेषणानां अङ्कनं भवति।

मापनस्य कार्याणि–

वर्गीकरणम् – मापनेनैव छात्राणां वर्गीकरणम् भवितुमर्हति।

पूर्वकथनम् – मापनाधारेण छात्राणां भविष्यस्थितिं वक्तुं शक्नुम:।

तुलनाकरणम् – मापनेनैव तुलनात्मकाध्ययनं कर्तुं शक्नुम:।

परामर्शदानं निर्देशनञ्च – मापनाधारेण छात्राणां कृते परामर्शदानं निर्देशनञ्च दातुं शक्नुम:।

अन्वेषणाय उपकरणरूपेण – शोधक्षेत्रे मापनम् अन्वेषणाय उपकरणरूपेण भवति।

परिभाषाभि: स्पष्टं यत् मापनं नाम किमिति। मापनस्याङ्गभूतं भवति परीक्षणम्। मापनप्रक्रियाया: मुख्यं साधनं भवति परीक्षणम्। परीक्षणस्य निर्माणे प्रश्नानां भूमिका महत्वपूर्णं स्थानं भवति। अत: उत्तमपरीक्षणनिर्माणाय प्रश्नानां विषये ज्ञानं,संकलनं च अपेक्षते।

परीक्षणनिर्माणम् (Test Candtructions)

परीक्षाया: कृते परीक्षणस्य प्रश्नपत्रस्य वा निर्माणं क्रियते । परीक्षणनिर्माणेन सहैव उत्तरपत्रं निर्मितं भवति।

प्रश्नानां प्रकाराः–

प्रश्नानां प्रकारद्वयं मुख्यरूपेण–

1. **निबन्धात्मकप्रश्नाः** 2. **वस्तुनिष्ठप्रश्नाः**

निबन्धात्मकप्रश्नाः–न केवलं भारते अपि तु विभिन्नेषु राष्ट्रेषु निबन्धात्मकपरिक्षायाः बाहुल्यं प्रभुत्वं चासीद्यत् भारते तु अधुनापि निबन्धात्मक परीक्षायाः प्रचलनमस्ति। किन्तु प्रगतिशीलेषु राष्ट्रेषु एतादृशीपरीक्षाणां महत्वं नास्ति। एतादृशीषु परीक्षासु पाठ्यक्रमस्य विशिष्टस्य अङ्गस्य प्रश्नाः दीयते। छात्राः स्वसामर्थ्यानुरूपं स्वातन्त्रेण स्वैच्छया उत्तराणि लिखन्ति।

निबन्धात्मकपरीक्षायाः गुणाः–सामाजिकविज्ञानशिक्षणे भाषाशिक्षणे च निबन्धात्मकपरिक्षायाः महत्वमधिकं भवति।

निबन्धात्मकपरिक्षायाः अधोलिखिताः गुणाः सन्ति ।

1. छात्राणां भावावबोधकक्षमतायाः ज्ञानं भवति ।
2. छात्राणां भाषाशैल्याः लेखन–कलायाश्च ज्ञानं भवति।
3. निबन्धात्मकपरीक्षा छात्रेभ्यः पर्याप्तरूपेण स्वतन्त्रतां ददाति।
4. परीक्षायाः प्रश्नपत्रं सरलतयानिर्मितं भवति।
5. छात्राः सरलतया प्रश्नमधिगच्छन्ति।
6. निर्माणं समय ङ्कधनस्य च दृष्ट्या सरलं भवति।
7. समूह–परीक्षणस्य दृष्ट्या निबन्धात्मक–परीक्षाणां संचालनं सरलं भवति।
8. छात्राणां रचनात्मकचिन्तनस्य प्रोत्साहनं भवति।
9. छात्राः सरलतया लिखितुं सन्नद्धाः भवन्ति।

निबन्धात्मकपरीक्षायाः दोषाः–

1. निबन्धात्मकपरीक्षायाः विश्वसनीयता न भवति।
2. मूल्याङ्कने वैधतायाः अभावः भवति।
3. प्रश्नानां निर्माणं पाठ्यक्रमस्य विशिष्टस्याङ्गस्यैव भवति तेन समग्रपाठ्यक्रमस्य ज्ञानस्याध्ययनस्यावबोधनस्य च मूल्यङ्कनं न भवति।
4. समुचित उत्तराभावेऽपि छात्रः यत्किमपि लिखति तेन मूल्याङ्कनं सफलं न भवति।
5. मूल्याङ्कने परीक्षानिरीक्षकस्य प्रभावः अधिकः भवति तेन वस्तुनिष्ठता न भवति।

निबन्धात्मकपरीक्षायाः दोषान् दरीकर्तुमुपायाः–

1. प्रश्नानां निर्माणम् अतीवावधानतया भवेत् प्रश्नानां निर्माणं समुचितरीत्या भवेत्। येन छात्राः उत्तराणि लिखितुं वञ्चिता न स्युः।
2. प्रश्नानां वितरणं समग्रपाठ्यक्रमानुरूपेण स्यात्।
3. प्रश्नपत्रनिर्माता परीक्षकश्च एकः स्यात्।
4. मूल्याङ्कनकार्यम् अत्यधिकपरिश्रमेण भवेदिति।
5. मूल्याङ्कनस्य एकमेव परिमाणं भवेत्।

2. वस्तुनिष्ठप्रश्नाः–वस्तुनिष्ठपरीक्षणे उत्तरप्रदाने स्वतन्त्रता न भवति। छात्राः यदेच्छन्ति तदा उत्तरं दातुं समर्थाः न भवन्ति। प्रत्येकं प्रश्नः उत्तरस्य दृष्ट्या विशिष्टः भवति। छात्रेभ्यः अपेक्ष्यन्ते यत् ते तादृशमेव उत्तरं लिखन्तु इति। अपरा विशेषता भवति यत् इमानि परीक्षणानि संक्षिप्तरूपेण ज्ञानात्मकरूपेण उत्तराणि दातुं कथयन्ति।

वस्तुनिष्ठपरीक्षणस्य गुणाः

1. वस्तुनिष्ठपरीक्षणं समग्रे पाठ्यक्रमे प्रसारितं भवति।
2. मूल्याङ्कने अध्यापकः वञ्चनां कर्तुं न प्रभवति।
3. उत्तरस्य लेखनं अतीवसरलं भवति।

4. मूल्याङ्कनम् अतीव सरलं विश्वसनीयञ्च भवति।
5. पक्षपातरहितं मूल्यांकनं संभवति।
6. वस्तुनिष्ठपरीक्षणस्य माध्यमेन छात्राणां अवधानस्य, ज्ञानस्य तर्कशक्त्या निर्णयशक्त्या च ज्ञानं भवति।
7. भाषाया अधिकं महत्त्वं नास्ति।
8. अधिक लेखनस्यापि आवश्यकता न भवति। यतोहि लेखनं संक्षिप्तेषु शब्देषु वर्णेषु न भवति।

वस्तुनिष्ठपरीक्षणस्य दोषाः-

1. प्रश्नपत्रस्य निर्माणे समया।
2. अस्मिन् अशुद्ध-उत्तराणां माध्यमेनापि सफलताया: संभावना भवति।
3. भाषाया: अभिव्यक्ते महत्वं नास्ति।
4. अनुकरणस्य प्रवृत्तिर्भवति।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानां प्रकाराः

(1) मेलका: प्रश्नाः-

यदा वयं कस्याश्चित् विशिष्ट-सूचनाया: परीक्षायां आवश्यकतां अनुभवाम:। यत्र च पुन:स्मरणस्य आवश्यकता न भवति। यस्य माध्यमेन तथ्यद्वयेषु सम्बन्धस्य योग्यता समुचितरीत्या भवेत्।

तत्र मेलका: प्रश्ना: पृच्छन्ते। ----------

उदाहरणम्-

वर्ग क	**वर्ग ख**
कोलंबो	इग्लैन्ड
नव दिल्ली	श्रीलंका
पजिंगा	भारतम्
लन्दन	अमेरिका
टोक्यो	चीन

(2) रिक्तस्थानपूर्तिः प्रश्नाः-

एतादृशेषु प्रश्नेषु विशिष्ट-सूचनाया: परीक्षणं भवति। प्रमुखतया नाम-दिनाङ्क:-संख्या-स्थानादीनां विषये प्रश्ना: भवन्ति।

1. जार्ज वाशिंगटन..... देशस्य राष्ट्रपति: आसीत्।
2. गणतन्त्रदिवस:.....दिनाङ्के आयोजित: भवति।
3. जवाहरलालनेहरूमहाभागस्य .....रचना अस्ति।

(3) सत्यासत्य प्रश्नाः-

मूल्याङ्कने एतादृशा: प्रश्ना: प्रयुज्यन्ते। प्रविधिशास्त्रस्य दृष्ट्या मूल्याङ्कने एतादृशा: प्रश्ना: श्रेष्ठा: भवन्ति, किन्तु अध्ययनेन उदाहरण रूपेण-

1. अस्माकं वर्तमान प्रधानमन्त्री अटलबिहारीवाजपेयी अस्ति सत्यम्/असत्यम्
2. पृथ्वी सूर्यस्य परिक्रमणं करोति सत्यम्/असत्यम्
3. अक्बर: महान् साम्राट् आसीत् सत्यम्/असत्यम्

(4) बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः-

एतादृशेषु प्रश्नेषु प्रश्नानां सम्मुखे अपेक्षितानि उत्तराणि दीयन्ते। तेषु एकमेव उत्तरं सत्यं वास्तविकं च भवति। छात्रश्च शुद्ध उत्तरस्य चयनं कृत्वा क्रमाक्षरं लिखति। चिह्नाङ्कितं वा करोति। उदाहरणम्-

1. जार्जवाशिंगटन् राष्ट्रपतिरासीत्। ( )

क. अमेरिकादेशस्य ख. ब्रिटेन्देशस्य

ग. फ्रांसदेशस्य घ. जर्मनीदेशस्य

(5) सर्वोत्तमचयनप्रश्नाः -

एतादृशाः प्रश्नाः अपि बहुविकल्पात्मकाः भवन्ति। किन्तु प्रायः सर्वाण्युत्तराणि समीचीनानि भवन्ति। तेषु एकमेव उत्तरं सर्वोत्तमं भवति। छात्रा अस्यैवउत्तरस्य चयनं करोति। उदा- 1.साम्राट् अशोकः बौद्धः-धर्मं स्वीकृतवान्। यतोहि

1. बुद्धः तं प्रभावितवान्
2. कलिंगयुद्धं तं प्रभावितमकरोत्।
3. जनाः अशोकं बाध्यमकुर्वन्।

(6) सरला - स्मरणप्रश्नाः -

अस्यां परीक्षायां तादृशाः प्रश्नाः भवन्ति। येषां उत्तराणि अतीवसीमितेषु शब्देषु भवन्ति। अतीवलघूत्तरीयाः प्रश्नाः भवन्ति। एक द्वि त्रयेषु वा शब्देषु प्रश्नस्य उत्तरं दीयते।

1. पृथिव्याः उपग्रहस्य किं नाम अस्ति।
2. अस्माकं प्रथम प्रथानमन्त्री कः आसीत्।

(7) वर्गीकरणप्रश्नाः-

एतादृशेषु प्रश्नेषु केचन शब्दाः विभिन्न समूहेषु संयोजिताः भवन्ति। प्रत्येकस्मिन् समूहे समान वस्तु-व्यक्ति-स्थान-घटन-तथ्यानां वा नामानि भवन्ति। समूहे एकः शब्दः पृथक् भवति। छात्राः तस्य पृथक् शब्दस्य चयनं कुर्वन्ति।

1. पृथिवी, सूर्य, चन्द्र, शनि, मंगल, वायु
2. सूर, तुलसि, बिहारी, मीरा, कबीर, इन्दिरा गान्धी।

एवं प्रकारेण विभिन्नप्रकारान् प्रश्नान् उपयुज्य उत्तमपरीक्षणस्य निर्माणं भवति तेन क्रमशः मापनं मूल्यांकनञ्च उत्तमं भवति। अतः उत्तमपरीक्षणाय मूल्यांकनाय च प्रश्नप्रकाराणां ज्ञानं तथा च निर्माणमत्यन्तमावष्यकं इति ज्ञायते।

सन्दर्भग्रन्थ

1. सौरभ अग्रवाल, शिक्षा में मापन एवं मूल्यांकन
2. एस्. पि.गुप्ता, आधुनिक मापन एवं मूल्यांकन
3. डॉ. पार्थसारथी पाण्डेय, शिक्षा में मापन एवं मूल्यांकन

****

6. वैदिकज्ञानपरम्परायाः सन्दर्भे वेदानां स्वरूपं महत्त्वञ्च

वेदप्रकाशआर्यः

श्री जे, जे, टी, विश्वविद्यालय राजस्थान

मुख्य शब्दः- ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः ईश्वरः ज्ञानकर्म, उपासना, मोक्षः मन्त्रः।

प्रस्तावनाः- वेदशब्दः 'विद ज्ञाने' इति ज्ञानार्थकाद् विद्धातोर्धञ् प्रत्यये कृते वेद इति रूपं निष्पद्यते। ज्ञानार्थेको हि वेदशब्दः। वेदेषु ज्ञानराशिः इति वदन्ति विद्वान्सः। विद सत्तायाम्, विद विचारणे, विद्लृलाभे, विद चेतनाख्याननिवासेषु इति धातुभ्योऽपि घञ् वेदरूपं निष्पद्यते।

वेदाः चत्वारः-1. ऋग्वेद-यजुर्वेदः-सामवेदः-अथर्ववेदः। ऋग्वेदे ज्ञानं, यजुर्वेदे, कर्मकाण्डं, सामवेदे उपासना, अथर्ववेदे ज्ञानकर्मोपासनानां त्रयाणामपिविषयानां समन्वयः अस्ति।

ईश्वरज्ञानत्वात् वेदाः स्वतः प्रमाणभूताः। शब्दप्रमाणे च प्रमाणकुशलैः गृह्यन्ते। अतः वेदेषु प्रतिपादितं यत् ज्ञानं तदपि स्वतः प्रामाण्यम्। मोक्षस्य आत्मनः परमात्मनश्च स्वरूपं पुनर्जन्मादि विषयानां ज्ञानं अस्माभिर्वेदेषु एव गृह्यते। धर्मस्य मूलाधार वेद एव। स एव साधनः तत्त्वतत्त्वानां ज्ञानं यथा मनु-

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्।[1]

मनुः मानवानां कर्त्तव्यस्य ज्ञानाय वेदानाम् एव आधारं स्वीकरोति।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मोमनुना परिकीर्तितः।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः।।[2]

यज्ञेषु दृढ़विश्वासः, एकेश्वरवादः, निष्कामकर्मवादः, ईश्वरस्य सर्वव्यापकत्वं, ज्ञानकर्मणोसमन्वयः, भौतिकताप्राप्ति, औसादिन्यम्, मानवजीवनस्य प्रधानलक्ष्यम्, पुरुषार्थचतुष्टयं मोक्षश्चादीनां ज्ञानं वेदेभ्यः उपनिषद्भ्यः वा अधिगच्छामः।

वेदस्योत्पत्तिः-भारतीयानां विश्वासो यत् वेदः शाश्वतिकमपौरुषेयं शास्त्रम्। निरवयवेश्वरात्रेषां प्रादुभार्वात्। अग्निवाय्यवादित्याङ्गिरसः तु निमित्तीभूता।

वेदप्रकाशार्थमीश्वरेण कृता इति विज्ञेयम्। वेदेषु शब्दार्थसम्बन्धाः परमेश्वरादेव प्रादुर्भूताः तस्य पूर्णविद्यावत्वात्।

''ऋषिर्दर्शनान् मन्त्रान् ददर्श।''[3]

''ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः''[4]

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदोत्पत्तिविषये स्वामिदयानन्देन प्रतिपादितम् अस्ति यत्-

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्माद् जायत।।[5]

यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन्।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखम्।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः।।[6]

अर्थात् तस्मात्यज्ञात् सच्चिदानन्दादिलक्षणात् पूर्णात् पुरुषात् सर्वहुतात् सर्वपूज्यात् सर्वोपास्यात् सर्वशक्तिमतः परब्रह्मणः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च चत्वारो वेदाः तेनैव प्रकाशिता इति।

''एवं वा अरेऽस्या महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्य-ऋग्वेदो-

यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः''[7]

महर्षिदयानन्दः वेदेषु परमेश्वरादारभ्य तृणपर्यन्त–पदार्थेषु विज्ञानं स्वीकरोति। तत्रापि ईश्वरानुभवो मुख्योस्ति।[8]

चत्वारो वै इमे वेदाः ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेदः।।[9]

''ऋग्वेदस्य अर्थः–ऋच्यते स्तूयते प्रतिपाद्योऽर्थो यया सा ऋक्''। ऋग्वेदः विज्ञानविशेषस्य विश्वकोशः एव। ऋग्वेदे ज्ञानविज्ञान–अध्यात्म–समाजशास्त्र–अर्थशास्त्र–आयुर्वेद–मनोविज्ञान इत्यादिविषयाः संक्षेपतः वर्णिताः सन्ति। ऋग्वेदः चतुर्षु वेदेषु आधारस्तम्भः ग्रन्थः वर्त्तते। ऋग्वेदे 10552 मन्त्राः सन्ति।

ऋग्वेदस्य मुख्यो विषयः विज्ञानमस्ति। तस्य परमेश्वरादारभ्य तृणपर्यन्तपदार्थेषु साक्षाद्बोधान्नयत्वात्। तत्रापीश्वरानुभवो मुख्योऽस्ति। एव हि सर्वेषां वेदानां तात्पर्यमस्ति।

ऋग्वेदस्य शाखा – महाभाष्यकारः महर्षिणा पतंजलिना लिखितम् यत्–

''एकविंशतिधा बाहवृच्यम्''[10]

किन्तु चरणव्यूहस्य रचयिता केवलं पंचशाखाः उद्धृताः। येषां नामानि इत्थं सन्ति। (1) शाकलशाखा (2) वाष्कलशाखा (3) आश्वलायनशाखा (4) शाङ्खायन शाखा (5) माण्डूकायन शाखा इत्यादयः।

''ऋभिः स्तुवन्ति यजुर्भिः यजन्ति।'' गद्यात्मको यजुः अर्थात् गद्ये रचिताः मन्त्राः यजुष् कथ्यते। यजुर्वेदे मुख्यतया कर्मकाण्डस्य प्रतिपादनं वर्त्तते।

यजुर्वेदे 40 अध्यायाः एवं च 1975 पंचसप्ततिः अधिक नवदशशताः मन्त्राः सन्ति। अस्मिन् वेदे कर्मकाण्डः सर्वक्रिया प्रधानोऽस्ति–स सर्वः क्रियामयोऽस्ति। अयमपि द्विविधः परमार्थ सिद्ध्यर्थम्, लौकिकव्यावहारिकसिद्धयर्थञ्च। न कर्मकाण्डस्येदं तात्पर्यं यत् यज्ञ एव कर्मकाण्डः। अपितु तस्मिन् जीवनस्य सर्वाः क्रिया संविशन्ति। याभ्यः क्रियाभ्यः सर्वेषामुपकारो भवति।

यजुर्वेदस्य शाखा–साम्प्रतं यजुर्वेदस्य षट्शाखा उपलभन्ते।

(1) शुक्लयजुर्वेदस्य – वाजसनेयी (माध्यन्दिन) काण्व संहिता,

(2) कृष्ण यजुर्वेदस्य – कठसंहिता, मैत्रायणी संहिता, कपिष्ठलसंहिता, तैत्तिरीयसंहिता इत्यादयः।

'गीतिषु समाख्या'' ज्ञानानि यो वेत्ति स वेद तत्त्वम। यः सामवेदस्य सामानि जानाति, स तत्त्वं विजानाति। 'वेदानां सामवेदोऽसि''[11], इयं उक्तिः अपि सामवेदस्य महत्त्वम् एव प्रकटयति।

सामवेदस्य मुख्यविषयोपासना विद्यते। अस्याम् उपासनायां स्तुति प्रार्थनोपासनां त्रयाणां समावेशोऽस्ति। स्तुति–कस्यापि पदार्थस्य गुणदोषयोः वर्णनमस्ति। अर्थात् वस्तुनः यथार्थस्वरूपस्याभिव्यक्तिरेव स्तुतिः। प्रार्थनायाः अर्थोऽयं भवति–स्वसामर्थ्यान्तरे ईश्वरसम्बन्धेन यद्विज्ञानं प्राप्यते तस्य पुनः पुनः याचना एव प्रार्थना भवति। उपासनाया अर्थः समीपं भवति। ''यथा परमात्मनः गुणाः कर्माणि, स्वभावाः, पवित्राः भवन्ति तथैवास्माभिः करणीयम्''[12], एवं साहित्यिक–दृष्ट्या एवं च भारतीय संगीतशास्त्रस्य दृष्ट्या च सामवेदस्य महत्वं बहुमूल्यमस्ति।

सामवेदस्य शाखा–''सहस्रवर्मा सामवेद'' पतञ्जलिना लिखितं यत् सामवेदस्य 1000 सहस्रशाखाः आसन्। परं अस्मिन् काले तु सामवेदस्य तिस्रः एव शाखाः उपलब्धाः सन्ति।

(1) कौथुमीय (2) राणायनीयः (3) जैमिनीयः

सामवेदस्य द्वौ विभागौ स्तः (1) पूर्वार्चिकः (2) उत्तरार्चिकः च। सामवेदे पंचसप्ततिः अधिक अष्टादशशताः मन्त्राः सन्ति।

अथर्वाणोऽ धनवन्तः। भवतिश्चरति कर्मा। तत्प्रतिषेधः।।[13]

आचार्य यास्कानुसारेण 'थर्व'[14], धातु गत्यर्थकः अस्ति। 'थर्वन् शब्दस्यार्थः गतिशीलताऽस्ति, अथर्वन् शब्दस्यार्थः गतिहीनता स्थिरता भवति। अथार्वाक् इत्यनेन अथर्वा शब्दः भवति'' 'अथर्वा वै प्रजापतिः'।।[15]

चरक संहितायां प्रश्नोपस्थितः कः स्यात् आयुर्वेदः तस्योत्तरं आचार्य लिखति–''चिकित्सा चायुषो हितोपदिश्यते वेदच्चोपदिश्यायुर्वाच्यम्?''

पुनश्च महर्षिः समादधति- ''तत्र भिषणा पृष्ठेनैवृंचतुर्णामृक्साम-यजुरर्थववेदानां आत्मको अथर्ववेदे भक्तिरादेश्या। वेदोहयाथर्वणः स्वस्त्ययवबलिमंगल होम नियम प्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादि परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह'' प्रस्तुतसन्दर्भे भगवता सुश्रुतस्य वचनमिदम्

''इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य''[16]

अतः अथर्ववेदस्य मुख्यविषयः ज्ञानम् अस्ति। ज्ञानस्यार्थोऽस्ति ईश्वरात् तृणपर्यन्तानां पदार्थानां सम्यक् ज्ञानम्।

एवं वेदो हि नाम अशेषज्ञानविज्ञानराशिः। आचार्य सायणेन प्रतिपादितं यत्-

''प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एवं विदन्ति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता।।''[17]

उपसंहार-

वर्णाश्रमः धर्मः, चत्वारो आश्रमः, स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकारः, वैदिकधर्मस्य स्वरूपम्, वेदे मोक्षस्यानन्दः, वेदे पुनर्जन्मः, वेदेराष्ट्रभावना, वेदे मांसभक्षणनिषेधः, वेदे द्यूतनिषेधः, कृषिप्रशंसा, एवं विधाः जनकल्याणकारिणोपदेशाः, परामर्शाश्च वेदेषु निर्दिष्टाः सन्ति। तेन मानवसमाजस्य नितरां कल्याणं भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूच्यः

1. 1989 - पाणिनीयशिक्षा - हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्
2. 1989 - धातुपाठः - हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्
3. 1994 - अष्टाध्यायी - महर्षिपाणिनिः , हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्
4. 2010 - यजुर्वेदः भाष्यकारः - महर्षिः दयानंदः सरस्वती, सार्वदेशिकः आर्यप्रतिनिधिसभा, दिल्ली
5. 2010 - सामवेद,भाष्यकारः - महर्षिः दयानंदः सरस्वती, सार्वदेशिकः आर्यप्रतिनिधिसभा, दिल्ली
6. 2010 - अथर्ववेद, भाष्यकारः - महर्षि दयानंद सरस्वती, सार्वदेशिकः आर्यप्रतिनिधिसभा, दिल्ली
7. 2006 - विशुद्ध मनुस्मृतिः - डॉ सुरेंद्र कुमार, आर्षसाहित्य प्रचारट्रस्टम्, खारी बावली, दिल्ली
8. 1980 - सुश्रुतसंहिता - संपादकः, हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्
9. 1999 - शतपथब्राह्मणः - सम्पादकः -स्वामी सत्यप्रकाश सरस्वती, गोविन्दरामः हासानन्दः,दिल्ली-06
10. 2010 - स्वमन्तव्यामन्तव्यप्रकाशः - महर्षिः दयानंदः सरस्वती, सार्वदेशिकः आर्यप्रतिनिधिसभा, दिल्ली
11. 1999 - निरुक्तः - संपादकः, हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्
12. 1995 - ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका - महर्षिः दयानंदः सरस्वती, सार्वदेशिकः आर्यप्रतिनिधिसभा, दिल्ली
13. 1987 - गोपथब्राह्मणः - सम्पादकः -स्वामी सत्यप्रकाश सरस्वती, गोविन्दरामः हासानन्दः, दिल्ली-06
14. 1989 - व्याकरण-महाभाष्यम् -संपादकः, हरियाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल-झज्जरम्

पादटिप्पणी

1. मनु 2/6
2. मनु 2/7
3. निरुक्त
4. निरुक्त
5. यजु. 31/7
6. अथर्व. 10/23/4/7/20
7. शं. का. 14 अ. 5
8. ऋ. भा. भू. पृ. 43
9. गोपथ ब्रा.
10. महा. पस्पशा.
11. गीता. 10. ध् 22
12. स्वमन्तव्यामन्तव्य प्रकाश
13. निरुक्त 11-18
14. धातुपाठ
15. निरुक्त
16. सुश्रुत सूत्रस्वान.1
17. कृष्ण यजुर्वेद तैत्तिरीयसंहिता

****

7. वत्सापाकरणविचारपरिशीलनम्

डॉ. आर. सुब्रह्मण्य भिडे

सहाचार्यः, आपस्तम्बपौरोहित्यविभागः

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

विद्वद्विदितमेव हि यत् कर्म-ब्रह्मणी मीमांस्यमाने शास्त्रे क्रमात् पूर्वोत्तरमीमांसे इति प्रसिद्धेति। तत्र तावत् भगवता जैमिनिना प्रणीते पूर्वमीमांसाशास्त्रे वेदबोधितकर्मसमूहस्य प्रसङ्गादागतानामितरेषां विषयाणाञ्च 'अथाऽतो धर्मजिज्ञासा' (पू.मी.1.1.1) इत्यारभ्य धर्मजिज्ञासेति नाम्ना विचारः कृतः, निर्णयो दत्तश्च।

अस्यां पूर्वमीमांसाशास्त्रपरम्परायाम् आयाताः जैमिन्युत्तरकालिकाः विद्वांसः शास्त्रविचारान् पौनःपुन्यविचारविमर्शनेन द्रढयितुं लोकान् अनुजिघृक्षवः सन्तः भाष्य-व्याख्यान-विवरण-टीका-कारिकामाध्यमेन नैकान् ग्रन्थान् प्राणैषुः।

तत्र च वेदभाष्यनिर्मातारः सायणाचार्याः पूर्वमीमांसाशास्त्रनि-र्णीतांशान् स्वकीये जैमिनीयन्यायमालाग्रन्थे सरलया सुलभया च शैल्या श्लोकरूपेण व्यररचन्। तत्र चतुर्थाध्याये वत्सापाकरणान्तर्गतः शाखाहरणविचारः, तयैव शाखया उपवेषकरणविषयश्च चिन्तितः।

वत्सापाकरणं नाम वत्सानाम् अपाकरणम्, पृथक्करणमिति यावत्। संनयतः यजमानस्य दर्शयागार्थं सायंदोहः (दध्यर्थं) प्रातर्दोहः (क्षीरं) च आवश्यकौ। तत्सिद्ध्यर्थं गवां चारणसमये तद्वत्साः पलाशशाखया अपाक्रियन्ते।

वत्सापाकरणमन्त्राः कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहितायाम् आरम्भे एव श्रूयते - 'इषे त्वोर्जे त्वे'ति। तत्र वत्सापाकरणमन्त्राणामेव कथं प्राथम्यमित्यत्र इदमुच्यते यत् - दर्शयागे त्रीणि प्रधानहवींषि, पूर्णमासे च त्रीणि। आग्नेयोऽष्टाकपालः उभयत्र समानाम्। अन्यद्द्वयं दर्शे ऐन्द्रं दधि पयश्च। पूर्णमासे तु सामान्याद्भिन्नं द्वयम् आज्येन प्राजापत्यः उपांशुयागः, अग्नीषोमीयः एकादशकपालश्च।

तत्र प्रतिपदि यागदिने दधि होतुं दधि सम्पादनीयम्। तदर्थम् अमावास्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः। तद्दोहार्थं प्रातःकाले लौकिकदोहानन्तरं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः मातृभ्यः अपाकर्तव्या भवन्ति। अतोऽस्य कर्मणः वत्सापाकरणमिति कर्मनाम, प्राथम्यञ्च।

विषयेऽस्मिन् श्रुतिमूलानि कर्मविशदक-श्रौतसूत्राणि एवं विशदयन्ति -

1. **संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति बहुपर्णां बहुशाखाम् अप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम्।**
2. **यं कामयेताऽपशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्काग्रामा हरेदपशुरेव भवति। यं कामयेत पशुमान्थ्स्यादिति बहुपर्णां तस्मै शुष्काग्रामाहरेत्पशुमन्तमेवैनं करोतीति विज्ञायते।**
3. **सा या प्राच्युदीची प्रागुदीची वा भवतीषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति। अपि वेषे त्वेत्याच्छिनत्ति, ऊर्जे त्वेति संनमयत्यनु मार्ष्टि वा।**
4. **इमां प्राचीमुदीचीम्। इषमूर्जमभि सस्कृताम् । बहुपर्णामशुष्काग्राम्। हरामि पशुपामहम् इत्याहरति।**
5. **वायवः स्थोपायवः स्थेति तया षडवरार्ध्यान्वत्सानपा-करोति। दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा।**
6. **देवो वः सविता प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गां प्रस्थापयति। प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्पृशाति दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा।**
7. **आ प्यायध्वमघ्निया इन्द्राय देवभागमित्येके समामनन्ति। महेन्द्रायेत्येके।**
8. **इन्द्रं निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः।**
9. **शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो दुहानाः। रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्विति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते।**
10. **ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते।**
11. **यजमानस्य पशून्पाहीति अग्निष्ठे अनसि अग्न्यगारे वा पुरस्तात्प्रतीचीं शाखामुपगूहति पश्चात्प्राचीं वा। (आ.श्रौ.सू.1.1.8 - 1.2.10) इति।**

अस्मिन् कर्मणि विनियुक्ता मन्त्राः तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमानुवाके 'इषे त्वोर्जे त्वे'त्यादिमन्त्राः, अच्छिद्रप्रश्ने एको मन्त्रः, शाखान्तराच्च एको मन्त्रश्च दृश्यन्ते।

आहत्य एतत्कर्मार्थम् अष्टौ मन्त्रा विनियुज्यन्ते। तत्र बहुपर्ण-बहुशाखा- अप्रतिशुष्काग्र-असुषिरात्मिकां प्राच्याम् उदीच्याम् ऐशान्यां वा दिशि भवां पलाशशाखां शमीशाखां वा 'इषे त्वोर्जे त्वे'ति मन्त्रेण आच्छिनत्ति। अच्छिद्रप्रश्ने आम्नातेन 'इमां प्राचीमुदीची'मिति मन्त्रेण आच्छिन्नशाखामाहरति। एवमाहृतया पलाशशाखया 'वायवः स्थोपायवः स्थे'ति मन्त्रेण षट्कृत्वो वत्सानपाकरोति।

ततः 'देवो वः सविता.... माऽघशसः' इति मन्त्रेण तयैव शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति। 'शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ... शतमिन्द्राय शरदो दुहानाः' इति शाखान्तरगतमन्त्रेण, 'रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु' इति च तैत्तिरीयसंहिताम्नातमन्त्रेण प्रस्थिता गा अनुमन्त्रयते। 'ध्रुवा अस्मिन् ... बह्वी'रिति यजमानस्य गृहानभ्यैति। 'यजमानस्य पशून्पाही'ति अग्निष्ठे अनसि, अग्न्यगारे वा पुरस्तात्प्रतीचीं पश्चात्प्राचीं वा शाखामुपगूहति।

एषां मन्त्राणां विनियोगः इत्थं सङ्गृहीतः सायणैः -

इषे शाखां छिनत्यूर्जे मार्ष्टि वायेति वत्सकान्।
अपाकृत्याऽथ देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति गां स्पृशेत्॥
रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैता ध्रुवेति गृहमाव्रजेत्।
यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः॥

इति। (तै.सं.सा.भा.1.1.1)

अत्र शाखाच्छेदनप्रयुक्तमन्त्रविभागे आपस्तम्ब-बोधायनयोः किञ्चन वैविध्यं वर्तते। बोधायनेन 'तामाच्छिनत्तीषे त्वोर्जे त्वेति' (बो.श्रौ.सू.1.1) इत्युच्यते। आपस्तम्बः उक्तमेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमाश्रित्य विनियोगभेदमेवमाह - 'इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति। अपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्ति, ऊर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा'। (आ.श्रौ.1.1.10-11) इति। 'संनमयती'त्यत्र ऋजूकरोतीत्यर्थः। 'अनुमार्ष्टि' इत्यत्र आनुलोम्येन संलग्नधूल्यादीनाम् अपनयनमुच्यते। अयं मन्त्रभेदपक्षः जैमिनिना द्वितीयाध्याये प्रथमपादे 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं, साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्। समेषु वाक्यभेदः स्यात्'। इति स्वीकृतः। (मी.सू.2.1.46-47)

अत्र वत्सापाकरणार्थायाः पलाशशाखायाः प्राशस्त्यं श्रुतावेवं चिन्तितम् -

तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्। तं गायर्त्याहरत्। तस्य पर्णमच्छिद्यत। तत्पर्णोऽभवत्। तत्पर्णस्य पर्णत्वम्। ब्रह्म वै पर्णः। यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति। ब्रह्मणैवैनानपाकरोति। (तै.ब्रा.3.2.1) इति।

अर्थात् द्युलोके सोम आसीत्। तं गायत्रीछन्दः आहरत्। आहरणकाले अभिघातेन सोमपर्णं भूमौ पतितम्। तस्मात् पलाशवृक्षः आविर्भूतः। पतितात् पर्णात् आविर्भूतस्य पलाशवृक्षस्यापि 'पर्णम्' इति नाम सञ्जातम्। पर्णवृक्षः ब्रह्मैव। अतः पर्णशाखया वत्सापाकरणेन साक्षात् ब्रह्मणैव वत्सा अपाकृता भवन्तीति सारः। पर्णस्य ब्रह्मसम्बन्धप्रसिद्धिस्तु - देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त। तत्पर्ण उपाशृणोत्। (तै.सं.3.5.7) इत्यादिश्रुत्यन्तरेष्वपि प्रसिद्धम्।

अत्र शाखाया आहरणे - यत्प्राचीमाहरेत्। देवलोकमभिजयेत्। यदुदीचीं मनुष्यलोकम्। प्राचीमुदीचीमाहरति। उभयोर्लोकयोरभिजित्यै। (तै.ब्रा.3.2.1) इति श्रुतिवाक्येषु प्राच्यादिदिक्शब्देन मुख्यार्थत्वात् दिग्विवक्षितेत्याक्षेपः। दिश आहर्तुमशक्यत्वात् दिक्सम्बन्धिन्याः शाखायाः उपलक्षणीयत्वात्, तत्तद्दिग्वर्तिनी शाखा आहार्येति समाधिः।

विषयोऽयम् एवं चिन्तितं जैमिनीय-न्यायमालायां -

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः।
आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते।।

(जै.न्या.4.2.3) इति।

वत्पापाकरणानन्तरं शाखाया उपगूहनं भवति। पश्चात् उपवेषकरणकाले तां शाखां द्विधा छित्वा मूलभागः उपवेषः क्रियते। उपवेषश्च अङ्गारनिरूहण-कपालोपधानादि कर्म कर्तुम् उपयुज्यते।

अत्र विचारः एवं भवति – अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य, मूलतः शाखां परिवास्य उपवेषं करोति ...। (आ.श्रौ.1.6.7) इति।

अत्रायमर्थः – 'इषे त्वे'ति मन्त्रेण या शाखा छिन्ना, तस्याः शाखायाः मूलभागं भङ्क्त्वा, तं (मूलभागं) उपवेषं कुर्यादिति।

अत्र एतयोः मूलाग्रयोः 'उपवेषेण कपालन्युपदधाति' 'शाखया वत्सानपाकरोति' इति पृथग्विनियोगः दृश्यते। अतः कपालोपधानं वत्सापाकरणञ्चेत्युभयं शाखाच्छेदनेन प्रयोजनं भवति। यतः अग्रमूलयोः समानत्वेन विभज्य विनियोगो भवतीति चेत् मैवम्।

उपवेषं करोति इत्ययं विधिः उपवेषस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते। सा च अपेक्षा मूलेन पूर्यते। तच्च मूलं शाखार्थम्। 'इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति' (आ.श्रौ.1.1.10) इत्यत्र छिन्नायाः समूलायाः शाखायाः सौकर्यार्थं परिवासनवाक्येन पुनः मूलापादानकं छेदनं श्रूयते। असति मूले मूलापादानकं छेदनं न सम्भवति। तस्मात् शाखार्थमेव मूलं, न तु उपवेषार्थम्। अतः अन्यार्थमूल-अनुनिष्पन्नेन उपवेषेण क्रियमाणं कपालोपधानं न शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकं, किन्तु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकम्। तथा सति यत्र शाखायाः प्रथमच्छेदनेनैव सौकर्यं सम्पद्यते तत्र उपवेषसिद्धये पुनः, प्रयत्नेन मूलं न सम्पादनीयम्। लौकिकेनैव केनचित् काष्ठेन कपालान्युपधेयानि इत्येषोऽशः जैमिनीयन्यायमालायां एवं विवृतं वर्तते –

शाखां छित्वोपवेषं च मूले कुर्वीत शाखया।
नुदेद्वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेषतः॥
द्वयं प्रयोजनं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा।
आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः॥
उपवेषं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः।
पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादीस तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः॥

इति। (जै.न्या.4.2.4-6)

एवं मीमांसाशास्त्रे निर्णीतप्रकारेण वत्सापाकरण-उपवेषकरणविचारः, जैमिनीयन्यायमालायां सरल-सुलभशैल्या श्लोकरूपेण विचारितो वर्तते। एतदग्रन्थकर्तारः वेदभाष्यप्रणेतारः सायणाचार्याः स्वकीयवेदभाष्ये श्लोकानिमान् उदाहरन्तो वेदविषयान् विचारयन्ति। सर्वज्ञकल्पाः सायणाचार्याः बहुशास्त्रग्रन्थान् वेदभाष्यञ्च विरच्य अनितरसाधारण्या लोकोपकृत्या लोकाननुगृह्णन्तश्चकासत इति तान् पौनःपुन्येन प्रणम्य विरम्यत इति शम्।

परामृष्टग्रन्थाः

1. मीमांसादर्शनम्
2. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
3. बोधायनश्रौतसूत्रम्
4. तैत्तिरीयसंहिता(सायणभाष्ययुता)
5. जैमिनीयन्यायमाला
6. तैत्तिरीयब्राह्मणम्

****

8. रत्नावल्यां समाहितानाम् अलङ्काराणां विवेचनम्

देवेन्द्रप्रसादः

शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः,

देवप्रयागः

रत्नावलीनाटिकेति एकं सहजश्रद्धाभावेन निस्सृतहार्दिकभावानां निबन्धनमस्ति। अतः अस्यां नाटिकायां प्रयत्नपूर्वकं किमपि न समावेशितम्। तथापि उत्तमं काव्यमिदम्। उत्तमकाव्यस्य सर्वाणि तत्त्वानि अत्र सहजरूपेण समाहितानि सन्ति। उत्तमकाव्यतत्त्वेषु अलङ्काराः अपि सहजतया प्रयुक्ताः स्युः न तु प्रयत्नसाध्याः। प्रयत्नसाध्यालङ्कारे तु काव्यं चित्रकाव्यं किं वा अधमकाव्यं भवति। किन्तु अस्मिन् काव्ये तु सहजतया यत्र कुत्रचित्रापि अलङ्काराः उत्तमरूपेण आगताः सन्ति। काव्ये समाहितालङ्काराणां विवेचनात् पूर्वं किञ्चित् प्रस्तावनारूपेण अलङ्कारः कः? किं च तस्य स्वरूपमिति पूर्वाचार्याणाम् अभिमतं प्रस्तूयते-

वस्तुतः साहित्येऽलङ्कारस्य प्रयोगः अतिप्राचीनोऽस्ति। प्राचीनतमे साहित्ये ऋग्वेदे उपमादीनाम् अलङ्काराणां रमणीयप्रयोगाः सन्ति। निरुक्तेऽपि उपमायाः लक्षणं भेदाः उपमावाचकाः शब्दाश्च निरूपिताः सन्ति। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे उपमारूपकदीपकयमकादिसञ्ज्ञकानां चतुर्णामलङ्काराणां वर्णनमकरोत्। संस्कृतजगति भामहः एव सर्वप्रथममलङ्काराणां व्यवस्थितरूपेण निरूपणं कृत्वा अलङ्काराणां काव्यत्वमुपस्थापितवान् तथा च अलङ्कारसम्प्रदायः साहित्यशास्त्रे स्थापितवान्। सः नाट्यशास्त्रकारस्य भरतमुनेः निरूपितानां रसादितत्त्वानामलङ्कारेषु अन्तर्भावं कृत्वा रसवदादीनामलङ्काराणां निरूपणं कृतवान्।

अलङ्कारशब्दस्यार्थः-

व्याकरणदृष्ट्या अलङ्करोतीति अलङ्कारः अथवा अलङ्क्रियते अनेनेति अलङ्कारः इति व्याख्यायते। एवम् उभयविधव्याख्यया अलङ्करणसाधनरूपेण व्यवस्थापितः। अलङ्कारः कः? काव्यशास्त्रे काव्ये वा अलङ्काराः के? इति प्रतिपादयित्सवः अनेके आचार्याः अनेकप्रकारेण अलङ्कारस्य लक्षणं प्रतिपादितवन्तः। तत्र प्रथमं भामहमतमुपस्थाप्यते-

वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः[1]

वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते।[2]

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना॥[3]

अत्र भामहकृत-अलङ्कारलक्षणे वक्रोक्त्या प्राधान्यमलङ्कारे इति प्रतिपादितम्।

दण्डीकृतालङ्कारलक्षणम्-

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।[4]

मम्मटकृतालङ्कारलक्षणम्-

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥[5]

पण्डितजगन्नाथकृतम् अलङ्कारलक्षणनिरूपणम्-

काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयता प्रयोजका अलङ्काराः।[6]

अलङ्काराणां विकासः वेदेभ्यः एव जातः। वेदेषु उपमोत्प्रेक्षानु-प्रासादयः अलङ्काराः सन्ति। भरतमुनिना चत्वारः एवालङ्काराः स्वनाट्यशास्त्रे प्रतिपादिताः सन्ति। ततश्च अलङ्काराणां स्वरूपं व्यवस्थापयन् भामहः 39 अलङ्काराणां प्रतिपादनं कृतवान्। भामहेन प्रेरितो दण्डी अपि अलङ्काराणां प्रतिपादनं किञ्चिद् भिन्नरीत्या कुर्वन् 35 अलङ्काराणां व्याख्यानं प्रस्तुतवान ततश्च उद्भटाख्येनाचार्येण स्वकाव्यलङ्कारसङ्ग्हे 41 अलङ्काराः

प्रतिपादिता:। तेन भिन्नरीत्या वामनेनापि अलङ्काराणां व्याख्यानं कृत्वा 33 अलङ्काराणां प्रतिपादनं कृतम्। काव्यालङ्कारसूत्रमिति ग्रन्थश्च प्रणीत:। तत: रूद्रटेन 52 अलङ्काराणां प्रतिपादनं कृतम्। मम्मटेन स्वकाव्यप्रकाशे 68 अलङ्काराणां व्याख्यानं कृतम्। रुय्यक: स्वालङ्कारसूत्रे 78 अलङ्कारान् व्याख्यायति। ततश्च विश्वनाथकविराजकृतसाहित्यदर्पणे 82 अलङ्कारा: उपवर्णिता: सर्वाधिकसङ्ख्यायां अप्पयदीक्षितप्रणीते कुवलयानन्दे 123 अलङ्काराणां प्रतिपादनं विद्यते। ततश्च पीयूषवर्षजयदेवेन एतेषामलङ्काराणां प्रतिपादनं कृतम्। अप्पयदीक्षितस्य जयदेवस्य च प्रतिपादने विशेषभेदो नास्ति। प्राय: समानता विद्यते।

अलङ्काराणां वर्गीकरणम्-

संस्कृतकाव्यशास्त्रीयाचार्येषु रुय्यकेन अलङ्काराणां वैज्ञानिकं विभाजनं सप्तधा विहितं तदेवात्र प्रस्तूयते। परवर्तिन: प्राय: इमामेव विभाजनरीतिं स्वीकृतवन्त:। यथा-

* सादृश्यमूलका: अलङ्कारा:-उपमारूपकोत्प्रेक्षादय: अलङ्कारा:।
* विरोधमूलका: अलङ्कारा:-विरोधाभासविस्मादय: अलङ्कारा:।
* शृङ्खलाबद्धमूलका: अलङ्कारा:-कारणमालामालोपमादय: अलङ्कारा:।
* न्यायमूलका: अलङ्कारा:-काव्यलिङ्गादय: अलङ्कारा:।
* कारणकार्यसम्बन्धका: अलङ्कारा:-अत्र विभावना-विशेषोक्त्यादीनाम् अलङ्काराणां गणना भवति।
* निषेधमूलका: अलङ्कारा:-अत्र व्यतिरेक: अपह्नुति-आदय: अलङ्कारा: सन्ति।
* गूढार्थप्रतीतिमूलका: अलङ्कारा:-अस्मिन् वर्गे समासोक्तिप्रभृतय: अलङ्कारा: समाविष्टा:।

अत्र किञ्चित् अलङ्कारविषयक: प्राथमिक: परिचय: निरूपित:। हर्षवर्द्धनविरचितरत्नावल्यामिति नाटिकायां समाहितानामलङ्काराणां विवेचनं प्रस्तूयते। यद्धर्षवर्द्धनो कवि: अस्ति, स: कालिदासेन प्रभावितो आसीत्। कालिदासस्य प्रियोऽलङ्कार: उपमा आसीत्। अनेन कविनाऽपि सर्वाधिक: प्रयुक्त:।

उपमालङ्कार:-

काव्यप्रकाशे उपमाया: सूक्ष्मविवेचनं प्रस्तुतं तद्यथा-

साधर्म्यमुपमा भेदे पूर्णालुप्ता च साऽग्रिमा।
श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा॥
तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यात् न श्रौती तद्धिते पुन:।
उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा॥
वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि।
कर्मकर्त्रीर्णमुलि एतद्विलोपे क्विप्समासगा॥
धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते।
क्यचि वाद्युपमेयासे त्रिलोपे च समासगा॥[7]

अर्थात् उपमानोपमेययो: भेदे सति धर्मस्य (द्वयो: गुणस्य क्रियायाश्च) समानताया: वर्णनमुपमालङ्कारो स्यात्। अलङ्कारोऽयं द्विधा विभज्यते पूर्णा लुप्ता च भेदेन। उपमानस्य उपमेयस्य साधारणधर्मस्य उपमावाचकस्य (इव-यथा-वादीनां) यत्र उपादानं भवति, तत्र पूर्णोपमा भवति। यत्र एतेषाम् (उपमान-उपमेय-साधारणधर्म-उपमावाचका-नाम्) एकस्यापि द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्तोपमा भवति। पूर्णोपमा लुप्तोपमा च पुन: श्रौत्यार्थी च भेदेन द्विधा विभज्यते।

श्रौतीपूर्णोपमा यथा-

श्रौती यथेव-वाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि।।[8]

यत्र यथा इव वाशब्दः तथा तत्र तस्यैव[9] इत्यनेन सूत्रेण इवार्थे विहितः वतिप्रत्ययः एतेषां प्रयोगो भवति तत्र श्रौतीपूर्णोपमा भवति।

आर्थीपूर्णोपमा यथा–

आर्थी तुल्यसामानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः।।[10]

यत्र तुल्यसमानादयः शब्दाः तथा तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति[11] इत्यनेन सूत्रेण तुल्यार्थको विहितो वतिप्रत्ययः, एतेषां यत्र प्रयोगो भवति तत्र आर्थीपूर्णोपमा भवति। तथा लुप्तोपमापि पूर्ववत् भवति। यथा– श्रौतीलुप्तोपमा आर्थीलुप्तोपमा च। रत्नावल्यां नाटिकायाम् उपमायाः यत्र प्रयोगः कृतः ते श्लोका उदाह्रियन्ते तत्र कथमुपमेति विवेच्यते–

उपमायाः उदाहरणम्

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम्।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी।।[12]

श्लोकोऽयं रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य मदनमहोत्सवप्रसङ्गे राजा उदयनस्य वासवदत्तया कृतायाः पूजायाः कालस्य अस्ति। अत्र राजा उदयनः वासवदत्तां प्रति वदति यद्देवि पश्य विरहहेतुना पीतमुखेन हृदयप्रदेशस्थितं पतिं वेदयन्त्याः युवत्याः इव एषा पूर्वदिशा उदयदयाचलप्रदेशस्थितं दिशायाः पतिं चन्द्रं सूचयति इति। अत्र उपमायाः सर्वाण्यपि अङ्गानि विराजन्ते। यथा– यत्र उपमान–उपमेय–समानधर्म–वाचकपदेत्यादीनि चत्वारि अङ्गानि प्राप्यन्ते तत्र पूर्णोपमा भवति। प्रकृतस्थले युवतिः उपमानं वर्तते, पूर्वदिशा उपमेयोऽस्ति पतिरूपधर्मसामान्यधर्मोऽस्ति यः युवत्याः हृदयप्रदेशे तिष्ठति तथा सैव पतिरूपधर्मः पूर्व दिशायाः हृदयरूपे उदयाचले तिष्ठति, चतुर्थम् अङ्गं विद्यते उपमायाः वाचकशब्दः इवादि सोऽपि अत्र अस्ति। अतः स्थलेऽस्मिन् पूर्णोपमा विद्यते।

अपि–

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम्।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्तथा चापयष्टिरिव ।।[13]

अत्र राज्ञः उदयनस्य विदूषकं प्रति उक्तिरस्ति। राजा उदयनः वासवदत्तां दृष्ट्वा तस्याः स्वरूपस्य अवस्थायाः वर्णनं करोति। सा वासवदत्ता सुमनसामिव सुकुमारमूर्तिः व्रतोपवासादिकारणेन क्षीणमध्यभागवती, कामदेवस्य समीपस्थिता धनुर्लता इव भासते इति अत्रापि उपमायाः सर्वाण्यपि अङ्गानि वर्तन्ते। अतः अत्रापि पूर्णोपमा अलङ्कारः विद्यते।

उत्प्रेक्षालङ्कारः–

उत्प्रेक्षायाः लक्षणं यथा–

भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना[14]

तथा च–

सम्भावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्य समेन यत्।[15]

अर्थात् यत्र उपमेयस्य उपमानरूपेण सम्भावना (उत्कटकोटिक–संशयरूपो ज्ञानभेदः, वितर्कः इति भावः) भवेदिति। तत्र उत्प्रेक्षालङ्कारो भवति। तथा च 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमिवादयः' इव आदयः उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दाः भवन्ति। उपमालङ्कारेऽपि इव शब्दः उपमावाचकत्वात् अत्रापि इव शब्दः विवादास्पदं वर्तते। अत उत्तरयति– उपमालङ्कारे सादृश्यं सिद्धो भवति। तथा च उत्प्रेक्षालङ्कारे सादृश्यं सिद्धो न भवति। अपि तु साध्यं भवति। अतः अनयोः (उपमोत्प्रेक्षयोः) एते (सिद्धसाध्ये) भेदकमिति।

उत्प्रेक्षालङ्कारस्य रत्नावल्यामुदाहरणम् –

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः।।[16]

श्लोकोऽयं रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य मदनमहोत्सवस्य प्रसङ्गस्य अस्ति। अत्र राजा उदयनः वासवदत्तां (स्वराज्ञीं) प्रति कथयति यत् देवि! भवत्याः मकरकेतुपूजायां हस्तेन स्पृष्टोऽयम् अशोकवृक्षः प्रकटीभूतस्य अन्यमृदुतरनूतनपल्लवस्य इव प्रतीयते। अत्र उत्कटकोटिका सम्भावना कृता वर्तते। अतः अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारो विद्यते।

अपि च–

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रूवम्।

यदनेन न सम्प्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव।।[17]

अयमपि श्लोकः तत्रैवास्ति। अत्र पुनः राजा उदयनः स्ववासवदत्तायाः सौन्दर्यस्य वर्णनं करोति। यत् कामदेवोऽयम् अवश्यमेव स्वस्य शरीररहितावस्थां दृष्ट्वा धिक् करिष्यति इति। यत् सः (कामदेवः) भवत्याः करस्पर्शस्य आनन्दलाभं न प्राप्तवान्। अत्रापि मकरकेतोः धिक् करणरूपक्रियायाः उत्कटकोटिका सम्भावना कृतास्ति। अत्रोऽत्र उत्प्रेक्षालङ्कारो विद्यते।

रूपकालङ्कारस्य लक्षणं यथा–

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।[18]

रूपयति एकतां नयतीति रूपकमिति। यत्र काव्ये यदुपमानुपमेययोः अभेदारोपः तदेव रूपकालङ्कारो भवति। अस्य प्रयोगो रत्नावल्यां रूपकालङ्कारस्योदाहरणम् एवं प्रकारेण विद्यते यथा–

रूपकालङ्कारः–

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः।

कुतोऽन्यथा स्त्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः।।[19]

भावार्थः– श्लोकोऽयं रत्नावल्याः द्वितीयाङ्कस्य अस्ति, अत्र राजा उदयनः विदूषकं प्रति रत्नावल्याः (सागरिकायाः) शरीरसौन्दर्यस्य वर्णनं कुर्वन् कथयति यत् हे वयस्य इयं (सागरिका = रत्नावली) लक्ष्मी अस्ति इति सत्यम्। अस्याः हस्तोऽपि पारिजातस्य किसलयोऽस्ति। यदि एतन्नास्ति, तर्हि स्वेदव्याजेन अमृतद्रवः कुतः क्षरति इति। यत्र स्पष्टरूपेण उपमानोपमेययोः उल्लेखो भवति। किन्तु यत्र उपमेयः उपमानरूपेण प्रस्तूयते तत्र रूपको भवति। अतः प्रकृतस्थले उपमेयरूपसागरिकायाः लक्ष्मीरूप-उपमानेन सह अभेदं संस्थाप्य उपमेयः उपमानरूपेण कविना प्रस्तूयते इति। अतोऽत्र रूपकालङ्कारो राजते।

अपि च–

विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धं,

प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम्।

विरहहुतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि।।[20]

श्लोकोऽयं रत्नावल्याः चतुर्थाङ्कस्य ऐन्द्रजालिकस्य मायाप्रस्तुतिप्रकरणकालस्य विद्यते। प्रसङ्गेऽस्मिन् ऐन्द्रजालिकेन स्वमायायाः अग्निप्रज्ज्वलनं क्रियते, तस्मिन् वह्नौ (अस्याः नाटिकायाः नायिका रत्नावली) वह्निना दग्धमानां सागरिकां (रत्नावलीं) दृष्ट्वा राजा उदयनः आत्मानं प्रज्ज्वल्यन्त्यां वह्निज्वालायां समर्पयितुं तत्र (अग्नौ) प्रविश्य अमुं श्लोकं वदति। यत् हे वह्ने झटिति विरतो भव, धूमविस्तारं त्यजतु, उच्चैः उच्चैः अग्निज्वालानां मण्डलं किमर्थं प्रकटयति। अहं (वत्सराजोदयनस्तु) प्रियायाः प्रलयकालीनविरहेणाऽपि न ज्वलितवान् तत् किम् एतादृशेन साधारणवह्निना। अत्रापि रूपकालङ्कारो विलसति।

स्वभावोक्तिरलङ्कारः–

लक्षणं यथा–

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्।[21]

अर्थात् यत्र बालकादेः स्व–स्वाभाविकक्रियायाः अथवा रूपस्य (वर्णस्य तथा अवयवसंस्थानस्य) यथावद् वर्णनं भवति तत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारो भवति।

स्वभावोक्तिरलङ्कारः–

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा–
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं,
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः।।[22]

भावार्थ–श्लोकोऽयं रत्नावलिनाटिकायाः द्वितीयाङ्कस्य वानरागमनप्रसङ्गस्य अस्ति। अत्र सुसङ्गता वानरं दृष्ट्वा वदति। यत् मनुष्यगणनाभावात् लज्जां सन्त्यज्य नपुंसकैः पलायितं वामनोऽयं कञ्चुकिनः चोलकस्य आभ्यन्तरं प्रविशति। तथा अन्तःपुरवासिनः किराताः बहिः गच्छन्ति। तथा ये कुब्जाः सन्ति ते वानरकृतदर्शनभयात् अनुच्चतया शनैः शनैः गच्छन्ति। यत्र मनुष्यादीनां स्वभाविकक्रियायाः वर्णनं क्रियते तत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः भवति। अत्र वानरागमनेन पुरवासिनां क्रियाणां वर्णनेन स्वभावोक्तिरलङ्कारः अस्ति।

अपि–

पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं,
क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागास्तिरयति ।
उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं,
तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिकरः।।[23]

श्लोकोऽयं रत्नावल्याः तृतीयाङ्के राज्ञः उदयनस्य विदूषकेण सह मकरन्दोद्यानप्रवेशकालस्य प्रसङ्गे आयाति। तत्र राजा उदयनः लतोद्यानं प्रविश्य अन्धकारं दृष्ट्वा मित्रविदूषकं प्रति वदति हे मित्र भवान् सत्यमुक्तवान् यत् हरकण्ठद्युतिहरः अयं तमःसमूहः सर्वादौ पूर्वदिशां व्याप्नोति। तथा अनन्तरं सः पश्चिमादिदिशाः क्रमशः उल्लङ्घ्य पर्वत–वृक्ष–नगरादीनां पृथक्–पृथक् विभाजनं कृत्वा पश्चात् विशालकायं सम्भूय भुवनदर्शनस्य फलं नाशयति इति। अत्रापि अन्धकारस्य स्वभाविकी क्रियायाः वर्णनं क्रियते। अतः अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारो विलसति।

अर्थान्तरन्यासालङ्कारः–

लक्षणं यथा–

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा।।[24]
'भवेदार्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराभिधा'[25]

यत्र सामान्यस्य वा विशेषस्य समर्थनं तदन्येन (अर्थात् सामान्यस्य विशेषद्वारा अथवा विशेषस्य सामान्यद्वारा) यत् समर्थनं भवति, तत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो भवति, अनेन प्रकारेण सामान्यविशेषाभ्यां समर्थनेन अलङ्कारोऽयं द्विविधो भवति। पुनः इदं समर्थनं साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन भवति, अतोऽलङ्कारस्यास्य भेदचतुष्टयं भवतीति।

अर्थान्तरन्यासालङ्कारस्योदाहरणम्–

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम्।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति।।[26]

पद्यमिदं रत्नावलिनाटिकाया: द्वितीयाङ्कस्य राज्ञ: उदयनस्य विदूषकेण सह कदलीगृहप्रवेश काले विदूषकं प्रति उक्तमस्ति। अत्र राजा उदयनो ब्रवीति दुष्परिहारां मकरकेतो: (कामदेवस्य) पीडां समुद्वहन्त्या कामिन्या स्वसखीनां समक्षे यत्किमपि कथितं तत् लघुभि: लघुभि: शुकशिशुभि: सारिकाभिश्च पुन: उच्चरितं भवति। तत् पुण्यवतां जनानामेव श्रोत्रविवरविषयो भवति। यत्र सामान्यपदार्थस्य विशेषपदार्थेन अथवा विशेषपदार्थस्य सामान्यपदार्थेन समर्थनं भवति तत्र अर्थान्तरन्या-सालङ्कारो भवति। प्रकृतस्थले कामदेवस्य दु:सहवेदनीयपीडारूपस्य सामान्यार्थस्य, पुण्यवतां श्रोत्रविवरविषयरूपविशेषपदार्थेन समं कृतमस्ति। अतोऽत्र अर्थान्तरन्यासो विलसति।

अतिशयोक्ति:-

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।[27]

यत्र काव्ये अध्यवसायस्य सिद्धौ सञ्जाते सति अतिशयोक्तिनाम-कोऽलङ्कारो भवति।

अतिशयोक्तिरलङ्कारस्योदाहरणम्-

दृष्टिं रूषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम्
त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते,
खेदं करिष्यति गुरूर्नितरां नितम्ब:।।[28]
दृश: पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विष-
श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखै: समं व्याहृतम्।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रूवं वेधसा,
विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम्।।[29]

पद्यमिदं राज्ञ: उदयनस्य कदलीगृहप्रवेशस्य कालस्य अस्ति, राजा वत्सराजोदयन: कदलीगृहं प्रविश्य सागरिकाया: (रत्नावल्या:) रूपसौन्दर्यं दृष्ट्वा विदूषकं प्रति ब्रवीति भो वयस्य ! रत्नावलिरूपत्रिभुव-नस्य अस्या: अद्वितीयसुन्दर्या: रचनां कृत्वा विधाता अपि विस्मयवशात् अवश्यमेव स्वनिवासभूतपद्मदलकान्त्या: लज्जयन्त्या: स्वचक्षुषो: विस्फारणं कुर्यात। तथा स्वचतुर्भि: मुखै: एकेन साधुवादं ध्रुवमेव कुर्यात्। तथा रत्नावल्या: प्रशंसायां शिरांसि कम्पितानि इति अवश्यमेव स्यात्।

काव्यलिङ्गालङ्कार:-

लक्षणं यथा-

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता।[30]

यत्र कवि: प्रस्तुतस्य अर्थस्य उपपादनाय हेतो: (लिङ्गस्य) कथनं करोति। तत्र काव्यलिङ्गालङ्कारो भवति। इदं हेतुकथनं वाक्यार्थरूपेण वा पदार्थरूपेण वा भवति। अर्थात् यत्र कस्यचित् पदार्थस्य हेतुरूपेण विशेषणानि प्रस्तूयन्ते, साभिप्रायविशेषणै: काव्यलिङ्गालङ्कारो भवति। अस्य प्रयोगो रत्नावल्यां नाटिकायां यथा-

काव्यलिङ्ग-अलङ्कार:-

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते,
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगम:।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा,
किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे।।[31]

अत्र पद्ये अप्रसन्नरूपकार्यस्य क्रोधरूपकारणस्य सत्वात् काव्यलिङ्गनामकोऽलङ्कारो विद्यते।

तथा च-

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा–

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयतितरां बाष्पपटलैः।

स्खलद्वर्णां वाणीं जडयतितरां गद्गदतया,

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽद्य कुरुते ॥[32]

पद्येऽस्मिन्नपि कम्पनादिरूपकार्यस्य वृद्धत्वरूपकारणस्य कथनात् काव्यलिङ्ग–नामकोऽलङ्कारो राजते।

समासोक्तिः–

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः।।[33]

यस्मिन् काव्ये प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानरूपेणान्वीयमानैः कार्यलिङ्गविशेषणैः प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य समारोपो भवति तत्र समासोक्तिरलङ्कारो भवति। तस्योदाहरणं यथा–

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष,

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः,

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥[34]

पद्येऽस्मिन् कमलिन्याः नायिकारूपे तथा सूर्यस्य नायकरूपे आरोपः कृतो विद्यते अतोऽत्र समासोक्तिरलङ्कारो विद्यते।

तथा च–

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापहृतकान्तिसर्वस्वः।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥[35]

अत्रापि समासोक्ती राजते।

दृष्टान्तालङ्कारः–

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्।[36]

यत्र काव्ये समानधर्मेण युक्तोपमानोपमेयभावरूपयोः द्वयोः वाक्ययोः बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य प्रतिपादनं भवति। तत्र दृष्टान्तालङ्कारो भवति। तस्योदाहरणमधः प्रदीयते। यथा–

तीव्रः स्मरसंतापो न तथादौ बाधते यथासन्ने।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः।।[37]

अत्र उग्रकामसन्ताप–कालीनस्य मनसः पीडितावस्थायाः समागम–कालीनस्य वर्षाकालस्य मनसः दृष्टान्तस्य कथनात् दृष्टान्तनामकोऽलङ्कारोऽस्ति।

प्रतीपालङ्कारः–

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते।।[38]

यत्र काव्ये प्रसिद्धस्य उपमानस्य उपमेयरूपेण कल्पना क्रियते, अथवा तं (उपमानम्) व्यर्थं कथ्यते, तत्र प्रतीपालङ्कारो भवति। तस्योदाहरणमधः प्रदीयते।

कि पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं,

वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो,

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्येवास्ति बिम्बाधरे ॥[39]

अत्र मुखरूपोपमेयस्य कमलरूपोपमानस्य रूपे कथनं विद्यते अतः प्रतीपालङ्कारो राजते।

असङ्गतिरलङ्कारः-

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायमसङ्गतिः ।[40]

यस्मिन् काव्ये कार्यकारणयोः देशस्य भिन्नतायाः वर्णनं भवति, तत्र असङ्गतिरलङ्कारो भवति। तस्योदाहरणं यथा-

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठगते तव।

अतः स्वार्थं प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये॥[41]

अत्र कार्यकारणयोः भिन्नदेशतयोर्निबन्धनादसङ्गतिरलङ्कारो वर्तते।

परिकरालङ्कारः-

उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।[42]

यत्र उक्तानि वाक्यानि विशेषणाभिप्रायविशेषेण प्रयुक्तानि भवन्ति तत्र परिकरनामकोऽलङ्कारो भवति। तद्यथा-

प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालकपिनद्धनाम्नः ।

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः ॥[43]

अत्र उक्तानि वाक्यानि विशेषणाभिप्रायविशेषेण प्रयुक्तानि सन्ति अतः अत्र परिकरनामकोऽलङ्कारो विद्यते।

विरोधाभासालङ्कारः-

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः।।

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः।।[44]

जात्यादिना (जातिगुणक्रियाद्रव्यादिना) सह यो परस्परं विरोधो भवति सः चतुर्विधात्मको भवति। यत्र पूर्वोक्तस्य विरोधस्य वर्णनं भवति तत्र विरोधाभासालङ्कारो भवति। यथा-

किं धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः।

मध्याह्ने प्रदोषो दर्श्यतां दह्याज्ञप्तिम् ॥[45]

अत्र पृथिव्यां चन्द्रस्य दर्शनरूपविरोधस्य कथनादत्र विरोधाभासालङ्कारो विद्यते।

उदात्तालङ्कारः-

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्।[46]

यत्र काव्ये लोकोत्तरसम्पत्तेः वर्णनं क्रियते तत्र उदात्तनामकोऽ-लङ्कारो भवति। यथा-कस्यचिद्महापुरुषस्य चरित्रस्य वर्णनं कस्यचिद्वस्तुनः अङ्गं स्यात् तत्रापि उदात्तालङ्कारो भवति। तद्यथा-

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगान्निर्वर्णयन्वल्लभान्,

सङ्गीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्क्षणम्।

सद्यो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो,

द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः।।[47]

श्लोकेऽस्मिन् वसुभूतिः राज्ञः उदयनस्य दिव्यनगरीं दृष्ट्वा सर्वं विस्मृतवान् अतोऽत्र लोकोत्तरसम्पत्तेः वर्णनात् उदात्तनामकोऽलङ्कारो विद्यते।

पादटिप्पणी

1. काव्यालङ्कार: 1.36
2. काव्यालङ्कार:- 5.66
3. काव्यालङ्कार:- 2.85
4. काव्यादर्श:- 2.1
5. काव्यप्रकाश:- 8.67
6. रसगङ्गाधर: पृ. सं.-248
7. काव्यप्रकाश:- 10.87.90
8. साहित्यदर्णम् 10.16
9. अष्टाध्यायी 5.1.116
10. साहित्यदर्णम् 10.16
11. अष्टाध्यायी 5.1.115
12. रत्नावली 1.24
13. रत्नावली 1.19
14. साहित्यदर्पण:- 10/40
15. काव्यप्रकाश:- 10/92
16. रत्नावली 1.21
17. रत्नावली 1.22
18. काव्यप्रकाश:- 10.93
19. रत्नावली 2.18
20. रत्नावली 4.16
21. काव्यप्रकाश:-10/111
22. रत्नावली 2.3
23. रत्नावली 3.7
24. काव्यप्रकाश: 10-109
25. चन्द्रालोक:-5/68
26. रत्नावली 2.8
27. साहित्यदर्पण:10.46
28. रत्नावली 2.17
29. रत्नावली 2.16
30. काव्यप्रकाश: 10.114
31. रत्नावली 2.20
32. रत्नावली 4.13
33. साहित्यदर्पण: 10.56
34. रत्नावली 3.6
35. रत्नावली 3.12
36. साहित्यदर्पण: 10.50
37. रत्नावली 3.10
38. साहित्यदर्पण: 10.87
39. रत्नावली 3.13
40. साहित्यदर्पण: 10.69
41. रत्नावली 3.16
42. साहित्यदर्पण: 10.57
43. रत्नावली 4.7
44. साहित्यदर्पण: 10.68
45. रत्नावली 4.8
46. साहित्यदर्पण: 10.94
47. रत्नावली 4.12

****

9. संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य स्वरूपम्

डॉ. सत्यदेवः

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः

बलाहरः, काङ्गडा, हिमाचलप्रदेशः -177108

शोधसारः

आधुनिके युगे ज्ञानस्य प्रधानता अस्ति। नूतनं चिन्तनं, नूतनं विचारं, नूतनां सूचनां वा यः कोऽपि ददाति तस्य लोकप्रचारः सूचनाप्रौद्योगिकीद्वारा अनुदिनं भवति एव । अतः न केवलं विशेषज्ञाः, शिक्षाविदः वा अपितु प्रत्येकम् अपि मानवः नूतनं कर्तुं, स्रष्टुम् अन्वेष्टुं च स्पर्धाभावेन प्रवृत्तः अस्ति । अतः ज्ञानयुगं नाम सूचना-प्रधान-युगम् उत स्पर्धात्मक-युगम् उतस्वित् प्राविधिक-युगम् इत्येवं संकल्पनेन अपि अतिशयः नास्ति । एतस्मिन् प्राविधिके युगे शिक्षाक्षेत्रे विधीनां प्रविधीनां च प्रभावस्य साक्षिणः न केवलं विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु अधीयानः छात्राः सन्ति अपितु, शिक्षकाः, अभिभावकः समग्रः समाजः च अपि अस्ति। अतः समसामयिकदृशा प्रवर्तमानस्य संस्कृतशिक्षणस्य क्षेत्रविस्तृतिमुद्दिश्य छात्रेभ्यः अभ्यासदृशा उत गृहकार्यदृशा अनेके अवसराः सम्भवन्ति।

भूमिका

शिक्षाक्षेत्रस्य व्यापकतायाः परिचर्चनस्य सीमाङ्कनं कृत्वा विशिष्य संस्कृतक्षेत्रे अपि स्पर्धा, नूतनं सृजनम्, नूतना पद्धतिः, नूतनः विधिः, नवः प्रविधिः च इत्येते अंशाः आगच्छेयुः एतदुद्दिश्य अत्र लेखनम् आवहितम्।

किं नाम संस्कृतशिक्षणम्?

'गृहकार्यम्' इत्यनेन कः अभिप्रायः?

आधुनिककाले संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य स्वरूपं लक्षणानि च कानि ?

संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य स्वरूपे गुणवत्तानयनाय किं करणीयम् ?

संस्कृतं नाम भाषा । वर्णः, पदम्, वाक्यम्, सन्धिः, समासः, कारकम्, विभक्तिः, प्रत्ययादयः च भाषायाः तत्त्वानि। भाषिकतत्त्वानां शिक्षणं संस्कृतशिक्षणम् इति।[1]

गृहकार्यंनाम अभ्यासः। पठितस्य पाठितस्य वा विषयस्य दृढीकरणोद्देश्येन विषयसम्बद्धं प्रदत्तं कार्यम् गृहकार्यम् इति।[2]

आधुनिककाले संस्कृतशिक्षणे हिमाचलप्रदेशस्य स्कूलशिक्षा-बोर्डद्वारा माध्यमिकस्तरे, उच्चमाध्यमिकस्तरे वरिष्ठमाध्यमिकस्तरे च प्रचलितेषु 'रुचिरा-शेमुषी-शाश्वती-भास्वती' इत्यादिषु संस्कृतपाठ्य-पुस्तकेषु गृहकार्यस्य परिशीलितं स्वरूपं लक्षणं च सारांशरूपेण यदि पश्यामः तर्हि निम्नक्रमेण साक्ष्यम् आयाति-

* स्वीयपाठ्यपुस्तकस्य प्रथमगद्यपाठात् सन्धेः दश उदाहरणानां चयनं कृत्वा सन्धिविच्छेदं कुरुत।
* रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।
* द्वयोः श्लोकयोः तुलसीदासस्य चतुष्पद्याः एवं च कान्तकवेः पङ्क्तीः गृहात् कण्ठस्थीकृत्य आनयन्तु।
* द्वयोः श्लोकयोः अन्वयं लिखन्तु।
* अद्य पठितस्य गद्यांशस्य हिन्दीभावार्थं लिखन्तु।
* तृतीयानुच्छेदस्य हिन्द्याम् अर्थं लिखन्तु?
* चरित्रचित्रणं कुर्वन्तु।
* श्यामपट्टे लिखितशब्दानामाधारेण संस्कृते अस्याः कथायाः वर्णनं कुर्वन्तु।

* शब्दाः-रजकः, रासभः, व्याघ्रचर्मणा, प्रतिच्छाद्यम्, यवक्षेत्रेषु, व्याघ्रं मत्वा, क्षेत्रपाला, रासभशब्दम्, लगुडैः, व्यापादितवन्तः।

पदक्रमः

* हिमाचलप्रदेश-स्कूल-शिक्षा-बोर्ड-द्वारा माध्यमिकस्तरे
* (रुचिरा-1, 2, 3),

उच्चमाध्यमिकस्तरे

* (शेमुषी-1, 2),
* (व्याकरणवीथिः-1, 2),
* (अभ्यासवान् भव-1, 2)

वरिष्ठमाध्यमिकस्तरे

* भास्वती-1, 2
* शाश्वती -1

इत्येतेषां संस्तुतानां संस्कृतपाठ्यपुस्तकानां गृहकार्यस्य परिशीलनम् ।

* परिशीलितकार्यस्य अनुशंसनम्।
* अनुशंसितकार्यस्य आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये संवर्धनाय सम्प्रत्ययदृशा विमर्शनम्।
* संस्कृतभाषायां संक्षेपेण कस्यचित् अन्यस्य स्वावलम्बिनः जीवनकथां लिखन्तु ।
* उपर्युक्तानुच्छेदस्य सुन्दररीत्या गृहे प्रतिलिपिं कुर्वन्तु अर्थात् सुन्दरं हस्तलेखं पुनः लिखन्तु ।
* हिमालयः, उतरस्यां दिशि, वनस्पतयः, अनेकः, वन्यपशवः, तीर्थस्थानानि,तपोवनानि, औषधयः, विशालः, लभ्यन्ते, सन्ति, निवसन्ति, प्राप्यन्ते च इत्यादीनां शब्दानां साहाय्येन हिमालयस्य विषये संस्कृतेन कानिचन वाक्यानि लिखन्तु ।
* अस्य पाठस्य सारांशं गृहे लिखन्तु, श्लोकान् च कण्ठस्थीकुर्वन्तु।
* निम्नलिखितानां वाक्यानां गृहे संस्कृतानुवादं कुर्वन्तु-
  * विनोद सोता है।
  * सन्तोष यहाँ ठहरता है।
  * मनुष्य क्या ले जाते हैं ?
* कतिपयच्छात्राः क्रमेण पात्रानुसारं पाठस्य वाचिकाभिनयं करिष्यन्ति (आङ्गिकं न)।
* अस्य पाठस्य सारांशं संस्कृतेन लिखन्तु।
* निम्नलिखितगद्यांशस्य हिन्द्यनुवादं कृत्वा आनयन्तु-
  * एकदा .....अभवत्।
* एवमेव 'वसन्तर्तुः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धं लिखन्तु।[3]
* भारतीयशास्त्रे महर्षिणा सुश्रुतेन चरकसंहिताया: अष्टमाध्यायस्य एकोत्तरशततमे सूत्रे कार्यस्य परीक्षणं लक्षणं च उद्दिश्यवर्णितं यत् ''कार्यं धातुसाम्यम्'' अर्थात् ''धातूनां साम्यावस्थाया: संरक्षणम् उत उत्पादनम्'' इति चिकित्साया: कार्यं वर्तते।[4] एतदाधारीकृत्य छात्रेभ्यः प्रदत्तगृहकार्येण तेषु उद्विग्नता, भीतिः, उदासीनता, व्यग्रता, सम्भ्रमः, क्लेशः, कुण्ठा च इत्यादीन्यः प्रवृत्तयः यथा न भवेयुः तथा गृहकार्यस्य स्वरूपं भवेत्। एताः प्रवृत्तयः यदि असन्तुलिताः सन्ति तर्हि गृहकार्ये परिष्कारः आनेयः इति गृहकार्यस्य लक्षणं परीक्षणं च अनुकरणीयम्।

संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य स्वरूपम्

* संस्कृतशिक्षणे गृहकार्यस्य बहुमुखि स्वरूपम् अस्ति –
* शिक्षाविदां मतेन गृहकार्यस्य विषये सम्मतयः -------

बहुधा परिहासेन श्रूयते यत् ''अरे ! हिन्दी का क्या पढ़ना, हिन्दी को तो राह चलता भी पढ़ लेता है'' इति। वस्तुतः एतत् कटु सत्यम् एव। यतः मार्गे, राजमार्गे, कार्यालयेषु, विद्यालयेषु , महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु, फलकेषु, आपणपट्टिकासु, वीथिषु प्रायेण सर्वत्र 80 प्रतिशतं अथवा 90 प्रतिशतं विज्ञापनानि हिन्दी भाषया, रोमनलिप्या अन्यासु वा भाषासु लिखितानि भवन्ति। यानि दृष्ट्वा प्रत्येकम् अपि मानवः गमनागमनवेलायाम् अनायासेन पठनस्य अवसरं प्राप्नोति एव। किन्तु अस्माभिः संस्कृतसन्दर्भे यदि समानदृशा विचारः क्रियते चेत् साक्षात् विपरीतं परिलक्ष्यते। प्रायेण 1 प्रतिशतम् अथवा 2 प्रतिशतं संस्कृतस्य अभ्यासाय सार्वजनिकरूपेण अवसरः स्यात्, अत्रापि सन्देहास्पदम्। अतः संस्कृतशिक्षणे प्रत्येकम् अपि संस्कृतशिक्षकेण गभीरतया विचारणीयम्। छात्रेभ्यः बाहुल्येन अवसराः कल्पनीयाः...।

संस्कृतशिक्षणे प्रवर्तमानस्य गृहकार्यस्य स्वरूपे व्यापकताम् आनेतुम्, अग्रोक्तानाम् अंशानां समावेशं कृत्वा संस्कृतशिक्षणे गुणवत्ता आनेतुं शक्यते। ''स्वाध्यायात् मा प्रमदितव्यम्''[5] इति उपनिषद्वाक्यम् अन्वर्थयितुं संस्कृतस्य अध्ययने पुनः पुनः परिशीलनदृशा छात्रेभ्यः अवसरः दातव्यः। अतः दैनिक-गृहकार्यरूपेण-

निर्देशः-'पठितेषु पाठेषु एतेषां (सम्बद्धानाम्) विषयाणां चयनं कुर्वन्तु' इति सूचयित्वा छात्रेभ्यः अवसरः कल्पनीयः-

* क्रियापदानाम्
* कर्तृ-कर्म-भाववाच्यपदानाम्
* प्रथमाद्वितीयादीनां विभक्तिपदानाम्
* विशेष्यपदानाम्
* विशेषणपदानाम्
* संज्ञापदानाम्
* सर्वनामपदानाम्
* ल्यबन्तपदानाम्
* क्त्वान्तपदानाम्
* क्त-क्तवत्वान्तपदानाम्
* चित्-चनप्रत्ययान्तपदानाम्
* शत्रन्तपदानाम्
* पर्यायपदानाम्
* नकारात्मकपदानाम् / वाक्यानाम्
* पुंलिङ्ग-स्त्री-नपुंसकलिङ्गपदानाम्
* चित्रसम्बद्धवाक्यानाम्

* सामाजिकपदानाम्
* आध्यात्मिकपदानाम्
* नैतिकपदानाम् / सूक्तिपदानाम्
* वर्गशः प्राणीनाम्
* लकारशः पदानाम्
* प्रथम-मध्यम-उत्तम-पुरुषपदानाम्
* वचनशः प्रथम-मध्यम-उत्तम-पुरुषपदानाम्
* अका.,आका.,इकारान्तादीनां पदानाम्
* सम्बोधनात्मकपदानाम् / वाक्यानाम्
* पाठे प्रत्येकम् अनुच्छेदशीर्षकाणाम्
* पाठे प्रत्येकं पद्यानां शीर्षकाणाम्
* अभिनयात्मकपदानाम्
* स्थानवाचकपदानाम्
* पाठपाठनाय सहायकसामग्रीणाम्
* विरामचिह्नयुक्तपदानाम् / वाक्यानाम्
* परस्मै-आत्मने-उभयपदक्रियापदानाम्
* सन्धिपदानाम्
* समासपदानाम्
* तुमुनान्तपदानाम्
* विभिन्नप्रत्ययानाम्
* संख्यासूचकपदानाम्
* समयसूचकपदानाम्
* सकर्मक-अकर्मकपदानाम्
* उपसर्गपदानाम्
* ऐतिहासिकपदानाम्
* रोगवाचकपदानाम्
* शाकवाचकपदानाम्
* वाहनवाचकपदानाम्
* कृषिवाचकपदानाम्
* विज्ञानवाचकपदानाम्
* ग्रन्थवाचकपदानाम्
* अनुवर्तिपदानाम्
* प्रश्नवाचकपदानाम् / वाक्यानाम्
* ऐतिहासिकस्थानसूचकपदानाम्
* सम्बन्धवाचकपदानाम्.....इत्यादीनाम्
* एतस्मिन् एव क्रमे पञ्च-दश-पञ्चदशानां च दिनानां मासस्य वा अवकाशकाले गृहकार्यस्य स्वरूपभेदः एवम्प्रकारेण भवितुम् अर्हति-

निर्देशः-'पाठ्यपुस्तकात् एतेषां विषयाणां चयनं कृत्वा आनयन्तु' इति सूचयित्वा छात्रेभ्यः अवसरः कल्पनीयः-

* ऐतिहासिकम्
* गद्यपाठानाम्
* पद्यपाठानाम्
* कथापाठानाम्
* नाटकपाठानाम्
* प्रहेलिकापाठानाम्
* नैतिकपाठानाम् / सूक्तिपाठानाम्
* सुभाषितपाठानाम्
* संवादपाठानाम्
* उद्धरणपदानाम्
* ऐतिहासिकपाठानाम् / पुस्तकानाम्
* वन्दनापाठानाम्
* आध्यात्मिकपाठानाम्
* सामाजिकपाठानाम्
* रूपकपाठानाम्
* अभ्यासप्रकाराणाम्
* अभ्यासानाम्
* चित्रसंख्यानाम्
* कार्यालयीयपदानाम्
* रिक्तस्थानपदानाम्.....इत्यादीनाम्

अत्र उक्तस्य प्रत्येकम् अपि बिन्दोः सम्पादनाय पाठस्य पुनः पुनः पठनस्य, संस्कृतपाठ्यपुस्तकस्य पुनः पुनः परिशीलनस्य आवश्यकता अनिवार्येण अस्ति। छात्रः पुस्तकं पठितुं, विषयान् अन्वेष्टुं, ग्रन्थान् परिशीलयितुं, पत्रपत्रिकाः अध्येतुं, चित्रोपयोगितां ज्ञातुं, नाटक-संवाद-कथानां महत्त्वम् अवगन्तुं, साहायकसामग्री-प्रभृतांशानाम् उपयोगिताम् अवगन्तुं समर्थः भवेत् इति धिया संस्कृतशिक्षणे गुणवत्तासम्पादनाय प्रवर्तितम् एतत्, इति।

परिशीलितानि पुस्तकानि

1. रुचिरा प्रथमः भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
2. रुचिरा द्वितीयो भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
3. रुचिरा तृतीयो भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
4. शेमुषी प्रथमः भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2020
5. शेमुषी द्वितीयो भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2020
6. व्याकरणवीथिः, (नवमदशमकक्ष्ययोः)एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
7. अभ्यासवान् भव, (नवमदशमकक्ष्ययोः) एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
8. भास्वती प्रथमः भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
9. शाश्वती प्रथमः भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
10. भास्वती द्वितीयः भागः, एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन 2019
11. मिश्र प. हरे कान्त बृहद्धातुकुसुमाकरः चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली पुनमुद्रित संस्करण–2007.
12. त्रिपाठी ब्रह्मानन्द, रूपचन्द्रिका, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन संस्करण– 2012.
13. आचार्य कपिलदेव द्विवेदी, प्रौढरचनानुवाद कौमुदी विश्वविद्यालय,प्रकाशन 18 वाँ संस्करण–2009.
14. अग्निवेश, चरकसंहिता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
15. पाण्डेय रामशक्ल, शिक्षा के दार्शनिक आधार, विनोद पुस्तक भण्डार आगरा, नवीनतम संस्करण–1998.
16. पाठक पी.डी., शिक्षा मनोविज्ञान, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा,नवीनतम संस्करण– 2009.
17. पाठक एण्ड त्यागी, सफल शिक्षण कला, विनोद पुस्तक भण्डार आगरा, नवीनतम संस्करण–1994.
18. पाण्डेय, के.पी. नवीन शिक्षा मनोविज्ञान , विश्वविद्यालय, प्रकाशन, वाराणसी, चतुर्थ संस्करण–2013.
19. भाषा विकास, हिमाचल प्रदेश, अरिहन्त पब्लिकेशन्स मेरठ, मुद्रण–2015.

पादटिप्पणी

1. सफल शिक्षण कला
2. सफल शिक्षण कला
3. रुचिरा–शेमुषी–शाश्वती–भास्वती
4. चरक संहिता
5. तैत्तिरीयोपनिषद्

****

10. भार्गवराघवीये महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम्

डॉ. लक्ष्मीकान्त षडङ्गी
संस्कृतविभागाध्यक्षः,
योगदा-सत्सङ्ग-पालपाडा-महाविद्यालयः, पश्चिमवङ्गः

उपक्रमः –

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।।[1]

इत्युक्त्यनुसारं सूत्रानुसारिभिः वाक्यैः सूत्रार्थः यत्र वर्ण्यते यथा सन्दर्भं स्वपदानि च यत्र वर्ण्यते तं ग्रन्थं विद्वज्जनाः भाष्यं नाम्ना व्यपदिशन्ति। 'भाष् प्रवचने इति धातोः 'ण्यत्' इति प्रत्यये 'भाष्यम्' इति पदस्योत्पत्तिर्जायते। भारतीयसाहित्येतिहासे यद्यपि सर्वशास्त्रोपकारकः यथावदर्थबोधकश्च स हि महाभाष्यनाम्ना तत्र भवता भगवता पतञ्जलिना ग्रथितः यद्यप्ययं ग्रन्थः अष्टाध्यायाः शब्दानुशासनत्वेन परिपूर्णतासंपादकः अद्य विश्वस्मिन् विश्वे महतीं प्रतिष्ठां धत्ते, तथापि भाष्यपरम्परेयं तु सर्वेषु शास्त्रेषु महदुपकारकत्वेन प्राचीनकालादेव प्रचलिताऽस्ति । यतो हि संस्कृतवाङ्मये बहूनि महाकाव्यानि दृश्यन्ते । तत्रापि काव्येषु काव्यान्तरेषु आकरग्रन्थेषु वा काठिन्यं संलक्ष्यन्ते, यदि टीकाकाराः भाष्यकाराः वा सागरमन्थनमिव काव्यसागरस्यानेकधा अनुध्यानं कुर्वन्ति, तर्हि प्रत्येकवारं नवं नवमुत्पादनमाविष्कुर्वन्ति । यथा स एव वृक्षः मधुमासे संप्राप्ते सर्वथैव नवत्वमायाति तथा स एवार्थो नूतनतया विलसति भङ्ग्यन्तरसमाश्रयेण। ध्वनिकारेण यथार्थेणोक्तम्–

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् ।

सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः ।।[2]

टीकाकारेणाभिनवगुप्तपादेनापि अस्यानुरूपमुक्तम् – 'सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते।[3]

कविपरिचयः–

इदानीमेव सङ्कलय्य प्रकाशिते स्वोपज्ञे विंशशताब्दीसंस्कृत-ग्रन्थसूचीपत्रे (Catalogue of the 20th Century Sanskrit Creative Works) मया संस्कृतमहाकाव्यानां 1901तः 2000 तमावधि प्रणीतानां काऽपि बृहती विस्मयकारिणी च सूची सम्प्रस्तुता सहृदयानां परितोषाय। तत्र विंशशताब्द्याश्चरममहाकाव्य-कृतिर्वर्तते महाकविश्रीरामभद्राचार्यप्रणीता श्रीभार्गवराघवीयाभिधाना। बाल्यादन्धोऽपि कविरयं स्वीयनैसर्गिकाद्भूतप्रतिभया सर्वमेव शास्त्रजातं श्रावं श्रावं कण्ठस्थं कृत्वा सर्वत्र लोकसमक्षं शास्त्ररहस्यव्याख्याने तत्परो दृश्यते । महाकविः वैयाकरणश्चासौ श्रीरामभद्राचार्यः स्वाभिनवकौशलेन प्रस्थानत्रयी-श्रीरामचरितमानसाष्टाध्यायी-श्रीभार्गवराघवीयादीनां नैकेषां ग्रन्थानां प्रणेता प्राबन्धिकश्चासीत् । तद्रचितभाष्येषु श्रीभार्गवराघवीयमहाकाव्यस्य कृपाभाष्यम् अन्यत्तमम्। एकविंशसर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यस्य भाष्यमिदं महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यं महत् प्रकाशयतीति तदीयग्रन्थान्वेषणेन ज्ञायते। अत्रैव महाकविः रामभद्राचार्यः स्ववैशिष्ट्यं बहुधा प्रतिपादयितुं कामः नैकेषु स्थानेषु स्वाभिनवकाव्यकौशलं व्यवहरति । एतस्य महाकाव्यस्य भावः कदाचित् अन्यथा केनचित् व्याख्यायेत इति धिया महाकविः स्वयमेव एतस्य कृपा हिन्दी टीकामपि स्वयं कृतवान् । एतदर्थमुच्यते महाकविना –

स्वनिर्मिते भार्गवराघवीये सामान्यलोकस्य सुखावबुद्ध्यै।

व्याख्यां कृपायां कविरामभद्राचार्यस्तु हिन्द्यां कुतुकात्तनोति।।[4]

काव्ये कवेः स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम् –

महाकविरामभद्रचार्यस्य स्वाभिनवकाव्यकौशलेषु ज्योतिष-शास्त्रीयसंख्यागणनारीतिः, एकाक्षरीश्लोकचरनारीतिः, चतुरर्थकश्लोक-प्रयोगनैपुण्यं स्वाभाविकश्लोकरचनारीतिश्च प्रमुखाः भवन्ति । महाकवेः स्वरचिते कृपाभाष्येऽस्मिन् स्वाभिनवकाव्यकौशलस्य निदर्शनं नैपुण्यञ्च उदाहरणमुखेन दिङ्मात्रमत्र प्रस्तूयते ।

कवेः स्वरूपं भट्टनौतेन प्रतिपादयनाह –

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणनो जीवेद् वर्णनानिपुणः कविः ।।[5]

अर्थात् नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया अनुप्राणितः सजीववर्णनायां यो हि निपुणः स एव कविः। लोचनकारस्य मते अपूर्ववस्तुनिर्माणकुशल एव जनः कविः । निरुक्ते मेधाविनामसु पठितः कविशब्दः क्रान्तदर्शी भवति । न तु हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता कविः । अस्मादुच्यते प्रचलितवृत्तस्य संस्कृतभाषया परिणमनमात्रमेव न भवति महाकाव्यम्। महाकाव्यं भवति ध्वनिवक्रोक्तिवैशिष्ट्यमण्डितं नूतनाभिप्रायप्रचुर-पदगुम्फसंवलितं रसच्छन्दोऽलङ्काररीतिवृत्त्यादिप्रयोगरुचिरं किमपि विलक्षणमेव सारस्वतं कविकर्म । इत्येवं वचनं मनसि निधाय प्रस्तुतोऽयं महकविः स्वकीयं काव्यमपि कालिदास-भारवि-माघादिनामिव विलक्षणरीत्या वर्णयितुं कामः विविधेषु स्थलेषु स्वाभिनवकाव्यकौशलं प्रतिपादयति।

सर्गसंख्याप्रतिपादनरीतिः –

तस्याभिनवकाव्यकौशलेषु अन्यत्तमोऽस्ति सर्गसंख्याप्रति-पादनरीतिः। यतो हि सर्गाणामन्तिमे श्लोके सर्गसंख्याप्रतिपादने महाकविः 'पञ्चमः. 'एकादशः' 'द्वादशः' चेत्यादिषु स्थलेषु साक्षादङ्कान् न प्रयुज्य क्रमानुसारं बाणः शिवः अर्कश्चेतिपदान् व्यवहरति । तद्यथा पञ्चमसर्गस्यान्तिमे श्लोके –

इत्थं शुभे भार्गवराघवीये भव्ये महाकव्य उदारवृत्ते ।

बाणोऽस्तु सर्गः कवि रामभद्राचार्यप्रणीते जगतां श्रियै नः।।[6]

श्लोकेऽस्मिन् पञ्चमसर्गस्यान्तिमं प्रकाशयितुं कामः महकविः 'बाण' इति शब्दं तृतीये पादे व्यवहरति । अस्मात् बाण इति शब्देन पञ्चबाणस्य प्रसिद्धित्वात् पञ्चमसर्गान्तस्य संसूचनं जातम् । एवमेकादशसर्गस्यान्तिमे श्लोकेऽपि एकादश इति पदमवबोधयितुं महाकविना 'शिव' इति शब्दस्य व्यवहारं कृतम् । अनेन शिव इति पदेन एकादशरुद्रस्य प्रसिद्धित्वात् एकादशसर्गस्यावबोधः जायते । एवमपि द्वादशसर्गस्यान्तिमे पद्ये 'अर्क' इति पदस्य व्यवहारेण द्वादशादित्यस्य प्रसिद्धित्वात् द्वादशसर्गस्यावबोधः 'सर्गाऽर्कसंज्ञः' इत्यंशात् ज्ञायते । न केवलमेतत् अपितु महाकाव्यस्यास्य त्रयोदशसर्गादारभ्य एकविंशसर्गं यावत् महाकविरसौ सर्गसंख्याप्रतिपादने विलक्षणरीत्या ज्योतिषीं गणितविद्यामाश्रयति । तेष्वेकस्योदाहरणं यथैव एकविंशसर्गस्यान्तिमे श्लोके –

इत्थं शुभे भार्गवराघवीये भव्ये महाकव्य उदारवृत्ते ।

ब्रह्माक्षिसर्गः कवि रामभद्राचार्यप्रणीतेऽस्तु सतां श्रियै नः।।[7]

श्लोकेऽस्मिन् महाकविः एकविंशसर्गान्तं संसूचयितुं कामः तृतीये पादे 'ब्रह्माक्षिसर्गः' इति पदं प्रतिपादयति । अस्मात् 'ब्रह्माक्षिसर्गः' इत्यंशात् 'ब्रह्म' इति पदेन ब्रह्मणः ऐक्यत्वं प्रसिद्धित्वात् एक (1) इति संख्यायाः पुनश्चाक्षि इति पदेन अक्षिद्वयस्य प्रसिद्धत्वात् द्विः (2) इति संख्यायाः बोधः भवति । एवमेतस्य संख्याद्वयस्य एकत्रीकरणेन यद्यपि द्वादश इति संख्यामवबुध्यते, परन्तु 'अङ्कानां वामतो गतिः' इति ज्योतिषशास्त्रस्य गाणितिकधारानुसारेण द्वादश इति संख्यायाः वामतः परिगणनेन एकविंशति इति संख्यायाः बोधः जायते । अस्मात् 'ब्रह्माक्षिसर्गः' इत्यस्मादंशात् एकविंशसर्गस्य बोधः जायते न तु द्वादशसर्गस्य इति । एवमनुरूपभावेन त्रयोदशसर्गस्यान्तिमे श्लोके 'लोकेशसर्गः' इत्यंशात् लोकपदेन त्रिलोकस्यार्थात् त्रयस्य ईशपदेन परमेश्वरस्यार्थात् एकस्य च एवं संख्याद्वयस्यास्य सम्मिश्रणेन यद्यपि एकत्रिंशत् इति संख्या आगच्छति तथापि महाकवेः ज्योतिषशास्त्रीयगणित-विद्यारीत्यनुसरणेन त्रयोदश इति सर्गस्यावबोधः जायते । चतुर्दशसर्गेऽपि श्रुतीशः इति पदेन श्रुति इत्यनेन चतुः ईश इत्यनेन एकस्य च सम्मिश्रणेन एकचत्वारिंशत् इति जायते, परन्तु उपर्युक्तरीत्या समीक्षणेन चतुर्दशसर्गस्यावबोधः भवति । एवं पञ्चदशसर्गस्यान्तिमे 'बाणैकसर्गः' इत्यनेन एकपञ्चाशत् इति स्थले पञ्चदशस्य ज्ञानं जायते । षोडशे सर्गेऽपि 'सर्गः कलाख्यः' इत्यंशात् (षोडशकलायाः) प्रसिद्धित्वात् षोडशसर्गस्यावबोध जायते । एवं क्रमेण सप्तदशसर्गस्यान्तिमे श्लोके दशसप्तमोऽयम् इत्यस्य अष्टादशसर्गस्यान्तिमे 'सर्गाऽष्टकेशः' इत्यस्य ऊनविंशतिसर्गे अस्तूनविंशः इत्यस्य विंशसर्गे विंश इत्यस्य च व्यवहारः कृतः महाकविना ।

एकाक्षरीश्लोकप्रयोगरीतिः–

महाकविरामभद्रचार्यस्य कृपाटीकायाम् एकाक्षरीश्लोकप्रयोगरीतेः वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । संस्कृतसाहित्ये इतः पूर्वं किरातार्जुनीये भारविना एक एव एकाक्षरी श्लोकः प्रयुक्तः, तत्रापि भारविः असफलः एवाभूत्। यतो हि तत्र एकाक्षरीश्लोकान्ते तकारस्य प्रयोगोऽभूत् । तद्यथा –

ननो न नुन्नो नुन्नो नो नाना नाना ना ना ननु ।

नुन्नेऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नन्ननुन्नत् ।।[8]

परन्तु भार्गवराघवीये त्रयः श्लोकाः प्रसङ्गसापेक्षाः रसपोषिताश्च प्रयुक्ताः । तेषु आद्यस्योदाहरणं यथा –

कः कौ के केककेकाकः काककाकाकक: ककः ।

काकः काकः ककः काकः कुकाकः काकक: कुकः ।।[9]

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा – केककेकाकः काककाकाकक: ककः काकः काकः ककः काकः कुकाकः काकक: कुकः कः कौ के । इत्यन्वयः ।

श्लोकार्थः – के ब्रह्मणि ब्रह्माण्डे वा कं सुखं यस्मात्स केकः संज्ञात्वात्सप्तम्या अलुक्स एव केकः ब्रह्माण्डसुखदाता केकाकः केका मयूरवाणी तस्यां कं सुखं यस्य स केकाकः ब्रह्माण्डसुखदातापि मयूरवाण्यां सुखमनुभवतीति भावः । स एव भगवान् रामो बाल्यकाले काककाकाकक: काकस्य भुशुण्डिनः काका वाणी तस्या यत्कं सुखं तदेव कम् आनन्दो यस्य स काककाकाकक: भुशुण्डिनो वाणीसुखमेवानन्दं मन्यत इति भावः । स एव कक: केषु लोकेषु कं सुखं यस्मात्तादृशः 'जो आनन्द सिन्धु सुखरासी' (श्रीरामचरितमानसे 1.197.5) इत्यादिषु स्पष्टम् । स च काकः कं सुखम् अकं दुःखं वनवासात्मकं यस्य स काकः अर्थाद्वनवासदुःखमपि सुखं मन्यते । एवंविधः काकः काकः प्रशस्तः काकभुशुण्डिरस्त्यस्य स काकः प्रशस्तकाकवानिति भावः । कक: कः ब्रह्मा तस्यापि कं सुखं यस्मात्स च काकः कायति भक्तानाह्वयति स काकः काकपक्षधरो वा भगवान् रामः । कुः पृथ्वी तस्यां कं सुखं जन्मभूमितया यस्याः सा कुका सीता तस्यां कम् आनन्दो यस्य स कुकाकः सीतारामो भगवान् । काकक: काकं भुशुण्डिनं कायति । कुकः कुः भोगं कं मोक्षसुखं यस्मात् एवंविधः कः परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीरामः कौ पृथिव्यां के साकेतलोकेऽयोध्यायां विराजते । इति श्लोकार्थः ।

द्वितीयस्योदाहरणं यथा –

काककाक ककाकाक कुकाकाक ककाक क ।

कुककाकाक काकाक कौकाकाक कुकाकक ।।[10]

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा – काककाक कक आक आक कुकाक आक कक क आक कुकक आक आक काक आक कौक आक कुकाकक आक । इत्यन्वयः।

श्लोकार्थः – काकः जयन्तस्तस्य के शिरसि अकं दुःखं दण्डदानेन यस्मात्स काककाकः जयन्तदण्डदाता तत्सम्बुद्धौ के काककाक जयन्तनिग्रहकारिन् प्रभो । कक आक आक इति पदच्छेदः । केषु जीवेषु कम् आनन्दो यस्मात्स कक: तत्सम्बुद्धौ हे कक जीवनानन्ददायिन् । आक आक आगच्छ आगच्छ । कुकाकाक कुकाकः सीतासुखदाता (पश्यन्तु 20–91) तत्सम्बुद्धौ हे कुकाक । आक आगच्छ । कक ब्रह्माण्डसुखहेतो (पश्यन्तु 20–92) । क परमात्मन् । आक आगच्छ । कौ पृथिव्यां भोगे कम् आनन्दो येषां ते कुकाः तान्

कायति अभिमुखीकरोति इति कुकक: तत्सम्बुद्धौ हे कुकक । आक आक आगच्छ आगच्छ । काद्याछाक कः ब्रह्मा अः विष्णुस्तयोः कम् आनन्दो यस्मात्स काकः तत्सम्बुद्धौ काक । आक आगच्छ । कौकाकाक कौ पृथिव्यां कम् आनन्दः यस्मात्स कौकः तत्सम्बुद्धौ के कौक । आक आगच्छ । कुत्सितं काकं जयन्तं परित्राणाय कायति अथवा कुकाकेन जयन्तेन कीयते सम्बोध्यते रक्ष रक्षेति सः कुकाकक: तत्सम्बुद्धौ हे कुकाकक । आक आगच्छ । इति श्लोकार्थः । विशेषः – आङ्उपसर्गपूर्वस्य गमनार्थकस्य 'अक'धातोर्लोटि लकारे मध्यमपुरुष एकवचन 'आक' इति रूपम् ।

तृतीयस्योदाहरणं यथा –

लोलालालीललालोल लीलालालाललालल ।

लेलेलेल ललालील लाल लौलील लालल ।।[11]

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा – लोलालालीललालोल लीलालालाललालल लेलेलेल ललालील लाल लोलील लालल इत्यन्वयः । श्लोकार्थः – लोलाश्चञ्चलाः अलाः अलकाः तेषाम् आलिः समूहः तैः लः विलसितः स च अलोलः अचञ्चलः इति लोलालालीललालोलः

तत्सम्बुद्धौ लोलालालीललालोल । अलाम् अक्षणाणां समूहः आलं तं लाति वक्ति इति आललं मुखं लीलायां शिशुकेलौ लालया तृष्णाजलेन ललं क्रीडावत् आललं मुखं यस्य सः लीलालालाललालः तत्सम्बुद्धौ लीलालालाललालल । पुनः लेला शिशुक्रीडा धनुर्भङ्गरूप तथा इलायाः पृथिव्याः ई लक्ष्मीं सीतारूपां लाति स्वीकरोति स लेलेलेलः सीतापतिः तत्सम्बुद्धौ लेलेलेल । स एव ललानां विलासिनाम् अलीं लुनाति इति ललालीलः तत्सम्बुद्धौ हे ललालील । हे लाल राघव । लोलीं जीवचञ्चलतां लुनाति नाशयति लोलीलः तत्सम्बुद्धौ हे लोलील । लालल अतिशयेन विलस इति श्लोकार्थः ।

अत्र भगवता परशुरामेण त्रिभिः एकाक्षरीश्लोकैः भगवन्तं श्रीरामं स्तौति । अत्र श्रीभार्गवराघवीयस्य रचयितुः श्रीरामभद्राचार्यस्य भगवन्निष्ठा शास्त्रगतपाण्डित्यं काव्यकलायाः लोकोत्तरचातुर्यं च परिलक्ष्यते । महाकविः कालिदासः श्रीहर्षः तथा च माघस्तु एतदर्थं प्रयतितवन्तः एवं नहि । अत्र अतिकठिनाम् एकाक्षरी श्लोकरचनां संविधाय महाकविः भार्गवराघवीयं काव्येषु शिखरारूढं करोति । अतः यथार्थेण केनचित् समीक्षकेन उच्यते –

नैषधे च किराते च माघे काव्यगुणाः यथा ।

ततोऽधिकास्तु विद्यन्ते काव्ये भार्गवराघवे ।।[12]

चतुरर्थकपद्यरचनारीतिः–

संस्कृतवाङ्मये इतः पूर्वं महाकविश्रीहर्षः द्वयर्थकपद्यरचनां त्यर्थकपद्यरचनां विधाय काव्यरचनापरम्परायाम् एकं नवीनं मानकं स्थापितवान् । परन्तु महाकविरामभद्राचार्यः चतुरर्थकां रचनाधर्मितां पद्यं प्रयुज्य स्वकीयाम् अप्रतिमां प्रतिभां प्रादर्शयत् । तद्यथा–

ललाममाधुर्यसुधाभिरामकं ललाममाधुर्यसुधाभिरामकम्।

ललाममाधुर्यसुधाभिरामकं ललाममाधुर्यसुधाभिरामकम्।।[13]

उपर्युक्तश्लोके एकस्या एव पंक्तेः चतुर्वारम् आवृत्तिः कृता किन्तु तासाम् अर्थः पृथक् । श्लोकस्यास्य प्रथमपंक्तेः अयमेवाशयः यत् यः त्रिपुण्ड्रमाधुर्या युक्तः तथा यस्य अभीष्टदेवः श्रीरामः आसीत् । द्वितीयपंक्तेः तु अयमेवाशयः यत् यः बालचन्द्ररूपाभूषणस्य शोभां धारयति तथा अस्योत्सवे रमणीयः आसीत् । एवं तृतीयपंक्तेः आशयस्तु यः खलु प्रधानतायाः शक्त्या धर्मविचक्षणस्य रमणीयतां सुरक्षितुं यतते । एवं चतुर्थपंक्तेः आशयस्तावत् यः धर्मस्वरूपस्य वृषध्वजस्य सौन्दर्येण मधुरतायाः तेजसा श्रीरामचन्द्रस्य शरणागत्या च संयुक्तः आसीत् इति । अनेन न केवलं कविः आत्मनः प्रातिभकौशलं प्रकटयति अपितु स्वाभिनवकाव्यकौशलेन बृहत्त्रयीकारान्नपि अतिक्रामति ।

स्वाभिनवश्लोकरचनारीतिः–

भार्गवराघवीये महाकवे अभिनवकौशलस्यापरा या एका विशेषता वर्त्तते स्वाभाविकश्लोकरचना–सम्बन्धिनी, यद्यथा –

त्रिजगदवन हतहरिजननिधुवन निजवनरुचिजितशतशतविधुवन।
तरुवरविभवविनतसुरवरवन जयति विरतिघन इव रघुवरवन।।
मदनमथनसुखसदन विधुवदन गदितविमलवरविरुद कलिकदन।
शमदमनियममहित मुनिजनधन लससि विबुधमणिरिव हरिपरिजन।।
जनकदुहितरमहिपमपि सुखयसि सुखमुखमपि शुचिसुमु सुमुखयसि।
विबुधविपिनमपि हरिसख सखयसि यतिजनमखमपि सुमख सुमखयसि।।
मनसिजजवमपि सुजव विफलयसि खलकुलरवमपि सुरव विकलयसि।
कलिमलबलमपि सबलमबलयसि गुणिगणकुलमपि कुशल कुशलयसि।।
विटपनिविडनिगडितमनसिजजव शिखरिशकलशकलित–भवपरिभव।
मुनिजनभजन महितखगकलरव रघुवरवन मयि सकरुण इह भव।।
रघुपतिगृहिणीनयनसुखनवदल हरिपदजलजरसितसितज–लकल।

सुरनरमुनिगणगुणित सुजनबल विफलय मम भवरुजमपि फलफल।।

सुकृतसुभगसुरवतरुफल जय फणिपतिरघुपतिचरणविमल जय।

कलिमलखलकुलकदनकुशल जय गिरिधर सुखवन नयन-सुफल जय ।।[14]

उपर्युक्तश्लोकानामपरमेकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यमस्ति ह्रस्वमात्रिकम्। महाकविभारवि-माघ-श्रीहर्ष-कालिदासादयः विख्याताः महाकवयः ह्रस्वमात्रिकश्लोकानां प्रयोगं काव्येषु नैव कुर्वन्ति । परन्तु महाकविरसौ प्रस्तुतमहाकाव्यस्य सप्तमसर्गस्य एकादशश्लोकादारभ्य सप्तदशं श्लोकं यावत् ह्रस्वमात्रिकच्छन्दसः सुव्यवहारं करोति[15]। एवं श्रीभार्गवराघवीयस्याद्यन्तामवलोकनेन प्रतीयते यत् स्वामीरामभद्राचार्यः अन्येभ्यः कविवरेभ्योऽप्यधिकं काव्यशास्त्रीयव्याकरणस्त्रीयमानदण्डं सुरक्षितुं कृतसंकल्पः ।

स्वाभिनवव्याख्याननैपुण्यम्-

न केवलमसौ महाकविः देशभक्तोऽपि, साम्प्रातिकसमाजे भारतवर्षस्य धर्मविहीनस्वरूपमवलोक्य दुःखाभिभूतः सन् देशस्यास्य वास्तविकादर्शरामराज्य-स्वरूपमवलोकयितुमसौ चेष्टते। यतो हि तस्य प्रवचनस्य मूलवक्तव्यमस्ति रामो हि राष्ट्र, राष्ट्रो हि रामः। महाकाव्यस्यास्य दशमे सर्गे 'राम' इति शब्दस्य स्वरूप प्रतिपादयन् कविः कथयति -

रामः स्वरूपं हि मनुष्यताया राष्ट्रस्य वै मङ्गलनामधेयम् ।

स एव हत्वा दशकण्ठमाजौ लोकान्समस्तानसुखिनो विदध्यात्।।[16]

अर्थात् राम इति शब्दस्तु मनुष्यतायाः द्योतकोऽस्ति । रामशब्दस्य 'रा' इत्यनेन राष्ट्रं 'म' इत्यनेन मङ्गलनामधेयं चावबुध्यते। अदूरे अतीते 'श्रीरामजन्मभूमि' इति बहुचर्चिते विवादे भारतवर्षस्य उच्चतमे न्यायालये महाकविश्रीरामभद्राचार्य स्ववैदिकयुक्तिभिः अयोध्यानगरी एवं श्रीरामचन्द्रस्य साक्षात् जन्मभूमि इति प्रमाणयन् भारतवर्षस्य गौरवोज्ज्वलमितिहासं संरचयामास । तन्मतानुसारं भगवान् भारतवर्षस्य सूक्ष्मरूपो भवति। भारतवर्षमिदं भगवतः स्वरूपं भवति । अतः समग्रमिदं जगत् तु भारतवर्षस्य साम्यं न भवति । एवं स्वानुभूतिं महाकविः स्वरचिते चन्द्रशेखरचरितम् इति ग्रन्थे सुरीत्या प्रकाशयति तद्यथा -

दृष्टं विधात्रा न बिभर्ति साम्यम्, जगत्समग्रं किल भारतस्य।

तद् भारतान्न्युनमनेन चक्रे नेमाक्षरं नूनममुष्य नाम ।।[17]

अर्थात् यदैव विधाता दृष्टवान्, यत् समग्रमिदं जगत् भारतस्य साम्यं न भवति, तदा भारतात् अर्धाक्षरं न्यूनं संसारस्य नाम जगत् कृतवान् ।

उपसंहारः-

एवं चतुरस्रं परिलक्ष्यते श्रीमद्रामभद्रचार्यपादानां सारस्वतं क्षेत्रम्। वेदवदाङ्गानां रहस्यमयं स्वरूपम्। पुनर्विविधशास्त्राणां नारिकेलकठिन-कलेवराश्शूडान्तसिद्धान्ताः। चाप्यबोधविकलग्राह्या भक्तिरसरसायनमाधुरी श्रीरामकृष्णचरितनिस्यन्दिनी। हन्त। सर्वत्राप्यकुण्ठा गतिर्भार्गवराघवीय-काराणाम्। रामकथप्रसङ्गान् प्रस्फुटीकुर्वन् कविर्यथा श्रोतृन् साधारणी-करणापहृतकथेतरसंसृतिभावान् रोदयति तथैव तदधिकं स्वयमपि रोदतीति चित्रम्। सर्वाण्यपि शास्त्राणि श्रीरामभद्राचार्यवशंवदानीत्यत्र न काऽपि संशीतिः। अकिञ्चित्करकिङ्करकल्पाः शास्त्रपंक्तयः स्मरणसमकालमेव तद्बुद्धौ समवभासन्ते। एवं हि सर्वविद्यामयं प्रतिभाति श्रीमत्तुलसीपीठाधीश्वर-व्यक्तित्वम्। हिन्दीकाव्यप्रचलिताः सपादिकाः (सवैया इति) घनाक्षरिकाश्च (घनाक्षरीति) यथायथं प्रयुज्य प्रस्तोति यथा छन्दोविचितिप्रागल्भ्यं कविस्तथैव रामकथाया नूतनाभिप्रायानपि समुपन्यस्यति। मन्ये एभिरेवाभिप्रायैः प्रकरणवक्रतासौख्यं संसृजती भार्गवराघवीया रामकथा सहृदयानां मनांस्यावर्जयिष्यति। एवमन्यत्रापि स्वरचिते भार्गवराघवीये रसरीत्यलङ्कारच्छन्दौचित्यादिभिः महाकवेः भाष्यगतनैपुण्ये स्वाभिनवप्रयासः यथार्थेण सहृदयाह्लादः भवति इति शम् ।

पादटीका

1. पराशरपुराणे - पृ. 35
2. ध्वन्यालोके - 4.4, पृ. 256
3. लोचनटीकायाम् - 1.1, पृ. 1

4. भार्गवराघवीये, प्रथमसर्गे – पृ. 2
5. काव्यकौतुकम् – पृ. 21
6. भार्गवराघवीये – 5.101, पृ. 118
7. भार्गवराघवीये – 21.101, पृ. 511
8. किरातार्जुनीये – 15.14, पृ. 55
9. भार्गवराघवीये – 20.92, पृ. 481
10. भार्गवराघवीये – 20.93, पृ. 482
11. भार्गवराघवीये – 20.94, पृ. 484
12. भार्गवराघवीये – प्रकाशकीये
13. भार्गवराघवीये – 3.26, पृ. 56
14. भार्गवराघवीये – 7.17, पृ. 145
15. भार्गवराघवीये – 7(11.17), पृ. 143–145
16. भार्गवराघवीये – 10.23, पृ. 213
17. मेरी स्वर्णयात्रा – पृ. 85

सहायकग्रन्थसूचीः

1. अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः – केतकीनायकः, सांविदीप्रकाशनम्, पुरी, ओडिशा
2. किरातार्जुनीयम् – यदुपतित्रिपाठी, वि.एन्.पब्लिशर्स, कोलकाता।
3. ध्वन्यालोकः – सुबोधचन्द्र सेनगुप्तः, संस्कृतबुक्डिपो, कोलकाता ।
4. मेरी स्वर्णयात्रा – रामभद्राचार्य विकलाङ्ग विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः ।
5. श्रीभार्गवराघवीयम् – रामभद्राचार्यः, रामभद्राचार्य-विकालङ्ग-विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः
6. श्रीभार्गवीयराघवीयम् मीमांसा – वागीशदिनकरः, देवभारतीप्रकाशनम, दिल्ली ।
7. समानुभूतिः – रामभद्राचार्य विकलाङ्ग विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः ।
8. संस्कृतसाहित्यर इतिहास – हरेकृष्णशतपथी, किताबमहल, कटक, ओडिशा।
9. संस्कृतसाहित्यशास्त्रे साम्प्रतिकी धारा – प्रशान्तकुमारपण्डा, ज्ञानेन्द्रकल्याणीपब्लिशर्स, बालेश्वरः, ओडिशा ।

****

11. वर्तमानसंस्कृतशिक्षणे भाषणकौशलस्य परिष्कारार्थम् उपकरणानां पाठ्येतरक्रियाकलापानां च योगदानम्

डॉ. हरि ओम
सहायकाचार्यः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः,हिमाचलप्रदेशः

शोधसारः

प्रस्तुतशोधपत्रे प्राचीनकालिकशिक्षणविधीनां पद्धतीनाञ्च विश्लेषणमेवं तेषां संस्कृतशिक्षणे का उपयोगिता ? इति वर्णनं विधायवर्तमानसन्दर्भे संस्कृतशिक्षणस्य पारम्परिकविधीनां पद्धतीनाञ्च वर्णनं कृतम् ।

सर्वप्रथमं तु भाषायाः विषये विषदवर्णनं तथा जीवने समाजे वा भाषायाः का आवश्यकता ? भाषायाः वैशिष्ट्यं किम् ? इति सविषदं वर्णनं विहितम् । तदनु संस्कृतभाषायाः सन्दर्भे वर्णनं विश्लेषणञ्च कृतम् । अनन्तरं संस्कृतभाषाशिक्षणे प्राचीनसंस्कृतशिक्षणविधीनां पद्धतीनां तथा च संस्कृतशिक्षायाः स्वरूपं किम् ? अस्य वर्णनम् अकारि पुनश्च भाषणकौशलं नाम किम् ? भाषाणकौशलस्य तात्पर्यं किम् ? इत्यस्मिन् विषये वर्णनं कृतमस्ति ।

इत्थमग्रे भाषणकौशलविकासाय के उपायाः भवितुमर्हन्ति? कथं भाषायाः शिक्षणं भवेत् इति निरुपणं कृतम् । तथा भाषणकौशलस्य स्रोतांसि, भाषणकौशलस्य विकासाय दृश्यश्रव्योपकरणानां भूमिका का ? इत्येतद्विश्लेषणं कृतमस्ति ।

सम्प्रति प्रश्नोऽयमुत्पद्यते यत् संस्कृतभाषायाः अध्ययनं पुराकाले कथमासीत् सम्प्रति च कथमस्ति इत्येतद् ज्ञातुमेव विषयोऽयं शोधपत्रे स्वीकृतः यत् "वर्तमानसंस्कृतशिक्षणे भाषणपठनकौशलयोः परिष्काराय पाठ्येतरक्रियाकलापा" । अत्र सर्वप्रथमं प्रतिपाद्यते यत् पुराकाले संस्कृतशिक्षणं कथमासीत् । तस्मिन् शिक्षणे केषां विधीनां प्रयोगः अभवत् । का च पद्धतिः, कश्च पाठ्यक्रमः आसीत् । पुराकाले शिक्षा बालकेभ्यः कथं प्रदीयते स्म । अत्रापि विशिष्य प्राचीनसंस्कृतशिक्षणस्य स्वरूपवर्णनं विधास्यते ।

कूटशब्दः- संस्कृतशिक्षणम्शैक्षिकोप ,पाठ्येतरक्रियकलापः,भाषाकौशलम् ,करणञ्चेत्यादयः।

सीमाङ्कनम्- शोधपत्रेऽस्मिन् भाषणकौशलेशैक्षिकोपकरणानां पाठ्येतरक्रियाकलापानां च विषये एव प्रतिपादितमिति ।

भाषा तु मानवस्य विचारविनिमयस्य विचाराणामादानप्रदानस्य चास्ति एकं साधनम् । भाषाशब्दस्युत्पत्तिः 'भाष्' धातोः 'गुरोश्च हलः[1]' इति 'अ'प्रत्यये टापि कृते भाषा शब्दोऽयं व्युत्पद्यते । अस्मिन् विश्वे व्याप्तानां चेतनाचेतनानां भावाभिव्यक्तेः सम्पूर्णसाधनानि भाषेत्याभिधीयते । भाषाशब्दस्य अर्थोऽस्ति यत् विचाराणां प्रकाशनमिति । प्रवर्तमानविषये बृहदारण्यकोपनिषदि उल्लेखः लभ्यते-

"वाग्वै सम्राट्परमं ब्रह्म"[2]

व्यक्तवाग्रूपेण यस्याः अभिव्यक्तिः क्रियते सा भाषेति कथ्यते । काव्यादर्शकर्त्रा आचार्यदण्डिना निगदितं काव्यादर्शे –

"वाचामेव प्रसादेन लोकयात्र प्रवर्तते"[3]

वस्तुतः अस्मदीया लोकयात्रा देव्याः वाग्देव्याः कृपयैव सम्भाव्यते । इत्थं भाषां सम्बोध्याग्रे भाषामाध्यमेन संस्कृतभाषां प्रस्तोतुं प्रयासः कृतः ।

संस्कृतभाषा-

संस्कृतशब्दोऽयं सम् उपसर्गपूर्वकं'कृ' धातोः क्त प्रत्यये ल्यूटि च निष्पन्नः[4] । अस्यार्थो भवति संस्कारिता, परिमार्जिता, परिशुद्धा च भाषा । संस्कृतभाषा अस्माकं भारतदेशस्यैव न, अपितु अस्य संसारस्य प्राचीनतमा भाषा वर्तते । इयमेव संस्कृतभाषा देववाणी अपि कथ्यते। यथा-**"संस्कृतं नाम दैवीवाक्"** आदिकालस्य सभ्यतायाः परिचयं प्राप्तुं वयं संस्कृतभाषायाः एव अध्ययनं कुर्मः इति । संस्कृतभाषायामेव लोकहितस्य राष्ट्रहितस्य च वर्णनं प्राप्यते । उक्तमपि-

ॐसंगच्छध्वं संवदध्वंसं वो मनांसि जानताम्
देवाभागं यथा पूर्वेसञ्जानाना उपासते ।।

[1]पाणिनीय अष्टाध्यायी– 3/3/102.
[2]शास्त्रीजगदीशः – बृहदारण्यकोपनिषद्, पृष्ठ.सं.-111
[3]आचार्यदण्डी – काव्यादर्शः, परिच्छेदः -01, श्लोकः- 03.
[4]वाचस्पत्यम् – पृ.सं. – 5189.

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्राभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ।।

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ।।[5]

इत्थं ज्ञायते यत् संस्कृतभाषा देवभाषा वर्तते । यतोहि अस्यां भाषायां सद्भावनायाः हितस्य च भावना दरीदृश्यते यत्-

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।"[6]

क्रमेऽस्मिन्इतोऽपि स्पष्टतायैSanskrit Commission इत्यस्य प्रतिवेदनमत्र प्रस्तूयते- "The Modern Aryan Language's were all born in the lap of Sanskrit, and as for the Dravidian language, ever since their earliest use, they have been nurtured by Sanskrit."[7]

प्राचीनसंस्कृतशिक्षायाः स्वरूपम्-

पुराकाले संस्कृतशिक्षा गुरुकुलेषु छात्रेभ्यः प्रदीयते स्म । छात्रः स्वगृहं विहाय त्यक्त्वा वा गुरोः पार्श्वे अध्ययनाय गच्छति स्म । गुरुरपि तं छात्रं स्वपुत्रमिव शिक्षयति स्म । गुरु पञ्चविंशतिः वर्षाणि पर्यन्तं तस्मै छात्राय विभिन्नशास्त्राणां ज्ञानं ददाति स्म । सः छात्राय प्रायोगिकं, मौखिकं, व्यावहारिकञ्च विषयं बोधयति स्म । तस्मिन् दीयमाने ज्ञाने सः ज्ञानदाता अनेकान् विधीन् प्रयुङ्क्ते स्म । तद्यथा-

01. कण्ठस्थीकरणविधिः
02. प्रश्नोत्तरविधिः
03. व्याख्याविधिः
04. प्रत्यक्षविधिः
05. शास्त्रार्थविधिः

एतैः विधीभिः सः सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः ज्ञानं प्रददाति स्म । छात्राः अपि एतैः झटिति ज्ञानं प्राप्नुवन्ति स्म । अस्य शिक्षणस्य प्रमुखमुद्देश्यम् "सा विद्या या विमुक्तये"[8] । उद्देश्यमेतद् प्राचीनशिक्षाव्यवस्थायाः गुरुकुलशिक्षायाः वासीत् ।

वर्तमानसंस्कृतशिक्षणस्य स्वरूपम्-

संस्कृतशिक्षममद्यत्वे गुरुकुलशिक्षणपद्धतितः भिन्नमस्ति । अत्र शिक्षणं विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु औपचारिक-अनौपचारिक-निरोपचारिकमाध्यमैः प्रदीयते । साम्प्रतिकेऽस्मिन् वर्तमानकाले नास्ति प्राचीनपरम्परायाः परिपालनमिति । संस्कृतशिक्षणं सम्प्रति प्रौद्योगिक्याः आधीनमस्ति । तस्मिन् शिक्षणे नूतनविधीनां प्रयोगः भवति । कक्षाशिक्षणे उपागमानां प्रयोगः क्रियते । तद्यथा-

01. कठोरोपागमः
02. मृदुलोपागमः

शिक्षायामाधुनिकोपागमानां द्वारा पाठयितुं लुम्सडेन काचन सामग्रीं प्रस्तुतो[9]-

आधुनिकसंस्कृतशिक्षणं रुचिकरं निर्मातुं सङ्गणकस्य प्रयोगोऽपि क्रियते । Projector, Ohp, Slide, Computer, p.p.t, इत्येतेषां प्रयोगः वर्तमानसंस्कृतशिक्षायां भवति । अस्य संस्कृतशिक्षणस्य सरलीकर्तुं शिक्षाशास्त्रिभिः लूतनविधीनां प्रयोगोऽपि क्रियते । यथा-

01. हरबर्टीया पञ्चपदी
02. विश्लेषणात्मकविधिः
03. भण्डारकरविधिः

---

[5]ऋग्वेदः – 10/191/2-4
[6]महोपनिषद्, अध्याय ६, मंत्र ७१
[7]Report of the Sanskrit Commission- p.no-85.
[8]तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये।
आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥ विष्णुपुराण)म्(
[9] शैक्षिकतकनीकि के मूलाधार, पृ.सं.- 16.

04. पाठ्यपुस्तकपद्धतिः
05. आगमननिगमनविधिः
06. प्रायोजनाविधिः
07. प्रश्नोत्तरविधिः
08. प्रयोगात्मकविधिः

एतेषां विधीनां प्रयोगः आधुनिकसंस्कृतशिक्षणे भवति । एतेषां द्वारा सरलतया विषयज्ञानं प्राप्तुं शक्यते । एतेषां विधीनां प्रयोगः छात्राः स्वयमेव कुर्वन्ति । एतेषां प्रयोगं कृत्वा छात्राः सक्रियाः भवन्ति । संस्कृतशिक्षणस्य नूतनोपक्रमस्य प्रमुखोद्देश्यमस्ति- सरलतया विषयावबोधः परामृश्यते । इतः परमग्रे वर्तमानसंस्कृतशिक्षणे भाषणकौशलस्य उपादेयता का वर्तते कथञ्च एतस्य कौशलस्य प्रयोगः कर्तुं शक्यते इति । आधुनिकसंस्कृतशिक्षणस्यस्वरूपमुपस्थाप्याग्रे भाषणकौशलमुपस्थाप्यते ।

भाषणकौशलम्-

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥[10]

भाषाकौशलेषु द्वितीयं स्थानं भाषणस्य । सर्वेऽपि मनुष्याः स्वीयम् आशयं प्रकटीकर्तुं भाषन्ते एव । परञ्च शब्दोच्चारणमात्रं भाषणं न इति अस्माभिः ज्ञातमेव । सुसंस्कृते वातावरणे प्रवृद्धानां, बालानां मातृभाषायां भाषणकौशलशिक्षणं न क्लेशाय । यतः तादृशानां भाषणं स्पष्टं भवति । तेषाम् उच्चारणं शुद्धं भवति, शब्दसम्पत्तिश्च विपुला जायते ।

संस्कृतभाषिवातावरणम् अद्यत्वे प्रायः छात्रैः स्वगृहे परिसरे वा नोपलभ्यते इत्यतः सर्वेषामपि संस्कृतच्छात्राणां संस्कृतविषयकश्रवणभाषणकौशलयोः शिक्षणस्य आरम्भः विद्यालये एव भवति इति वक्तुं शक्यते । परन्तु तैः कीदृशात् परिसरात् आगताः इत्यवलम्ब्य तेषां भाषणे स्पष्टता उच्चारणे शुद्धता वा निर्धार्यते । शब्दसम्पत्तेः निर्धारणेऽपि सः एव अंशः निर्णायकः भवति । सम्यक् भाषणस्य शुद्धभाषणस्य च विषयेऽपि विद्वज्जनानाम् अभियुक्तोक्तिः प्रसिद्धा संस्कृतजगति-

"यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ।।"

ग्रन्थकारेणात्र उच्चारणभाषणयोः शुद्धतायाः महत्त्वं प्रत्यपादि-

"व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ।।"[11]

भाषाशिक्षणे प्रथमं सोपानं भवति पदानां साधूच्चारणशिक्षणमिति ।

भाषणकौशलविकासस्य उपायाः-

01. सम्भाषणम्
02. कथाकथनम्
03. चित्रपठनम्
04. नाटकाभिनयः
05. भाषाक्रीड़ा

भाषणकौशलस्य प्रकाराः-

भाषणकौशलं मुख्यतः द्विधा विभक्तुं शक्यते उच्चारणं मौखिकाभिव्यक्तिश्चेति ।

[10]ऋग्वेदः सूक्तं ८.१००
[11]पाणिनीय शिक्षा – श्लो – 25

प्रकाराः

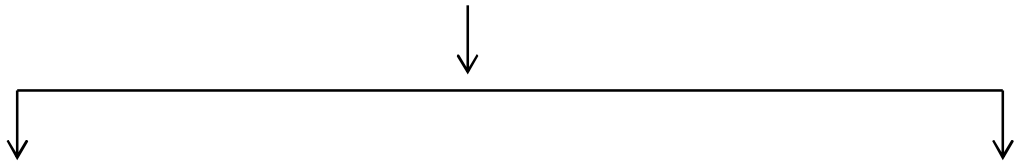

उच्चारणम्

01. ध्वनेः उच्चारणम्
02. विवृत्तिः
03. बलाघातः
04. अनुतानः

मौखिकाभिव्यक्तिः

01. शाब्दिकसंरचना
02. व्याकरणिकसंरचना
03. आर्थीसंरचना

भाषणकौशलस्य प्रकारान् विवेच्याग्रे भाषणकौशलस्य स्रोतांसि प्रस्तूयन्ते-

भाषणकौशलस्य स्रोतांसि-

01. संवादः
02. सम्मभाषणम्
03. प्रश्नोत्तरम्
04. चित्रवर्णनम्
05. कथाकथनम्
06. वादविवादः
07. नाटकाभिनयः
08. श्लोकपाठः
09. आत्मानुभवकथनम्

भाषणकौशलस्योद्देश्यानि-

01. छात्रेषु स्वतन्त्ररूपेण स्वीयान् विचारान् प्रकटीकरणस्य क्षमतोत्पादनम् ।
02. कुशलवक्तृणां निर्माणम् ।
03. छात्रान् प्रभावोत्पादकशैल्यामन्यैस्साकं वार्तालापकरणस्य योग्योत्पादनम् ।
04. छात्रान् शुद्धोच्चारणस्य, भावानुगुणं भाषणस्य क्षमतोत्पादनम् ।
05. सरलस्पष्टशुद्धशब्दानां भावाभिव्यक्तौ प्रयोगकरणस्य क्षमतोत्पादनम् ।

परिष्कारार्थं पाठ्येतरक्रियकलापाः-

शोधपत्रे आधुनिकसंस्कृतशिक्षणे भाषणकौशलस्य परिष्काराय काश्चन पाठ्येतरक्रियाकलापानां वर्णनमपि अत्र क्रियते । यतोहि प्रत्येकस्याः भाषायाः कौशलानि भवन्त्येव । तेषु कौशलेषु वातावरणेन सह काश्चन त्रुटयः आयन्ति । यया त्रुट्या भाषायां दोषाः समागच्छन्ति । भाषायामागतानां दोषानां निवारणायेव पाठ्येतरक्रियाकलापानां प्रयोगः क्रियते । अत्रापि भाषणकौशलस्य परिष्काराय काश्चन पाठ्येतरक्रियाकलापानां चयनं कृतमस्ति । ते च-

01. दृश्यसाधनानि
02. श्रव्यसाधनानि
03. भाषात्मकक्रीडा
04. प्रतियोगिता च ।

उपर्युक्तान् प्रयोगान् विधाय अधिकृतकौशले परिष्काराय साहाय्यता लभ्यते । वर्तमानसंस्कृतशिक्षणे शिक्षणव्यवस्थायाञ्च एतेषां प्रयोगोऽपि विद्वद्भिः क्रियते । येन प्रत्येकस्यां भाषायां परिष्कारः सौकर्येण सम्भवति ।

निष्कर्षः

निष्कर्षरूपेणात्र वक्तुं शक्यते यत् प्राचीनकाले संस्कृतशिक्षायाः शिक्षणे विभिन्नप्राचीनपद्धतीनां विधीनाञ्च प्रयोगः भवति स्म । प्रस्तुतशोधपत्रे प्रमुखतया अन्विष्टमेतत् यत् वर्तमानसंस्कृतशिक्षणस्य पद्धत्यैः भाषाशिक्षणस्य तथा भाषाकौशलानां विकासः सारल्येन सम्भवति । कारणमिदं वर्तते यत् वर्तमानकालिक ये छात्राः सन्ति ते उपकरणप्रियाः सन्ति । तेषां कार्याणि उपकरणैः सम्पूरितानि सम्भवन्ति । उपकरणपाठ्येतरक्रियाकलापाभ्यां भाषणकौशलस्य विकासः सम्भवति । इदानीं सर्वत्र व्याख्याने पाठने च दृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगं बहुधा भ्रवति । कारणं परिवेशोऽपि इत्थं निर्मितं छात्राणामपि एतानि संसाधनानि प्रति रुचिः वर्तते । मनोविज्ञानमपि स्पष्टमत्र निर्दिसति यत् यस्याः कस्याः अपि भाषायाः विषयस्य च ज्ञानं दातव्यं तर्हि छात्राणां रुच्याः ध्यानमावश्यकं भवति । एतदर्थं मया निश्चितं यत वर्तमानकालिकसंस्कृतशिक्षणे आधुनिकपद्धतिः विधिश्च प्रयोगमध्ये दृश्यश्रव्योपकरणानि, भाषात्मकक्रीड़ा, विविधप्रतियोगिताभिः, शिक्षणं रुचिकरं भवितुमर्हति । अत एव उपकरणानां पाठ्येतरक्रियाकलापानां च प्रयोगः उपयुक्तः वर्तते नास्ति कश्चिद् संदेहः इति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

01. पाण्डेय डॉ. रामशकल, संस्कृशिक्षणम्, नवीनतमसंस्करणम्, विनोदपुस्तकमन्दिर आगरा-2.
02. वत्स डॉ. बी.एल, संस्कृतशिक्षणम्, नवीनतमसंस्करणम्, विनोदपुस्तकमन्दिर आगरा-2.
03. शर्मा डॉ. च.ल.ना. सिंह, सिंह डॉ. फतेह, संस्कृतशिक्षणम्, प्रथमसंस्करणम् 1996, भारतमुद्राप्रकाशनम्, केरलः ।
04. भन्साली डॉ. आशा, संस्कृतशिक्षण के नवीन उपागम

****

12. श्रीभर्तृहरेः नीतिशतके सत्कर्मणः वैशिष्ट्यम् : एका समीक्षा

डॉ. प्रीतिलक्ष्मी स्वाईं

सहाध्यापिका,

संस्कृतविभाग, भाषा-भवनम्, विश्वभारती, शान्तिनिकेतनम्,

वीरभूम्, पश्चिमवङ्गः, PIN-731235, Email: pritisans@gmail.com,

दूरभाषसंख्या- 9475848652

सारांशः-

संस्कृतकाव्यजगति पद्यकाव्यस्य भूमिका अतुलनीया। पद्यकाव्येषु शतककाव्यस्य स्थानं स्वतन्त्रम्। तेषु नीतिशतकस्य महत्त्वम् अपरिहार्यम्। अस्य उपदेशसमूहस्य अद्यतनसमाजे प्रभूता उपयोगिता वर्तते। नैतिकज्ञानशून्येन विषयासक्तमानवाः पशुवद्जीविका निर्वहन्ति। विलासव्यसनेन विमुग्धा ज्ञानहीनाश्च भवन्ति। फलतः सत्कर्मणः अनुष्ठानाभावस्तथा कुकर्मणः प्रादुर्भावो दरीदृश्यते। आधुनिकमानवाः कर्म विना प्रचुरफललब्धुमिच्छन्ति। उत्तममार्गं त्यक्त्वा विनाशपन्थानं स्वीकृत्य अधोपतिता भवन्ति। एतेषां कृते श्रीभर्तृहरिकृतः नीतिशतके विराजिताः नैतिकज्ञानसमृद्धाः प्रदर्शिताः सन्मार्गाः वाञ्छनीयाः। एतद्विषये शोधपत्रेऽस्मिन् विचारान् प्रस्तौमि।

कूटपदानि - मुक्तकम्, सत्कर्म, फलम्, धर्मः, मानवः, सुकृतम्।

भूमिका-

संस्कृतसाहित्याकाशे नक्षत्ररूपेण विराजमाना महामहिमानः शतकत्रयस्य रचयितारो महान्तः कवयो भर्तृहरिरासन्। । तस्य गुरोर्नाम वसुरात आसीत्। महावैयाकरणो महायोगी च स विभिन्नेषु शास्त्रेषु यथा वेदेषु, वेदांगेषु, दर्शनेषु, योगेषु, व्यवहारशास्त्रेषु च पारंगताः स्म। एतेषां महोदयानां सुकृतयः भवन्ति-वाक्यपदीयम् (व्याकरणग्रन्थः), वाक्यपदीयटीका (१-२ काण्डयोः), भट्टिकाव्यम्, भागवृत्तिः, महाभाष्यदीपिका (महाभाष्यटीका), वेदान्तसूत्रवृत्तिः, मीमांसासूत्रवृत्तिः, शब्दधातुसमीक्षा, एवं नीतिशतकं श्रृंगारशतकं वैराग्यशतकञ्च शतकत्रयम् इति।एतासु सुप्रसिद्धासु कृतिषु अन्यतमा भवति शतककाव्यं नीतिशतकम्। नीतिशतके भर्तृहरिणा स्वानुभूतिमाश्रित्य तथा लोकव्यवहारमाधारीकृत्य नीतिसम्बन्धितानि विविधानि श्लोकानि प्रदत्तानि। मोनियर विलियम्स महोदयेन संस्कृताङ्ग्लकोशे नीतिशतकशव्दस्यार्थः एवं प्रदत्तः- "the 100 verses on morality by Bhartṛhari". विद्याधरस्य नीतिरत्नम्, श्री मन्महाराजाधिराजस्य नीतिप्रदीपः, कामंदकीयस्य नीतिसारः, विष्णुगुप्तस्य चाणक्यनीतिः प्रभृतिषु नीतिवषयकेषु काव्येषु भर्तृहरेः नीतिशतकं सर्वश्रेष्ठं स्थानं लभते। काव्यमिदं मुक्तकम्। श्लोकान्तरनिरपेक्षम् एकमेव पद्यं भवति मुक्तकम्। काव्यमिदं स्वार्थसिद्धये पदान्तरान्वयं नापेक्ष्यते। अस्य मुक्तकस्य लक्षणम् अग्निपुराणे एवमेव उपलभ्यते- "मुक्तकं श्लोक एकैकश्चमत्कारक्षमः सताम्"[i]। साहित्यदर्पणे "वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तं वृत्तगन्धि च"[ii] इत्याहुः। यस्मिन् काव्ये प्रत्येकं श्लोकं स्वतंत्रतापूर्वकं स्वकीयपरिपूर्णार्थप्रकाशने समर्थं भूत्वा सहृदयानां हृदयकमले चमत्कारित्वं प्रतिपादयति तादृशं काव्यं भवति मुक्तकम्। मुच्यते स्मेति मुच् धातोः निष्ठा(३.२.१०२) सूत्रेण क्तः प्रत्ययेन एवञ्च संज्ञायां कन् (५.३.७५) इत्यनेन सूत्रेण स्वार्थे कन् प्रत्ययेन मुक्तकमिति पदं निष्पन्नम्।

सत्कर्मणः वैशिष्ट्यम्-

अस्माकं मानवसमाजस्य आधारभूतानि प्राणस्वरूपाणि च भवन्ति नीतिशास्त्राणि। एतेषां प्रत्यहम् अध्ययनेन दैनन्दिनजीवने परिपालनेन च अस्माकं जीवनधारा श्रृङ्खलिता भवति। विविधेषु विषयेषु गुरुत्वपूर्णानि तत्वसंवलितानि तथ्यानि सन्निवेशितानि नीतिशास्त्रमिदम् अतीव मूल्यवत्तरम्। नीतिशतके परोपकारिणां मौलिकधर्मविषये सारगर्भकं श्लोकमेकं परिदृश्यते। तद्यथा-

"भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्घताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्" ।।[iii]

अस्य श्लोकस्य भावार्थो भवति यत् फलप्रादुर्भावैर्वृक्षा विनीता जायन्ते, सजला मेघा दूरंयावदधो लम्बायमाना भवन्ति, अपि च सज्जनाः सम्पत्तिविशेषैः विनम्रा भवन्ति। यतो हि तेषां फलानि,जलानि समृद्धयश्च न तु स्वार्थम् परंतु परार्थमेव भवन्ति। इदं च नम्रत्वं परोपकारिणां एतेषां स्वभावसिद्धो धर्मः। एतादृशानि बहूनि उदाहरणानि समुपलभ्यन्ते तत्र। याभिः क्रियाभिः परोपकारो भूयते एवं काचिदपि हानिः न आशङ्क्यते अपि च मानवसमाजस्य मंगलाय, सर्वजनहिताय च क्रियते तत्तु सत्कर्म इत्याचक्षते। श्रूयते च –

"अष्टादशपुराणानां सारं व्यासेन कीर्तितम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्" ।।

साधारणतः 'कर्म' इत्यनेन 'क्रिया' बुध्यते। व्याकरणे 'कर्म' शब्देन क्रियायाः निष्पाद्यमानफलस्याश्रय इति बुध्यते। यथा- रामः गृहं गच्छति। वाक्येऽस्मिन् गमनक्रियायाः फलाश्रयत्वात् गृहं इति 'कर्म' भवति। तच्च जन्मभेदात् चतुर्विधम् सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि चेति वेदान्तमतेन।

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्माणि यथा- 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्। शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्षं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम्। कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। परिचर्य्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्'। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति ज्ञायते।

तदनन्तरम् 'अकर्म' इति कर्मेषु निर्लिप्तम्। न कर्म अकर्म इति नञ्समासः।उच्यते यत्- 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः'।यदा मनुष्यो निष्कामभावेन काऽपि क्रिया करोति तदा स कर्मफलाधीनो न भवति। अतः तत्कर्म 'अकर्म' इति उच्यते। यदा मनुष्यः सकामभावेन शास्त्रविहितं या काऽपि क्रिया करोति तदा स कर्मफलाधीनो भवति।तदेव 'कर्म' इति बुध्यते। दुराचारं नीतिविरुद्धञ्च कर्म 'दुष्कर्म कुकर्म' वेति ज्ञायते।अनुचितं निषिद्धञ्च कर्म भवति 'विकर्म', यथा-असत्यं, कपटं, हिंसा, ईर्ष्या प्रभृतयः। सदाचारं नैतिकञ्च कार्यं 'सुकर्म अथवा सत्कर्म' इति उच्यते, येन मानवसमाजस्य उत्थानं समृद्धिश्च भवति। अपि च, प्राणभूतानां विनाशेन मानवस्य अधर्म भवति परंतु अन्यायस्य अधर्मस्य च विनाशाय यदि युद्धमपि भवति एवं विनाशोऽपि जायते तर्हि तत्र धर्मप्राप्तिः इति आचक्ष्यते।अतः विविधेषु क्षेत्रेषु धर्मोऽप्यधर्मो एवं अधर्मोऽपि धर्मो भूयते।

कर्म मनुष्यस्य मानदण्डस्वरूपम्। तद्विना कोऽपि निमिषमपि स्थातुं न शक्यते। स्वकृतकर्मणः फलं नरो नूनमेव अवाप्स्यते यत्तु कर्मणः फलं न विनश्यति- "ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके"[iv]। सर्वे जनाः स्वकीयकर्मफलम् अवश्यमेव विन्दन्ते-"नूनं पूर्वकृतं कर्म सुधारमनुभूयते"[v]। ऋग्वेदस्य दशमसण्डलेऽपि कथितं यत्- "अकर्मा दस्युः"[vi]। अर्थो भवति कर्महीनो मनुष्यो दुराचारी। पुनः गीतायामप्युक्तम् अकर्मणः कर्म श्रेष्ठो भवति- "कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः"[vii]। नरेण स्वकर्मणा स्वात्मपरिचयो निर्मीयते। अपि च अधुना एकः प्रश्नो जायते यत् कीदृशं कर्म करणीयम् इति। येन कर्मणा कस्यापि काचिदपि क्षतिः न भवति अपितु विश्वजनहिताय मानवसमाजस्य कल्याणाय च विद्यते तदेव वेदविहितं कर्म विधेयम्। नीतिशतके चतुर्नवतितमे श्लोके कर्मणो महत्त्वं गुरुत्वञ्च भर्तृहरिणा सुविस्तृतेन पर्यालोचनं कृतम्।स्वयं विधाताऽपि कर्मानुरूपमेव फलं ददाति, न तस्मादधिकं न्यूनं वा प्रयच्छति। सर्वशक्तिसंपन्ना देवा अपि वीधिमतिक्रम्य न किमपि कर्तुं राघन्ते यतो हि सर्वे कर्माधीनाः। तद्यथा-

"नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः ।
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।।
फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किं च विधिना ।
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति" ।।[viii]

अधःपतनाभिमुखविशृङ्खलितमानवसमाजं यथायथरूपेण संरक्षणाय सत्कर्मणः प्रयोजनीयता अपरिहार्यम् । विचारपूर्वकमेव प्रत्येकं कार्यं करणीयम्। यद्यपि पूर्वकर्मानुसारेणैव मानवस्य बुद्धिः सत्कर्मणि-असत्कर्मणि वा प्रवर्तते एवं तदनुसारमेव च फलमपि सुखदुःखात्मकं वा लभ्यते तथापि बुद्धिमता सुष्ठुरूपेण चिन्तयित्वैव कर्तव्यम्।लभ्यते च-

"कर्मायत्तं फलं पुंसां, बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता" ।।[ix]

अस्मिन् प्रसंगे महाभारतेऽपि उच्यते-

"न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति बद्धाः सुकृत दुष्कृतैः" ।।[x]

नीतिशास्त्रकुशला विद्वांसो धीरपुरुषाः समीचीनान्मार्गान्न स्खलिता भवन्ति। मनस्विजना धैर्यशीलामनुष्याश्च केनचित्कृताया निन्दाया स्तुतेर्वा अपेक्षां न कुर्वन्ति, मृत्युमप्युपेक्षन्ते परन्तु कदापि यथोचितान्मार्गात् पराङ्विमुखा न भवन्ति। न्यायप्रदर्शितमार्गे एते चलन्ति। उक्तञ्च-

"निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा, न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः" ।।[xi]

यदि पुरुषेण पूर्वजन्मनि विपुलानि पुण्यानि संरक्षितानि चेत्, एतानि पुण्यानि तं नरं सर्वदा आपदाद्रक्षन्ति। वनमध्ये रणे वा, शत्रुभिर्जलैरग्निभिर्वा पीडितो भवतु, समुद्रे पर्वतशिखरे वा यत्र तत्र भवतु तत्सुकृतप्रभावात् तस्य न कोऽपि किमप्यनिष्टं कर्तुं शक्नोति। अतः स्वसत्कर्मणा नरः सर्वत्र सुरक्षितः। अस्मिन् प्रसंगे तत्रैव स्पष्टतया विरचितम्।

प्रसंगेऽस्मिन् श्रीमद्भगवद्गीतायाः तृतीयाध्याये श्रीकृष्णेन प्रोक्तं-

"तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः" ।।[xiii]

अस्मिन् श्लोके सर्वदा आसक्तिशून्येन स्वकर्तव्यकर्म सम्यक्तया सम्पादनेन नरः परमात्मां विन्दते इति विषये वर्णितः। विधेयकर्म अवश्यमेव करणीयम्। प्रत्येकस्य कर्मणः तदनुसारं फलमपि विद्यते। सुकर्मणः सुफलं तथा कुकर्मणः कुफलं प्राप्यते। कर्मणा सह कर्मफलं ओतप्रोतभावेन जडितः।

अतो मानवः स्वमत्या सुमार्गे गन्तव्यम्। नरस्य कर्मण्येव अधिकारो वर्तते परंतु कर्मफले नास्ति तत्तु दैवाधीनः। सदा सुकर्मणः सुफलं प्राप्स्यति इत्येतद् तु न सत्यम्।किंतु तर्हि अकर्मण्यपि लिप्तः मा भवेत्। अतः अस्मिन् प्रसंगे गीतायामुक्तं यत्-

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि" ।।[xiv]

न कोपि मनुष्यः कर्म त्यक्त्वा क्षणमपि स्थातुं शक्यते। सर्वे स्वकर्म स्वधर्मञ्च समाचरन्ति। कर्माधीना नराः कर्म एव अधिवसन्ति। एतदेव नरस्य जीवनस्य आधारशिलारूपेण विराजते।गीतायामपि दृश्यते- "न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः"[xv]।। धीरपुरुषाः कदापि कस्यामपि परिस्थितौ न्यायोचितान्मार्गात् पराङ्मुखा न भवन्ति। तदेव कुर्वन्ति यन्न्यायोचितं भवति।

भर्तृहरिणा कथितं यत् कर्मवशादेव ब्रह्मा नियमितरूपेण जगन्निर्माति। विष्णुरपि दशषु मत्स्याद्यवतारेषु कष्टं सहते एवञ्च रुद्रः कपालजटितेन पाणिना भिक्षार्थं पर्यटति। अपिच सूर्यः प्रत्यहं निरवकाले वियति भ्रमणं करोति। येन कर्मविशेषेण एते नियुक्तास्तत्कर्म अवश्यमेव सर्वतो गुरुतरम्। अतः कर्मणो महिमा अवर्णनीया अकथनीया च। महाभारतस्य उद्योगपर्वे वर्णितं यत् रुद्रः-आदित्यः-वसुः-विश्वेदेवाः-सर्वाणि नक्षत्राण्यपि एते स्वकर्मणा एव प्रकाश्यन्ते- "तथा नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे"[xvi]। तत्रैव कथ्यते यत् ऋषयोऽपि वेदज्ञानेन ब्रह्मचर्येण कर्मणा चैव तेजस्विनो जायन्ते- "ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति"। अपिच यदि नरस्य पूर्वजन्मसुकृतार्जितानि भाग्यानि न सन्ति चेत् तर्हि आकृत्या, कुलेन, शीलेन, विद्यया, सेवया वा नरो न किमपि लब्धुं शक्नोति, भाग्यानि भवन्ति चेत् तर्हि यथा यथोचितकाले वृक्षाः फलैः सुशोभिता जायन्ते तथा स नरोऽपि कीर्त्यादिभिः शोभन्ते[xviii]। एतदेव ज्ञायते यत् नरः सत्कर्मणि यदेव प्राप्यते तदेव न किमपि वैभवेन लब्धुं शक्यते। समग्रजगत् कर्मण्येव उत्पद्यते प्रविलीयते च। महाभारतस्य अनुशासनपर्वे श्लोकमेकं परिदृश्यते यत्- "सर्वे कर्मवशा वयम्"[xix]।

पुनः सत्कर्मणः करणीयतायां प्रसंगे नीतिशतके एवम् गदितम्-

"या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं,
हे साधो! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः"।।[xx]

सकलाभीष्टसिद्ध्यर्थं सत्कार्यकरणप्रक्रियाया अभ्यासो कर्तव्यः।यतः सा सत्क्रिया एव सकलगुणानाम् आकरः। या खलपुरुषान् साधून् करोति, मूर्खपुरुषान् विदुषः करोति, द्वेषिणो हितान् करोति, परोक्षं प्रत्यक्षं कुरुते एवं हालाहलमपि अमृतं कुरुते। अतो नश्वराणां गुणानामर्जने व्यर्थमेव प्रयासो न विधेय इत्यत्र स्पष्टम्। यदि अस्माभिः अविचारपूर्वको यत् किमपि कार्यं क्रियते तर्हि तस्य विषमपरिणामोऽपि तत्रैव परिदृश्यते। अतः सर्वं कार्यं विचार्यैव करणीयम्।तदा वयं निरापदा विपदमुक्ताश्च भविष्यामः। अन्यथा सहसा त्वरया वा कृतस्य कर्मणः फलमाजीवनं कष्टकरं भवति। सत्कर्मणो विमुखताऽपि नूनम् अतिमूर्खत्वं ज्ञापयति।यदि मनुष्य इमां कर्मभूमिं अवाप्य अपि संसारेऽस्मिन् तपो न चरति तर्हि स बहुमूल्ये वैडूर्यमये पात्रे महार्हं चन्दनकाष्ठं प्रज्वल्य तिलकषान् पचति इव अवभासते।मानवः साध्यमसाध्यं वा प्रयत्नं विदधातु , किन्तु कर्मवशाद् यद् भाव्यं तद् अवश्यमेव भविष्यति यच्चाभाव्यं तत्कथमपि न भविष्यति इति निश्चयः। तथाहि भर्तृहरिणा कथितम्-"नाऽभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः"। येन नरेण पूर्वं विपुलानि सुकृतानि कृतानि तेषां फलरूपतया तेन सर्वत्रैव समृद्धिर्लभ्यते एवञ्च सर्वोऽपि जनस्तस्यानुकूलो भवति। अपिच स नरो यत्र कुत्रापि गच्छतु तत्र तस्य आनन्द एव भवति।तेषां प्रभावेण मानव इहलोके परलोके च सुखी तथा तस्य सर्वकुशलो भवति।

निष्कर्षः-

कर्मणैव मानवः स्वनिर्धारितलक्ष्यं, सिद्धिं मोक्षञ्च अवाप्यते। अतः कर्मण्येव जगतः पर्यवसितः। स्वपरिकल्पितबुद्धिप्रदर्शितकर्मणा नरः आत्मपरिचयः सृज्यते। एतेन कर्मणा नरश्चैरो महापुरुषोऽपि वा भवेत्। सुकर्मनिष्ठनरः सुप्रतिष्ठितः। महाभारतस्य वनपर्वेऽवश्यकरणीयकर्मणि विषये कथितं यत् "अवश्यकरणीय च मा त्वां कालोऽत्यागदयम" (१५८.२१६) । सुभाषिते कर्मानुसारेण फलप्राप्तिर्विषय उक्तम् - कर्म तादृशं कुर्यात् येन भविष्ये नानुशोकः स्यात् । मनुष्यो यत् कर्म आचरति शुभम् अथवा अशुभं तदनुसारं कर्मफलं लभते। कर्तारं स्वकर्मफलं अवश्यमेव विन्दते। नरस्य कर्मफलप्राप्तये कर्तुः कर्मणश्च गुरुत्वपूर्णं स्थानं वर्तते। कर्मणः गुरुत्वम् अपरंपारम्। महापुरुषाः कर्मणा एव परमसिद्धा अभूवन्।विषयेऽस्मिन् गीतायां स्पष्टरूपेण चित्रितम् – "कर्मणैव हि संसिद्धिम्"। ईशोपनिषद्यपि प्रतिफलितम् यत् एतादृशः कर्म करणीयं येन कर्मणा मानवो निर्लिप्तो भवेत्। नीतिशतकेऽपि भर्तृहरिणा प्रोक्तं यन्मनुष्यस्य फलप्राप्तिः कर्माधीनं, बुद्धिश्च कर्मानुसारिणी भवति। तथापि नरस्य सुविचार्य्यैव कार्यं कर्तव्यम्। यतः सुकर्मणः परिणामोऽवश्यमेव सुफलम्। दुष्कर्मणः परिणामो दुष्फलमेव निश्चितम्। तदर्थं नरः सर्वदा सत्कर्म विधेयम्। कर्म विहाय न कोऽपि क्षणमपि स्थातुं शक्यते। कर्म उपरि विधेर्विधानमप्यवशम्। अर्थाद् विधिरपि कर्मवशगः। अतः मानवस्य सकलमनोरथसिद्ध्यर्थं सत्कर्मणोऽभ्यासो विधेयः। तत्सुकृतप्रभावादेव तस्य मनुष्यस्य न कोऽपि किमपि अनर्थं कर्तुं शक्नोति। सुकृतान्याचरणेन सर्वत्रैव समृद्धिर्लभ्यते। नीतिशतके सत्कर्मणो महत्वविषये प्रभावप्रसंगे परिणामसंबन्धे च यानि विशिष्टानि गुरुत्वपूर्णानि तत्वानि प्रदत्तानि तानि आधुनिकमानवजीवने अतीव मूल्यवत्तरानि।अतः सदा सुकृतान्याचरितव्यानि। सुकृतस्य वैशिष्ट्यम् अनिर्वचनीयम्।

सन्दर्भाः-

i अग्निपुराणम्, ३३७.३६
ii साहित्यदर्पणम्, ६.२१५
iii नीतिशतकम्, श्लो.७१
iv महाभारत, वन, २३६.२७
v महाभारत, शल्य, ५९.२२
vi ऋग्वेद, १०.२२.८
vii गीता, ३.८
viii नीतिशतकम्, श्लो.९४
ix नीतिशतकम्, श्लो.८९
x महाभारत, शान्ति, १५३.३८
xi नीतिशतकम्, श्लो.८४
xii तदेव, श्लो.९७
xiii गीता, ३.१९
ix तदेव, २.४७
x तदेव, ३.५
xi महाभारत,उद्योग, २९.१५
xii महाभारत,उद्योग, २९.१६
xiii नीतिशतकम्, श्लो.९५,९६
xiv महाभारत,अनु, १.७२
xv नीतिशतकम्, श्लो.९८
xvi तदेव, श्लो.१०१
xvii गीता,३.२०
xviii कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ।।(ईशोपनिषद्, श्लो.२)

सन्दर्भग्रन्थसूची-

१. उइल्सन्, एच्. एच्, ऋग्वेदसंहिता, नाग् पब्लिसर्स, दिल्ली, २०१५
२. गोयण्डक, जे., श्री मद्भगवद्गीता तत्त्वविवेचनी, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०११
३. झा, तारिणीशः, त्रिपाठी घनश्यामश्च, अग्निपुराणम्, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयागः, २००७
४. झा, नरेश, अष्टाध्यायी (शान्ति संस्कृत-हिन्दीव्याख्याविभूषिता), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१७
५. झा, नरेश, नीतिशतकम्, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, २०१६
६. भक्तिवेदान्त, स्वामी प्रभूपाद, श्रीईशोपनिषद्, भक्तिवेदान्त बुक् ट्रष्ट, मायापुर, पश्चिम बंगाल, २०१८
७. विद्यालङ्कारः, सुभाषः, महाभारत कथा, प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली,२०१५
८. शर्मा, पाराशरः, दत्त योगेश्वरश्च, साहित्यदर्पणम् (द्वितीयखखण्डः), नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, १९९९

****

13. ऋतुसंहारकाव्ये प्रथमसर्गे प्रतिपादितानां वनस्पतीनां आयुर्वेददृष्ट्या विवेचननम्

डॉ. नीरजतिवारी

असिस्टेंट प्रोफेसर, साहित्यविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

लखनऊपरिसरः, विशालखण्डः 4, गोमतीनगरम् लखनऊ, 226010

Mob.: 9450530774 Email : neerajtiwaribhu@gmail.com

प्रस्तावना -

ऋतुसंहारः खण्डकाव्यं कविकुलगुरुकालिदासरचितकाव्येषु प्रथमः स्वीक्रियते। काव्यमिदं सुललितं माधुर्यसमन्वितञ्च अस्ति। अत्र षट्सर्गाः राजन्ते। **प्रथमसर्गे** - अष्टविंशतिः श्लोकाः सन्ति। प्रथमसर्गे ग्रीष्म ऋतोः वर्णनम् अस्ति। **द्वितीयसर्गे-** प्रावृड्वर्णनं राजते। अस्मिन् सर्गे नवविंशतिः श्लोकाः राजन्ते। **तृतीयसर्गे -** शरद्-ऋतोः वर्णनमस्ति। अत्र अष्टाविंशतिः श्लोकाः सन्ति। **चतुर्थसर्गे-** हेमन्तवर्णनमस्ति। अस्मिन् सर्गे नवदश श्लोकाः सन्ति। **पञ्चमसर्गे –**शिशिर-ऋतोः वर्णनं कविकुलगुरुकालिदासेन समुपस्थापितम्। अत्र षोडशश्लोकाः सन्ति। **षष्ठसर्गे -** ऋतूनां श्रेष्ठस्य वसन्तस्य ऋतोः वर्णनम् अवलोक्यते। अस्मिन् सर्गे अष्टाविंशतिश्लोकाः सन्ति। ऋतुसंहारस्य अन्तिमश्लोके कविना प्राकृतिकवर्णनेन सह सर्वेषां कल्याणस्य कामना कृता। यथा –

आम्री मञ्जुलमञ्जरी वरशरः सत्किंशुकं यद्धनुर्ज्या यस्यालिकुलम् कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम्।

मत्तेभो मलयानिलः परभृता यद्वन्दिनो लोकजित्सोऽयं वो वितरीतरीतु विनतुर्भद्रं वसन्तान्वितः।।[i]

एवं वर्णनेन स्पष्टं भवति यद् ऋतुसंहारो मुख्यरूपेण प्राकृतिकवर्णनयुक्तं खण्डकाव्यमस्ति। वनस्पतीनां सर्वाणि तत्वानि ऋतुसंहारे दरीदृश्यन्ते। अत एव अस्य काव्यस्य प्रतिष्ठा सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मये अस्ति। काव्यस्यास्य भाषा सुललिता सुमनोहराचाऽस्ति। सर्वाणि काव्यानि रससमन्वितानि सन्ति। एवं कथयितुं शक्यते यत् काव्यमिदं वनस्पतिविज्ञानदृष्ट्या महत्वपूर्णमस्ति।ऋतुसंहारखण्डकाव्ये विविधप्रसङ्गनिरूपणमाध्यमेन षड्विंशतिः (26) वनस्पतीनामुल्लेखो लभ्यते।

सम्प्रति ऋतुसंहारकाव्यस्य प्रथमसर्गे चन्दनं, मुस्तकं, कमलं, कुसुम्भं, कीचकः, शाल्मलिः, षड् वनस्पतीनां प्रतिपादनं वर्तते । द्वितीयसर्गे कमलं, कन्दली, बिम्बाफलं, कदम्बं, शालः, अर्जुनः, केतकी, केसरः, अगरुः, चन्दनं, मालती, बकुलः, द्वादशवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते। तृतीयसर्गे व्रीहिः, कमलं, सप्तपर्णः, मालती, काञ्चनारः, कदम्बं, कुटजः, अर्जुनः, शालः, अशोकः, बन्धूकः, द्वादशवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते। चतुर्थसर्गे गोधूमः, यवः, लोध्रः, व्रीहिः, कमलं, चन्दनं, अगरुः, प्रियङ्गुः, अष्टवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते। पञ्चमसर्गे ईक्षुः, व्रीहिः, चन्दनं, ताम्बूलं, अगरुः, कमलं, सप्तवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते। षष्ठसर्गे आम्रः, कमलं, कर्णिकारः, नवमल्लिका, चन्दनं, प्रियङ्गुः, केसरः, अगरुः, अशोकः, अतिमुक्तकः, कुरबकः, पलाशः, लोध्रः, कुन्दं, चतुर्दशवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते। अनेन प्रकारेण सम्पूर्णे ऋतुसंहारखण्डकाव्ये विविधप्रसङ्गनिरूपणमाध्यमेन षड्विंशतिः (26) वनस्पतीनां प्रतिपादनं वर्तते।किन्तु अत्र प्रथमसर्गस्थ वनस्पतीनां आयुर्वेददृष्ट्या विवेचनं क्रियते ।

विषयप्रवेशः-

सम्प्रति ऋतुसंहारकाव्यस्य प्रथमसर्गे चन्दनं, मुस्तकं, कमलं, कुसुम्भं, कीचकः, शाल्मलिः, आदि षट् वनस्पतयः इमानि सन्ति । तद्यथा -

1. चन्दनम् -

संस्कृतभाषायां नामानि –

चन्दनम्, गन्धसारं, महार्हं, श्वतेचन्दनं, भद्रश्रियं, श्रीखण्डं, मलयजं, गोशीर्षः, तिलपर्णकम्, इत्यादयः इति।[ii]

वनस्पतिपरिचयः –

चन्दनवृक्षः दीर्घाकारो भवति एवं पत्रं निम्बवृक्षपत्रसदृशो भवति, फलं वृत्ताकारं चर्णकान्नवत् भवति। अयं कर्नाटकप्रदेशेषु मलयपर्वतेषु च प्रचुरतया उत्पद्यते। पीतचन्दनं उत्तराखण्डेषु गन्धमादनपर्वतोपरि प्राप्यते। वर्षाकालादारभ्य शरदृतुपर्यन्तं अस्य पुष्पोद्गमः कालः वर्तते एतदनन्तरं फलं आयाति। चन्दनस्य बहुप्रजातयः अपि शास्त्रेषु निगदिताः वर्तन्ते। यथा -1. श्वेतचन्दनम् 2. पीतचन्दनम् 3. शवरचन्दनम् 4. रक्तचन्दनम् 5. पतङ्गचन्दनम् 6. बर्बरचन्दनम् 7. हरिचन्दनम्।[iii] परन्तु एषु सप्तषु मध्ये श्वेतचन्दनं सर्वोत्कृष्टं भवति।धन्वन्तरिणा निघण्टुग्रन्थे अपि एषां सप्तप्रजातीनां विषये चर्चा कृता वर्तते। अनेन प्रकारेण निघण्टुरत्नाकरकारेणापि चन्दनस्य भेदद्वयं निरूपितं वर्तते। तद्यथा -

चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेदसुक्कडिसांज्ञिकम्। वेट्टं तु साईविस्फोटं स्वयं शुष्कं तु सुक्कडि।।[iv]

वस्तुतः उपर्युक्तस्य भेदद्वयस्य विषये विशिष्टप्रसङ्गोऽस्ति। यः मलयाचलस्य समीपे भवन्ति तद् वेट्टम् इति कथ्यते तथा वेट्टुनामकपर्वतोपरि यः भवति तत् चन्दनं वेट्टुं संज्ञयाभिधीयते। वेट्टचन्दनं आद्रं एवञ्च सुक्कडिचन्दनं शुष्कं भवति। अनयोः द्वयोः आयुर्वेदात्मकगुणः अग्रे आयुर्वेदविज्ञानप्रकरणे विवेचयामि।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् –

महाकविकालिदासः केवलं ऋतुसंहारकाव्ये एकादशस्थलेषु चन्दनवस्पतीनां विवेचनं विदधाति। तत्रादौ प्रथमसर्गे अस्मिन् श्लोके कान्तास्नेहामनाः पुरुषो वक्ति स्वप्रियतमां यदेतस्मिन् ग्रीष्मर्तौ चन्द्रमसः ज्योत्स्नया रात्रीणां तमांस्यपाकृतानि भवन्ति, तथाविधा रात्रयः, जलयन्त्रमन्दिरभवनानि, मणीनां प्रकारा, चन्दनपङ्कश्चैतानि सुखप्रदानि भवन्ति। अत एव जना इमानि वस्तूनि कामयन्ते।[v]

अपि च अस्मिन्नेव सर्गे अस्मिन् श्लोके नायकः तेषामुपकरणानां वर्णनं करोति येषामुपकरणानां प्रयोगं कृत्वा कामिन्यः स्वप्रियतमानां सन्तापमपाकुर्वन्ति। तथा हि ग्रीष्मर्तौ ताः स्वक्षौमवस्त्रमेखलामण्डितैः नितम्बमण्डलैः, चन्दनचर्चितैः हारालंकृतैः पयोधरैः, स्नानीयचूर्णसौगन्ध्यसुगन्धितैः कुन्तलकलापैश्च कामिनां पुरुषाणां निदाघमपाकुर्वन्ति।[vi]

एवञ्च अस्मिन्नेव सर्गे अस्मिञ्छ्लोके नायको वक्ति स्वप्रियतमां यत् रमणीनां चन्दनेनानुलेपिताः हिमवत् गौरवर्णाः वक्षोजाः सुवर्णरसनया मण्डिताः नितम्बभागाश्चावलोकनमात्रेणैव कामिनां हृदयेषु कामाग्निं संवर्द्धयन्ति।[vii]

अपि च अस्मिन्नेव सर्गे श्लोकेस्मिन् कविकल्पितो नायकः स्वप्रेयसीं प्रति तेषां वस्तूनामुल्लेखं करोति यानि वस्तूनि ग्रीष्मर्तौ कामावेगविजृम्भकाणि भवन्ति। स वक्ति यत् साम्प्रतम् चन्दनमिश्रितजलेनार्द्रीकृतानां व्यजनानां वायुभिः हारमण्डितकुचमण्डलसमर्पणैः वीणा मधुरध्वनेः मिश्रणेन मसृणसंगीतकध्वनिभिः ग्रीष्मर्तौ सुप्तोऽपि कामभावः विबोध्यते इव।[viii]

महाकविकालिदासः अत्र चन्दनस्य वैशिष्ट्यकारणात् विविधाख्यानमाध्यमेन् निरूपणं करोति। किन्तु अस्माकं कृते चन्दनस्य कानि कानि वैज्ञानिकरहस्यानि प्रयोजनानि च सन्ति इति प्रतिपादयामि।

आयुर्वेदात्मकं विवेचचम् –

आयुर्वेदशास्त्रे चन्दनस्य गुणानुप्रयोगविषये विविधाचार्यैः एवं प्रतिपादितं हि -

चन्दनं कटुतिक्तं च स्वादे किञ्चित् कषायवत्। मुखरूग्राशनं वृष्यं शीतलं कान्तिवर्द्धनम्।।
कामवृद्धिकरं लेपे रूक्षं सौरभ्यदं लघु। शीर्षरोगं श्रमश्लेष्मविषदाहास्रनाशनम्।।
स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते।
बिना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति।।[ix]
चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादन लघु। श्रम शोषविष श्लेष्म तृष्णापित्तास्रदाहनुत्।।[x]
दाहपित्तज्वरच्छर्दिमोह तृष्णा विनाशनः। रक्त रूड मूत्र कृच्छ्रनः कासांश्चैव विनाशयेत्।।[xi]

धन्वन्तरिणा निघण्टुग्रन्थे चन्दनस्य सप्तप्रजातीनां गुणाः एवम् ऊचुः -

1. श्वेतचन्दनम् - **चन्दनं शीतलं स्वादु तिक्तं पित्तविनाशनम्** । 2. रक्तचन्दनम् – **रक्तोद्रेकहरं हन्ति पित्तकोपं सुदारुणम् ।** 3. पतंगचंदनम्– **कुचन्दनं तु तिक्तं स्यात् सुगन्धि व्रणरोपणम् ।** 4. पीतचन्दनम् – **कालीयकं पवित्राढयं शीतलं रक्तपित्तजित् ।** 5. बर्बरचन्दनः – **अथ बर्बरिकं श्वेतं निर्गन्धं बर्बरोद्भवम् । पित्तासृक्कफदाहघ्नं कृमिघ्नं गुरू रूक्षणम् ।**

अतः उपर्युक्तं आयुर्वेदविज्ञानात्मकं गुणं मानवसभ्यतायाः हिताय लाभाय च लभ्यते। अनेन प्रकाश्नरेण चन्दनवनस्पतीनां समसामयिकेऽपि प्रयत्नेन संरक्षणेन संवर्धनेन च प्रकृतिपर्यावरणस्य परिपालनेन सहैव समेषां कृते औषधनिर्माणकार्यार्थेऽपि सुलभैव सर्वत्र लब्धं भविष्यति।

2. मुस्तकम्

संस्कृतभाषायां नामानि –

मुस्तकं, मुस्तं, वारिदनामकं, कुरुविन्दं, नागरमुस्तकं, क्रोडकसेरुकं, भद्रमुस्तकं, गुन्द्रा इति।[xii]

वनस्पतिपरिचयः –

भारते सर्वत्र बहुलतायाः व्यवहारो भवति। मुस्तकस्य प्रकारद्वयं प्राप्यतेसामान्यक्षेत्रेषु मुस्तकरूपेण भवति एवञ्च पर्वतीयक्षेत्रेषु नागरमुस्तकरूपेण भवति। प्रायः वर्षर्तुः अस्योद्गमकालः वर्तते। अयं तृणजातीयो वनस्पतिः अस्ति। अस्य आकारः एकहस्तात् त्रिहस्तपरिमितं लम्बायमानो दृश्यते। पत्राणि उपरितनेषु बीतस्तिमात्रं लम्बानि अर्धाङ्गुलविस्तृतानि भवन्ति एवं पुष्पाणि अपि अत्रैव जायन्ते। फलं लघु आमलकफलसदृशं उत्पद्यते।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् –

महाकविना कालिदासेन केवलं मुस्तकवनस्पतीनां वर्णनं ऋतुसंहारकाव्ये वारमेकं कृतम्। तत्रादौ ग्रीष्मऋतुवर्णननामके प्रथमसर्गे मुस्तकस्य प्रसङ्गः लिखितं यत् नायकः स्वनायिकां वक्ति यत् ग्रीष्मातिशयेन वराहयूथोऽप्यत्यन्तमाकुलीमनुभवति। अयं शुष्ककर्दमयुः सरस्सु मुस्ताक्षतिं कर्तुं स्वमुखाग्रभागेन सरः खनन् पातालं प्रविविक्षतीति।[xiii]

वस्तुतः अत्र काव्येऽस्मिन् महाकविना काव्यकथासौन्दर्यनिरूपणे ग्रीष्मर्तोः वैशिष्ट्यप्रतिपादने मुस्तकवनस्पतीनामुल्लेखं करोति, परन्तु मुस्तकवनस्पतीनां वैज्ञानिकोपयोगः मानवानां कृते किमस्तीति विवेचयामि।

आयुर्वेदात्मकं विवेचनम् –

आयुषविज्ञानेषु मुस्तकस्य प्रयोगः विविधव्याधिनिवारणाय क्रियते। भावप्रकाशकारेण उक्तं यथा -

मुस्तकं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम्।

कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत। अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत्प्रशस्यते।।[xiv]

अतः आयुर्वेदविज्ञानात्मकमध्ययनेन ज्ञायते यद् अस्माकं कृते मुस्तकः परमोपयोगी वर्तते।

3. कमलम्

संस्कृतभाषायां नामानि –

नलिन, अरविन्द, महोत्पल, सहस्रपत्र, कमल, शतपत्र, कुशेशय, पङ्केरुह, तामरस, सारस, सरसीरुह, बिसप्रसून, राजीव, पुष्कर,अम्भोरुह।[xv]

वनस्पतिपरिचयः -

शास्त्रप्रमाणानुसारं कमलस्य त्रीणि भेदानि सन्ति। रक्तकमल-श्वेतकमल-नीलकमलश्च।तद्यथा- श्वेतकमलस्य कृते पुण्डरीक, रक्तकमलस्य कृते कोकनद, नीलकमलस्य कृते इन्दीवरं इति भेदानुसारं संज्ञा वर्तते।[xvi] एतेषां सर्वेषां भेदानामुपयोगसन्दर्भस्य प्रयोगविज्ञानं आयुर्विज्ञानस्य विवेचनक्रमे करिष्यामि। वस्तुतः कमलम् शीतोष्णप्रदेशेषु प्रायः सर्वत्र सरोवरेषु भवति, अस्य मूलं सरोवरस्थपंके एव प्रसरति। पत्रं द्वादशांगुलतः षडत्रिंशत् अंगुलपरिमितं वृत्ताकारं भवति। पुष्पाणि प्रायः ग्रीष्मवर्षर्तौ च विकसन्ति। स्वल्पकालव्यतीतानन्तरं पुष्पस्य गर्भे बीजानि भवन्ति, तेषामेव हिन्दीभाषायां कमलगट्टा, संस्कृतभाषायां पद्मबीज, मराठीभाषायां कमलकाकडी, गुजरातीभाषायां पावडी इति कथ्यते। अनेन प्रकारेण शास्त्रेषु कमलस्य विविधाः पर्यायाः एवं रूपेण प्राप्यन्ते। यथा - कमलम्, नवपत्रं, संवर्तिका, कर्णिका, किञ्जल्कम्, मृडालम्, स्थलकमलम्, कुमुदम्, कुमुदिनी, कल्हारम् इति एतेषां प्रयोगविज्ञानं आयुर्वेदविज्ञानधिया भिन्ना-भिन्ना वर्तन्ते।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् -

अथ च ऋतुसंहारकाव्यस्य ग्रीष्मऋतुवर्णननामके प्रथमसर्गे तत्रादौ श्लोकेऽस्मिन् कमलनालस्य वर्णनं वर्तते। अत्र कविनिबद्धो वक्ता नायकः स्वप्रियतमां ग्रीष्मकाले, गजसमूहेन सरसः क्रियमाणां दुर्दशां दर्शयन् वक्ति यत् अत्र सरसि परस्परं पीडयन्तैः गजैः सरसः सम्पूर्णमृणालदण्डमुत्खातितम्, एतेषामुत्पातेन जलस्था मीनाः विपन्नाः संजाताः, सरसि विद्यमानाः निखिला सारसपंक्तिश्चोत्पातिता वर्त्तते। इत्थं गजानामुपद्रवेण कासारस्य सम्पूर्णा श्रीरेव विनष्टप्राया वर्त्तते। सम्पूर्णः कासार एव कर्दममयः संजातः।[xvii]

अस्मिन्नेव सर्गे अनेन श्लोकेन साकं कविनिवद्धो वक्ता नायकः स्वप्रियतमां प्रति ग्रीष्मर्तोः वर्णनस्योपसंहारं करोति। बहुषु श्लोकेषु वनेषु प्रसृमरस्य दावाग्नेः विनाशलीलायाः वर्णनं कृत्वाऽन्ते सः ग्रीष्मकाले यानि वस्तूनि सुखकराणि भवन्ति तेषां वर्णनं करोति। स वक्ति यत् साम्प्रतं पाटलपुष्पाणि विकसितानि सन्ति मधुरा-मोदभराणि, कमलान्यपि पुष्करिणीषु सन्ति विकसितानि, अतएव त्वम् चन्द्रहारेणाञ्चितसौभाग्यसम्पन्नविलासिनीभिः साकं सुललितानि गीतानि गायन्ती सती क्षपाः क्षपयस्व।[xviii]

महाकविना काव्येऽस्मिन् काव्यकथान्तर्गते काव्यसौन्दर्याय विविधप्रसङ्गेषु कमलस्य विवेचनं क्रियते, परन्तु चराचरजीवानां कृते कमलस्य कानि कानि आयुर्वेदात्मकानि तथ्यानि तत्त्वानि रहस्यानि प्रयोगाश्च सन्तीति सविस्तरं विचारयामि।

आयुर्वेदात्मकं विवेचनम् –

आयुषशास्त्रे कमलस्य विविधप्रजातीनां तथा च एतस्य अवयवानां गुणानुप्रयोगविषये विस्तारेण वर्णनं लभ्यते। तत्रादौ कमलस्य गुणाः निरूप्यन्ते। यथा -

कमलं शीतलं वयं मधुरं कफपित्तजित्। तृष्णादाहालविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥[xix]

अथ नामोल्लेखपूर्वकं कमलभेदाँस्तद्गुणाँश्चाह -

विशेषतः सितं पनं पुण्डरीकमिति स्मृतम्। रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥४

धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्। तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यतोत्पलादिकम् ॥[xx]

अनेन प्रकारेण पद्मिनी। तस्या लक्षणनामगुणानाह –

मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः। पद्मिनी प्रोच्यते प्राबिसिन्यादि च सा स्मृता।।

आदिशब्दावलिनी कमलिनीत्यादि ॥

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा। पित्तामुक्कफजुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी।।[xxi]

अथ नवपत्रादि। तस्य नामान्याह –

संवत्तिका नवदलं बीजकोशस्तु कर्णिका। किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तो मकरन्दो रसः स्मृतः।

पद्मनालं मृणालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् ॥

संवर्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृटप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ॥[xxii]

अथ कर्णिका (बीजकोशः)। तस्या गुणानाह –

अस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा। मुखवैशद्यकुल्लध्वी तृष्णाऽत्रकफपित्तनुत् ॥[xxiii]

अथ किञ्जल्कः (कमलकेशरः)। तस्य गुणानाह –

किल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपिसः। कफपित्ततृषादाहरक्ताशेविषशोथजित् ॥[xxiv]..

अथ मृणालं शालूकञ्च। तयोर्गुणानाह –

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहाजिद् गुरु ॥

दुर्जरं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिलकफप्रदम्। संग्राहि मधुरं रूक्ष शालूकमपि तद्गुणम् ॥[xxv]

अथ स्थलकमलम्। तस्य नामगुणानाह –

पद्मचारिण्यतिथराऽव्यथा पद्मा च शारदा। पद्माऽनुष्णा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित्।

मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नो श्वासकासविषापहा ॥[xxvi]

चतुर्धा स्थलपमानि सेवन्ती गुलदावदी। नैपाली च गुलाबश्च बकुला कदम्बकः ॥ १ ॥

अथ कुमुदम् " कमोदनी " इति लोके। तस्य नामानि गुणांचाह-

श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं करवं तथा। कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं हलादि शीतलम् ॥[xxvii]

अथ कुमुदिनी। तस्या नामगुणांश्चाह –

कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च ॥सा तु मूलादिसर्वाङ्गरुक्ता समुदिता बुधैः।

पग्रिन्या ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः॥[xxviii]

अथ कल्हारम्। तन्नामगुणानाह –

सौगन्धिकं तु कल्हारं हलकं रक्तसन्ध्यकम्। कल्हारं शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्षणम् ॥[xxix]

अत्र प्रतिपादितानि उपर्युक्तानि आयुर्वेदवैज्ञानिकाः सर्वे प्रयोगाः मनुष्याणां व्याधिशमनाय हिताय सुखाय च वर्तन्ते। अतः कमलवनस्पतीनां सर्वासां प्रजातीनां संरक्षणं सर्वविधप्रयत्नेन करणीयम्।

4. कुसुम्भम्

संस्कृतभाषायां नामानि –

कुसुम्भं, वह्निशिखं, वस्त्ररञ्जकम्, कुसुम्भं इति।[xxx]

वनस्पतिपरिचयः -

कुसुम्भलता भारते प्रायः सर्वत्र समुपलभ्यते। इयं लता एकतः त्रीफीटपरिमाणपरिमितं उच्चैः भवति। पत्राणि लम्बानि, परितः अखण्डितानि तिक्ष्णाग्रवर्तीनि एवं कंटकयुतानि भवन्ति। पुष्पाणि कषायवर्णकानि वृत्ताकारगुच्छेषु आयान्ति। फलं चतुष्कोणीयं भवति। बीजानि श्वेतचिक्कणानि एवं शंखाकृतिवत् भवन्ति। अस्य कृषेः आधारितानि भेदानि अनेकानि प्रभेदानि संजायते तथापि एषां वर्गीकरणं वर्गद्वयेषु कर्तुं शक्यते। एकः कंटकयुतः भवति अपरश्च अंकटकः भवति। कंटकयुतस्यापेक्षया अकंटकस्य पुष्पात् बहूत्तमः वर्णः निःसरति। कंटकयुता लता तैलदृष्ट्या सर्वोत्तमा वर्तते। अस्य पुष्पाणि केसरसदृशानि दृश्यन्ते तथा वणिगजनाः केसरेषु अस्य मिश्रणमपि कुर्वन्ति। सर्वोत्तमकिंजल्कः सुगंधितः एकरंगकः भवन्ति, किन्तु कुसुम्भकेसरस्य तन्तुः गन्धरहितः तथा छायायुक्तः भवति। अस्य पंचांगस्य (बीज-तैल-पुष्प-पत्र-मूलञ्च) चिकित्सा व्यवहारेषु उपयुज्यन्ते।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् –

कविकुलगुरुकालिदासः कुसुम्भवनस्पतीनां वर्णनं केवलं ऋतुसंहारकाव्ये स्थलद्वये प्रथमे सर्गे षष्ठसर्गे च निरूपयति। तत्रादौ प्रथमसर्गे अस्मिञ्छ्लोके कविनिबद्धो नायकः स्वप्रियतमायाः समक्षं ग्रीष्मर्तौ वने प्रदीप्तस्याग्नेः भीषणतायाः वर्णनं कुर्वन् वक्ति यत् विकसितकुसुम्भ सदृशा

दावाग्निशिखा रक्त-वर्णा वायोः साहाय्यमवाप्याति उद्दीप्ता भवति। सा पुष्पितवनवृक्षशिखां चुम्बितुमिव अत्युन्नता भवतीति प्रतीयते। तेन सर्वत्र धरित्री वनप्रान्तस्य भवति परिदग्धा।[xxxi]

महाकविना काव्येऽस्मिन् कुसुम्भवनस्पतीनां सन्दर्भवशात् तदगुणमभिलक्ष्य वर्णनं विहितम्,परन्तु कुसुम्भवनस्पतीनां मध्ये के के रहस्यात्मकाः आयुर्वेदवैज्ञानिकाः गुणाः वैशिष्ट्याश्च वर्तन्ते तानि विचारयामि।

आयुर्वेदात्मकं विवेचचम्–

औषधशास्त्रेषु कुसुम्भस्य अनेकानि प्रयोगधर्माणि वर्णितनि सन्ति। यथा भावप्रकाशकारैः निरूपितं हि - **कुसुम्भं वातलं कृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् ॥**[xxxii]

एतदतिरिक्तं शास्त्रेषु राज्ञाम् अहर्निशस्वास्थ्यलाभाय कृतेअस्य तैलस्य मर्दनप्रयोगः लभ्यते। यथा -

अथ कौसुम्भतैलेन वर्षाभूरजसाऽपि वा। लिप्तपादः पुमान् रेतो न जहाति रतेऽद्भुतम्।।[xxxiii]

अनेन प्रकारेण कुसुम्भस्यगुणानामायुर्वेदविज्ञानात्मकमध्ययनेन कथयितुं शक्यते यत् अस्माकं सृष्टौ प्रकृतिप्रदत्तः अयं वनस्पतिः वर्तते। अस्माकं सर्वेषां एतेषी संरक्षणं संवर्धनं च निजदायित्वं अस्ति। अतः प्रयत्नेनैतत् संरक्षणीयम्।

5. कीचकः

संस्कृतभाषायां नामानि –

वंशः, त्वकसारः, कर्मारः, त्वचिसारः, तृणध्वजः, शतपर्वा, यवफलं, वेणु, मस्करः, तेजनः इति।[xxxiv]

वनस्पतिपरिचयः -

वनस्पतिविज्ञानदृष्ट्या अयम् उष्णप्रदेशेषु सर्वत्रसुलभरूपेण लभ्यते। विशेषतः उत्कल-बिहार-उत्तरप्रदेश-आसाम-बङ्गादि एवं हिमालयस्य परिवर्तिक्षेत्रेषु प्राप्तं भवति। प्रायः त्रिंशत्वत्वारिंशत्फीटपरिमाणपरिमितमारभ्यशतफीटपरिमाणं यावतं दीर्घं एवं पञ्चतः सप्ताङ्गुलपरिमितं स्थूलं भवति, अस्य पत्रं सार्धमेकाङ्गुलविस्तृतं तथा पञ्च-षष्ठाङ्गुलपरिमितं लम्बं भवति। अथ च केषुचिद् वंशेषु जीर्णानन्तरं एवं कानिचिद् जीर्णात् पूर्वं पुष्पाणि फलानि च समागच्छति, एवं अस्य गर्भे वंशलोचनमपि प्राप्यते यस्य आयुर्वेदविज्ञानात्मक उपयोगः शास्त्रेषु वर्णितो वर्तते। महाकविनापि वंशस्य हिमालयपर्वतस्य वर्णनक्रमे अस्य उल्लेखः कृतो वर्तते।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् -

अथ च ऋतुसंहारकाव्ये ग्रीष्मर्तोः वर्णननामके प्रथमसर्गे कीचकस्य प्रसङ्गे लिखितं हि नायकः कथयति स्वप्रियतमायाः सविधे ग्रीष्मर्तोः समृद्धस्य दावाग्नेः विनाशलीलायाः, तस्य सर्वजीवसन्तापकत्वं सर्वत्र प्रसृमरत्वं कारणेन शुष्कवंशस्थलीषु पटुनिनादैः च वर्णयति।[xxxv]

कविना काव्येऽस्मिन् कीचकवनस्पतीनां वर्णनं काव्यकथाप्रसङ्गात् निरूप्यते। किन्तु कीचकवनस्पतीनां अस्माकं जीवनस्य कृते का उपयोगः तथा का च आयुर्वेदता वर्तते इति विवेच्यते।

आयुर्वेदात्मकं विवेचनम्–

कीचकस्य औषधीयमुपयोग इत्थं प्राप्यते। यथा -

वंशोम्लः तुवरस्तिक्तः शीतल सारको मतः। वस्तिशुद्धिकरः स्वादुश्छेदनो भेदको मतः।।

कफं रक्त रूजं पित्तं, कुष्ठं शोथं व्रणं तथा। मूत्रकृच्छ्र प्रमेहार्शान् हान्ति चैव विनाशयेत्।।[xxxvi]

अथ च विषयेऽस्मिन् भावप्रकाशकारेणापि उक्तं वर्तते। यथा -

वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो बस्तिशोधनः। छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित्।।[xxxvii]

अनेन प्रकारेण वंशस्य करीरयवयोर्गुणं प्रतिपादितं वर्तते। यथा -

तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षे गुरुः सरः। कषायः कफकृत्स्वादुर्विदाही वातपित्तलः।।

तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः।।[xxxviii]

कीचकस्य उपरोक्तम् आयुर्वेदविज्ञानात्मकं गुणानामध्ययनेन अस्माभिः ज्ञायते यत् कीचकस्य औषधनिर्माणदृष्ट्या उतवा पर्यावरणदृष्टया संरक्षणं नितान्तमावश्यकमस्ति।

6. शाल्मलिः

संस्कृतभाषायां नामानि –

कुत्सितशाल्मलिः, रोचनः, कूटशाल्मलिः,[xxxix] शाल्मलि, मोचा, पिच्छिला, पूरणी, रक्तपुष्पा, स्थिरायुः, कण्टकाढ्या, तूलिनी इति।[xl]

वनस्पतिपरिचयः -

शाल्मलिः वृक्षः भारतस्य पश्चिमदक्षिणारण्येषु एवं उष्णप्रदेशेषु लभ्यते। अयं वृक्षः पञ्चाशत्फीटपरिमाणतः शतफीटपरिमाणपरिमितं लम्बं भवति। वृक्षस्य शाखा परितः परितः विस्तृता भवति। पुरातनशाखा कण्टकरहिता भवति एवं नूतनशाखासु लघु-लघु कण्टकानि जायन्ते। पत्राणि पञ्चाङ्गुलमितलम्बायमानानिचतुरङ्गुलमितविस्तृतानि च भवन्ति। पुष्पाणि अल्पश्वेतानि अधिकाधिकानि रक्तवर्णकानि चतुरङ्गुलपरिमितंदीर्घाणि द्विरङ्गुलपरिमितंव्यासाकाराणि भवन्ति यस्याभ्यन्तरे प्रकाशयुतः कार्पास (रूई) मध्ये कृष्णवर्णकानि बीजानि तिष्ठन्ति। शाल्मलिवृक्षात् रक्तवर्णकः अपारदर्शीनिर्यासः अपि प्राप्यते यः दक्षिणभारतेषु हत्तिमाननामकः निर्यासः कथ्यते।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनम् –

कविकुलगुरुः महाकविकालिदासः शाल्मलीवनस्पतीनामुल्लेखः ऋतुसंहारकाव्येषु सकृदेव वर्णयति। तत्रादौ ग्रीष्मऋतुवर्णननामके प्रथमसर्गे महाकविः कालिदासः वनाग्नेः विशदं वर्णनं प्रस्तौति। कविनिबद्धो वक्ता नायकः स्वप्रियतमां वक्ति यत् साम्प्रतं ग्रीष्मर्तौ शाल्मलीनां वनेषु तु अग्निरयमतीव समृद्धिं गतो वर्त्तते।[xli]

काव्येऽस्मिन् काव्यकथासौन्दर्यनिरूपणप्रसङ्गे ग्रीष्मर्तोः वैशिष्ट्यप्रतिपादने च शाल्मलीवनस्पतीनामुल्लेखो वर्तते, परन्तु शाल्लमलीवनस्पतीनां आयुर्वेदवैज्ञानिकं वैशिष्ट्यं लोकस्य कृते किमस्तीति विचार्यते।

आयुर्वेदात्मकं विवेचनम् –

अथ शाल्मलिः तस्य गुणश्चाह -

शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी। श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् ॥[xlii]

अथ कूटशाल्मलिः तस्य गुणश्चाह-

कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कटुकः कफवातनुत् ॥

भेद्युष्णः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः।भूतानाहविबन्धास्रमेदः शूलकफापहः ॥[xliii]

अथ मोचरसः (निर्यासः) तस्य गुणश्चाह -

निर्यासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकोऽपि च।मोचास्त्रावोमोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि ॥

मोचास्रवो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः। प्रवाहिकाऽतिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् ॥[xliv]

अनया धिया शाल्मलिः वनस्पतीनां एतावता आयुर्वेदविज्ञानात्मकं विवेचनेन गुणाः औषधशास्त्रेषु प्राप्यन्ते। अतः शाल्मलिवृक्षस्य साम्प्रतिकेऽपि प्रयत्नेन संरक्षणं संवर्धनं च भवेदिति।

उपसंहारः -

सम्प्रति ऋतुसंहारकाव्यस्य प्रथमसर्गे चन्दनं, मुस्तकं, कमलं, कुसुम्भं, कीचकः, शाल्मलिः, आदि षट् वनस्पतयः पूर्णरूपेण आयुर्वेददृष्टया उपयोगिनः सन्ति । अत्र प्रतिपादितानां वनस्पतीनां परिचयाणामध्ययनेन समसामयिके अस्य स्वरूपं स्थानञ्च ज्ञातुं शक्यते। अत्र प्रतिपादितानां वनस्पतीनां रसायनविज्ञानादृष्ट्या प्रतीयते यत् अत्र विद्यमानेन रसायनेन समसामयिकाऽसाध्यरोगनिवारणाय एलोपैथिक औषधनिर्माणं क्रियते । अत्र प्रतिपादितानां वनस्पतीनां आयुर्वेदविज्ञानात्मकं विवेचनेन प्रतीयते यत् समसामयिकेऽपि गृहे सुलभतयैव औषधं निर्माय सेवनं कर्तुं शक्यते। एवं धर्मविज्ञानादृष्टया कथयितुं शक्यते यत् अस्माकं जीवनं वनस्पतिं विना नैव प्रचलिष्यति। यज्ञे समिधारूपेण प्रयुज्यवृष्टिरन्नादि प्राप्तिः भवति। ऋतुसंहारकाव्यस्य प्रथमसर्गस्थं समागतं सम्पूर्णं वनस्पतिजातं प्रायः भारते सर्वत्र क्षेत्रगतभाषाप्रभेदेन लभ्यते।

अतः अत्र वर्णिताः वनस्पतयः भारतीया दृश्यन्ते।अत्रोद्धृते श्लोके शृङ्गारादिरसानां यथोचितं निर्वाहोऽस्ति। खण्डकाव्येऽस्मिन् कथावस्तु - कथोपकथनं पात्रचयनञ्च यथायोग्यं दृश्यते। अत्र वनस्पतीनां चित्रणं नैसर्गिकमस्ति। ऋतुसंहारकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य श्लोके सर्वत्र पदानां समन्वयं कमनीयञ्चास्ति।

काव्यात्मकमध्ययनविवेचनेन श्लोके दृश्यते यत् प्रसादगुणस्य प्राधान्यम्, माधुर्योजगुणाभ्यां सह तस्य यथोचितं निर्वाहोऽस्ति।एवं वनस्पतीनां निरूपणे उपमादिकाव्यालङ्काराणां सावसरप्रयोगः वर्तते।

इत्थं निष्कर्षरूपेण वक्तुं समर्थोऽस्मि यत् **"ऋतुसंहारकाव्ये प्रथमसर्गे प्रतिपादितानां वनस्पतीनां आयुर्वेददृष्टया विवेचननम्"** विषयः सफलतामधिगच्छतीत्याशासे।

सन्दर्भसूची -

[i] ऋतुसंहारम् - 6.35
[ii] चन्दनं गन्धसारं व महार्हः श्वतेचन्दनम्।
भद्रश्रियं श्रीखण्डं मलयजं गोशीर्ष तिलपर्णकम्।। ध.नि.- पृ.122
श्रीखण्डं चन्दनं नम्री भद्रः श्रीस्तैलपर्णिकः।
गन्धसारी मलयजस्तथा चन्द्रातिश्च स।। बृ.नि.र.-पृ.94
[iii] बृ.नि.र.- पृ.98
[iv] शा.नि. कर्पूरादिवर्गः – पृ.18
[v] ऋतुसंहारम् – 1.2
[vi] ऋतुसंहारम् – 1.4
[vii] ऋतुसंहारम् – 1.6
[viii] ऋतुसंहारम् – 1.8
[ix] यज्ञमदुसूदनम् यज्ञविटपाध्यायः -पृ.14
[x] बृ.नि.र.- पृ. 94
[xi] शा.नि. कर्पूरादिवर्गः – पृ.17
[xii] मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम्।
कुरुविन्दश्च संख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः।।
भद्रमुस्ततञ्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः। भा.प्र.नि.वटादिवर्गः- पृ.243
[xiii] ऋतुसंहारम् – 1.17
[xiv] भा.प्र.नि. वटादिवर्गः - पृ.243
[xv] वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्। सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्।
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्। बिसप्रसूनराजीवपुष्करााम्भोरुहाणि च।। भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः-श्लो.1-2,
[xvi] विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम्।। भा.प्र.नि.पुष्पादिवर्गः – श्लो.4,
[xvii] ऋतुसंहारम् – 1.19
[xviii] ऋतुसंहारम् – 1.28
[xix] भा.प्र.नि. पुष्पवर्ग- श्लो. 3,
[xx] भा.प्र.नि. पुष्पवर्ग- श्लो. 4 - 5,
[xxi] भा.प्र.नि. पुष्पवर्ग- श्लो. 6 -7,
[xxii] भा.प्र.नि. पुष्पवर्ग- श्लो. 8 -9,
[xxiii] भा.प्र.नि. पुष्पवर्ग- श्लो. 10,
[xxiv] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 11,
[xxv] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 12-13,
[xxvi] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 14,
[xxvii] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 15,
[xxviii] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 16-17,
[xxix] भा.प्र.नि. पुष्पवर्गः - श्लो. 18,
[xxx] स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखंवस्त्ररञ्जकमित्यपि। भा.प्र.नि. श्लो.-192
[xxxi] ऋतुसंहारम् – 1.24
[xxxii] भा.प्र.नि.- श्लो.192, पृ.112
[xxxiii] Cosmetics & Perfumes in Sanskrit Literature A Study पृ.-277
[xxxiv] वंशस्त्वकसारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः।
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः।। भा.प्र.नि.गुडूच्यादिवर्गः- श्लो.153,पृ.376
[xxxv] ऋतुसंहारम् – 1.25
[xxxvi] शा.नि. गुडूच्यादिवर्गः – पृ.362
[xxxvii] भा.प्र.नि गुडूच्यादिवर्गः - श्लो.154,
[xxxviii] भा.प्र.नि.गुडूच्यादिवर्गः - श्लो.155-156,
[xxxix] कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूटशाल्मलिः। भा.प्र.नि. वटादिवर्गः- श्लो.58,
[xl] शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी।। भा.प्र.नि. वटादिवर्गः - श्लो.54,
[xli] ऋतुसंहारम् – 1.26
[xlii] भा.प्र.नि. वटादिवर्गः - श्लो. 55, पृ. 537
[xliii] भा.प्र.नि. वटादिवर्गः - श्लो. 58-59, पृ. 537
[xliv] भा.प्र.नि. वटादिवर्गः - श्लो.56-57, पृ.537

****

14. वास्तुशास्त्रे गृहनिर्माणसम्बद्धवनस्पतीनामुपयोग विमर्शः

अनुरागः
शोधार्थी (ज्योतिष-विभाग)
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः
वेदव्यासपरिसर, बलाहरः ।

प्रस्तावना-

मानवजीवने वेदानां महत्वपूर्णं स्थानमस्ति । वेदाः षडङ्गेषु विभज्यन्ते। शिक्षा, कल्प, व्याकरणं, निरुक्तः, छन्दः, ज्योतिषं षड्वेदाङ्गानि सन्ति । ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य चक्षुः इति मन्यते। ज्योतिषशास्त्रे सिद्धांत-संहिता-होराश्च त्रयः स्कन्धाः सन्ति। सिद्धांतस्कन्धे गणितीयसिद्धांतानां सोपपत्तिकं विवेचनं भवति। तदाधारेण होरास्कन्धे मानवजीवने घटितघटनानां व्यष्टिःरुपेण विचारः क्रियते। ज्योतिषशास्त्रस्य संहितास्कन्धे वनस्पतिविज्ञानं, वृष्टिविज्ञानं, मुहुर्तविज्ञानं, वास्तुविज्ञानादिविषयाणां विस्तृतविवेचनं प्राप्यते। उपरोक्तचर्चामाध्यमेन वक्तुं शक्नोमियत् ज्योतिषशास्त्रस्य क्षेत्रं बहुव्यापकः वर्तते । ज्योतिषस्य विविधविषयेषु वर्तमानकाले लोकव्यावहारिकः प्रसिद्धश्च वर्तते वास्तुशास्त्रम् । वास्तुशास्त्रे गृहनिर्माणसम्बद्धवनस्पतीनामुपयोगित्वविमर्शः अस्मिन् विषये वर्णनमस्ति। गृहनिर्माणे विभिन्नवस्तूनामूपयोगः भवति यथा- मृदा, बालुका, काष्ठः इत्यादि। तस्मिन्नेव गृहनिर्माणे कः काष्ठः उपयोगी भवति। गृहसमीपे कः वृक्षः रोपणीयः? अयमपि शोधस्य प्रमुखविन्दुः अस्ति। अस्मिन् विषये विभिन्नदैवज्ञानां मतमस्ति। वर्तमानकाले अस्माकं समक्षे पर्यावरणप्रदूषणस्य महती समस्या वर्तते । सम्पूर्णं पर्यावरणं प्रदूषितं जातम् । वायुप्रदूषणं प्राणीनां श्वासरप्रवासनेन रोगग्रस्तं करोति । येन प्राणिनः नाना-व्याधिमि हृदयरोगग्रस्ताः भवन्ति । अस्मात्कारणादेवबहवो मनुष्याः शुध्दवायोरभावे प्राणान् त्यज्यन्ति। वायुः अस्माकं जीवनम्।

सह जनाः प्राचीनकाले अस्माकं देशे पर्यावरणशुद्धतायै वनोपवनानां, वृक्षगुल्मलतादीनाम् रोपणं कुर्वन्ति स्म । वृक्षारोपणं न केवलं प्रदूषणं शमनं करोति अपितु प्राणवायुमपि ददाति, जलस्रोतांसि रक्षति । यथा वायुः अस्मभ्यं सुखशान्तिसम्पन्नतारोग्यता ददाति । अत एव वृक्षारोपणमवश्यमेव कर्तव्यम् । यथोक्तम् ऋग्वेदे-

वनस्पतिं वनं आस्थापयध्वं निषूदधिध्वम् अखनन्त उत्सम् ।[1]

वृक्ष- लता – गुल्मादीनां छायां बिना जलाशयाः वापीकूपतडागादि न शोभन्ते । अतएव जलाशयसमीपे वृक्षारोपणं करणीयम् ।

प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः ।
यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् ।।[2]

सर्ववृक्षाणां रोपणार्थं मधुरा भूमि शुभदा । अतस्तस्यां भूमौ प्रथमं तिलान् वपेत् । तांस्तिलान् सञ्जात्कुसुमान् तत्रैव मर्दयेत् । एतद् भूमेः प्रथमं कार्यम् । उक्तं च

मृद्वीः भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् ।
पुष्पितांश्च मृद्नीयात् कर्मैतत् प्रथमं भुवः ।।[3]

गृहनिर्माणे गृहस्यसमीपे वा प्रशस्तऔषधियुता, द्रुमलतायुतः मधुरगन्धयुतः, शोभनः, स्निग्धा, सस्नेहा भूधरा प्रयोगं कुर्वन्ति या भूधरा प्राणिनां सदैव श्रियं ददाति ।[4]

गृहसमीपं के के वृक्षाः रोपणीयाः? अत्रोच्यते निम्बाशोकनागकेशरशिरीषप्रियङ्गवः एते वृक्षाः गृहस्य समीपे उद्याने उपवने वा प्रथमतो रोपणीयाः यतो हि एते माङ्गलिकवृक्षाः कथ्यन्ते ।[5]

बृहत्संहितायाम् वास्तुविद्याध्याये एवमेव उक्तम्- दक्षिणे प्लक्षः प्रतीच्ये वटवृक्षः उदीच्ये उदुम्बरः, प्राच्ये पिप्पलः अशुभं अर्थात् उदीच्ये प्लक्षः, प्राच्ये वटवृक्षः, याम्ये उदुम्बरः, प्रतीच्ये पिप्पलश्च शुभं भवति।[6] कण्टकिवृक्षाः खदिर, इत्यादयः गृहसमीपे यदा रोप्यते तदा शत्रुभयः भवति।

दुग्धयुक्तवृक्षाः गृहस्य समीपे रोप्यते तदा धननाशेम भवति । फलयुक्तवृक्षाः गृहस्य समीपे यदा रोप्यते तदा सन्ततिहानिः भवति । येषां वृक्षाणों काष्ठाः गृहे प्रयोगः अशुभो भवति । यदि कण्टकवृक्षान् छिन्द्यात् तेषां मध्ये अन्यान् पूजितान् वृक्षान् वपेत् यथा – पुन्नागाः. अशोकाः, पनसाः शमीशालौ तर्हि एतेषां दोषा न बाधन्ते ।[7]

---

[1] ऋग्वेद सांहिता 6.48.17
[2] बृहत्संहिता,वृक्षायुर्वेदाध्यायः,श्लोकसंख्या 1
[3] बृहत्संहिता,वृक्षायुर्वेदाध्यायः,श्लोक संक्या 2
[4] बृहत्संहिता, वास्तुविद्याध्यायः श्लेकसंख्या 86
[5] बृहद्वास्तुमाला वृक्षायुर्वेदाध्यायः श्लोकसंख्या 3
[6] बृहत्संहिता, वास्तु विद्याध्यायः, श्लोकसंख्या 83

वर्णानुसारेण शुभाशुभवृक्षाः कथ्यन्ते- देवदारुचन्दनशमीमधूका एते वृक्षाः ब्राह्मणेभ्यः सर्वेषु कार्येषु शुभं भवन्ति । खदिकवित्वार्जुनशिंशयाः एते वृक्षाः क्षत्रियेभ्यः शुभं भवन्ति । शलतूनीकसरलाः एते वृक्षाः राजगृहे शुभाः भवन्ति । खदिरसिन्धुस्पन्दन एते वृक्षाः वैश्यानां शुभदाः भवन्ति । तिन्दूकार्जुनशाशावैसराम्राः तथान्ये कण्टकाः वृक्षाः दुग्धयुक्तवृक्षाः शूद्राणां कृते शुभदाः भवन्ति ।[8]

देवदारुचन्दनशमीशिंशपाखादिरशालाः एते वृक्षाः सर्वदातिषु शुभं भवति । एकजात्या द्विजात्या त्रिजात्या वृक्षा वा सर्वेषु गृहेषु रोपणीयाः । यतो हि एते शुभदाः भवन्ति । अधिकजात्या वृक्षाः न रोपणीयाः । एकजातिवृक्षस्य यत् काष्ठगृहं तत् सर्वदुःखनियामकं, द्विजातिवृक्षस्यकाष्ठगृहं मध्यमम्, त्रिदातिवृक्षस्य काष्ठगृहमधमम् भवति ।[9]

सदुग्धकण्टका वृक्षाः गृहसमीपे न रोपणीयाः ।चम्पकपाटलकदलीजातीकेतक्यादयः वृक्षाः शुभदा भवन्ति । प्रहरान्तरं कस्य वृक्षस्य छाया गृहोपरि पतति चेत् तत् शुभाय न भवति । ब्रह्ममन्दिरात् पृष्ठतः विष्णुसूर्यशिवमन्दिराणामग्रे देवीमन्दिरं परितश्च गृहं न निर्मायते ।[10] सदुग्धवृक्षाः हानिकराः, सकण्टकाःशत्रुभयदाः फलयुक्ते वृक्षाः सन्ततिनाशकाः भवन्ति । पीतपुष्पयुक्ताः वृक्षाः गृहस्य समीपे अशुभा भवन्ति । एते सर्वे गृहस्य समीपे न रोपणीयाः।[11]

गृहस्य पूर्वबागे वटवृक्षः, दक्षिणभागे उदुम्बरः, प्रतीच्ये पिप्पलस्तथा उदीच्ये प्लक्षः वृक्षाः शुभं भवति । गृहस्य पूर्वस्यां दिशि अश्वत्थवृक्षः अग्निभयं ददाति । दक्षिणस्यां दिशि प्लक्षवृक्षः प्रमादं ददाति । पश्चिमदिशि वटवृक्षः शत्रुद्वारा शस्त्रघातं करोति । उत्तरस्यां दिशि उदुम्बरः व्याधिं करोति । एतद् वृक्षाः यदि गृहस्य समीपे विपरीतदिशि स्थिताः अशुभफलं ददाति ।[12]

विष्णुसंहितायां एवमेव कथितम् –

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षा पूर्वादयः शुभाः ।

एतेव्यस्ताः समस्ताः वा शस्ता वामास्त्वकामदाः ।।[13]

अपि च – उदगादिषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः ।[14]

गृहस्य पृष्ठतः श्रीवृक्षबिल्वादयः व्याधिं नाशयति । आमलक, देवदारु, पलाश, अशोक, चन्दन, केशर, खदिर, चम्पक, कदली, नागलता एते सर्वे वृक्षाः सर्वत्र शुभं भवति ।[15]

बृहद्वास्तुमालायामेवमेव उक्तम् - यत् वृक्षोपरि भूतवासः भवत स न रोप्यति । बिल्वः, शमी, अशोकः, मौलसिरी, पुन्नाग वृक्षाः अपि न छेतव्या । द्राक्षालता , चन्दनवृक्षः , पिप्पलीं , दाडिमः गृहस्य समीपे रोपणं शुभं भवति । गृहस्य उत्तरे कपित्थः, पूर्वे वटवृक्षः, दक्षिणे पाटलः, पश्चिमतः पीपलः शुभो भवति ।[16] पुन्नाग, फलदवृक्षः, निम्बः, दाडिमः, अशोकः, जाती, नागकेशरः, केशरः, चन्दनं, वचः, अपराजिता, विल्वः,आम्रः, भृङ्गः, नारिकेलवृक्षाः सर्वत्र शुभदा भवन्ति ।

निष्कर्षः-

वर्तमानकाले वृक्षारोपणं महापुण्यदायकं कार्यं वर्तते। वृक्षारोपणं न केवलं प्रदूषणशमनं करोति अपितु प्राणिनः शुद्धप्राणवायुः ददाति । वृक्षवनस्पतीनां रोपणं वायुप्रदूषणं महती हानिः भवति । यः जनः राजमार्गं, ग्राम्यसमीपे, अन्यमार्गं वा सुन्दरान् मनोहरान् वृक्षान् रोप्यतिकूपांश्चतडागान् निर्माति सः अन्तकाले स्वर्गं गच्छति । वृक्षारोपणेन लतारोपणेनसदा दानं यज्ञतुल्यं फलं प्राप्नोति ।

****

[7] बृहत्संहिता, वास्तु विद्याध्यायः, श्लोकसंख्या 84, 85,
[8] विश्वकर्मप्रकाशः 9. 1-4
[9] विश्वकर्मप्रकाशः 9.7-10
[10] बृहद्वास्तुमाला गृह पशुहृहनिर्माण चरणिविचारः श्लोक संख्या 9 पृष्ठ संख्या 125
[11] बृहद्वास्तुमाला,पशुगृहनिर्माणचरणविचारः, श्लोकसंख्या 10 पृ सं 125
[12] मनुष्यालयचन्द्रिका 1.22- 23
[13] विष्णुसंहिता 12.18
[14] बृहत्संहिता, वास्तुविद्याध्यायः, श्लोकसंख्या 83
[15] मनुष्यालयचन्द्रिका 1.24
[16] बृहद्वास्तुमाला पशुगृहनिर्माणचरणिविचारः श्लोकसंख्या 11 पृष्ठ संख्या 126

15. प्राकृतिकजलसरोवराणामौषधीय महत्त्वम्

सुशान्तकुमारः
शोधच्छात्र (ज्योतिष विभाग)
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः

भूमिका-

क्षितिजलपावक गगन समीरा ।
पञ्चरचित यह अधम शरीरा ।।[1]

पञ्चतत्वैः निर्मितं मानवशरीरं एकमपि तत्वं विना अस्तित्वे नागच्छति । एतेषु पञ्चतत्वेषु जलतत्वमस्ति अन्यतममङ्गम्। जलतत्वं पृथ्व्यां मानवशरीरे च प्रायः अधिकमात्रेषु प्राप्यते। जलोत्पत्तिविषये पौराणिकमतानुसारं कथ्यते यत् सर्वप्रथममाकाशं तदनन्तरं वायु-अग्नि-जल-पृथ्व्यादितत्वानामुत्पत्तिः क्रमेण भवति । एवमाधुनिकभौतिकविज्ञानमतानुसारं जलोत्पत्तेः कारणं हाईड्रोजन + आक्सीजन इत्यनयोः पदार्थयोः मिश्रणं भवति । तत्र पौराणिकमतानुसारं वायुतेजयोः प्रक्रियया जलोत्पत्तिः भवति । यदि वयं वायुमित्युक्ते गैसानां समूहं तथा तेजमित्युक्ते विद्युतं मन्यते चेत् द्वयोः सिद्धान्तयोः किमपि अन्तरं नैव प्राप्यते ।अतएव जलोत्पत्तेः पौराणिकं सिद्धान्तं वैज्ञानिकैः अपि मन्यते ।जलोत्पतिः विषये श्रीमद्भगवतगीतायामपि वर्णनं प्राप्यते यथा-

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद् भवन्ति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।[2]

एवञ्च जलावश्यकता विषये यथोक्तं-

धर्मार्थकाममोक्षेषु नाशुद्धस्य गतिर्मता ।
तस्माद्देहो मनश्चितं सर्वयत्नेन शोधयेत् ।।[3]

जलं विना मानवशरीस्य बाह्यशुद्धिः नैव भवितुं शक्यते । जलं प्रकृत्याः अभिन्नं घटकं वर्तते यतोहि प्राणिनां जीवनं पृथ्व्यां जलं विना सम्भवः नास्ति ।मानव शरीरे ७०% प्रतिशतं जलं वर्तते। जलाभावेन प्रायः मानवशरीरे रोगानामुत्पतिः जायते । एवञ्च जलस्य उचितमात्रायाः पानेन रोगात् मुक्तिः प्राप्तुं शक्यते । येन प्रकारेण जलं वृक्षाणां वृद्धौः जीवनपर्यन्तमावश्यकं वर्तते तथैव मानवजीवनस्य निर्वहणेऽपि जलमत्यावश्यकं वर्तते। जलं विना अस्माकं दैनिककार्यकलापः सम्पूर्णतां न प्राप्नोति । यथा भोजननिर्माणं, शारीरिकनिर्माल्यं, वस्त्रप्रक्षालनं, गृहनिर्माल्यार्थञ्च जलस्येवावश्यकता वर्तते। प्रायः मानवस्य सर्वाणि कार्याणि जलेनेव सिद्धयति।

जलप्राप्तेः साधनानि –

धर्म्यं यशस्य च वदाम्यतोऽहं दकार्गलं येन जलोपलब्धिः ।
पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः ।।
एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् ।
ननारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव ।।[4]

प्रायः अस्मिन् संसारे पातुं योग्यजलं वृष्टिरूपेण पृथिव्यामागच्छति । तदेव जलं स्थानभेदात् विभिन्नरूपेण अस्माभिः प्राप्यन्ते । अस्मात् कारणादेव जलस्य स्वादेः गुणनतायाश्च वैविध्यं लोके दरीदृश्यते। एतस्मात् कारणात् जीवनरक्षकं जलं प्रकृत्यां त्रिभिधा उपलभ्यते।

१. **वृष्टिजलम्**
२. **भूपृष्ठीयजलम्**
३. **भूमिगतजलम्**

१. **वृष्टिजलम् –** जलप्राप्तेषु साधनेषु वृष्ट्याः जलं वर्तते अन्यतमः। वृष्टिकाले यदा प्रथमं वारं वृष्टिः भवति तदा वायुमण्डलीय रजकणैः युक्तं जलं अशुद्धतां प्राप्नोति। परञ्च यदा वृष्टिः निरन्तरं भवति चेत् वार द्वयं त्रयं वा शुद्धं जलं प्राप्यते । एतत् जलं प्राणिनां कृते शुद्धमुपयोगी च वर्तते।

२. **भूपृष्ठीयजलम्-** भूमेः पृष्ठीयक्षेत्रे यत् जलं प्राप्यते सैव जलं भूपृष्ठीयजलनाम्ना ज्ञायते । यथा नदी, तडागः, निर्झरः प्राकृतिकसरोवरः कृत्रिमसरोवरमित्यादयः रूपेण भूमौ उपलभ्यन्ते।

[1] रामचरितमानस
[2] श्रीमद्भगवद्गीता, तृतीयोध्यायः श्लो, १४
[3] जलविज्ञान, अध्याय १४, पृ.सं. ३०७
[4] बृहत्संहिता दकार्गलाध्यायः श्लो. सं. १-२

३. **भूमिगतजलम्–** जलमेतत् भूमिगर्भे वर्तते । जलमेतत् भूमेः खननं कृत्वा प्राप्यते ।एतत् भूमिगतं जलमन्य प्रकारकैः जलैः प्रायः शुद्धं वर्तते। यतोहि पृथ्वी स्वयमेव भूमिगतजलस्य शोधनं कृत्वा पूर्णरूपेण शुद्धं करोति । जलस्य शुद्धता विषये स्मृतिग्रन्थेष्वऽपि उक्तं यथा –

भूमिं स्पृष्ट्वा गतं तोयं यश्चाप्यन्योऽन्यविप्रुषः ।
भुक्त्वोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ।।[5]

एतत् विभिन्नैः प्रकारकैः प्राप्तजलसाधनैः प्राकृतिकजलस्त्रोतानां जलं प्रायः औषधीयरूपेण शुद्धं वर्तते तथाऽपि कुत्रचिदेतत् प्रवहनजलमपि शुद्धमशुद्धपदार्थानां संयोगेन कुत्रचित शुद्धं कुत्रचित् अशुद्धं वा भवति। अनेन कारणेन तडाग-कूप-सरोवरादीनां जले शुद्धतायाः परिमापने वैभिन्नता दरीदृश्यते। आचार्यवराहमिहिरस्य जलप्राप्ति विषये मतं वर्तते यत् पृथिव्यां जलं द्विविधं प्राप्यते – कृत्रिमाकृत्रिम रूपेण। यथोक्तं बृहत्संहिताग्रन्थेषु –

सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च ।
स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ।।[6]

कृत्रिमजलम्- मानवनिर्मितं जलस्त्रोतं यथा कूपः-बाबडी-तडागःइत्यादयः कृत्रिमजलनाम्ना अभिज्ञायते।तत्रैव नदी-निर्झर-सरोवरादयः अकृत्रिमजलरूपेण ज्ञायते। अकृत्रिमजलमेव प्राकृतिकजलस्त्रोतरूपेणाऽपि ज्ञायते ।

प्रायः पृथिव्यां जलतत्वस्यैव आधिक्यं वर्तते तथाऽपि पेयजलं निरन्तरं ह्रासं प्रति गच्छति। पेयजलस्य ह्रासं दृष्ट्वा आधुनिकवैज्ञानिकाः विभिन्नरसायनप्रयोगेन अशुद्धजलं शुद्धं करोति । येन प्रकारेण प्राप्तजले प्राकृतिकगुणाः अपि नष्टाः भवन्ति। तते जलं शुद्धतां तु याति परञ्च स्वास्थ्यवर्धकं न भवति । यतोहि जलशुद्धतायाः विषये ये पौराणिकमताः सन्ति तेन प्रकारेण मानवः रसायनमुक्तः शुद्धजलं प्राकृतिकगुणैश्च युक्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। अशुद्धजलस्य पानस्य प्रभावविषये उक्तं यथा-

व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपणम्।
तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा।।[7]

अर्थात् अशुद्धजलस्य प्रयोगेन एते विकाराः रोगाः वा जायन्ते। यथा- उदरविकारः-ज्वर-श्वास-कण्डु-चर्मरोगादयः। एवं प्रकारेण प्रयोगात् पूर्वं जलशुद्धिः आवश्यकं वर्तते। जलशुद्धता विषये संहिताग्रन्थेष्वपि वर्णनं दृश्यते। यथा –

अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।
कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः ।।
कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदि वा शुभगन्धि भवेत् ।
तदनेन भवत्यमलं सुरसं सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् ।।[8]

अर्थात् जलशुद्धताकृते अञ्जन-मोथा-खस-राजकोशातक-आमलक-कतकादी फलानां चूर्णं उपयोगी वर्तते । एतेषां औषधीनां प्रयोगेन जले उत्पन्नविकाराणां (कडुवा-खारा-वेस्वाद-दुर्गन्ध) निराकरणं कृत्वा जलं मधुरं सुगन्धितञ्च करोति। जलमेतत् स्वास्थ्यवर्धकं वर्तते । एतस्मात् कारणात् प्राचीनाचार्यैः नदी-तडाग-कूप-निर्झर-सरोवरादीनां समीपे जामुन-वेंत-अर्जुन-महुआ-पिलखन-कदम्बादि वृक्षाणां रोपणस्यं वर्णनं अकृषत । चोक्तं बृहत्संहितायां

ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः ।
कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् ।।[9]

एते वृक्षाःआयुर्वेदे औषधीरूपेण अभिज्ञायते । एषां वृक्षाणां पार्श्वे गतं जलं स्वयमेव शुद्धतां प्राप्नोति यतोहि वृक्षमूलतः निसृतं जलं कूप-बाबडी-तडागादी पर्यन्तं गच्छति ।

निष्कर्षः अतः प्राकृतिकजलस्त्रोतानां जीर्णोद्धारं संरक्षणादि अस्मिन् काले मानवानां प्राथमिकं कर्त्तव्यं वर्तते ।एवञ्च पर्यावरणदृष्ट्या सरोवराणां पार्श्वे औषधीयवृक्षाणां रोपणं संरक्षणं च कृत्वैव मानवैः औषधीयगुणयुक्तं जलं प्राप्तुं शक्यते। सरोवराणां जीर्णोद्धारस्य अतीव महत्त्वं जायते । यथोक्तं अग्निपुराणे- **"वापीकूपतडागादेर्जीर्णोद्धारे महाफलम्" ।[10]** इति।

****

[5] जलविज्ञान, अध्यायः १४, पृ.सं. ३०८
[6] बृहत्संहिता, प्रसादलक्षणाध्यायः, श्लो. सं. ३
[7] जलविज्ञान, अध्यायः १४, पृ.सं. ३१०
[8] बृहत्संहिता, दकार्गलाध्यायः, श्लो. सं. १२१
[9] बृहत्संहिता, दकार्गलाध्यायः , श्लो. सं. ११९
[10] अग्निपुराण ३१/६

16. न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः पदार्थोद्देशवादे दिनकरी-प्रभा-मञ्जूषाटीकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्

सुव्रत-गायेनः
सहायकाध्यापकः
संस्कृतविभागस्य, चन्दननगरमहाविद्यालयस्य
Email : subratasans05@gmail.com
Contact : 6289677633

उपोद्घातः –

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्म्मणोः। ह्रासदर्शनतः...।।[i] इति विदितमेव विदुषां सुभाषितमुदयनाचार्याणाम् । अतो मनुजनूनां स्वाध्यायसंस्कारविद्यादिह्रासात् सुकुमारमतीनां सुखबोधाय अनायासशास्त्रसिद्धान्तावधारणेन विद्यासमृद्धये च सम्प्रति आकरग्रन्थानां व्याख्यानबन्धनिबन्धनप्रयासो विदुषाम्। परं नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्। तथात्वे सिद्धान्तमुक्तावल्याः टीकाकृतामपि मतेषु मिथो वैमत्यं विद्वद्विप्रतिपत्तिजनकं स्यादित्यत्र कः संशयः? विविधविबुधव्याख्यानेषु यद्यपि एकमेव समानं विषयमाश्रित्य व्याख्यातारस्तत्तद्ग्रन्थेषु तत्तत्सिद्धान्तानुगुणं मूलग्रन्थव्याख्यानपरास्तथापि व्याख्यातृबुद्धिवैभव्यान्मिथो वैमत्यं सुलभम्। तेषां परस्परसमीक्षणेन विना तादृशव्याख्यातृकर्कशतरगीर्वारिपिच्छिले अध्वनि न प्रवर्तते मतिमतां सतां मतिरिति तयोरत्र समीक्षणमाद्यं प्रयोजनम्। किञ्च तेषां समीक्षणेनैव मूलकृतामाशयः अपि स्फुटतरः स्यादिति द्वितीयमपि प्रयोजनं मनसि निधाय न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः पदार्थोद्देशवादे दिनकरी-प्रभा-मञ्जूषाटीकानां समीक्षात्मकमध्ययनमिह मद्बन्धे निबध्यते समासतः।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः निगूढतत्त्वप्रकाशार्थं नैकैर्विद्वद्भिर्नैकाः टीकाः आटीकिताः। टीकासु तासु महादेवप्रारब्धं दिनकरभट्टप्रपूरितं दिनकरीयं, रायश्रीनृसिंहशास्त्रिणः प्रभा, श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणं मञ्जूषा च सर्वा हि टीका अतिशय्य विद्योतन्तेतमाम्।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः पदार्थोद्देशवादे दिनकरी-प्रभा-मञ्जूषाटीकानां समीक्षात्मकम् अध्ययनम् –

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्।

समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः॥[ii]

इति कारिकया श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननेन कारिकावल्यां पदार्थानामुद्देशः अकारि। एते सप्त पदार्थाः वैशेषिकशास्त्रेषु प्रसिद्धास्तथा न्यायशास्त्रेऽपि स्वीकृताः। तथाहि मुक्तावल्यामगादि –

पदार्थान् विभजते द्रव्यं गुण इति। अत्र सप्तमस्य अभावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तम्, तेन पृथगुपन्यासो न कृतः। एते च पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः, नैयायिकानामप्यविरुद्धाः। प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये। अत एव चिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्ययोः अतिरिक्तपदार्थत्वम् आशङ्कितम्।[iii] इति।

नन्वन्यैः शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वेनाङ्गीकारात्कथमत्र सप्त पदार्था इत्युच्यते इति जिज्ञासाशमनाय मुक्तावल्यां विश्वनाथेन शक्तिसादृश्यादीनां पूर्वपक्षिपक्षानुसारं प्रतिपाद्यातिरिक्तपदार्थत्वं खण्डितम्। शक्ति-सादृश्यादीनामतिक्तपदार्थत्वं खण्डयता तेनागादि –

ननु कथमेते एव पदार्थाः, शक्तिसादृश्योरपि अतिरिक्तपदार्थत्वात्। तथाहि मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते, तच्छुन्येन तु जन्यते।[iv] इत्यादि।

मौलमिदं वाक्यं व्याख्यातुकामेन दिनकरीकारेण भूमिराचयितुमुक्तम् –

मण्यादिसमवधाने सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपा प्रतिबन्धकता वाच्या। सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहति। मण्यादिप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः षड्भावेषु अनन्तर्भूतत्वात् अतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्त कीर्तिताः इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते नन्विति। अतिरिक्त इति। सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः।[v] इति।

तदाशयस्त्वित्थम् वह्निः दाहं प्रति कारणम्। परं चन्द्रकान्तमणिविशिष्टो वह्निः दाहं नोत्पादयितुं शक्नोति चन्द्रकान्तमणेः दाहं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्। मणेः प्रतिबन्धकत्वं नाम वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिनाशकत्वम्। वह्नौ दाहानुकूलशक्तेरभावे तन्नाशकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं मणेः नोपपद्यत इति वह्नौ दाहानुकूला शक्तिः स्वीकर्तव्या। सा च शक्तिः षट्सु भावेषु नान्तर्गच्छतीत्यतिरिक्तपदार्थत्वेन स्वीकरणीया। तेन पदार्थाः सप्त कीर्तिताः इति मूलमयुक्तमिति प्राभाकरमतमाश्रित्य विश्वनाथः शङ्कते ननु कथमेत एवेत्यादिनेति।

प्रभाकार स्तूक्तव्याख्यानं महादेवस्य न स्वीकरोति। तन्नये मौल आक्षेपस्तु शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वेन। परं शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वस्य मीमांसकसम्मतत्वे अपि सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वस्य तदसम्मतत्वादालङ्कारिकसम्मतत्वाच्च भ्रमात् प्राभाकरश्शकते इत्युक्त्वा मौलाक्षेपस्य भूमी रचिता दिनकरीकृतेति दुष्टं महादेवव्याख्यानम्। तथाहि उक्तम् प्रभाकृता –

केचित्तु मण्यादिसमवहिते सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपप्रतिबन्धकता वाच्या, सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूल शक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहतीति मण्यादिप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धायाशक्तेः षड्भावानन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरशङ्कते नन्वितीत्यवतरणिकामाहुः। तदसत्, सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभावात्। उभयोरतिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापकनन्वित्यदाग्रन्थस्य प्राभाकराभिप्रायकत्वासम्भवात्।[vi] इति।

अत्रेदं विचार्यते यत् मीमांसकदर्शने भट्टैः कुमारिलैः पञ्च पदार्था अङ्गीकृताः। ते हि – द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यम्, अभावश्च। परं प्राभाकरैः द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, समवायः, सादृश्यं, शक्तिः इत्येते अष्टौ पदार्थाः स्वीकृताः। प्राभाकरसम्प्रदायानुसारं ग्रथितायां प्रकरणपञ्चिकायां व्याख्यातेषु प्राभाकरसम्मतपदार्थेषु अनन्यं हि सादृश्यम्। तत्र शालिकानाथैः पूर्वपक्षखण्डनपुरस्सरं सादृश्यं पदार्थान्तरत्वेन प्रतिपादितम् –

किं पुनरिदं सादृश्यम्, नेदं द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायविशेषाणामन्यतमम्। तेषां संग्रहे अस्यापाठात्। उच्यते विषयः अस्य वित्तिसिद्धौ भिन्नद्रव्यादिभावेभ्यः। इति।

सर्ववस्तूनि संविदेकशरणानि। अस्ति चेयं सदृशः इति संवित्। सा च सर्वैव विषयाव्यभिचारिणीति दर्शितं न्यायवीथ्याम्। अतस्संवित्स्वभावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावात् अपह्नवम् अर्हति। तच्च न द्रव्यं, गुणकर्मणोः अपि आश्रितत्वात्। गन्धादयः अपि सदृशबोधगोचरीभवन्ति, भवन्ति च कर्मण्यपि कर्मान्तरसदृशबुद्धिबोध्यानि। अत एव न गुणत्वं, नापि कर्मत्वम्। अनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च न सामान्यम्। समवायस्तु सम्बन्धरूप इति न तत्र सादृश्यान्तर्भावः। विशेषाख्यं तु पदार्थं प्रमाणवादिनो नानुमन्यन्ते स हि पृथक्त्वादतिरिक्तो नानुमातुं शक्यते। पृथक्त्वं हि परमाणूनां स्थूलद्रव्यारम्भलक्षणकार्योन्नेयम्। तदतिरेकिणि तु विशेषे न किञ्चित्प्रमाणम्। न च परमाणुपृथक्त्वम् एव लिङ्गम्, नित्यत्वात् परमाणुपृथक्त्वस्य। कार्यं हि स्यात् कारणस्य लिङ्गं न च परमाण्वाश्रितं पृथक्त्वं कार्यम् इति प्रमेयपारायणे निर्णीतम्। अतः पदार्थान्तरमेवेदम् शक्तिवत् संख्यावच्चेति प्रमेयपारायणे अप्युक्तम्।[vii] इति।

अतः सादृश्यं न केवलमालङ्कारिकैः प्राभाकरैरप्यङ्गीकृतमिति तन्मतमाशङ्क्य पूर्वपक्षमतोपस्थापनं ग्रन्थकर्तुरिति व्याख्यानं **दिनकरीकृतो युक्तमेवेति मे मतिः।**

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वानुमाने दिनकरीप्रभामञ्जूषाणां समीक्षात्मकमध्ययनम् –

प्राभाकरमतानुसार पूर्वपक्षरूपेण सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमुपस्थाप्य तन्निराकृतिः कृता विश्वनाथेन मुक्तावल्याम्। तत्र सादृश्यस्य तदैव पदार्थान्तरत्वं यदि नैयायिकसम्मतसप्तपदार्थानन्तर्भूतत्वमिति ग्रन्थकृता षड्भावानन्तर्भूक्तत्वं सादृश्यस्य प्रख्यापनार्थमुक्तम् –

"एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थः, तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्ये अपि सत्त्वात्, यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः।"[viii] इति।

मूलवाक्यमिदं विश्वनाथस्य व्याख्यातुकामेन महादेवेन दिनकर्यामुक्तम् –

तद्धीति। तत् सादृश्यम्, हि हेतौ। सामान्ये अपीति। सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः। तेन सामान्यत्वे न व्यभिचारः। व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः।[ix] इति।

दिनकरीकारनये यस्मात् सादृश्यं षड्भावानन्तर्भूतं तथाभावानन्तर्भूतं च तस्मात् सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः तत्रानुमानं हि **सादृश्यं क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्तम्, षड्भावानन्तर्भूतत्वे सति अभावानन्तर्भूतत्वात्** इति। उक्तानुमानस्थहेतुघटकीभूतस्य सत्यन्तभागस्य पक्षे सादृश्ये असिद्धिवारकम् अनुमानं हि **सादृश्यं षड्भावानन्तर्भूतम् सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वात्, गगनाभाववदिति**। अस्य अनुमानस्य हेतौ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति भागस्यानुपदानात्सामान्यत्वे व्यभिचारः। सामान्यवृत्तित्वमात्रोक्तौ द्रव्यत्वादौ व्यभिचारः। अतो विशिष्टहेतुनैव सादृश्ये षड्भावातिरिक्तत्वं साध्यम्। ननु सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादिति विशिष्टहेतोः साध्याभाववति प्रमेयत्वे सत्त्वाद्व्यभिचारापत्तिः। अतो हेत्वंशे व्यतिरेकित्वे सति इति विशेषणं योज्यमिति महादेवाभिप्रायः। व्यतिरेकित्वं ह्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। तच्च प्रमेयत्वे नास्ति, प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिति भावः।

नृसिंहशास्त्रिणा नाङ्गीक्रियते दिनकरीमतम्। तन्नये सादृश्यं षड्भावानन्तर्भूतम् सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वात्, गगनाभाववदित्यनुमाने सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादिति हेतुर्न व्यभिचारदोषदुष्टः। तथाहि प्रमेयं हि प्रमाविषयः। तथा च प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वस्वरूपस्य विषयभेदात् भिन्नत्वाद् एकस्मिन् प्रमेयत्वे सामान्येतरवृत्तित्वसामान्यवृत्तित्वोभयवत्त्वात्मकहेतोरभावात्। तथाहि –

केचित्तु प्रमेयत्वे व्यभिचारवारणाय हेतौ व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणं देयममित्याहुः। तदसत्, प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वरूपस्य विषयभेदेन भिन्नतया निरुक्तोभयवत्त्वरूपहेतोरभावात्।[x] इति।

अन्यथापि दिनकरीमतचिखण्डिषया न्यगादि प्रभाकृता –

यदि विषयतासम्बन्धेन प्रमावत्त्वमेव प्रमेयत्वं, विषयतासम्बन्धेन सर्वत्र विद्यमानाया ईश्वरप्रमाव्यक्तेः निरुक्तवृत्तिताद्वयवत्त्वेन व्यभिचारस्तदवस्थ इत्युच्यते तदा व्यतिरेकित्वविशेषणदाने अपि समवेतत्वस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन समवायवत्त्वरूपस्य तादृशहेतुमत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्। यदि च प्रतियोगितायाः वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन समवायवत्त्वरूपसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तत्र व्यभिचारस्याप्रसक्तिरित्युच्यते तदा विषयताया अपि वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन प्रमावत्त्वरूपप्रमेययत्वासिद्ध्या तत्र व्यभिचाराभावेन हेतौ व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणदानवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्।[xi] इति।

उपसंहृतिः – अत्र प्रबन्धे सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वं मीमांसकसम्मतम् इति दिनकरीमतं यत् प्रभाकृता भ्रममूलकत्वेन तिरस्कृतं तत्सविशदं निरूप्य प्रभाकृन्मतमेव भ्रममूलकमिति सयुक्ति उद्धृतिपुरस्सरं प्रतिपादितम्। किञ्च, टीकाकारयोरनयोर्दिनकरीकारमतं श्रेय इति दर्शितम्। तथा च, सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वानुमाने दिनकरीप्रभामञ्जूषाणां समीक्षात्मकमध्ययनं विहितम् । तत्र **सादृश्यं क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्तम्, षड्भावानन्तर्भूतत्वे सति अभावानन्तर्भूतत्वात्** इत्यनुमानस्थहेतुघटकीभूतस्य सत्यन्तभागस्य पक्षे सादृश्ये असिद्धिवारकम् अनुमानं हि **सादृश्यं षड्भावानन्तर्भूतम् सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वात्, गगनाभाववदिति**। अस्य चानुमानस्य हेतौ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति भागस्यानुपदानात्सामान्यत्वे इत्यत्र प्रमेयान्तर्भावेण व्यभिचारमाशङ्क्य व्यतिरेकित्वे सति इति विशेषणं योज्यमिति महादेवाभिप्रायः। परं प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वस्वरूपस्य विषयभेदात् भिन्नत्वाद् एकस्मिन् प्रमेयत्वे सामान्येतरवृत्तित्वसामान्यवृत्तित्वोभयवत्त्वात्मकहेतोरभावान्न व्यभिचारसन्देहलेश इति प्रभाकृन्नय इति तन्मतं सयुक्ति प्रतिपादितम्। इत्थमन्येषु अपि विषयेषु दिनकरीप्रभामञ्जूषाणां मतवैमत्यं लभते। परं बन्धविस्तारभियात्र नोल्लिख्यते तदिति शिवम्।

सहायकग्रन्थाः

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। कारिकावली (प्रभा-मञ्जूषा-दिनकरीय-रामरुद्रीय-गङ्गारामीय-सहिता)। सम्पा. शङ्कररामशास्त्री, वाराणसी: चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, 2016 (पुनर्मुद्रणम्)।

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। कारिकावली (मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्रीसनाथिता) । सम्पा. आत्मारामशर्मा, वाराणसी: चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्-अफिस्, 2012.

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (दिनकरी-हिन्दीव्याख्यासमेता) । सम्पा. राजारामशुक्लः, शिमला: इन्डियान्-इन्स्टिटिउट्-अव्-आड्भान्स्ड्-स्टाडिज्, 2015 (प्रथम-प्रकाशः)।

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (मुक्तावलीसंग्रहसहिता) । सम्पा. पञ्चाननशास्त्री, कलिकाता: महाबोधि-बुक्-एजेन्सिः, 2016 (पुनर्मुद्रणम्)।

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली । सम्पा. श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः, वाराणसी: चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, 2014 (द्वितीयप्रकाशः)।

न्यायपञ्चाननः, विश्वनाथः। भाषापरिच्छेदः। सम्पा. आशुतोषन्यायाचार्य्यः, कलिकाता: विजयन, 1992.

शालिकनाथः, प्रकरणपञ्चिका । सम्पा. पी.टी.ए. सुब्रह्मण्य-शास्त्री, वनारसः काशी-हिन्दु-विश्वविद्यालयः, 1961.

तथ्यसूत्राणि

[i] न्यायकुसुमाञ्जलौ, द्वितीयाध्याये कारिका 3
[ii] न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां, कारिका 2
[iii] श्रीकृष्णवल्लभाचार्यसम्पादितायां न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां 24-26 पृष्ठे
[iv] पञ्चाननभट्टाचार्य्यशास्त्रिसम्पादिते भाषापरिच्छेदे 19-20 पृष्ठे
[v] श्रीशङ्कररामशास्त्रिसम्पादितायां कारिकावल्यां 54पृष्ठे
[vi] तत्रैव
[vii] सुब्रह्मणशास्त्रिसम्पादितायां प्रकरणपञ्चिकायां 266-268 पृष्ठे
[viii] पञ्चाननभट्टाचार्य्यशास्त्रिसम्पादिते भाषापरिच्छेदे 22-23पृष्ठे
[ix] श्रीशङ्कररामशास्त्रिसम्पादितायां कारिकावल्यां 58-59 पृष्ठे
[x] तत्रैव, 58 पृष्ठे
[xi] तत्रैव

****

17. व्युत्पत्तिवादानुसारेण लृडर्थविमर्शः

डॉ. सन्तु-सिंहः
सहायकाध्यापकः
संस्कृतविभागस्य, बाँकुड़ाविश्वविद्यालयस्य
Email : santusingha03@gmail.com
Contact : 6289677633

भट्टाचार्यैर्गदाधरैः प्रकृत्यर्थनिर्णायकः शक्तिवादः प्रत्ययार्थप्रतिपादकः व्युत्पत्तिवादश्च विरचितः। तत्र व्युत्पत्तिवादे सुपामर्थान् निरूप्य तिङामर्थास्तैः सविशदं व्याख्याताः। आचार्यैर्लडर्थं प्रतिपाद्य लृडर्थो न्यरूपि। ननु टकारानुबन्धानुसारं ङकारानुबन्धानुसारं च लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लोट्,लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ्, लृङ् इति क्रममुज्झित्वा भट्टाचार्याणां लट्, लृट्, लुट्, लुङ्, लङ्, लिङ्, लोट् इति क्रमाश्रयणम् अयुक्तम् इति चेदुच्यते यत्केवलातीतत्वस्य लुङर्थस्य निरूपणानन्तरम् अनद्यतनत्वसहितस्य लङर्थस्य निरूपणे, ततश्च परोक्षत्वसहितस्य तस्य लिडर्थस्य निरूपणे लाघवम्। तथा च लृडर्थस्य केवलानुगतत्वस्य निरूपणात्परम् अनद्यतनत्वसहितस्य लुडर्थस्य निरूपणे एव लाघवमिति विचार्य भट्टाचार्यैः लट्, लृट्, लुट् इत्यादिक्रम आश्रितः। अत्र प्रकृते प्रबन्धे भट्टाचार्याणां मतानुसारं लृडर्थं निरूप्य कस्तत्र विशेष इति सविशदं समीक्षितम्।

गदाधरनये लृट्प्रत्ययस्यार्थो हि भविष्यत्त्वम्। तथाहि भगवता पाणिनिना लृट् शेषे च इति लृड्विधायकं सूत्रं सूत्रितम्। भविष्यति गम्यादयः इत्यतो भविष्यतीति अनुवर्तमाने लृड्विधायकसूत्रेण भविष्यदर्थे हि लृड् विधीयते। तच्च भविष्यत्त्वं नाम अनागतत्वम्। ननु कस्तावद् भविष्यदर्थ इति जिज्ञासायामुक्तं गदाधरैः –

वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयी वर्तमानप्रागभावो वा लृट्प्रत्ययार्थः।[i] इति।

वर्तमानो यः प्रागभावः तत्प्रतियोगित्वम् अनागतत्वं भविष्यत्त्वं वा। यथा घटो भविष्यतीत्यत्र यो घटोत्पत्तिप्रागभावो वर्तमानः तत्प्रतियोगित्वं घटोत्पत्तावस्ति। अथवा प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयिवर्तमानप्रागभावत्वं भविष्यत्त्वम्। अत्र वर्तमानत्वं नाम शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणरूपम्। तथा च प्रागभावे वर्तमानत्वं च शब्द्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वम्। तेन पक्ष्यति इत्यत्र शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणरूपवर्तमानकालवृत्ति पाकानुकूलकृत्यभावीयप्रतियोगित्वं पाकानुकूलकृतावस्तीति प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशवर्तमानकालीनप्रागभावः पाकानुकूलकृतौ वर्तत इति लक्षणसमन्वयः।

उपर्युक्तयोः भविष्यदर्थपरिष्कारयोः प्रागभावघटितत्वात् प्रागभावानङ्गीकृतां मते अप्रसद्धिमाशङ्क्य तदघटिततया भविष्यत्स्वरूपं प्रपञ्चितम् –

प्रागभावानङ्गीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः[ii] इति।

वस्तुतस्तु दीधितिकृता सामान्यलक्षणप्रकरणे प्रागभावः खण्डितः। तथा चोक्तम् –

अथैवं जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः[iii] इति।

जातो घट इति प्रत्यक्षबलात् यथा घटः सिद्ध्यति तथैव उत्पन्नः घटध्वंसः इति प्रत्यक्षबलात् ध्वंसः सिद्ध्यति। परन्तु **इह इदानीं घटप्रागभावः** इति प्रत्यक्षाभावात् प्रागभावः प्रत्यक्षप्रमाणेन नैव सिद्ध्यति। तथाहि दिनकर्यां दीधितिकृन्नय एवम् उपस्थापितः –

केचित्तु जातो घट इत्यादिवत् उत्पन्नो घटध्वंसः इति प्रत्यक्षबलेन नाशः अतिरिच्यते, न तु प्रागभावः। इह इदानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात्।[iv] इति।

अतः दीधितिकृद्भिः वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वं नाङ्गीकृतम्। तथाहि सामान्यलक्षणाप्रकरणे दीधितौ उक्तम् – **भविष्यत्त्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्**[v] इति। अतो गदाधरेण प्रागभावानङ्गीकर्तृणां दीधितिपादानां मतानुसारं भविष्यत्स्वरूपं प्रतिपादितम्।

ननु पच्यमाने चैत्रे भाविकालावच्छिन्नप्रकृतपाकक्रियानुकूलां कृतिमादाय पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः। तुषविमोकरूपप्रथमक्रियाप्रभृति समाप्तिक्रियापर्यन्तकाले पचतीति व्यवहारः । पाकश्च तुषविमोकचुल्लीप्रज्वालनस्थाल्यधिरोहणाद्यनेकक्रियाकलापः । तत्र स्थाल्यधिरोहणानुकूलकृतिवर्तमानदशायां मण्डस्रावणाद्यनुकूलभाविकृतेः प्रागभावस्य सत्त्वात् पक्ष्यतीति प्रयोगः सम्भवति। न च धात्वर्थपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन भविष्यत्त्वमन्वेतीति पाकारम्भदशायां पाकमध्यकाले पाककृतिसामान्यान्तर्गतायां मध्यकालीनकृतौ वा अनागतत्वबाधेन पक्ष्यतीति प्रयोगावरणं सम्भवतीति वाच्यम्। तथा सति पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ पाकानुकूलकृतित्वाक्रान्तायां भविष्यत्त्वबाधात् पक्ष्यमाणे अपि चैत्रे अयं पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः, पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनानागतत्वस्य बाधात् । न च तत्तत्पाकानुकूकृतित्वावच्छेदेन भविष्यत्त्वान्वयान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्तत्पाकत्वेन पाकस्य पदादनुपस्थितेः । पदादनुपस्थितस्य शाब्दबोधे च न भानम् । नापि यत्किञ्चित्पाकानुकूलप्रथमकृतित्वावच्छेदेन अनागतत्वान्वयः, प्रथमत्वोपस्थापकपदाभावात् तत्तद्व्यक्तित्वमनन्तर्भाव्य यत्किञ्चित्त्वस्य दुर्वचत्वाच्चेति पाकारम्भदशायां पाकमध्यदशायां वा पचमाने पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिर्ध्रुवा भवतीति पूर्वपक्षिणामाक्षेपः।

अत्र भट्टाचार्यैः समाधिर्गदितो यत् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन अन्वयी वर्तमानप्रागभावः, वर्तमानकालध्वंसो वा लृडर्थ इत्यत्र वर्तमानत्वं नाम वर्तमानकालवृत्तित्वम्। वर्तमानकालवृत्तित्वं नाम शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वम्। अत्र च क्षणरूपः कालो बोध्यः। तेन

शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वम् भविष्यत्त्वम् इति पर्यवसितम्। तथा च शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिरूपवर्तमानप्रागभावस्य लृट्-प्रत्ययार्थत्वे स्वीकृते तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः बोध्य इति गदाधरसिद्धान्तः। तेन न पाकारम्भदशायां पाकमध्यदशायां वा पचमाने पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः। तथाहि स्वं वर्तमानप्रागभावः, स्वविशिष्टकालः वर्तमानप्रागभावविशिष्टकालो वर्तमानकालः, तद्वृत्तिकृतिजन्यपाकाननुकूला भविष्यत्कालीना कृतिस्तथा वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी। एवं स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेन भविष्यत्-कालिककृतौ वर्तमानप्रागभावस्यान्वयो बोध्यः।

तथा च पचमानकर्तृकपाकानुकूलोदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगितायाः सत्त्वेऽप्युक्तविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वं नास्ति, तादृशपाकानुकूलत्वस्यैव सत्त्वादिति नोक्तोदीच्यकृतावुक्तसम्बन्धेन वर्तमानप्रागभावस्यान्वयः सम्भवतीति न पचमाने उक्ता पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः। भविष्यत्पाककृतौ तु पचमानकर्तृकपाकाननुकूलत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं चास्ति। अत उक्तसम्बन्धेन वर्तमानप्रागभावस्य भविष्यत्पाककृतावन्वयः सम्भवति। अतो न पक्ष्यमाणे पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः।

वर्तमानकालध्वंसस्य शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणरूपवर्तमानकालवृत्तिध्वंसस्य लृडर्थत्वे स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन तस्य कृतावन्वयो बोध्य इति गादाधरसिद्धान्तः। अत्र स्वं वर्तमानकालध्वंसः, वर्तमानकालध्वंसपूर्वकालीनकृतिः वर्तमानकालीना कृतिः, तज्जन्यपाकाननुकूला भविष्यत्कालीना कृतिः तथा कालोपाधिवर्तमानकालध्वंसवृत्तिः। उक्तसम्बन्धेन भविष्यत्पाककृतौ वर्तमानकालध्वंसान्वयसम्भवान्न पक्ष्यमाणे पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः। पचमानकर्तृकपाकानुकूलोदीच्यकृतौ तु पचमानकर्तृकपाकाननुकूलत्वस्य सम्बन्धघटकस्यासत्त्वान्न तादृशकृतौ वर्तमानकालध्वंसरूपस्य भविष्यत्कालस्यान्वयः सम्भवति। तेन न पचमानेऽपि न पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः स्यात्। तथाहि गादाधरी गीरियम् –

अथ पचमानेऽप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागतत्वस्वीकारो न सम्भवति पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्बाधात् पक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्यति इति प्रयोगानुपपत्तेः।

तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासम्भवः तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थितेः।

नापि यत्किञ्चित्पाकानुकूलाद्यकृतित्वावच्छेदेन तदन्वय आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात्, तत्तद्व्यक्तिमनन्तर्भाव्य दुर्वचत्वाच्चेति चेन्न, प्रागभावस्य वर्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वम्, वर्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्ट-प्रतियोगितासम्बन्धेन, वर्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन कृत्यंशेऽन्वयोपगम उदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभावभावादेर्दर्शितविशिष्टसम्बन्धासत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहात्।[vi] इति।

निगमनम् - एवं सर्वैरेव भविष्यत्सामान्यं लृडर्थत्वेन स्वीकृतम्। परं तदर्थघटकीभूतभविष्यन्निरूपणावसरे **वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिकत्वं भविष्यत्त्वम्** इत्येवं शाब्दिकैः प्रागभावघटकं भविष्यल्लक्षणमकारि। भट्टाचार्यैर्यथा वैयाकरणमतं स्वीकृतं तथा प्रागभावानङ्गीकर्तृणां नयानुसारमपि भविष्यल्लक्षणं निरूपितम्। तथाहि वर्तमानप्रागभावो वा लृट्प्रत्ययार्थः। प्रागभावानङ्गीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः। इति। तत्र वर्तमानकालध्वंसे चाधेयतासम्बन्धेन कृतेरन्वयो बोध्यः। तत्र ध्वंसस्य जन्यत्वेन जन्यमात्रं कालोपाधिरिति नियमात् कालोपाधित्वम्। कालोपाधौ कालिकसम्बन्धेन समकालीनपदार्थानां वृत्तित्वनियमादनागतकृतिरपि वर्तमानकालध्वंसात्मककालोपाधौ तिष्ठेदित्याधेयतासम्बन्धेनान्वयस्तस्याः। एवं भट्टाचार्यमतमत्र **वैयाकरणमतपरिपूरकतया वर्तत** इत्यत्र गदाधरो विशिष्यते। विना गदाधरमतं लृडर्थविषयकं नूनं न्यूनतादोषपत्तिरिति तद्दूरीकरणार्थं गदाधरमतं सर्वैरङ्गीकार्यम् इति गदाधरमतं विजयतेतमाम् इति दिक्।

सहायकग्रन्थाः

१. कारिकावली प्रभा-मञ्जूषा-दिनकरी-रामरुद्री-गङ्गारामीव्याख्यासहिता, श्रीशङ्कररामशास्त्रि-सम्पादिता, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, नवदेहली, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, 2010.

२. व्युत्पत्तिवादः (सुनन्दाव्याख्यासहितः), ड.सच्चिदानन्दमिश्रसम्पादितः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, दिल्ली, 2001.

३. व्युत्पत्तिवादः (सादर्शः), हरेरामत्रिपाठि-सम्पादितः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2011.

४. व्युत्पत्तिवादः(गूढार्थतत्त्वालोकः), धर्मदत्तझासम्पादितः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वनारस, 1978.

५. व्युत्पत्तिवादः (कृष्णम्भट्टी-दीपिका-प्रकाश-शास्त्रार्थकलादिव्याख्यायुतः), अचिन्त्यदास-सम्पादितः, न्यू भारतीय वुक् कोर्पोरेशन्, दिल्ली, 2004.

६. सामान्यलक्षणाप्रकरणम्, केशवद्विवेदि-सम्पादितम्, श्रीदक्षिणामूर्तिमठः, वाराणसी, 2009 विक्रमाब्दः।

तथ्यसूत्राणि

[i] सादर्शे व्युत्पत्तिवादे 293 - पृष्ठाङ्के
[ii] तत्र, 294 - पृष्ठाङ्के
[iii] सामान्यलक्षणप्रकरणे 219-22 पृष्ठाङ्के
[iv] कारिकावल्यां 154-156 पृष्ठाङ्के
[v] सामान्यलक्षणाप्रकरणे 203 - पृष्ठाङ्के
[vi] सादर्शे व्युत्पत्तिवादे 294-296 पृष्ठाङ्के

18. लक्षणाया वृत्तित्वावृत्तित्वविमर्शः

प्रलय नन्दी
शोधच्छात्रः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोध-संस्था
बेलुडमठम्, हावडा, पश्चिमवङ्गः
Email: prolay.nandi.vedvid@gmail.com
Mob: 8609348552

निबन्धसंक्षेपः- वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां लक्षणानिरूपणावसरे नागेशाचार्यः शक्तावेव लक्षणामन्तर्भावयन् स्वमतसमर्थनाय "गङ्गायां मीनघोषौ" इति वाक्यमुदाहरति। वैयाकरणभूषणसारादिष्वपि लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वे गौरवं प्रदर्श्य शक्तावन्तर्भावः सिद्धान्तितः। परन्तु न्यायशास्त्रादिषु लक्षणाया वृत्तित्वं स्वीकृतं सप्रपञ्चं लक्षणास्वरूपञ्च प्रतिपादितम्। एवं लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वे सम्प्रदायेषु परस्परं विरोधः स्फुट एव। निबन्धेऽस्मिन् तत्तसम्प्रदायानुमतमतान्युपस्थाप्य कतमः पक्षः समाश्रयणीय इति युक्त्योपपाद्यते।

मूलशब्दाः – वृत्तिः, शक्तिः, अभिधा, लक्षणा, प्रतीतिः, शाब्दबोधः, कार्यकारणभावः।

उपोद्घातः - वाग्व्यवहारप्रक्रियायां प्रथमतस्तिस्रो वृत्तयः समुपलभ्यन्ते। अर्थप्रतिपादकः शब्दनिष्ठव्यापारो वृत्तिरित्युच्यते। तत्र सङ्केतापेक्षयार्थावगमनशक्तिरभिधेत्युच्यते, वृत्तिसामान्यस्य अभिधावृत्तेश्च शास्त्रेषु शक्तिरिति प्रयोगः प्रायिकः। मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षयार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणेत्युच्यते। अभिधेयादिव्यतिरिक्तार्थप्रतिपादनपरा व्यञ्जनावृत्तिः। तुरीया तात्पर्यवृत्तिरपि प्रधानतो भाट्टमीमांसकैः प्रतिपादिता, परन्तु तात्पर्यवृत्तिर्न शब्दशक्तिरपि तु वाक्यशक्तिरिति नेयं सर्वसम्प्रदायसमादृता। अभिधेयाभिधायिकाभिधा सर्वशास्त्रसम्मता, परन्तु लक्षणाव्यञ्जनयोर्विषये शास्त्रेषु वैचित्र्यं परिलक्ष्यते। लक्षणाविषयकवैचित्र्यमस्मदालोच्यविषयः। स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेति मीमांसकानुमतं लक्षणास्वरूपम्, तच्च न्यायशास्त्रादिविरुद्धम्। "शक्यसम्बन्धो लक्षणे"ति नैयायिकनिर्णीतं लक्षणालक्षणम्[1], तल्लक्षणं साहित्यसम्मतमपि[2], परन्तु साहित्यिकैः शक्यसम्बन्धात्मकलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकारोपरूप आशयः प्रकाशितः[3]। सोऽयमाशयो शब्दशास्त्रेऽपि समादृतः परन्तु लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वं निराकृत्य शक्तावेवास्या अन्तर्भावः सिद्धान्तित इति वैयाकरणानां विशेषः। लघुनिबन्धेऽस्मिन् भिन्नसम्प्रदायरीत्या लक्षणास्वरूपमुल्लिख्यास्या वृत्तित्वावृत्तित्वविषयको विचारः प्रस्तूयते।

लक्षणावृत्तिः- "गङ्गायां मीन" इत्युच्यमाने गङ्गापदाभिधेयभगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपशक्यार्थस्य मीनपदार्थेन वाधाभावात्तात्पर्योपपत्तेर्न यत्नान्तरापेक्षा। परन्तु शैत्यपावनत्वाद्यभीष्टधर्मप्रतीतये "गङ्गायां घोष" इति प्रयुज्यमाने आभीरपल्ल्यात्मकघोषपदार्थेन गङ्गापदाभिधेयभगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहात्मकशक्यार्थस्य बाधेन तात्पर्यानुपपत्तेर्यत्नान्तरापेक्षानुभवसिद्धा। तदेतद्यत्नान्तरं शास्त्रेषु लक्षणा, भक्तिः, अप्रसिद्धशक्तिरिति व्यवह्रियते। सम्प्रति नानामतानुगुणं लक्षणास्वरूपं प्रतिपाद्यते।

न्यायनयः- शक्यार्थसम्बन्धो लक्षणेति न्यायनये लक्षणास्वरूपम्। तदुच्यते विश्वनाथपञ्चाननाचार्यैः- "लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः[4]" इति। अत्र प्रथमांशो लक्षणास्वरूपपरः। शक्तिप्रतिपाद्यो वाच्यार्थापर्यायः शक्यार्थः, अस्य सम्बन्धो लक्षणेत्याशयः। शक्यसम्बन्धात्मकलक्षणायाः प्रवृत्तौ बीजञ्च तात्पर्यानुपपत्तिः। तात्पर्यं वक्तुरिच्छाविशेषः, अनुपपत्तिर्बाधः। एवञ्च तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्। "गङ्गायां घोष" इत्युच्यमाने वाक्यस्य श्रोतुः गङ्गाप्रवाहवृत्त्याभीरपल्लीति बोधो भवति। ततो वक्तुः तात्पर्यस्य बाधो भवति, गङ्गातटवृत्तिर्घोष इति तात्पर्येण वाक्यस्य प्रयुज्यमानत्वात्। एवञ्च तात्पर्यबाधरूपलक्षणाबीजस्य सत्त्वाद्बाधपरिहाराय गङ्गापदे शक्यसम्बन्धात्मकलक्षणाप्रवृत्तिः। शक्यो गङ्गाप्रवाहः, गङ्गातटरूपार्थेनास्य सामीप्यसम्बन्धः, सामीप्यसम्बन्धवशाच्च गङ्गातटरूपार्थप्रतीतिः। ततश्च गङ्गातटवृत्त्याभीरपल्लीति वक्तृतात्पर्यमुपपद्यत इति न्यायरीतिः। अत्र मते वृत्तिर्नाम अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः[5], सामीप्यादिसम्बन्धात्मिका लक्षणापि वृत्तिरेव। गदाधरभट्टाचार्येणाप्युक्तं शक्तिवादे- "सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिरि"ति[6]। एवञ्च शक्यसम्बन्ध एव लक्षणा, लक्षणापि काचिद्वृत्तिरिति न्यायनयः।

वेदान्तनिर्णयः- लक्षणा न पदमात्रवृत्तिः, वाक्यवृत्तिरपीति वेदान्ते विशेषः। लक्षणा शक्यसम्बन्धात्मिका, तात्पर्यानुपपत्तिश्च लक्षणाबीजमिति वेदान्तेऽपि सम्मतम्। परन्तु लक्षणाप्रतिपाद्यो यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपीति विशेषः। "गङ्गायां घोष" इत्यत्र गङ्गापदबोध्यः शक्यो गङ्गाप्रवाहः, शक्यसम्बन्धः सामीप्यं लक्षणा, अनया लक्षणया गङ्गाशब्दो गङ्गातटरूपार्थमुपस्थापयति ततस्तात्पर्योपपत्तिः। परन्तु न्यायादिदिशा "गभीरायां नद्यां घोष" इत्यादौ निर्वाहो

---

1 "लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः।" (दिनकरीरामरुद्रीसहिता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, कारिका-82)
2 "शक्यसम्बन्धो लक्षणा", (रसगङ्गाधरः, पृष्ठम्-145)
3 "सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम।", (साहित्यदर्पणः, पृष्ठम्–36)
4 दिनकरीरामरुद्रीसहिता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली(पृष्ठम्-285)
5 "अर्थस्मृत्यनुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः शक्तिः" (तर्कसंग्रहः, शब्दखण्डम्)
6 शक्तिवादः, पृष्ठम्-1

न सम्भवति। "गभीरायां नद्यां घोष" इत्यत्र गभीरपदाद्गभीरपदार्थस्य नदीपदान्नदीपदार्थस्योपस्थितिः। गभीरपदार्थस्य नदीपदार्थेन सहाभेदान्वयः, ततो गभीराभिन्ननदीति बोधः। अयम्बोधो "गभीरायां नद्यामि"ति पदसमुदायेन जायते, परन्तु अस्यार्थस्य घोषपदार्थेन सहान्वये तात्पर्यं नोपपद्यते। तात्पर्यानुपपत्तिश्च लक्षणाप्रवृत्तिः। अत्र शक्यार्थो गभीराभिन्ननदीति, तद्बोधको "गभीरायां नद्यामि"ति पदसमुदायः। लक्षणायाः पदमात्रवृत्तित्वे प्रकृतस्थले लक्षणाया अप्रवृत्तौ तात्पर्योपपत्त्यसम्भवः। अतः पदवत्पदसमुदायेऽपि लक्षणाङ्गीकर्तव्येत्याशयः। शक्यसम्बन्ध एव लक्षणा, शक्यपदेनात्र स्वशक्तिज्ञाप्यं विवक्षितम्। पदार्थो यथा शक्तिज्ञाप्यस्तथा पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थोऽपि शक्तिज्ञाप्य एव[7]। वाक्यमत्र पदसमुदायः, ततश्च गभीराभिन्ननदीरूपार्थः शक्य एव। स्वशक्यसम्बन्ध इति लक्षणायाः स्वरूपं फलितम्। स्वं "गभीरायां नद्यामि"ति पदसमुदायः, तद्बोध्यो गभीराभिन्ननदीरूपशक्यार्थः, अस्य तटेन सह सामीप्यसम्बन्धः। ततश्च स्वशक्यसामीप्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्त्या गभीराभिन्ननदीतटरूपलक्ष्यार्थस्योपस्थितौ गभीराभिन्ननदीतटवृत्तिर्घोष इति तात्पर्यमुपपद्यते। शाब्दबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धो वृत्तिरिति वेदान्तसम्मतं वृत्तिस्वरूपम्। एवञ्च लक्षणायाः सम्बन्धात्मकत्वं वृत्तित्वञ्च वेदान्तिभिः सिद्धान्तितम्।

मीमांसाशयः- लक्षणास्वरूपनिर्णये वेदान्तमीमांसयोः मतैक्यं परिलक्ष्यते। मीमांसका अपि पदवाक्ययोरुभयोरपि लक्षणावृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति। स्वशक्यसम्बन्ध इति वेदान्तोक्तं लक्षणास्वरूपम्, स्वज्ञाप्यसम्बन्ध इति मीमांसकानुमतं लक्षणास्वरूपम्। वाक्यार्थस्य शक्यत्वं शक्तिज्ञाप्यत्वं वा मीमांसकैर्नानुमन्यत इति विशेषः। पदार्थानां शक्यत्वात्पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थस्यापि शक्यत्वं वेदान्ते प्रतिपादितम्, तत्र वाक्ये साक्षात्शक्तिर्नाङ्गीकृता। एवं मीमांसकैरपि वाक्ये शक्तिर्नाङ्गीक्रियते, प्रत्येकं पदैः स्वपदार्थोपस्थितौ समभिव्याहारादेव परस्परसम्बन्धरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति तदाशयः। ततो वाक्यार्थो वाक्यज्ञाप्यो न तु वाक्यशक्य इति प्रतिपादनभेदादेव लक्षणास्वरूपगतो भेदोऽवबोध्यः। "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः", "स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यत"- इति शब्दार्थोपस्थितिनियमान्न हि वाक्ये वाक्यार्थोपस्थापिका शक्तिरिति मीमांसाहृदयम्। एवञ्च स्वज्ञाप्यसम्बन्ध इति प्रकृते लक्षणास्वरूपं फलितम्। स्वं वाक्यं "गभीरायां नद्यामि"ति पदसमुदायः, तद्बोध्यः गभीराभिन्ननदीरूपार्थः, अस्य तटेन सामीप्यसम्बन्धः। ततश्च स्वबोध्यसामीप्यसम्बन्धात्मकलक्षणावृत्त्या गभीराभिन्ननदीतटरूपलक्ष्यार्थोपस्थितौ गभीराभिन्ननदीतटवृत्तिर्घोष इति वाक्यसन्दर्भे मीमांसानुमतो लक्षणालक्षणसमन्वयो बोध्यः। एवं स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणा, सा चाभिधावद्वृत्तिरपीति मीमांसासम्मतिः।

साहित्यसमयः- जगन्नाथाचार्यो रसगङ्गाधरे लक्षणास्वरूपं प्रतिपादयति- "शक्यसम्बन्धो लक्षणे"[8]ति। न्यायशास्त्रादिनिरूपितं लक्षणास्वरूपमेवात्र स्वीकृतम्, परन्तु लक्षणास्वरूपाशयप्रतिपत्तिस्तथा लक्ष्यार्थोपस्थितिक्रमनिर्णयोऽत्र विशेषः। आचार्यो मम्मटः काव्यप्रकाशे लक्षणां निरूपयति-

"मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।[9]" इति।

मुख्यार्थस्य बाधे, मुख्यार्थस्य योगे च रूढितः प्रयोजनाद्वा यया वृत्त्या मुख्यभिन्नोऽन्योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा वृत्तिः लक्षणेति कारिकाशयः। अभिधया प्रतिपाद्यमानानां मुख्यार्थानां परस्परमन्वयेन तात्पर्यवृत्त्याखण्डवाक्यार्थोपस्थित्यभावे मुख्यार्थबाधः, तदैव लक्षणायाः प्रवृत्तिः। लक्षणाप्रवृत्तौ रूढिरथवा प्रयोजनं कारणं भवति। किञ्च लक्षणया प्रतिपाद्यमानो यो मुख्यभिन्नार्थस्तेन लक्षणीयार्थेन मुख्यार्थस्य साक्षात् सम्बन्धो दृश्यते। एवञ्च- मुख्यार्थबाधः, लक्षणीयार्थेन मुख्यार्थस्य साक्षात्सम्बन्धस्तथा रूढिप्रयोजनान्यतरदिति लक्षणास्थले हेतुत्रयं दृश्यते। अत्र मुख्यार्थबाधमुख्यार्थयोगयोर्दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वं, रूढिप्रयोजनयोस्तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेव कारणत्वमिति विशेषः। "गङ्गायां घोष" इत्यत्र लक्षणया गङ्गातीररूपलक्ष्यार्थस्य प्रतीतौ गङ्गाप्रवाहे आभीरपल्ल्यवस्थानासम्भवाद् मुख्यार्थबाधः, गङ्गाप्रवाहरूपमुख्यार्थगतशैत्यपावनत्वादिधर्माणां गङ्गातीररूपलक्ष्यार्थे प्रतीतिरूपप्रयोजनं तथा गङ्गातीरात्मकलक्षणीयार्थेन प्रवाहात्मकमुख्यार्थस्य सामीप्यात्मकसाक्षात्सम्बन्ध इत्यंशत्रयं समुपलभ्यते। अत्र लक्षणीयार्थो मुख्यार्थसम्बन्ध्यपि मुख्यार्थभिन्न एव भवति। लक्षणावृत्त्या रूढिप्रयोजनान्यतरानुगुणं मुख्यार्थभिन्नार्थः समुपस्थाप्यते, ततश्चोपस्थितानामर्थानां परस्परमन्वये शाब्दबोधो जायत इति भावः। अथ मुख्यार्थबाधे सति लक्षणा, अर्थाद् मुख्यार्थानामुपस्थित्यनन्तरमेव लक्षणाप्रवृत्तिः सम्भवति। अतो लक्षणावृत्तेः पूर्वमवश्यमेवाभिधायाः प्रवृत्तिर्भवति, अत एव "अभिधापुच्छभूता लक्षणा" इति विद्वांसोऽभिवदन्ति। अत्र मतेऽपि वृत्तिः पदपदार्थसम्बन्धरूपा एव। ततः शक्यार्थसम्बन्धो लक्षणेति सम्बन्धात्मकत्वाल्लक्षणापि वृत्तिरिति साहित्यसमयः।

शाब्दिकाशयः-लक्षणास्वरूपविषये वैयाकरणनिकाये नैके विशेषाः परिलक्ष्यन्ते। शाब्दिकैर्लक्षणाया वृत्तित्वाभावः सिद्धान्तितः। तत्र प्राचीनवैयाकरणा लक्षणायाः साक्षादभावमेव प्रतिपादयन्ति। शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण यथा मुख्यार्थस्योपपत्तिर्जायते तथा लक्ष्यार्थोऽपि उपपद्यते। अतो लक्ष्यार्थप्रतीतये पृथक् लक्षणावृत्त्याः स्वीकारोऽनावश्यक इति प्राचीनाशयः। जलप्रवाहरूपार्थप्रतीतये यथा गङ्गापदप्रयागात्मको वृद्धव्यवहारो दृश्यते तथा गङ्गातीररूपार्थप्रतीतयेऽपि वृद्धैर्गङ्गापदं प्रयुज्यत एव। अतः शक्यलक्ष्ययोरुभयोरप्यर्थयोः गङ्गापदप्रयोगसम्भवात् जलप्रवाहरूपशक्यार्थ इव तीररूपलक्ष्यार्थेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिः सिध्यति। एवञ्च शक्त्यैव मुख्यार्थवत् लक्ष्यार्थोऽपि बुध्यत इत्यतो लक्ष्यार्थोपपत्तये पृथक् लक्षणावृत्त्याः स्वीकारो न युक्तः। अपि च, लक्षणाया अनङ्गीकारे लाघवमपि। घटपदशक्तिमजानतः प्रत्यक्षेणापि घटरूपार्थावबोधाभावात् शाब्दबोधं प्रति

[7] मणिप्रभाशिखामणिसहिता वेदान्तपरिभाषा, पृष्ठम्-286

[8] रसगङ्गाधरः, पृष्ठम्-145

[9] काव्यप्रकाशः, कारिका-9

वृत्तिज्ञानाधीनपदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम्। एवञ्च मुख्यार्थघटितशाब्दबोधं प्रति शक्तिज्ञानाधीनपदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम्, लक्ष्यार्थघटितशाब्दबोधं प्रति लक्षणाधीनपदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणमिति पदजन्यपदार्थोपस्थितौ कार्यकारणभावद्वयं स्वीकार्यम्। लक्षणाभावे तु शक्तिज्ञानाधीनपदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपेण एकेनैव कारणेन शक्यलक्ष्योभयबोधोपपत्तेः कार्यकारणभाव एक एवेति लाघवम्। किञ्च कार्यकारणभावद्वयकल्पने व्यभिचारस्तथा अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गोऽपि। अतो लाघवाद् अदुष्टत्वाच्च लक्षणाभावपक्ष एव स्वीकर्तव्य इति लक्षणावृत्तेरभाव एव प्राचीनवैयाकरणैः सिद्धान्तितः। शाब्दबोधजनकज्ञानविषयपदपदार्थसम्बन्धत्वं वृत्तित्वमिति वृत्तिस्वरूपं प्राचीनैरपि स्वीकृतम्, परन्तु अत्र मते लक्षणैव न स्वीक्रियत इति न कापि लक्षणा नापि तस्या वृत्तित्वमिति प्राचीनवैयाकरणानामाशयः।

नव्यवैयाकरणानां मते लक्षणाया अस्तित्वमस्ति परन्तु वृत्तित्वं नास्तीति विशेषः। "सर्वे सर्वार्थवाचकाः" इति वचनात् शक्त्यैव शक्यलक्ष्योभयबोधापत्तेः लक्षणोच्छेदे इष्टापत्तिरिति प्राचीनैः समाहितम्। परन्तु –"योगिनां सर्वार्थवाचकत्वज्ञाने सत्यप्यस्मदादीनां तदभावात्[10]" व्यवहारेषु सङ्केतितान्यस्यार्थस्य बोधार्थं विलक्षणा वृत्तिः काचिदावश्यकीति नव्यवैयाकरणानां मतम्। अतो लक्षणेति अप्रसिद्धशक्तिविशेषः स्वीकृतः। शक्त्या मुख्यार्थोपस्थितिः ततः अन्वयसिद्धौ शाब्दबोध इति साधारणतः क्रमः। तत्र मुख्यार्थोपस्थित्यनन्तरम् अन्वयानुपपत्तौ मुख्यार्थस्य यः सम्बन्धस्तद्विषयकज्ञानेनोद्बुद्धो यः संस्कारविशेषस्ततो जायमाने बोधे लक्षणेति व्यवह्रियते। अन्वयानुपपत्तिर्वस्तुतः अन्वये सत्येव ज्ञायते, अतस्तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वं न तु अन्वयानुपपत्तेः[11] इति अन्यत्रापि प्रतिपाद्यते। अथ नव्यमते लक्षणेति शक्तिविशेषः स्वीक्रियत इत्येतावता समायातम्, परन्तु अयं शक्तिविशेषः अप्रसिद्ध इति विशेषः। शाब्दबोधजनकज्ञानविषयपदपदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वेन प्रसिद्धिः, नव्यमते तु शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा[12]। आरोपश्च न सम्बन्ध इति कृत्वा लक्षणाया वृत्तित्वमत्र निराकृतम्। एवञ्च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ गङ्गापदशक्यार्थो गङ्गाप्रवाहः, शक्यतावच्छेदकस्य प्रवाहत्वस्य गङ्गातीरे आरोपः क्रियते तदनु व्यञ्जनया गङ्गाप्रवाहगतशैत्यपावनत्वादिधर्मा अपि तीरे प्रतीयन्त इति नव्यानामाशयः। एवञ्च शक्यार्थेनैव शब्दस्य सम्बन्धो भवति, क्वचिद् निमित्तात् तात्पर्यं भिद्यते। अत उक्तं वाक्यपदीये – "अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः[13]।।" इति। अपि च लक्षणायाः शक्यतावच्छेकारोपात्मकत्वादेव "गङ्गायां मीनघोषौ" इत्यादौ द्वन्द्वसमास उपपद्यते। समुदायार्थस्य एकधर्मावच्छिन्नेनान्वये सत्येव द्वन्द्वः सिध्यति, ततः प्रकृते गङ्गातीरेऽपि प्रवाहत्वस्यारोपेण प्रवाहत्वैकधर्मावच्छिन्नेन गङ्गाप्रवाहेण मीनघोषसमुदायस्यान्वयाद् द्वन्द्वः सिध्यति। लक्षणाया आरोपरूपत्वेन स्वीकाराभावे तु प्रवाहत्वं तीरत्वमिति धर्मद्वयावच्छिन्नो गङ्गापदार्थ इति कृत्वा द्वन्द्वो नोपपद्येत इति भावः। किञ्च, लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वे मीनांशेऽभिधाया घोषांशे लक्षणाया इति वृत्तिद्वयस्य युगपदप्रवृत्तेः शाब्दबोधोऽपि न सम्भवेदिति बोध्यम्। अतो लक्षणेति कश्चिदप्रसिद्धशक्तिविशेषोऽस्ति परन्त्वस्या वृत्तित्वं नास्तीति नव्यवैयाकरणैः सिद्धान्तितम्।

विमर्शः- एतावता भिन्नानां सम्प्रदायानां मतानुसारं लक्षणायाः स्वरूपं तथा लक्षणाया वृत्तित्वं स्वीकृतं न वेति विषये आलोचनं प्रस्तुतम्। सम्प्रति तत्तन्मतदिशा लक्षणाया वृत्तित्वावृत्तित्वविषये विचारः प्रस्तूयते -

i. लक्षणायाः शक्तावन्तर्भावे सति शक्त्या पदार्थोपस्थितिः शक्यार्थबोधे कारणमित्यवेवम् एकमेव कार्यकारणभावेन शक्यलक्ष्योरुभयोरपि निर्वाहसम्भवः। लक्षणायाः पनुः पृथग्वृत्तित्वे तु लक्षणया पदजन्यपदार्थोपस्थितिः लक्ष्यार्थबोधे कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य कल्पने गौरवमिति प्रतिपादितम्। परन्तु शक्यार्थप्रतीतौ पदप्रयोगानन्तरं यथा झटित्येवार्थबोधः शाब्दबोधश्च जायते, न तथा लक्ष्यार्थविषये दृश्यते। अत्र प्रथमस्तरे शक्यार्थस्य प्रतीतिः ततो मुख्यार्थबाधो तदनन्तरं लक्ष्यार्थप्रतीतिरिति मुख्यार्थबाधपुरःसरं शाब्दबोधो भवति। अपि च लक्ष्यार्थप्रतीतौ मुख्यार्थबाधः सर्वत्रैव दृश्यते, तस्मात् लक्षणास्थले तात्पर्याद्यनुपपत्तिप्रतिसन्धानपुरःसरं विलम्बेन बोधो भवति। कार्यकारणभावस्यैकत्वे शक्यलक्ष्ययोरुभयोर्विषये समाना पदार्थोपस्थितिप्रक्रिया उचिता, परन्तु लक्ष्यार्थविषये वैशिष्ट्यदर्शनात् अस्त्येव वैलक्षण्यम्। अतः अवश्यमेव पृथक्कार्यकारणभावः स्वीकर्तव्यः। उभयपक्षे साम्याच्च अस्तु लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वमपि।

ii. शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति यद्यप्युच्यते, वस्तुतो शक्यतावच्छेदकारोपः शक्यसम्बन्धस्यैव फलमिति न्यायादिमतेऽपि न वैलक्षण्यम्। शक्यार्थेन सह सम्बन्धसत्त्व एव तीराद्यर्थे शक्यतावच्छेदकस्य आरोपः सम्भवति। "सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम"[14] इति व्याख्यया विश्वनाथाचार्य एतदेव सङ्केतयति। अपि च, अभिधा वाच्यवाचकसम्बन्धः, अस्य फलं सङ्केतितार्थबोधः; लक्षणा शक्यसम्बन्धः अस्य फलं लक्ष्यार्थबोधः – इत्येव युक्ततरम्। तथा सति व्यवस्थापि सम्यक् निर्वोढुं शक्यते।

iii. "गङ्गायां मीनघोषौ" - अत्र प्रकरणम् अन्वेषणीयम्। शङ्कामात्रोपस्थापनाय एवं प्रयोगो नोचितः। सर्वमेव वाक्यं सप्रकरणं भवति, जगति प्रकरणं विना किमपि वाक्यं न प्रवर्तते। "गङ्गायां घोषः" इत्यादि वाक्यमपि सप्रकरणमस्ति। किञ्चित्तत्र प्रकरणमस्ति, तादृशवाक्यप्रवृत्तौ। एवमालोच्यमाने "गङ्गायां मीनघोषौ" इत्यत्र किं प्रकरणमिति आदौ चिन्तनीयम्। यतो हि "गङ्गायां घोषः" इति वाक्ये वक्तुः मुख्यार्थबाधो भवत्विति विवक्षा स्पष्टतयास्ति, यतो ह्यत्र घोषस्य माहात्म्यं प्रकटनीयमस्ति, तद्दिशा एतादृशं वाक्यं वक्त्रा प्रयुक्तमस्ति। किन्तु प्रकरणं यदा भिन्नं भवति तदा कदाचित् मुख्यार्थबाधो न

---

10 वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, पृष्ठम्-199

11 "वस्तुतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजम्", वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, पृष्ठम्-191

12 "परे तु आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्त्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः", वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, पृष्ठम्-217

13 वाक्यपदीयम्, द्वितीयकाण्डम्, कारिका-255

14 साहित्यदर्पणः, पृष्ठम्-36

भवति। यथा - महान् जलप्रवाहो वर्तते, येन पूर्णो ग्राम एव आप्लुतो जातोऽस्ति, जले ग्रामो मज्जन्नस्ति। तत्काले "गङ्गायां घोषः" इति वाक्यप्रयोगस्य मुख्यार्थबाधविवक्षा अवश्यमेव न भवति। एवं वक्तुर्विवक्षानुसारेण मुख्यार्थबाधादि भवति। अतो "गङ्गायां मीनघोषौ स्तः" इति वक्तुकामस्य कोऽभिप्राय इत्यन्तं प्रश्नार्हं भवति। यादृशं वाक्यं लोके वक्तुमेव न शक्यमस्ति तादृशं वाक्यं स्वीकृत्य आलोच्यमाने किमपि न लभ्यते। तस्मात् - "गङ्गायां मीनघोषौ" इति वक्तुराशयः प्रथमं स्पष्टीकरणीयः अस्ति, तत एव अत्रायमभिप्रायः, लक्षणा च प्रवर्तते अथवा न प्रवर्तते इत्यादि विभागेन वक्तुं शक्यते। बौद्धिकस्तरे यत्किञ्चित् स्फुरति ततः यः कश्चनार्थश्च परिकल्पयितुं शक्यः। परन्तु स एवार्थः प्रायोगिकस्तरे सम्भवति न वेति तु चिन्तनीयम्। व्यञ्जनावृत्तावपि "गतोऽस्तमर्कः" इत्यादिकं यद्वाक्यं तत्र "अयं व्यङ्ग्यार्थः" इति वक्तुं प्रकरणादिकमावश्यकमस्ति। प्रकरणं किञ्चिद्भवति, वस्तुतः सूर्योऽस्तं गच्छन्नेव तिष्ठति, कश्चिज्जनः कञ्चिज्जनं प्रति कथयति - "पश्यतु सूर्योऽस्तं गत" इति, तत्र अन्यार्थविवक्षैव नास्तीति कृत्वा, प्रकरणबलाद् अन्योऽर्थः विवक्षितो नास्तीति स्पष्टमनुभूयते। तस्मादत्र व्यङ्ग्यार्थोऽपि कश्चिन्न स्फुरति। एवं प्रकरणं वाक्यस्य अत्यन्तं प्रधानं नियामकं भवति, तेन लक्षणास्मिन् प्रकृतवाक्ये ग्राह्याथवा अग्राह्येति वयं प्रकरणेनैव निश्चयं प्राप्नुमः।

iv. "गौतमोऽप्याह – सहचरण – स्थान – तादर्थ्य – वृत्तमान – धारण – सामीप्य - योगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मण-बालकटराजसक्तुचन्दन-गङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः"[15] इति वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां प्रतिपादितम्। अत्र अतद्भावेऽपि इत्यस्य तच्छब्दाशक्यत्वेऽपि इत्याशयः। तदुपचारः इत्यस्य तच्छब्दव्यवहारः इत्यर्थः, तच्छब्दशक्यत्वस्योपचार आरोपो वेति आशयः। एवं प्रतिपाद्य, गौतमाचार्येणापि लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकारोपत्वस्वरूपत्वं स्वीकृतमिति शाब्दिकाः प्रतिपादयन्ति। एवम् "अत एव "पुंयोगादाख्यायाम्"(४/१/४८) इति सूत्रे भाष्ये गोपीत्यादौ गोपसम्बन्धिस्त्रीत्वेन लक्षणायां "तस्येदम्"(४/३/१२०) इति शास्त्रेण तादृशेऽर्थेऽण्प्रत्ययान्तस्यैव तादृशवाक्यस्यैव वा साधुत्वनियमादसाधुत्वापत्तिं दूषणमभिधाय "नावश्यमयमेवाभिसम्बन्धो भवति तस्येदमिति, किन्तु तन्मूलकः सोऽयमित्यप्यभिसम्बन्धोऽस्ति" इत्युक्त्वा "चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद्भवति तादर्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात्, मञ्चा हसन्ति, सिंहो माणवकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशय" इत्युक्तम्"[16] (२१७) इत्येवं भाष्यकारवचनमपि तत्र उद्धृतम्। तद्रीत्या च लक्षणायाः शक्यतावच्छदकारोपत्वेनैव बोधो भवतीति व्याख्यातम्। परन्तु गौतमाचार्याणां भाष्यकाराणाञ्च वचनस्य शक्यसम्बन्धस्य फलं शक्यतावच्छेदकारोप इत्यर्थे एव तात्पर्यमित्यपि व्याख्यतुं शक्यते। अतः शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा, अस्या न पृथग्वृत्तित्वमिति विषये आप्तवचनमपि किञ्चित् प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुं न शक्यते।

v. पदतदर्थयोः सम्बन्ध एव शक्तिः वृत्तिरिति वा सर्वैरेव दार्शनिकैः स्वीकृतम्। शाब्दिकदिशा लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकारोपत्वात्मकत्वस्वीकारे तु लक्षणायाः शक्तित्वेन व्यवहारो न सम्भवति, लक्ष्यस्थले शक्यतावच्छेदकस्य आरोपात्, आरोपस्य असम्बन्धात्मकत्वात्, असम्बन्धस्य च अशक्तित्वात्। परन्तु लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वं प्रसिद्धम्। अतः लक्ष्यार्थप्रतीतौ शक्यतावच्छेदकारोपस्य स्वीकारे न दोषः किन्तु लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकारोपत्वमेव स्वरूपमिति स्वीकारे लोकव्यवहारविरोध इति बोध्यम्।

vi. वस्तुतः सम्बन्धे शक्तिरिति रूढिः, अतो लक्षणायाः सम्बन्धात्मकत्वं ततः पृथक् वृत्तित्वं शक्तित्वं वा - इति प्रतिपादने एव न कापि हानिः।

vii. अपि च - वाच्यार्थः, लक्ष्यार्थो व्यङ्ग्यार्थ इति भेदेऽपि अर्थ एक एव, तत्र उपाधिभेदात् वाच्यत्वादिभिः व्यवहारो भवति। एकैकस्य चार्थस्य भिन्नं वैशिष्ट्यं भवति, तन्मध्ये तत्तदर्थप्रतिपादकशक्तीनां स्वीकारः। अतो वाच्यर्थविषये यथा पृथग्वृत्तिः अभिधा, व्यङ्ग्यार्थविषये यथा व्यञ्जना पृथग्वृत्तिः तथैव लक्ष्यार्थविषयेऽपि लक्षणारूपपृथग्वृत्तेः स्वीकार एव युक्ततर इति तत्त्वममिति शम्।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, (प्रथमो भागः), आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1990 ।
2. साहित्यदर्पणः लक्ष्मीटीकोपेता, आचार्यः कृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं-2075।
3. शक्तिवादः, आचार्य दामोदरशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, वाराणसी, 1986 ।
4. मीमांसान्यायप्रकाशः, अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्री, भाण्डारकर ओरियन्टल् रिसर्च सेन्टर, पूना, 1937 ।
5. शब्दशक्तिप्रकाशिका, प० ढुण्ढिराजशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, वाराणसी, 1991 ।
6. ध्वन्यालोकः, पण्डितपट्टाभिरामशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, वाराणसी, 1940 ।
7. भूषणसारतत्त्वप्रकाशिका, आचर्यः कं. वे. रामकृष्णमाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यपीठम्, तिरुपतिः, 2010 ।
8. रसगङ्गाधरः (प्रथमो भागः), प० केदारनाथ ओझाः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1981 ।
9. वैयाकरणभूषणसारः, प्रो. आद्याप्रसादमिश्रः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 2016 ।

****

[15] वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा (प्रथमो भागः), पृष्ठम् - 228
[16] वैयाकरमसिद्धान्तलघुमञ्जूषा (प्रथमो भागः), पृष्ठम् - 217

19. स्तोत्रलक्षणम्, वेदान्तदेशिककृतदशावतारस्तोत्रञ्च भगवद्भक्तानामवतारोद्देश्यम्

Dr. B. Keshavaprapanna pandey

Assistant Professor, Dept of Sanskrit

Dwaraka Doss Goverdhan Doss Vaishnav college

Arumbakkam, Chennai – 106

Email- keshavaprapanna@gmail.com

Phone no - 8124970316

श्रियःपतिरवाप्तसमस्तकामः समस्तकल्याणगुणगणः जगज्जन्मादिकारणं परात्परः परमपुरुषः परब्रह्माभिधानः परमं पदमधितिष्ठन् चेतनोज्जिजीविषया सिसृक्षुस्तान् करणकलेबरैः संयोज्य विधिनिषेधपराणि शास्त्राणि तदुपदेष्टारमाचार्यं च प्रदाय शरणापन्नजीवेषु विद्यमानातिशयप्रीत्या श्रुत्यादिज्ञानमुपदिशति ।

तथापि स्वेच्छाप्रवृत्तिमतो विरुद्धानुष्ठानपरांश्च चेतनान् स्वधर्मे प्रवर्तयितुकामो भगवान् नरो नारायणश्च भूत्वा भूमावतीर्य शिष्याचार्यधर्मान् स्वयमनुष्ठाय प्रादर्शयत् । पुनश्च नैकधावततार तानेतान् सत्पथे प्रवर्तयितुं पौनःपुन्येन । तत्रापि असाधारणैः धर्मैरस्य परत्वं विज्ञाय अभाग्याश्चेतनाः सुदूरङ्गताः । ततश्च मनुष्यसजातीयोऽजनि रामकृष्णादिरूपेण । तत्रापि ते मनुष्यास्तं भगवन्तं नैवागणवन्, यतोऽसौ अतिमानुषैः समुद्रादिभिः व्यापारैः निहीनैरपि कपिस्नेहादिभिः कदाचित् स्वस्य परत्वं अन्यदावरत्वञ्च प्रकटीचकार । एवं सर्वथैव भगवत्प्रवृत्तिप्रतिकूलवृत्तान् चेतनान् पुनरुद्धर्तुकामः स भगवान् सुसूक्ष्मं विचिन्त्य नित्यधाम्नि विद्यमानान् कांश्चन नित्यचेतनान् विशेषतोऽभिवीक्ष्य, तानिमान् संसारिमध्ये प्रवेश्य, वश्यैरेव गजैः मत्तमतङ्गजान् इव एभिः महात्मभिरेव एतान् संसारविषयमग्नान् स्वायत्तीकर्तुं प्रायतत ।

ते तु भगवतो निर्हेतुककृपया सन्तीर्णतन्मायाः साक्षात्कृतयथावस्थित- तत्त्वहितपुरुषार्थज्ञानाः भगवत्पारतन्त्र्यकाष्ठानिष्ठाःनित्यानन्दानुभवयोग्यानपि संसारेषु नितरां क्लिश्यमानचेतनानुद्वीक्ष्य सुपथा प्रवर्त्य ननन्द भगवान्तं नन्दयन्ति नितराम् । एवं **'स्वासाध्ये कर्मणि सिद्धहस्ता इमे'**[1] इति किल भगवान् एतेषु आचार्यवरेषु विशेषतोऽनुरक्तो भवति । तेषु शठकोपादिद्वादशसूरयः, भगवद्रामानुजवेदान्तदेशिकप्रभृतय आचार्याः, भक्तिसिद्धान्तप्रवर्तकाः जयदेवादयो भगवद्भक्ताः प्रसिद्धा भवन्ति । प्रकृते तु आचार्यवेदान्तदेशिकैरनुगृहीतं दशावतारवैलक्षण्यं पश्यामः ।

स्तोत्रकाव्यस्य श्रेष्ठता-

सर्वास्वपि भाषासु स्तोत्रसाहित्यस्य त्वप्रतिमं किञ्चन स्थानं भवत्येव तत्रापि संस्कृतस्तोत्रसाहित्यस्य तु वैशिष्ट्यं वाचामगोचरम् । स्तोत्रकाव्येषु कवयो भक्तिभावेन भगवन्महिमवर्णनपुरस्सरं हृद्गतकोमलभावानां हृदयस्पर्शवर्णनम्, अभ्यर्थनां, शरणागतिं वा कृत्वा तं सन्तोषयन्ति स्वकीयया चामत्कारिण्यया वाण्या। तादृशेषु स्तोत्रेषु प्रायशः करुणशान्तरस एव प्राधान्येन दरीदृश्यते। तत्र स्तोत्राणि प्रायः भगवद्गुणानाश्रित्यैव भवन्ति अतस्तत्र करुणारसनिष्यन्दोऽधिकतया प्रकाशते । तत्र **"गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्"**[2] इति स्तोत्रस्य लक्षणम् प्रोक्तम्। स्तोत्रं नाम गुणकीर्तनेन वर्ण्यस्य मनस आह्लादकरत्वम्। कस्यचित् स्थितस्य गुणस्य वर्णनम्, अपि च नैष्ठ्येण अविद्यमानस्य गुणस्य कीर्तनमपि स्तोत्रमिति वदन्ति केचित् परं भगवद्विषये नैवोपपद्यते हि तत् तस्य गुणाकरत्वात् । स्तोत्रसाहित्यं तु वेदादेव प्रारभ्यते। स्तोत्राणि पुरणेतिहासेषु बहूपलभ्यन्ते। अपि च काव्यनाटकेष्वपि स्तुतिपरकाः श्लोकाः स्तोत्राणि च उपलभ्यन्ते। अतः प्रायः काव्यनाटकेषु मङ्गलाचरणानि स्तुत्या एव प्रारभ्यन्ते आशीर्नमस्क्रियारूपेण ।

स्तोत्रलक्षणम् -

तत्र **स्तोत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः स्तूयते** इति स्तोत्रम्। अस्य स्तवः, स्तोत्रम्, नुति इत्यादयः पर्यायशब्दाः भवन्ति । स्तुधातोः स्तुति इत्यर्थः। तथा स्तुधातोः ष्ट्रन् इति प्रत्यये कृते 'स्तोत्रम्' इति कश्चन शब्दः निष्पन्नो भवति। अपि च अमरकोशानुसारं स्तुधातोः अप् प्रत्ययस्य योगे स्तव इति अर्थः अपि च स्तु धातोः क्तिन् प्रत्यये जाते स्तुतिः इत्येतादृशाः पर्यायशब्दाः जायन्ते नाम ।

वेदन्तदेशिकवैभवम् –

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि[3] ॥

1269 तमे वर्षेऽवतीर्णानां श्रीसम्प्रदाये प्रतिष्ठितवैष्णवाचार्यत्वेन ख्यातानां श्रीमद्वेदान्तदेशिकानां वैष्णवसंप्रदायपरकानि विरचितानि शतशः स्तोत्राणि श्रीसंप्रदाये महद्विशेषस्थानमावहन्ति । तत्र श्रीमद्वेदान्तदेशिकानां भगवत्स्तोत्राणि बहुषु प्रकारेषु रचितानि दृश्यन्ते । एतेषामाचार्यवर्याणां स्तोत्राणि प्रायशः

[1] गुरुपरम्परा.प्र पृ –सं -32
[2] वि.स.ना.व्याख्याने पृ.सं 55
[3] देशिक.स्तो.मा. 1

भक्तिपराणि अथवा श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तवर्णनपरकानि वा सन्ति । यथा श्रीरङ्गादिव्यक्षेत्रेषु अर्चारूपिणो भगवतः श्रीमन्नाराणस्य दिव्यस्वरूपमङ्गलविग्रहध्यानपराणि तत्क्षेत्रमाहात्म्यवर्णनपराणि श्रीरामकृष्णाद्यवतारस्तुतिपरकानि अपि च भगवतो नारायणस्य दिव्यमहिषीणां स्तोत्रपरकानि गुरुपरम्पराप्रभावपरकानि च स्तोत्राणि । एवं स्तोत्रसाहित्यं समस्ततया श्रीमद्वेदान्तदेशिकेन ओतप्रोतमिति कथने न तत्र काप्यतिशयोक्तिः । प्रायेण सर्वविधान्यपि स्तोत्राणि अचार्यैः प्रबोधितानीति स्पष्टमिह ।

तादृशेषु स्तोत्रेषु अखिलाण्डकोटिब्रह्माण्डनायकस्य अनेकदिव्यावतारस्य पुरुषोत्तमस्य परव्यूविभवान्तर्याम्यर्चादिरूपेषु विराजमानस्य श्रीमन्नारायणस्य वेदान्तदेशिककृतदशावतारस्तोत्राख्या संस्तुतिः तस्यैकैकमप्यवतारं संस्तुवन् श्रीवैष्णवसम्प्रदायजगति स्तोत्ररूपेण महता वैभवेण चकास्ति । एवं सुपद्यैरेतैः भगवान् स्तूयते इत्यतः स्तोत्रमिति निष्कर्षः भवति । तत्र भगवतः श्रीमन्नारायणस्य अनेकदिव्यनामसु **'स्तोत्रं स्तुतिः'** इति नाम विद्यते । यथा **"स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता"**[4] इति श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रे मुनिना व्यासेन प्रकीर्तितं दृष्टिगोचरीभवति

एवं श्रीमदाचार्यैः कृतेषु स्तोत्रेषु दशावतारस्तोत्रं न केवलं भगवतो नारयणस्यावतारवर्णनं करोति अपि तु तज्ज्ञान-बल-ऐश्वर्य-वीर्य-शक्ति-तेजःसौशील्य-वात्सल्य-मार्दव-आर्जव-कारुण्य-माधुर्य-गाम्भीर्य-चातुर्य-स्थैर्य-धैर्य-शौर्य-पराक्रम-कृतित्व-कृतज्ञताद्यसंख्येय-कल्याण-गुण-गणानपि नितरामास्वादयति इत्यतोऽस्यानितरसाधारणवैभवं लोकोत्तरत्वेन प्रकाशते ।

इदानीम् आचार्यानुगृहीतदशावतारस्तोत्रे विद्यमानं वैलक्षण्यमर्थप्रतिपादनपुरस्सरमुपस्थाप्यत इह । वेदान्तदेशिकप्रसादितदशावतारस्तोत्रपद्यानि चैकैकशः क्रमेणोपस्थाप्य पुनस्तद्विषयवैलक्षणस्यानुभवो भविष्यति । तत्र प्रथमे पद्ये देशिकेन्द्रो दशावतारस्तोत्रारम्भणात्प्राक् रङ्गे धामनि लब्धनिर्भररसैरध्यक्षितो निजकुलधनं कुलदैवतञ्च भगवान् रङ्गनाथो दशावतारत्वेन दशधा भूमिकां निर्वर्तयन् सदा भक्तगणेषु भूतिमातनोत्विति सम्प्रार्थयति ।

आद्यो मत्स्यावतारः –

निर्मग्नश्रुतिजालमार्गणदशादत्तक्षणैर्वीक्षणै-
रन्तस्तन्वदिवारविन्दमहनान्यौदन्वतीस्तामपाम् ।
निष्प्रत्यूहतरङ्गरिङ्गणमिथः प्रत्यूढपाथश्छटा-
डोलारोहसदोहलं भगवतो मात्स्यं वपुः पातु नः ॥[5] २॥

आचार्यो वेदान्तदेशिको भगवतो नारायणस्याद्यावतारं मात्स्यं वपुरनुभवन् मधुकैटभरक्षभ्यां समुद्रतले निगूढितसृष्ट्याधारभूतवेद राशीनामुद्धरणं, तत्र च तत्कृतलीलाश्च वर्णयित्वान्ततः समस्तप्राणिजातं पात्विति प्रार्थयते ।

कूर्मावतारः-

अव्यासुर्भुवनत्रयीमनिभृतं कण्डूयनैरद्रिणा
निद्राणस्य परस्य कूर्मवपुषो निश्वासवातोर्मयः ।
यद्विक्षेपणसंस्कृतोदधिपयः प्रेङ्खोलपर्यङ्किका-
नित्यारोहणनिर्वृतो विहरते देवः सहैव श्रिया[6] ॥2 ।।

द्वितीयेनानेन पद्येन वेदान्तदेशिको भगवतो नारायणस्य जयदेवानुभूतसमानमवतारमनुभवति । तस्य श्रिया सहानपायित्वमुपादयन् तत्पृष्ठधृतमन्दराचलेन तच्छरीरसुखकण्डूयनं तेन च महोदधौ त्रिलोकपरिपालनपूर्वकतत्सुखशयनमभिवर्णितम् ।

वराहावतारः-

गोपायेदनिशं जगन्ति कुहनापोत्री पवित्रीकृत-
ब्रह्माण्डप्रलयोर्मिघोषगुरुभिर्घोणारवैर्घुर्घुरैः ।
यद्दंष्ट्राङ्कुरकोटिगाढघटनानिष्कम्पनित्यस्थिति-
र्ब्रह्मस्तम्बमसौदसौ भगवतीमुस्तेवविश्वम्भरा[7] ॥ 3॥

अत्र तु देशिकाचार्यो लोकरक्षणार्थं महार्णवनिलीनायाः मह्या उद्धरणार्थं भगवत्कृतवराहावतारमनुभवति । भगवद्वराहमूर्तेः शुभ्रहृद्यदन्तस्य कस्मिंश्चित्कोणे देव्या मह्याः वालाग्रभाग इव स्थितिः तत्रैव च ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जीवानां रक्षणञ्च पर्युपपादि ।

[4] श्रीवि.सहस्रनाम्नि - 86
[5] वेदान्तदेशिककृत द.स्तोत्रे- 1
[6] वेदान्तदेशिककृत द.स्तो 2
[7] वेदान्तदेशिककृत द.स्तो 3

नृसिंहावतारः-

प्रत्यादिष्टपुरातनप्रहरणग्रामक्षणं पाणिजै-
रव्यात्लीणि जगन्त्यकुण्ठमहिमा वैकुण्ठकण्ठीरवः ।
यत्प्रादुर्भवनादवन्ध्यजठरायादृच्छिकाद्वेधसां-
या काचित्सहसा महासुरगृहस्थूणापितामह्यभूत्[8] ॥ 4 ॥

वामनावतारः -

श्लोकेनानेन देशिकेन्द्रस्तु अत्यन्तमत्यद्भुततया स्वभक्तप्रह्लादवाक्यं सत्यापयन्तं भगवन्तं नारसिंहम् अभिस्तौति तत्रैव च स्थाणौ सद्यो धृतनारसिंहदिव्यवपुः भगवतो दिव्यज्वलदुग्ररूपं तन्नखशोभाञ्च वर्णयति ।

व्रीडाविद्धवदान्यदानवयशोनासीग्धाटीभट-
स्त्रैयक्षं मुकुटं पुनन्नवतु नस्त्रैविक्रमो विक्रमः ।
यत्प्रस्तावसमुच्छ्रितध्वजवटीवृत्तान्तसिद्धान्तिभि-
स्स्रोतोभिः सुरसिन्धुरष्टसु दिशासौधेषु दोधूयते[9] ॥ 5

देशिकाचार्यो वामनावतारमनुभवन् त्रिविक्रमावतारेण तत्कृतबलिनिग्रहणं, ततः तत्पादारविन्दविन्दनिस्सृतमन्दकिन्याः जलप्रवाहेण शिवेनात्मनो शिरसि धारणादिकमुपवर्ण्य समस्तानपि प्राणिनो तच्चरणारविन्दाभ्यां पुनात्विति प्रार्थयते ।

परशुरामावतारः -

क्रोधाग्निं जमदग्निपीडनभवं सन्तर्पयिष्यन् क्रमाद्-
अक्षत्लामिह सन्ततक्षय इमां त्रिस्सप्तकृत्वः क्षितिम् ।
दत्वा कर्मणि दक्षिणां क्वचन तामास्कन्द्य सिन्धुं वसन्-
अब्रह्मण्यमपाकरोतु भगवानाब्रह्मकीटं मुनिः[10] ॥ 6 ॥

भगवतो नारायणस्य परशुरामावतारे गर्वितानां शात्रविरुद्धाचारनिष्ठानाम् अत्याचारिणां निष्करुणानां क्षत्रियाणां वधेन सञ्जातरक्तप्रवाहेण भूम्या अस्याः स्नपनम् अर्थात् तेषां शिरश्छेदेन भवस्यास्य तापनिराकरणं स्वीये पद्येऽस्मिन् वर्णयति ततो तादृशदुष्टदमनेन पुनर्धर्मसंस्थापनं कृतवते भगवते भार्गवाय जयो भूयादिति देशिकाचार्या अत्र वर्णयन्ति ततश्च कार्तवीर्यकृतपितृशिरश्छेदशोकसञ्जातक्रोधेन एकविंशतिकृत्वो भूमिममां क्षत्रियविहीनां विधायान्ते कस्मिंश्चिद्यागे सम्पूर्णां भूमिमिमां दक्षिणारूपेण समर्प्याद्यापि महेन्द्रगिरौ वसन्तं भगवन्तं परशुरामं प्रणम्याब्रह्मण्यमापाकर्तुं प्रार्थयते ।

रामावतारः -

पारावारपयोविशोषणकलापारीणकालानल-
ज्वालाजालविहारहारिविशिखव्यापारघोरक्रमः ।
सर्वावस्थसकृत्प्रपन्नजनतासंरक्षणैकव्रती
धर्मो विग्रहवानधर्मविरतिं धन्वी स धन्वीतु नः[11] ॥ 7 ॥

भगवतो नारायाणस्य दशावतारेषु रामावतारोऽयं पूर्णावातरत्वेनानुभाव्यते महर्षिभिः पूर्वाचार्यैः । "**रामो विग्रहवान् धर्मः**" इत्युक्तप्रकारेण भगवान् सक्षाद्धर्मस्वरूप एवाभिप्रेतः । तत्र **'सन्तमेनं ततो विदुरिति'[12]** इति श्रुत्युक्तरीत्या निरुपाधिकसत्पदवाच्यानां यान्यनुष्ठानानि तानि सर्वाण्यपि भगवति रामे मूर्तरूपान्यासन् । रामस्तु प्रमाणैकशरणः आस्तिकाग्रेसरः त्रैविद्यवृद्धः न प्रमाणपथात् मात्रयापि स्खालित्यं क्षमते सोढुमिति ज्ञायते रामायणादिना । तादृशवैभवोपेतं शास्त्रवन्द्यं महात्मभिराचरितानुष्ठानानां प्रामाणैकभूतं भगवन्तं रामम् आचार्यदेशिकः सप्तमावतारत्वेनाभिवर्णयन् तं दुष्टविनाशकं धन्विनं शरणागतसंरक्षणैकव्रतित्वेन सम्बोधयति । स्वयं भगवतैव उक्तञ्च यथा –

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

---

[8] वेदान्तदेशिककृत द.स्तो 4
[9] वे.दा.कृ.द.स्तो 5
[10] वे दा कृ द स्तो 6
[11] वे दा कृ द स्तो 7
[12] तै उपनिषदि

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम[13] ।।

मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन [14] ।।

इत्यादीनि वाक्यानि प्रमाणि ।

बलरामावतारः -

फक्कत्कौरवपट्टणप्रभृतयः प्रास्तप्रलम्बादय-

स्तालाङ्कास्यतथाविधा विहृतयस्तन्वन्तु भद्राणि नः ।

क्षीरं शर्करयेव याभिरपृथग्भूताः प्रभूतैर्गुणैः

आकौमारकमस्वदन्तजगते कृष्णस्य ताः केलयः[15] ॥ 8 ॥

भगवान् बलरामोऽष्टमावतारत्वेनाभिप्रेतः । भगवान् बलरामः स्वपराक्रमेण अधर्मिणो घोरानपि राक्षसान् लीलया यमपुरीं गमयति नाम, तादृशं बलरामं वीक्ष्य तद्भलाघातेन भीता या यमुना नदी हताभा भूय तद्वस्त्रे निगूहति स्म, तादृशविलक्षणमूर्तिं भगवन्तं बलरामम् अष्टमावतारत्वेन संभाव्य तं कौरवपट्टनभीकरत्वेन अपि च प्रलम्बादिराक्षसानां विनाशकत्वेन वर्णयति । तादृशः सदा कृष्णसयाहको भगवान् बलराम नः भद्राणि तनोतु इत्यनेन समापयति ।

कृष्णावतारः –

नाथायैव नमः पदं भवतु नश्चित्रैश्चरित्रक्रमै-

र्भूयोभिर्भुवनान्यमूनिकुहनागोपाय गोपायते ।

कालिन्दीरसिकाय कालियफणिस्फारस्फटावाटिका-

रङ्गोत्सङ्गविशङ्कचक्रमधुरापर्याय चर्यायते[16] ॥ 9 ॥

अस्मिन् पद्ये तु भगावान् कृष्णः नवमावतारत्वेनाङ्गीकृतः । भगवतो नारायणस्यायमप्यवतारः पूर्णावतारत्वेनास्मदाचार्यैः स्वस्वदिव्यग्रन्थेषु पुराणेतिहादिषु च वर्ण्यत इत्यत्र नास्ति संशीतिलेशतोऽपि । आचार्यदेशिकस्त्विह भगवतः श्रीकृष्णस्य कालिन्द्या नद्यास्तीरे तत्प्रवर्तितबाललीलाः, बालमित्रैस्सहाचरितदिव्यमधुरचेष्टितानि, परित्राणाय च साधूनां बाल्ये एव भगववत्कृतकंसादिराक्षसनिग्रहणं, यमुनास्थितं काळियफणिमर्दनादिकं मधुरतया वर्णयति । एवं भगवद्गीताचार्योपदिष्टचरमश्लोकविषयमपि सूक्ष्मतया दर्शयति, यत्र भगवान् **''अहन्त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः[17]''** इत्यादिवाक्येन शरणागतं स्वभक्तं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिति प्रतिजानीते ।

कल्कि-अवतारः -

भाविन्या दशया भवन्निह भवध्वंसाय नः कल्पतां

कल्की विष्णुयशस्सुतः कलिकथाकालुष्यकूलङ्कषः ।

निःशेषक्षतकण्टके क्षितितले धाराजलौघे ध्रुवं

धर्मं कार्तयुगं प्ररोहयति यन्निस्त्रिंशधाराधरः[18] ॥ 10 ॥

कल्क्यवतारस्तु भगवतो नारायणस्य दशावातारेष्वन्तिमावतारत्वेन परिगणितः यः कलियुगस्यान्ते भावितः । कल्क्यवतारोद्देश्यन्त्वत्र आततायिनां सर्वथा शास्त्रविरुद्धाचारनिष्ठानां दुष्टानां निग्रहणार्थमिति वर्णितम् । विष्णुयशसः पुत्रत्वेनावतीर्य खड्गकरो भगवान् कल्किः समस्तामपीमां भूमिं कलिदोषविहीनां विधाय पुनः धर्मं कार्तयुगं संस्थापयिष्यतीति बाढं स्पष्टयति ।

फलश्रुतिः

इच्छामीन-विहारकच्छप-महापोत्रिन् यदृच्छाहरे

रक्षावामन! रोषराम! करुणाकाकुत्स्थ! हेलाहलिन् ।

क्रीडावल्लभ! कल्कवाहन! दशाकल्किन्निति प्रत्यहं

---

[13] वा रा 6/18/33
[14] श्रीमद्रा.यु का 18/3/5
[15] वे.दे.कृ.द.स्तो 8
[16] वे दे कृ द स्तो 9
[17] भगद्गी.18/64
[18] वे.दे.कृ.द.स्तो 10

जल्पन्तः पुरुषाः पुनन्तु भुवनं पुण्यौघपण्यापणाः[19] ॥

इत्यनेन फलश्रुतिश्श्लोकेन आचार्यो दशावतारपठनेन भक्तेभ्यः जायमानस्य फलस्य विवेचनं करोति । तत्र दशावतारस्तोत्रास्यान्तेऽपि "**जल्पन्तः पुरुषाः पुनन्तु भुवनं पुण्यौघपण्यापणाः**" इति फलश्रुतिं श्रावयति देशिकेन्द्रः। आचार्यस्य भगवतो नारायणस्य दशमूर्तीनामनुग्रहःसदा भूयादिति कामनया विरम्यत इह ।

परिशीलितग्रन्थसूची –

1. देशिकप्रबन्धः
   प्रकाशनम्- श्रीरामदेशिकाचार्य,ओप्पलियप्पन्मन्दिरम्
   द्वितीयसंस्करणम्- 2003 (देवनागरीलिप्याम्)
   चेन्नै,तमिळ्नाडु – 600 004

2. वेदान्तदेशिककृतश्रीमद्रहस्यत्रयसारः
   प्रकाशंनम्-श्रीमत्पुण्डरीकपुराश्रमः
   प्र-संस्करणम्,1960,तञ्जोर् (T.N)

****

[19] वे.दे.कृ.द्.स्तो 13

20. महायानसम्प्रदाये पारमितानां महत्त्वम्

डॉ. प्रदीपकुमारद्विवेदी

बौद्धदर्शनविभाग:

के.सं.वि.वि., एकलव्यपरिसर:,

अगरतला, त्रिपुरा

महायानसाधकानां कृते बोधिचित्तग्रहणान्तरं पारमिताया: सेवनमावश्यकम् भवति। 'पारमिता' शब्दस्य अर्थ: पूर्णत्त्वमस्ति। अस्या: पालिरूपं 'पारमी' इति। अतो निर्वाणप्राप्त्यर्थं षट्पारमिताभावनाऽवश्यकरणीया उक्ता सौगतसाधनापद्धतौ। दानपारमिता, शीलपारमिता, क्षान्तिपारमिता, वीर्यपारमिता, ध्यानपारमिता, प्रज्ञापारमिता चेति षट्पारमिताः। आसां षण्णां पारमितानां साधनात: पूर्व करुणाभ्यास आवश्यक:। यतो हि करुणाभ्यास एव महायानसाधनापद्धतेर्मूलम्। करुणाया: स्वरूपमुपस्थापयता भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन निगदितम्-

गुणानामद्वयं श्रेष्ठं विना चित्तेन भूषणम्।

साधूनां दयित नित्यं कारुण्यमिति कथ्यते।।[1]

एवं दया, कृपा, करुणोत्यनर्थान्तरं कोशप्रसिद्धम्। सर्वेषु भूतेषु करुणा मातेव हितकारिणी भवति। पुरुषा यां समाश्रित्योत्तमं सुखं प्राप्नुवन्ति-

कृपा सर्वेषु भूतेषु मातेव हितकारिणी।

यां समाश्रित्य पुरुषा: प्रयान्ति सुखमुत्तमम्।।[2]

देवा अपि एतादृशं दयावन्तं सदावृततं सर्वभूतहिते रतं जनं प्रणमन्ति। अत: सुखार्थिना करुणाभावना सेवितव्या।

मृद्वाशया हि ये मर्त्या: साधुवत काञ्चनोपमा:।

कारुण्यमक्षयं तेषां सदा मनसि वर्तते।।

ते च सत्त्वा: सदोद्युक्ता नित्यं धर्मपरायणा:।

येषां कारुण्यदीपेन हृदयं सम्प्रकाशितम्।।[3]

लोके हि कारुण्यमविनाशि धनं प्रोक्तं महर्षिभि: -

कारुण्यं मुनिभि: शस्त्रं कारुण्यं निर्मलं सर:।

कारुण्यं दोषनिर्घाति कारुण्यं धनमव्ययम्।।[4]

कारुण्यं सर्वदोषनिर्घाति गुणानाञ्च सर्वेषां भूषणम्। धैर्यपरायणे जन: कारुण्यनावमारुह्य महावेगं भवार्णवं लङ्घते। अतो दयारत्नं सदा सेव्यम्। सुखस्य मूलं कृपैव। हृदि यस्य कृपा नास्ति स दु:खी परिकीर्त्यते।

सर्वेषु भूतेषु करुणा हितकारिणी भवति, सन्त: सुखमुत्तमं प्राप्नुवन्ति, सदा सर्वभूतहिते रता: च भवन्ति। अथ च शीलवाक्करुणान्विता: जना: देवलोकमाप्नुवन्ति-

प्रयाति देवलोकं च शीलवान् करुणान्वित:।

कृपान्वित: स पुरुषो चन्द्रमा इव शोभते।।[5]

करुणाभ्यासं सम्पूर्य प्रथमा दानपारमिता भावयितव्या, अनया करुणाभ्यास: पूर्णो भवति, चित्तं च निर्मलं भवति। एवम् एकैकपारमितापूर्त्यनन्तरं क्रमशोऽन्या अपि पारमिता: भावनीया:। शुद्धाशुद्धदानस्य स्वरूपस्थापयता भिक्षुणा अवलोकितसिंहेनोक्तम्-

गुणद्वादशसंयुक्तं मलैर्द्वादशभिर्विना।

दानं भवति शुद्धं तद् विपरीतं सकल्मषम्।।[6]

---

[1] धर्मसमुच्चय:, करुणावर्ग:, का.- 17
[2] धर्मसमुच्चय:, करुणावर्ग:, का.- 01
[3] धर्मसमुच्चय:, करुणावर्ग:, का.- 9-10
[4] धर्मसमुच्चय:, करुणावर्ग:, का.- 13
[5] धर्मसमुच्चय:, करुणावर्ग:, का.- 4

1. दानपारमिता-

लोके हि धनबलमुत्तमं परिगणितम्। तेन धनेन यदि दानं न क्रियते तर्हि स धनवानपि पुरुषोऽधम एवोक्त:। दानं विना केवलाहारकांक्षिण: पुत्रदारावशानुगाश्च पुरुषा: लोभमात्सर्यमलिना भवचक्रे एव भ्राम्यन्ति। अतो लोभग्रन्थिविमोक्षाय याञ्चावक्षक्षयाय च दानमालम्बनीयम्, येन तमो निश्चयनाशो भवेत्। शीलेन परिभाविते दानाम्भसि नर: स्नात्वा दु:खस्य ज्ञानविस्तीर्णविमलं पारं यातुं समर्थ:। आत्मनो हितमिच्छता पुरुषेण स्वस्मै त्रयो दीपा अवश्यं प्रज्वालनीय: दानं, शीलं ज्ञानञ्चेति। यथोक्तम्-

पुरुषेण त्रयो दीपा: प्रज्वाल्या हितमिच्छता।

दानं शीलं तथा ज्ञानमेते दोषविनाशका:।।[7]

एवं दानी भवार्णवं तरति। दानं सुखानुगन्ता मार्ग:। यतो हि दानेन शीले ज्ञाने च मतिर्भवति। अत: शीलरक्षायै ज्ञानप्राप्त्यै, तृष्णानाशाय च साधकेन दाने रति: कार्या। तथाचोक्तम्-

शीलवानपि कालज्ञोऽज्ञानाद्(वा)परिमुच्यते।

दु:खनैर्याणिको मार्ग: शस्तोऽयं मुनिपुंगवै:।।[8]

अयञ्च मनुष्यलोक एव कर्मभूमि:। न देवा दानपतय: श्रुता:। फलभूमिस्तु सुरालय:। दानमाहात्म्येनैव सुरालय: प्राप्तुं शक्यते।

एवं दानमेव सदा प्रशस्तं कर्म। दानेनैव दु:खात् विमुक्तिर्जायते। यावत् तृष्णा तिष्ठन्ति, तावत् ज्ञानिनोऽपि दानशीला: न भवन्ति। लोके सर्वेषु दर्शनेषु सर्वेषु धर्मेषु च सुखावहं दानं एव प्रशस्तं कर्म विद्यते। दानस्य स्वरूपं प्रतिपादयता भगवता श्रीकृष्णेन उक्तम्-

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुन:।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्।।

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्।। [9]

सुखाय सर्वे जना: सचेष्टा: भवन्ति। सुखं विना दानं कदापि न सम्भाव्यते। दानवशादेव शीलवृद्धि: तृष्णानिवृत्तिश्च जायेते। अदानात् मृत: सन् प्रेतभूमिं सम्प्राप्य क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यते। दानरत: सुधार्मिकश्च चक्रवर्तीराजा भवति। दातारो मात्सर्यमलवर्जिता: भवन्ति। अत: देवत्वं पूर्णत्वञ्च प्राप्त्यर्थं दाने स्वाभाविकीप्रवृत्ति: करणीया। लोक: दानेन प्रियत्वमाप्नोति, तुष्टिमधिगच्छति श्रीमान् च भवति जन:। गुरुभ्य: शोभनकर्मभ्य: यद् दीयते तत् सदा सुखाय एव भवति। दानरहित: पापाचारी भवति। दानं मातृवत् पितृवदेव नित्यं सुखावहं भवति-

पञ्चगत्युपपन्नानां सत्त्वानां स्वेन कर्मणा।

मातृवत् पितृवद् दृष्टं दानं नित्यं सुखावहम्।।[10]

इह लोके सुवर्णकंकणैर्युक्त: पुरुष: यदि ध्यानाध्ययननिर्मुक्तो दानशीलविवर्जितोऽस्ति, स जीवनापि मृतवदेव।[11] यस्य दानदीपने ज्ञानप्रदीपेन च हृदयं नावभासितं सोऽज्ञानी मनुष्यचर्मणाच्छन्नोऽपि तिर्यग्भूत एवात्र चरति। किं बहुना, दानहीनो च मर्त्य:, अपि त्वयं प्रेतिविग्रहवानेव मन्तव्य:। एवं दानशीलज्ञानयुतो गुणवानेवात्र लोके महीयते। एतदेव आलक्ष्योपसंहरति-

एतां भूमिमवस्थाप्य सत्त्वो दानरतो भवेत्।

दानशीलता नित्यं मुच्यन्ते भवसङ्कटात्।।[12]

बोधचर्यावतारग्रन्थे आर्यशान्तिदेवेन दानपारमिताविषये उक्तमस्ति-

---

[6] धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 1
[7] धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 7
[8] धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 25
[9] श्रीमद्भगवद्गीता- 17/20, 21, 22
[10] धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 47
[11] ज्ञानशीलविनिर्मुक्तो दानरत्नविवर्जित:।
जीवमानोऽपि पुरुषो मृत इत्यभिधीयते।। - धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 43
[12] धर्मसमुच्चय:, दानवर्ग:, का.- 48

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले।

दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात् सा चित्तमेव तु।।[13]

अर्थात्- सर्वस्वं बाह्याध्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं दानफलं च सर्वसत्त्वेभ्य: परित्यजतोऽभ्यासेन प्रकर्षगमनाद् यदा अपगतमात्सर्यमलं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते, तदा दानपारमिता निष्पन्न इत्युच्यते। तस्मात् सा दानपारमिता चित्तमेव, नान्या।

2. शीलपारमिता-

दौ:शील्यम् अशुभं रूपं शीलं तद्विरिति: द्विधा।

बुद्धेन प्रतिषिद्धाच्च परिशुद्धं चतुर्गुणम्।।[14]

एवमशुभं रूपं दौ:शील्यमित्युच्यते। दौ:शील्यविरतिरेव शीलम्। विरतिरस्ति विज्ञप्ति:, येन कर्मणा हेतुभूतेन विरतो भवति। अविज्ञप्ति: स्वविरति कार्यम्। भगवता प्रतिषिद्धात्कर्मणो विरतिरपि शीलम्। यथा विकालभोजनादि विरति:। शीलं परिशुद्धमस्ति, यत इदं चतुर्भिर्गुणै: युक्तम्। तच्च चतुर्गुणं न दौ:शीलविप्लुतं, न दौ:शील्यहेतु विप्लुतं, दौ:शील्यविपक्षस्य सुशीलताया आश्रमभूतं शान्त्याश्रय: दौ:शील्यहेतव: क्लेशा उपक्लेशा:।

वस्तुत: भावना हि चित्तं वासयति। शीलस्य फलं प्रधानत: स्वर्गं प्रहाणमार्गार्था च भावना। उक्तञ्च आचार्यवसुबन्धुना-

दानस्य पूरि: कृपया सर्वेभ्य: सर्वदानत:।

क्षान्तिशीलस्याङ्गच्छेदे सरागस्याप्य कोपत:।।[15]

एवं कृपापुर:सरं सर्वेभ्य: सर्वं दत्त्वा बोधिसत्त्वेन दानपारमिता पूरिता। सरागस्य (अवीतरागस्य) अपि बोधिसत्त्वस्य कोपं विना एव अङ्गच्छेद: क्षान्तिपारमिता: शीलपारमितायाश्च पूर्तयेऽभूत्।

आर्यशान्तिदेवेन उक्तं बोधिचर्यावतारे ग्रन्थे- चित्तमेव शीलपारमिता वर्तते-

मत्स्यादय: क्व नीयन्तां मारयेयं यतो न तान्।

लब्धे विरतिचित्ते तु शीलपारमिता मता।।[16]

अर्थात्- प्राणातिपातादिसर्वावद्यिवरतिचित्तमेव हि शीलम्, न पुन: तदाश्रयभूत-बाह्यविषयनिवृत्तिस्वभावम्। यदि पुन: वधादिविषयवस्तु-अभावेन तत् वधादि-अभावात्-शीलं स्यात्, तदा ते मत्स्यादय: क्व नीयन्तां यत्र तेषां दर्शनं न स्यात्। अन्यथा तद् वधादि-उपक्रमे शीलं न स्यात्। न च एवम्। तस्मात्तेषु विद्यमानेष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे शीलपारमिता मता सम्मता तत्स्वभावविदाम्; तस्मात् सा चित्तमेव शीलपारमिता।[17]

धनानामुत्तमं शीलं सूर्यो ज्योतिष्मतामिव।

विहाय गच्छति धनं शीलं स्थितमिवाग्रत:।।[18]

एवं शीलं सूर्य इव शोभते। यदि चेतनाभावितं दानं शीलं च परिरक्षितं स्यात् तर्हि तेन परिरक्षितेन शीले नैव तथा सुखं प्राप्तुं शक्यते यथा माता पित्रादिभिरपि न दातुं पार्यते। शीलवानेव निर्वाणसुखं प्राप्नोति। शीलेन परिरक्षितो जनो मृत्युकाल उपस्थिते न विभेति, यतो हि शीलं सर्वसौख्यप्रवर्तकमाद्यन्तकल्याणं च वर्तते। शीलवस्त्रेण येच्छन्नास्तेच्छन्ना: पुरुषा: मता:।

शीलं स्वर्गस्य सोपानमस्ति। शीलं निर्वाणसुखगामिकमिति धर्मज्ञै: सङ्केतितम्। अत: शीलवानसंख्यानि सौख्यान्युपभुनक्ति। अत: सर्वसौख्यदायकं शीलं सता पुरुषेणावश्यमेव भावयितव्यम्। एवं दान-शीलयुता दान्ता सर्वभूतहिते रता मैत्रीभावनया युक्ता देवसङ्गतिं यान्ति। शीलवाजिनमारूढा: पुरुषस्तत्त्वचिन्तका अन्ते: देवभवनं तु अवश्यं प्रयान्ति, यतो हि इह लौकिकं पारलौकिकं च सुखं शीलाचाराधीनमेव। अत एवोक्तम्-

स्वगृहं हि यथा मर्त्या: प्रविशान्ति गतव्यथा:।

तथा शीलसमाचारा: प्रयान्ति त्रिदिवं नर:।।

एतत् सुजीवितं श्रेष्ठं यच्छीलपरिरक्षणम्।

मरणानां परं मृत्यु: यच्छीलपरिवर्जनम्।।[19]

---

[13] बोधिचर्यावतार:, का.- 5/10
[14] धर्मसमुच्चय:, पृ.सं. - 203
[15] अभिधर्मकोश:, 4/111
[16] बोधिचर्यावतार:, का.- 5/11
[17] बोधिचर्यावतार:, पृ.सं. - 64
[18] धर्मसमुच्चय:, शीलवर्ग:, का.- 1

शीलं संसारोत्तरणाय प्लवभूतः। शीलाचरणस्य परिणामो निर्वाणसुखम्। परन्तु यः कश्चित् स्वर्गाकाङ्क्षयैव शीलमाचरति, तर्हि तस्य तृष्णाक्षयो न भवति, तेन निर्वाणं ततो दूरमेव स्यात्। अतः भौतिकसुखं प्रति निरपेक्षेण निर्वाणकाङ्क्षयैव शीलमाचरणीयम्-

शीलप्रशस्तसम्बुद्धैर्निवाणपुरगामिकम्।

आयुर्याति ध्रुवं धीमान् नित्यं शीलेन बृंहितम्।।[20]

तच्च शीलं त्रिविधम्- हीनम्, मध्यम् विशिष्टं च। तस्य फलमपि त्रिविधम्- हीनम्, मध्यम्, उत्तमं च। अप्रमादोषबृंहितं शीलं नित्यं सुखदम् इति शीलस्य धर्मता। शीलप्रभा सूर्यसहस्रप्रभामप्यत्येति। यो नरोत्तमः शीलं संरक्षति, स सुगतेन देशितं फलं प्राप्नोति एव।

शीलोद्भवा या विमला प्रभा भवति देहिनाम्।

न सा सूयर्सहस्रस्य संयुक्तस्य भविष्यति।।

शीलं सप्तविधं रम्यं यो रक्षति नरोत्तमः।

स कामं भुङ्क्ते फलं सुगतेन च देशितम्।।[21]

शीलं धनेषु सर्वोत्तमम्। मानवः शीलेन देवलोकं परमं सुखञ्च प्राप्नोति। दुष्चरितं परित्यजति मोहान्धसंसारात् विनिवृत्तो भवति। सदा कार्याकार्यतत्त्वज्ञः शीलवान् भवति। यदि शीलं परित्यजति जनः, तदा नरके गच्छति दुःखञ्चानुभवति। शीलस्य फलं विपुलं सुखमेव। शीलचारी क्षमावान् सुप्रसन्नो भवति। तस्मात् सुप्रसन्नेन मनसा शीलं रक्षणीयम्। मानवाः शीलमाश्रित्य सम्यक्-दर्शनतत्पराः जायन्ते। दानधर्मशीलाः शान्तिमधिगच्छन्ति। सत्यमेतद् यत् शीलाद्दते अन्यत् सुखसाधनं नास्ति। तस्मात् देवसुखं यदि अभीष्टं तर्हि शीलं समाचरेत्। शीलेन रक्षितः पुरुषो देवसानिध्यं गच्छति एव। अतो दौःशील्यं सदा वर्ज्यम्-

तस्माच्छीलं सदा कार्यं दानज्ञानतपोधनैः।

दौःशील्यं च सदा वर्ज्यं विषशस्त्रानलोपनम्।।[22]

3. क्षान्तिपारमिता-

क्षान्तिपारमिता विषये बोधिचर्यावतारग्रन्थकारेण आर्य-शान्तिदेवेन उक्तं, न चित्ताद् भिन्न क्षान्तिपारमितापि इति आह-

कियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान्।

मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशत्रवः।।[23]

परापकारादिसम्भवेऽपि चित्तस्य अकोपनता क्षान्तिः। अन्यथा यदि सर्वशत्रूणां तद् विनिपातेन वैरनिर्यातनं कृतवतः केनचिद् वैराभावात् उपशान्तवैरस्य न कश्चिदपकारी स्यात्। इति मर्षणं क्षान्तिः। तदा एतदशक्यानुष्ठानम्। शत्रवो हि गगनसमत्वादपर्यन्ताः, तेषां मारणमशक्यम्। तस्मात् क्रोधादिनिवृत्तिचित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव, तत्कृतापकारस्यागणनात् जन्मजन्मान्तर-वैर-असम्भवात् च मारितप्रायास्ते।[24]

क्षान्तिः, क्षमा तितिक्षा चेति एकस्य एव अर्थस्य विभिन्नाः पर्यायाः। तितिक्षापि निर्वाणगामिनोऽत्यावश्यिकी साधना। तदेव विवृणोति-

क्षमावान् पुरुषः सर्वप्रियो भवति देहिनाम्।

पूज्यते दैवतैर्नित्यं तस्मात् क्षान्तिः परंतप।।[25]

क्षमा हि परमं तप इति भावः। क्षान्त्या यथा भूषितो भवति पुमान्, तथा नेतरैर्धनैरिति क्षान्तिधनं सर्वधनप्रधानम्। क्षमावन्त एव लोके वस्तुतो धनवन्तः भवन्ति। उक्तञ्च भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन-

क्षान्तिधनं धनं शीलप्रज्ञावर्धनमेव च।

धनान्यन्यानि शस्तान्ति न हितस्य कथञ्चन।।[26]

क्रोधदोषैः विवर्जितः क्षमायुक्तो पुरुष इह लोक परत्र च सर्वत्र पूज्यते। सद्भिः अपि यशसा क्षमावानेव पूज्यते-

---

[19] धर्मसमुच्चयः, शीलवर्गः, का.- 51, 52
[20] धर्मसमुच्चयः, शीलवर्गः, का.- 15
[21] धर्मसमुच्चयः, शीलवर्गः, का.- 72, 73
[22] धर्मसमुच्चयः, शीलवर्गः, का.- 83
[23] बोधिचर्यावतारः, का.- 5/12
[24] बोधिचर्यावतारः, पू.सं. - 64
[25] धर्मसमुच्चयः, क्षान्तिवर्गः, का.- 2
[26] धर्मसमुच्चयः, क्षान्तिवर्गः, का.- 4

क्षमावान् पुरुषः सर्वैः क्रोधदोषैर्विवर्जितः।

यशसा पूज्यते नित्यमिह लोके परत्र च।।

पूज्यते सततं सद्भिर्यशसा चैव पूज्यते।

क्षमावान् पुरुषः सर्वस्तस्मात् क्षान्तिपरो भवेत्।।[27]

सर्वेषां धनानां सत्यपि विनाशे क्षान्तेः कदापि विनाशो न भवति। निखिलदोषशून्यः इहलोके परत्र च यशसामपि वर्धते। सर्वप्राणिप्रियः क्षमावान् भवति। क्रोधविषयस्य क्षान्ति एव परममौषधम्। सर्वेषां तपसां परमं तपः क्षान्तिरेव। दुःखविघातिका सुखावहा क्षान्ति। इयमेव स्वर्गसोपानभूताः। क्षान्तिरेव शिवात्मिका मातेव हितकारिणी सन्मार्गप्रदायिनी च। एतस्याः क्षमायाः माहात्म्यमेव वर्णितं धर्मसमुच्चयग्रन्थे-

सा गुणौधैः सदा पूर्णा शिवा भवति देहिनाम्।

सा प्रशस्ते सुखे प्राप्ते क्षान्तिः[28] कार्या प्रयत्नतः।

सर्वलोकस्य मातेव सन्मार्गमृतदीपिका।।

4. वीर्यपारमिता-

वीर्यपारमिता तु कुशलोत्साहस्वभावा अतिविस्पष्टं चित्तमेवेत्याह आर्यशान्तिदेवेन बोधिचर्यावतारग्रन्थे-

सहापि वाक्शरीराभ्यां मन्दवृत्तेर्न तत्फलम्।

यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्यापि ब्रह्मतादिकम्।।[29]

वचनकायसहितस्यापि चितस्य कुशलपक्षे मन्दप्रचारस्य न तादृशं फलमुपजायते, यादृशं ध्यानादिविषये पटुप्रवृत्तेरेकाकिनोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिकम्। तस्मात् सा वीर्यपारमिता चित्तमेव।[30] मिलिन्दपञ्हपालिग्रन्थे उल्लेखमस्ति- भासितं पेतं, महाराज, भगवता- 'विरियवा खो, भिक्खवे, अरियसावको अकुसलं पजहति, कुसलं भावेति। सावज्जं पजहति, अनवज्जं भावेति; सुद्धमत्तानं परिहरती"ति।[31]

श्री शीलभिक्षु-अवलोकितसिंहः विवरीतुमिच्छति चतुर्थी वीर्यपारमिताम् (वीर्यम्= उत्साहः) - **देशाकालोपपन्नस्य क्रियातिथ्योचित्तस्य च।**

न्यायेनारभ्यमाणस्य वीर्यस्य[32] सकलं फलम्।।[33]

अर्थात् - न्यायदेशक्रियाहीना अधर्मेण विवर्जिताः वीर्येण परिवर्जिताः पुरुषस्य कार्यनिकराः सीदन्ति-

न्यादेशक्रियाहीना अधर्मेण विवर्जिताः।

सीदन्ति कार्यनिकरा वीर्येण परिवर्जिताः।।[34]

आरब्धवीर्याश्च निर्वाणरूपं भवजालमोक्षमधिगच्छन्ति। वीर्यवान् पुरुषो यानि कार्याण्यारभते, तानि समृद्धानि पूर्णानि च भवन्ति। लोकसम्मताः लोकोत्तराश्चार्थाः वीर्येणैव साधयितुं शक्यते। यथोक्तम्-

मन्दवीर्यं चिरोत्साहं सद्धर्मेण विवर्जितम्।

नरो विशति लोकं च शशाङ्कमिव कल्मषम्।।[35]

परन्तु मानवः वीर्येण सद्धर्मे प्रवृत्तो भवति। उत्साहस्य प्राप्तिरपि वीर्येणैव भवति। शक्त्या बोधितत्त्वस्य प्राप्तिः भवति। उक्तञ्च-

वीर्येणावाप्यते बोधिः स्ववीर्येण तथा मही।

अर्हत्त्वं वीर्यवद्भिश्च तस्मान्नाग्निसमागतिः।।[36]

---

[27] धर्मसमुच्चयः, क्षान्तिवर्गः, का.- 3, 5

[28] क्षान्तिस्त्रिविधा। तद्यथा - धर्मनिध्यानक्षान्तिः, दुःखाधिवासनाक्षान्तिः, परोपकारधर्मक्षान्तिश्चेति।
- नागार्जुनस्य धमर्सङ्ग्रहात्। (धर्मसमुच्चयः, पृ.सं.- 213)

[29] बोधिचर्यावतारः, का.- 5/15

[30] बोधिचर्यावतारः, पृ.सं.- 65

[31] मिलिन्दपञ्हपालि, महावग्गो विरियलक्खणपञ्हो।

[32] चेतसः समुत्साहो 'वीयम्'। पुष्यतिष्य-सम्बुद्धस्य एकपादे स्थित्वा सप्ताहोरात्रं स्तुतिः अस्य वीर्यपारमिता पूर्यते। वीर्यं त्रिविधम्। तद्यथा- संनाहवीर्यम्, प्रयोगवीर्यम् परिनिष्ठावीर्यम् च इति। (धर्मसमुच्चयः, पृ.सं.- 214)

[33] धर्मसमुच्चयः, वीर्यवर्गः, का. -1

[34] धर्मसमुच्चयः, पृ.सं.- 2

[35] धर्मसमुच्चयः, वीर्यवर्गः, का. - 6

जरामरणवर्जितमनुत्तमं स्थानं ज्ञानेन लभमानो नर: वीर्यशात् शान्तेन्द्रिय: जायते। स एव न रो यदि वीर्यधनो महोत्साहश्च भूत्वा आर्याष्टाङ्गमार्गेण ज्ञानं परिपालयति, सोऽन्ते परमां गतिं प्राप्नोति-

आर्याष्टाङ्गेन[37]मार्गेण न ज्ञानपरिपालित:।

वीर्यवत्तामहोत्साहो प्रयाति परमां गतिम्।।[38]

अत: साधकेन उत्तमस्थानप्राप्त्यर्थं वीर्यारम्भ मति: कार्या। भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन उक्तम्-

तस्मात् देवान् गुणान् मत्वा वीर्यवान् नियतेन्द्रिय:।

वीर्यारम्भे मतिं कुर्यान्नास्ति वीर्यसमर्थनम्।।

वीर्यार्थी स्मृतिमान् यश्च नरो ज्ञानपरायण:।

प्रयात्यनुत्तमं स्थानं जरामरणवर्जितम्।।[39]

5. ध्यानपारमिता-

ध्यानपारमिता पञ्चमी। तां विवृणोति ध्यानम्-एकाग्रता। तथा चोक्तं भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन-

असंसक्तमतेर्नित्यं नित्यं ध्यानविहारिण:।

विशुद्धमनसो नित्यमेकाग्रभिरतस्य च।।[40]

आचार्यशान्तिदेवस्य मतमस्ति ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्षणं चित्तादन्यथा वक्तुमशक्यम् इति आह-

जपास्तपांसि सर्वाणि दीघर्कालकृतान्यपि।

अन्यचित्तेन मन्देन वृथैवेत्याह सर्ववित्।।[41]

अर्थात्- मन्त्राद्यार्वनलक्षण वचनव्यापारा जपा:। तपांसि च इन्द्रियदमनलक्षणा: कायिका:। तानि अतिबहुकालमभ्यस्तान्यपि अन्यत्र सक्तचित्तेन मिद्धाद्युपहितचित्तेन वा। समानपाटवविकलेन इत्यर्थ:। वृथैव निष्फलमेव, अत्यर्थकृशफलत्वात्, अभिमतार्थेऽनुपयोगाद्वा। पुत्रोऽप्यपुत्र एव, पुत्रकार्याकरणाद्यथा। इत्याह भगवान् सवर्ज्ञ:। तस्माद् ध्यानपारमितापि चित्तमेव।[42]

यस्य चित्तमन्यत्र न तदेकाग्रमस्ति, दोषास्तस्य कथमपि बाधका न भवितुमर्हन्ति। स

दोषभयनिर्मुक्तो भवति। तस्य चित्तमेकाग्रं भूत्वा विवेकम् अनुसरति, विवेकेन च स सर्वतर्कविनिर्मुक्तो भूत्वा स्वस्थो भवति। उक्तञ्च-

यस्यैकाग्रकरं चित्तं तस्य दोषा न बाधका:।

स दोषभयनिर्मुक्त: स्वस्थ इत्यभिधीयते।।

एकाग्राभिरतञ्चेतो विवेकमनुधावति।

सर्वतर्कविनिर्मुक्त: स्वस्थ इत्यभिधीयते।। [43]

ध्यानजं समाधिजं च चित्तम् एकाग्रतासुखं लभते। एकान्तमना: संक्षिप्तेन्द्रियश्च पुरुषो दोषनिचयविनिर्मुक्तो भवति। बुधो हि ज्ञानाम्भसा तृष्णाग्निनातिवृद्धं दोषजालं हन्ति। हत्वा च स विशुद्धस्तृष्णाविमुक्तो भवति।

ध्यानं निवार्णपुरगामी श्रेष्ठो मार्ग:। अत: योगी मनो निगृहयैव ध्यानजं सुखं लब्धुं शक्नोति। ध्यानजं सुखं निरुपमं भवति। यथोक्तम्-

तत्र स्थिता: नरा: श्रेष्ठा: श्रद्धावन्तो मनीषिण:।

प्रयान्ति परमं स्थानमशोकं हतकिल्विषम्।।

निर्विषस्कस्य तुष्टस्य निरागस्यापि धीमत:।

यत् सुखं ध्यानजं[44] भाति कुतस्तस्योपमा परा।।[45]

---

[36] धर्मसमुच्चय:, वीर्यवर्ग:, का.सं.-8

[37] सम्यग्दृष्टि:, सम्यक्सङ्कल्प:, सम्यग्वाक्, सक्यक्कर्मान्त:, सम्यगाजीव:, सम्यग्व्यायाम:, सम्यक्स्मृति:, सम्यक्समाधिश्चेति।

[38] धर्मसमुच्चय:, वीर्यवर्ग:, का.सं.-7

[39] धर्मसमुच्चय:, वीर्यवर्ग:, का.सं.-9, 10

[40] धर्मसमुच्चय:, ध्यानवर्ग:, का.सं.-1

[41] बोधिचर्यावतार:, का.सं.- 5/16

[42] बोधिचर्यावतार:, पृ.सं.- 65

[43] धर्मसमुच्चय:, ध्यानवर्ग:, का. -2,3

एवं परमं पदं प्राप्त्यर्थं ध्यानै: मन: कार्यम् इति निगदित भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन-

एतत्सारं सुधीराणां योगिनां पारगामिनाम्।

यदेवेदं मन: श्रुत्वा प्रयान्ति पदमच्युतम्।।[46]

6. प्रज्ञापारमिता-

प्रज्ञा-विषये आचार्यशान्तिदेवेन उक्तं बोधिचर्यावतारे-प्रज्ञा तु निर्विवादा चित्तमेव।[47]

आचार्यवसुबन्धुना उक्तम् अभिधर्मकोशग्रन्थे- प्रज्ञाऽमला सानुचराऽभिधर्म:,[48] तत्र

प्रज्ञा=धर्मप्रविचय:। अमलेति अनास्रवा। सानुचरेति सपरिवारा। एवमनास्रव: पञ्चस्कन्धोऽभिधर्म इत्युक्तम्। सा प्रज्ञा त्रिविधा- श्रुतमयी, चिन्तामयी भावनामयी च। भिक्षुणा अवलोकितसिंहेन उक्तं-

धर्मानुसारिणी प्रज्ञा वीर्येण परिबृंहिता।

समाधिबलसंयुक्ता मातेव हितकारिणी।।[49]

सा हि सर्वान् नरान् गतिपञ्चकात् त्रायते। मृत्युकाले च सम्प्राप्ते न माता न पिता न च बान्ध्वास्तवमनुगन्तं शक्नुवन्ति, परं सा तमनुगच्छत्येव। ज्ञानी शीलकन्दरशोभनं प्रज्ञाशिखरम् आरुह्य सर्वं भवदोषं द्रष्टुं शक्नोति-

सा हि सन्त्रायते सर्वान् पुरुषान् गतिपञ्चकात्।

न माता न पिता तत्र गच्छन्तमनुगच्छति।।

प्रज्ञाशिखरगारुह्य शीलकन्दरशोभनम्।

भवदोषमिदं सर्वं पश्यति ज्ञानभूषण:।।[50]

ज्ञानी समाधिना प्रज्ञा लब्ध्वा भवसागरं तरति। ज्ञानं (प्रज्ञा) च दान-शील-तपोध्यानै: श्रेष्ठमुच्यते। महायने प्रसिद्धेषु अष्टसु मार्गेषु प्रज्ञा (सम्यग्ज्ञानम्) मोक्षप्रदोष्टमो मार्ग: श्रेष्ठ उक्त:-

चक्षुषां च परा दृष्टा प्रज्ञोक्ता या सुनिर्मला।

मार्गाणां चाष्टमो मार्ग: शिव: प्रोक्तस्तथागतै:।।[51]

सत्यचतुष्टये दु:खनिरोध: दु:खनिरोधगामिनीप्रतिपच्चेति द्वे सत्ये स्त:। सर्वा जन्मपद्धति: सर्वदोषनिर्वहश्च ज्ञानशस्त्रेण छेत्तुं शक्यौ नास्ति लोके ज्ञानात् पर: सहायवान् बन्धुभूत:।

प्रज्ञा समाधिबलसंयुक्ता सर्वथाहितकारिणी भवति। यत्र पितरौ न गच्छत:, तत्र प्रज्ञा गच्छति। दानशीलतपोध्यानै: प्रज्ञाया: प्राधान्यं वर्धते। प्रज्ञाबलमेव सर्वोत्कृष्टं बलम्। अमृतानां परं ज्ञानं श्रेयसामुत्तमं निधिभूतम्।

अत: गतस्पृहैरेव प्रज्ञा सेवनीया। अतो ज्ञानशीलयुता वीतरागा गतस्पृहा वृद्धास्तत्त्वमार्गनिदर्शका: सदैव सेव्या: पारमिता:।

सहायकग्रन्था: -

1. धर्मसमुच्चय:, भिक्षु अवलोकितसिंह:, सम्पादक: - विजयशङ्कर चौबे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय: वाराणसी, 1883 तमे ख्रैस्ताब्दे।
2. बोधिचर्यावातर:, आर्यशान्तिदेव:, प्रधानसम्पादक: - स्वामिद्वारिकादासशास्त्रि, बौद्धभारती, वाराणसी- 2001 ई. ।
3. बौद्धधर्ममीमांसा, आचार्यबलदेव उपाध्याय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-2011
4. अभिधर्मकोशम्, आचार्य वसुबन्धु, प्रधानसम्पादक: - स्वामिद्वारिकादासशास्त्रि, बौद्धभारती वाराणसी, -2008
5. मिलिन्दपञ्हपालि, भिक्षुनागसेन:, प्रधानसम्पादक: - स्वामिद्वारिकादासशास्त्रि, बौद्धभारती, वाराणसी- 2006
6. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर-2068 सं., (एक सौ नब्बेवां पुनर्मुद्रण)

---

[44] चत्वारिध्यानानि सन्ति। तद्यथा- सवितर्कं सविचारं प्रीतिसुखमिति प्रथमं ध्यानम्। अध्यात्मप्रमोदनात्प्रीतिसुखमिति द्वितीयम्। उपेक्षास्मृतिसंप्रजन्यसुखमिति तृतीयम्। उपेक्षास्मृतिपरिशुद्धिरदु:खसुखा वेदेनेति चतुर्थध्यानम् इति।

[45] धर्मसमुच्चय:, ध्यानवर्ग:, का. -12

[46] धर्मसमुच्चय:, ध्यानवर्ग:, का. -14

[47] बोधिचर्यावतार:, पृ.सं.- 65

[48] अभिधर्मकोशम्, 1/2

[49] धर्मसमुच्चय:, प्रज्ञावर्ग:, का.सं.-1

[50] धर्मसमुच्चय:, प्रज्ञावर्ग:, का.सं.-2,3

[51] धर्मसमुच्चय:, प्रज्ञावर्ग:, का.सं.-6

21. ज्योतिषशास्त्रस्कन्धभेदः तत्प्रतिपाद्यविषयविवेचनञ्च

डा. यज्ञदत्तः
सहायकाचार्यः,(ग्रेड)
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः, हि.प्र.
Email – dryagyadutt@gmail.com

॥ॐ स्वस्तिश्रीगणेशाय नमः॥

अस्य महतो ज्योतिर्वृक्षस्य सन्ति त्रयः स्कन्धाः सिद्धान्तः संहिता होरा चेति। तथा हि नारदः –

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमनुत्तमम् ॥ [1]

इति। तथा च ब्रह्मसिद्धान्तवचनम् –

स्कन्धत्रयात्मकं शास्त्रमाद्यं सिद्धान्तसंज्ञितम् ।
द्वितीयं जातकस्कन्धं तृतीयं संहिताह्वयम् [2] **॥**

इति। एवं ज्योतिश्शास्त्रस्य स्कन्धत्रयेण विभागः आर्षः वर्तते। परन्तु विभागस्य बुद्धिनिष्ठत्वात् गच्छता कालेन अस्मत्पूर्वाचार्याः ग्रन्थकर्तारः अन्यथापि विभागं कल्पयामासुः। भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासाख्यग्रन्थस्य कर्ता शास्त्रस्यास्य पञ्च स्कन्धान् उल्लिलेख । यथा तद्वचनम् [3] - **सामान्यतो ज्योतिषं हि सिद्धान्तसंहिताहोराभेदेन त्रिस्कन्धमुच्यते तथैव तत्र कैरलिः शकुनश्चेति द्वौ भेदौ संयोज्येदं पञ्चस्कन्धमप्युच्यते। यथोक्तम्** –

पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिताः।
कैरलिः शकुनश्चैव .....॥

इति। ..... तस्य चाध्ययनं पञ्चधा विभागं कृत्वा कृतमत्र सिद्धान्त-संहिता-होरा-केरलि-शकुन-भेदेनेति [4] । पुनः तत्रैव ज्योतिषस्य मुख्यविभागाः त्रय एव इति अभिप्रैति – **तदित्थं हि ज्योतिषशास्त्रस्य त्रयो मुख्यविभागाः - तन्त्रम् , संहिता, होरा च** [5] इति। असौ तन्त्रमेव सिद्धान्तापरपर्यायत्वेन स्वीकरोति। तत्रापि प्रश्नमार्गकारः ज्योतिश्शास्त्रं प्रमाणं फलञ्चेति द्विधा विभज्य तत्र प्रमाणभागे सिद्धान्तस्कन्धं फलभागे होरासंहितास्कन्धावन्यौ अन्तर्भावयामास। तथा च तद्वचनम् –

प्रमाणफलभेदेन द्विविधं च भवेदिदम् ।
प्रमाणं गणितस्कन्धः स्कन्धावन्यौ फलात्मकौ [6] **॥**

इति। पुनश्च स एव षडङ्गेष्वन्यतमस्य ज्यौतिषस्यापि षड् अङ्गानि सन्ति इति प्रकल्प्य षोढा ज्योतिश्शास्त्रं विभाजयामास। तद्यथा -

जातकगोलनिमित्तप्रश्नमुहूर्ताख्यगणितनामानि ।
अभिदधतीह षडङ्गान्याचार्या ज्यौतिषे महाशास्त्रे ॥ [7]

इति। अत्र **आचार्याः अभिदधति** इति वचनेन स्वयं विभागः तेन न प्रादर्शि, अपि तु तत्रापि तत्पूर्वाचार्याणां मतम् अवलम्ब्य एव तथा विभागः तेन कृतः इति ज्ञायते। परन्तु सम्प्रति उपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु षडङ्गविभागस्य परिकल्पनाभावात् स्वगुरुपरम्पराप्राप्तः एव इयं विभागपरिकल्पना इति ऊहितुं शक्यते।

एतेषु षट्सु ज्योतिषाङ्गेषु गोलः गणितञ्च सिद्धान्तस्कन्धे, निमित्तं संहितास्कन्धे (होरास्कन्धे च) जातकं प्रश्नः मुहूर्तश्च होरास्कन्धे अन्तर्भवति। उक्तमपि–

---

[1] नारदसंहिता – अ.१ , श्लो.४ पृ.सं. २,
[2] सूर्यसिद्धान्तः १ – अ.१ (अवतरणिकायाम्)
[3] भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः – पृ.सं.- ६,
[4] भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः – पृ.सं.- ६,
[5] भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः – पृ.सं.- ६,
[6] प्रश्नमार्गः – अ.१ श्लो.९ पृ.सं.२
[7] प्रश्नमार्गः – अ.१ श्लो.६ पृ.सं.२

गोलो गणितञ्चेति द्वितयं खलु गणितसञ्ज्ञिते स्कन्धे ।

होरासंहितयोरपि निमित्तमन्यत्रयञ्च होराख्ये ॥ [8] इति।

एवं त्रिषु स्कन्धेषु मुख्यतया सिद्धान्तस्कन्धे ग्रहगणितम् , संहितास्कन्धे प्रत्येकं जनपदस्य शुभाशुभफलम् , होरास्कन्धे प्रत्येकं जनस्य शुभाशुभफलं च प्रोच्यते। इत्थं स्कन्धत्रयव्यापृतस्य ज्योतिश्शास्त्रस्य विषयबाहुल्यं परिलक्ष्य महत्त्वं च दृष्ट्वा एव **गरुडपुराणे** -

ज्योतिश्चक्रं भुवो मानं गोलं प्रोवाच केशवः ।

चतुर्लक्षं ज्यौतिषस्य सारं रुद्राय सर्वशः [9] ॥

इति उक्तं वर्तते । अपि च –

लक्षं तु चतुरो वेदा लक्षमेकं तु भारतम्।

लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षं तु ज्यौतिषम्॥।

इति शौनकोक्तिरपि [10] श्रूयते। अत एव –

यथा शिखा मयूराणां नागाणां मणयो यथा।

तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम्॥ ।

इति लगधोक्तिः [11] सर्वात्मना सङ्गच्छते।

इदानीं स्कन्धत्रयप्रतिपाद्यविषयाः क्रमशः निरूप्यन्ते -

होरास्कन्धः – तत्र तावत् होरास्कन्धे सर्वप्रजानां प्राग्जन्मार्जितकर्मविपाकानां विज्ञापनं विषयः। आधानलग्नात् जन्मलग्नाद् प्रश्नलग्नाद्वा तत्कालग्रहस्थितिवशात् प्रतिव्यक्त्यनुभूयमानं शुभाशुभफलं स्कन्धेऽस्मिन् प्रोच्यते। बृहत्पाराशर-जैमिनीयसूत्र-बृहज्जातक-प्रश्न-निमित्त-सामुद्रिक-रमल-नाडीग्रन्थादयः बहुधा विविधप्रकारेण पूर्वकर्मप्रवाचकाः प्रसिद्धाः होराग्रन्थाः लोके दृश्यन्ते। स्कन्धस्यास्य विषयाः इमे भवन्ति –

आयुर्दायो दशाभेदा भेदश्चान्तर्दशासु च ।

अष्टवर्गः कर्मजीवो राजयोगश्च नाभसम् ॥

चान्द्रयोगा विग्रहाद्याः प्रव्रज्यायोगसम्भवाः ।

राशिशीलं दृष्टिफलं ग्रहभावफलं तथा ॥

आश्रयाख्याश्च ये योगाः योगास्सङ्कीर्णसम्भवाः ।

स्त्रीजातकं नष्टयोगा निर्याणं नष्टजातकम् ॥

द्रेक्काणाश्च क्रियायोगा द्वितीयस्कन्धसम्भवाः । [12] इति।

संहितास्कन्धः – ग्रहचार-दिग्दाह-भूकम्प-परिवेशेन्द्रचाप-प्रतिसूर्य-सद्योवर्षण-उल्कापातादिभिः उत्पातलक्षणैः एकैकस्मिन् भूखण्डे निवसतां सकलप्राणिनां कात्स्न्र्येन फलनिर्देशनमेव अस्य स्कन्धस्य प्रधानं विषयः। स्कन्धस्यास्य विषया इमे भवन्ति –

आदौ शास्त्रोपनयनं खेटचारोऽब्दलक्षणम् ॥

तिथिवासरनक्षत्रयोगतिथ्यर्धलक्षणम् ।

मुहूर्तोपग्रहास्सूर्यसङ्क्रातिर्गोचरक्रमः ॥

चन्द्रताराबलं चैव क्रियाः षोडशकर्मणाम् ।

क्षुरिकाबन्धनं यात्राप्रवेशस्सद्मलक्षणम् ॥

राजाभिषेचनं देवप्रतिष्ठा वस्त्रलक्षणम् ।

अग्न्याधानं मेघगर्भो निखिलोत्पातलक्षणम् ॥

---

[8] प्रश्नमार्गः– अ.१ श्लो.७ पृ.सं.२

[9] अयं श्लोकः शब्दकल्पद्रुमे प्रयोगस्थले उदाहृतः। शब्दकल्पद्रुमः – भा-२ पृ.सं. ५५०

[10] ज्योतिषसिद्धान्तसङ्ग्रहोद्धृतं शौनकोक्तर्ग्वेदीयचरणव्यूहपरिशिष्टवाक्यम् इति उल्लेखः तम्मयज्वविरचितायाः कामदोग्ध्याख्यायाः सूर्यसिद्धान्तटीकायाः सम्पादनम् अध्ययनञ्च इत्यस्मिन् शोधप्रबन्धे । पृ.सं . ७

[11] वेदाङ्गज्योतिषम् – आर्चज्योतिषम् , श्लो. ३५ , पृ.सं. २६ । याजुषज्योतिषम् , श्लो. ४ , पृ.सं. २७

[12] कल्पवल्ली – मध्यमाधिकारव्याख्यारम्भे,

तच्छान्तिमिश्रकाध्यायस्तृतीयस्कन्धसम्भवाः । [13] । इति।

तथैवोक्तं प्रश्नमार्गे –

जनपुष्टिक्षयवृष्टिद्विरदतुरङ्गादिसकलवस्तूनाम् ।
केतूल्कादीनां वा लक्षणमुदितं हि संहितास्कन्धे [14]॥ इति।

वस्तुतस्तु **तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता** [15] इति वराहवचनात् ज्योतिश्शास्त्रस्य सर्वविषयाणां सङ्ग्रहः एव संहिता इति साध्वी व्याख्या। संहिता इत्ययं शब्दोऽपि अमुमेवार्थं सूचयति[16]। तथापि सौकर्यार्थं होरासिद्धान्तयोः तत्तद्विषयान् विभज्य योंऽशः अवशिष्टः स एव संहिता इति व्यवहारार्थं स्वीकृतः। तत्र पराशर-गर्ग-नारद-देवल-वशिष्ठ-मनु-सारस्वत-बृहत्संहितादयः प्रमुखाः संहिताग्रन्थाः सन्ति। एषु संहिताग्रन्थेषु प्रायेण त्रिचतुराः ग्रन्थाः इदानीम् उपलभ्यन्ते।

सिद्धान्तस्कन्धः – सिद्धान्तस्कन्धे गणितद्वारा ग्रहाणां स्फुटीकरणमेव प्रधानं विषयः। स्कन्धस्यास्य विषया इमे भवन्ति –

ग्रहाणां मध्यमा भुक्तिस्स्फुटभुक्तिरनन्तरम् ।
दिक्साधनं ततश्छाया लग्नकालविनिर्णयम् ॥
चन्द्रार्कग्रहणं सम्यक्तयोश्च परिलेखनम् ।
समागमो युद्धभेदो विग्रहाणां युतिस्तथा ॥
उदयास्तमयज्ञानं चन्द्रशृङ्गोन्नतिम् ।
पातवैधृतयोर्ज्ञानं भूगोले यन्त्रलक्षणम् ॥
सिद्धान्तसंज्ञिते स्कन्धे विषयांश्च विदुर्बुधाः । [17] इति।

एवं कालक्षेत्रभेदः, अहर्गणानयनम् , मध्यस्पष्टग्रहानयनम् , गतिसाधनम् , तिथ्यादिगणितम् , स्फुटीकृतग्रहस्य छायाद्वारा परीक्षणम् , ग्रहणसाधनम् , ग्रहणपरिलेखनम् , ग्रहाणाम् उदयास्तौ, ग्रहनक्षत्रयुतिः, शृङ्गोन्नतिः, महापातः, ग्रहाणां कक्ष्याप्रमाणम् , भूपरिधिमानम् , भूभगोलस्वरूपम् , कालक्षेत्रवेधार्थं यन्त्रनिर्माणविधिः इत्येते विषयाः विस्तृतरूपेण सिद्धान्तस्कन्धे निरूप्यन्ते । एवम् आर्षग्रन्थेषु क्रमः। परञ्च मानुषग्रन्थेषु व्यक्तगणितम् अव्यक्तगणितं चेति द्विविधं ग्रहगणितोपयोगि गणितमपि अत्रैव प्रपञ्च्यते इति विशेषः।

॥शम्॥

****

[13] कल्पवल्ली - मध्यमाधिकारव्याख्यारम्भे,
[14] प्रश्नमार्गः – अ.१ श्लो.८ पृ.सं. ४,
[15] बृहत्संहिता [१] – अ. १ श्लो. ९ पृ.सं. ४,
[16] सन्धीयन्ते= सङ्गृह्यन्ते सर्वविषयाः अत्र इति संहिता।
[17] कल्पवल्ली – मध्यमाधिकारव्याख्यारम्भे,

22. योगवासिष्ठे मनस्तत्त्वम्

Dr. Darsana Roy

Assistant Professor (contract) in Yoga Dept

CSU, Ekalavya Campus, Agartala, Tripura

संस्कृतवाङ्मये योगवासिष्ठः भारतीयदर्शनेषु धर्मशास्त्रेषु तथा आचारशास्त्रेषु एकः अभिनवग्रन्थः। अद्वैतवेदान्तपरम्परायां योगवासिष्ठः महत्त्वपूर्णः आध्यात्मिकग्रन्थः।

जीवन्मुक्तत्वमस्मिंस्तुश्रुतेसमनुभूयते।

स्वयमेवयथापीर्तनीरोगत्वं वरौषधे।। - योगवासिष्ठ 3.8.15

अर्थात्, यथा उत्तमऔषधिसेवने स्वस्थशरीरं लभते तथा योगवासिष्ठः श्रवणेन जीवन्मुक्तविषये अनुभवः जायते। महाकविकालिदासः येन प्रकारेण उपमावर्णने विख्यातरासीत् तथा योगवासिष्ठकारोऽपि दर्शनशास्त्रमाधार्य स्वीयग्रन्थस्य प्रतिपादनाय समुचितप्रयासं प्रादर्शत। आदिकविवाल्मीकिविरचितं रामायणं केवलं रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं परन्तु दार्शनिकचिन्तने योगवासिष्ठं महारामायणम् इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

अस्य ग्रन्थस्य षट् प्रकरणानि सन्ति। यथा – वैराग्य,मुमुक्षव्यवहार,उत्पत्ति,स्थिति,उपशम,निर्वाणप्रकरणम् (पूर्वार्द्ध, उत्तरार्ध)।

अत्र कुलश्लोकसंख्या द्वात्रिंशत् सहस्राणि। महर्षिवाल्मीकिः योगवासिष्ठग्रन्थस्य रचयिता।

मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारसंमिता।

त्रिंशत् द्वे च सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी।। - योगवासिष्ठः 2.27.7

'मनश्च मन्तव्यं च नारायणः' मनः मनुष्याणां प्रवृतौ कारणं भवति। तद्वारैव मानवस्य बन्धः मोक्षो वा जायते इत्यस्ति मनसः प्रामुख्यं मानवजीवने। अतएव भगवता श्रीकृष्णेन इन्द्रियाणां मनश्चास्मि इति तस्य श्रेष्ठत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वश्च प्रपञ्चितम्।

मनस् शब्दः क्लीबलिङ्गात्मकः (मन्यते वुध्यतेऽनेनेति)। मन्यते अवबुध्यते ज्ञायते वा अनेन इति करणव्युत्पत्त्या मन ज्ञाने इति दिवादिकात् मनधातोः, मनु अवबोधने इति तनादिकात् मनुधातोवो सुन् प्रत्यये कृते मनः शब्दः निष्पद्यते। इतोऽपि विषयज्ञाने यत् साधनं भवति तदेव 'मन' इति मनः शब्दस्यार्थः सिद्ध्यति।

अस्माकं मनः अतीवचञ्चलम् आकाङ्खायुक्ताञ्च। महर्षिवासिष्ठेण उक्तं यत् यदा मनः शुद्धं भवति तदा जनाः कस्मिन्नपि अभीष्टविषये यादृशं चिन्तयन्ति, भानवाफलमपि तादृशं भवति। अतः अपरस्य मनसि यथा भावना आयाति स्वमनसि तथा नायाति। अतः सर्वदा सर्वाणि कर्माणि अस्माकं मनसि निभृतानि सन्ति। अस्माकं मुक्ति-बन्धन-उत्थान-पतन-जन्मादिविषयाः सर्वथा मनसि निभृताः, इति हेतोः योगविषये मनः केवलं सर्वेषु इन्द्रियेषु राजेव उल्लिखितः। स्कन्दपुराने उक्तम् –

पापासक्तं हि बन्धाय पुण्यासक्तं हि मुक्तये।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।।

अर्थात् मनः पापे आसक्तं भवति चेत् बन्धनम् एवञ्च पुण्ये संलग्नं भवति चेत् मोक्षः च प्राप्तुं शक्यते। वस्तुतः स्वयं मनः अस्माकं बन्धमोक्षयोः कारणम्। मनसः अस्तित्वं भवति बन्धनम्। मनसः अभावो मोक्षः कैवल्यं वा।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

बन्धनं विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मनः।। - त्रिपुरतापिन्योपनिषदः

अर्थात् मनः मनुष्यान् बध्नाति, पुनः निर्विषयकं मनः निर्मलताद्वारा मुक्तिं प्रददाति। महाभारते महर्षिवेदव्यासः योगवासिष्ठस्य मतानुसारेण उक्तम् –

द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च।

ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते।।

इतोऽपि भगवताकृष्णेन श्रीमद्भागवद्गीतायाम् उक्तं खलु –

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम्।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्।। - श्रीमद्भागवद्गीता 6.34

अर्थात् अस्माकं मनः सर्वदा चञ्चलं बलयुक्तञ्च। तस्य तु नियन्त्रणम् अतीव कष्टदायकं यथा वायोः बन्धनं न तु सहजम्। अतः अस्माकं मनसः वैशिष्ट्यं वायुवत् भवति।

मनसः विषये योगवासिष्ठग्रन्थे प्रसिद्धाः श्लोकाः सन्ति। यथा –

यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते।

परस्य पुंस सङ्कल्पमयत्वं चित्तमुच्यते।।

चिन्निः स्पन्दो हि मलिनः कलङ्कविकलान्तरम्।

मन इत्युच्यते राम न जडं न च चिन्मयम्।।

अस्माकं मनः स्वतन्त्ररूपमेव। अतः स्वतन्त्रतापूर्वकं शरीरं रचयितुं शक्यते। देहभावं धारयित्वा अस्माकं मनः जगद्रूपम् इन्द्रजालं रचयति। श्लोकानुसारं वासिष्ठे कथयन्ति यत्

तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम्।

तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्विततेन वितन्यते।। - योगवासिष्ठ 3.4.79

अस्माकं जगतः मुख्यवाहकं मनः। त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरिति हेतोः प्रकृतिसम्भवाः मानवा त्रिगुणविशिष्टाः। सर्वे विभिन्नगुणाधारेण चित्तात् विविधचिन्तनानि प्रकाशयन्ति। अतः योगवासिष्ठे उक्तं खलु –

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः। (3.91.4)

स्वरुपं सर्वकृत्त्वं च शक्तत्वं मनसो मुने ।। (3.91.16)

सर्वेषां भावनाचिन्तनादिकं भिन्नं भिन्नं भवति। एवं सर्वे जनाः एतादृशरूपेण तेषां भावनां कल्पनां च जगतः सन्मुखे प्रदर्शयन्ति। अस्मिन् विषये योगवासिष्ठे एकः श्लोकः उपवर्णितः। यथा –

चित्तमेव जगत्कर्तृ सङ्कल्पयति यद्यथा।

असत्सत्सदसच्चैव तत्तथा तस्य तिष्ठति।। (6-2.139.1)

इतोऽपि उक्तम् -

मनो यदनुसन्धत्ते तदेवाप्नोति तत्क्षणात्।

यथैतद्भावयेत्खान्तं तथैव भवति क्षणात्।। (2-3.91.52)

अर्थात् अस्माकं मनः यादृशीं उत्पादयति तदनुसारेण कर्माणि अपि कुर्वन्ति अनन्तरं तादृशकर्मफलम् अपि प्राप्नुवन्ति। अतः सर्वकर्मफलनिर्देष्ट मनः सर्वाधिकारिरूपेण सर्वोच्चे तिष्ठति।

मनः किम् ?

इत्युक्ते योगवासिष्ठे उक्तम् –

गतमेव कलङ्कत्वं कदाचित्कल्पनात्मकम्।

उन्मेषरूपिणी नाना तदैव हि मनः स्थिता।। (3.96.17)

अर्थात् शुद्धचेतनात्मा यदा स्पन्दनयुक्तः कल्पनात्मकरुपं धारयित्वा विषयेण आवृतं भवति तदा भवति मनः।

जगतः स्रष्टा मनः, मनः भवति स्वयं पुरुषः। मनसि सर्वशक्तिः विराजते। मनसि स्थितम् अभीष्टमवश्यमेव लब्धुं शक्यते। यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी। चित्तस्याभ्यन्तरे या कल्पना दृश्यते सा तु बाह्यजगति अपि स्थिरफलयुक्ता प्रकट्यते।

अस्माकं मनः ब्रह्मरूपं धारयति। ब्रह्मा भवति संकल्पकारकः मनः। स्वीयकौशलेन मनः संसारं रचयितुं शक्यते। मनः भवति ब्रह्मणः स्वरूपं तथा ब्रह्मा भवति मनसः स्वरूपम्। मनसः रूपं धारयित्वा ब्रह्मा सृष्टिकार्यं करोति। श्लोकः उल्लेखितः यथा –

मन एव विरिञ्चित्वं तद्धि संकल्पनात्मकम्।

स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते।। (3.3.34)

विरिञ्चो मनसो रूपं विरिञ्चिस्य मनो वपुः।

मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ।। (3.3.35)

मनोनाशः – विवेकः, वैराग्यम्, आत्मचिन्तनम्, विचारणा तथा इन्द्रिय-संयमाभ्यासेन वासना क्षयीभूता भवति। वासनानाशात् मुक्तिः आगच्छति। तदा आशाप्रत्याशादि निष्करणं कृत्वा अस्माकं मनः स्व-प्रकृतिगतशान्तिं प्राप्नोति। यदा मनः स्पन्दनरहितं भवति तदा मनः न तिष्ठति, तत्तु मोक्षरूपं भवति। मनोनाशेन वासना त्यक्ता आत्मज्ञानं लभ्यते।

जलस्य तरङ्गस्य उत्पादनात्परं जलेन साकं विलीनं भवति अतः जलस्य तरङ्गः न दृश्यते तथैव संकल्पात् सृष्टजगदपि संकल्पस्य अभावेन विलीनं भवति। यथा मन्दाराचलं स्थिरीभूतात्परं क्षीरसागरः शान्तः अभवत् तथा मनसः संयमात्परं संसाररूपभ्रान्तेः शमनं भवति।

चित्तस्पन्दोत्थिता माया तद्भावे विलीयते।

पयः स्पन्दोत्थिता वीचिस्तदभावे विनश्यति।। (6.1.44.22)

संयमान्मनसः शान्तिमेति संसार विभ्रमः।

मन्दरेऽस्पन्दतां याते यथा क्षीरमहार्णवः।। (3.110.65)

सन्दर्भग्रन्थसूचीपत्रम्

- भारतीय दर्शन में योगवासिष्ठ का स्थान, सम्पादिका – राधा गुप्ता, परिमल प्रकाशन, दिल्ली, 2002
- योगवासिष्ठसुधा, स्वामी विष्णुशरणानन्दा, मानसी प्रकाशन, मेरठ, 1998
- योगवासिष्ठ में मुक्त का स्वरूप, सम्पादिका – डा. ललीता कुमारी जुनेजा, विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली, 2010
- योगवासिष्ठ कथा, सम्पादक – रघुनाथ सिंह, कृष्णदास अकादेमी, वाराणसी, 1988
- The Vision and the way of Vasistha Darsana , Published by Samata Book Chennai, Second Edition, 2005

****

23. आत्मबोधप्रकरणग्रन्थस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्

डॉ. योगेश पाण्डेयः
सहायकः अध्यापकः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वेदव्यासः परिसरः

अष्टषष्टिश्लोकात्मकः अद्वैतवेदान्तस्य अन्यतमः प्रकरणग्रन्थोऽयं शङ्कराचार्येण विरचितः। अद्वैतवेदान्तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मतत्त्वस्य उपस्थापनेन अयं ग्रन्थः वेदान्तसंसारे महतीं भूमिकां परिपालयति। परं टीकोपटीकाभ्याम् अयं प्रकरणग्रन्थः प्रसिद्धिं गतः। सदशुद्धः बुद्धः मुक्तः सकलमपि मायामात्रमिद जगत् विसृज्य एतत् चितिमयं प्रथयति। तादृशाय नित्याय समरसघनाय आत्मने नमः इति आत्मबोधदीपिकायां ब्रह्मानन्दः। यदा वैनाशिकैः बौद्धैः महामूढैः श्रुतिशिरोगणो लुप्तः। तदा शङ्कराचार्यः अद्वैतविज्ञानम् आविश्चकार। अत्र मातेव पुत्रेषु दयालुः भगवान् शङ्कराचार्यः उत्तमप्रज्ञानां शास्त्रपयोनिधिम् अवगाह्य आत्मज्ञानरत्नम् अन्विष्यमाणानां कृते शारीरकभाष्यादिप्रस्थानत्रयं निर्माय तदवलोकने असमर्थानां मन्दमतीनां कृते अयं ग्रन्थः।

मङ्गलम् -

मङ्गलाचरणं शिष्टानुशासनम्। शिष्टाचारपरिपालने अग्रणीः शङ्कराचार्यः। आदिमे श्लोके शङ्कराचार्यः अनेन श्लोकेन ग्रन्थस्य अधिकारिणं सूचयति। केभ्योऽयम् ग्रन्थो विधीयते इति चेदुच्यते

"तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम्।
मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते॥"[i]इति

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणां मुमुक्षूणाम् अपेक्ष्य अयम् आत्मबोधो विधीयते। साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैवात्र अधिकारः। नित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनुष्ठानरूपतपोभिः दूरितक्षयाणां प्रशान्तचित्तानां शान्तानाम् अक्षुब्धाशयानां वीतरागिणाम् इहमुत्रार्थफलभोगालिप्तूनां मुमुक्षूणां संसारग्रन्थिभेदेन कृताभिलाषाणां कृते अयम् आत्मबोधो ग्रन्थः। शङ्कराचार्यः एव तेभ्यः आत्मबोधम् उत्पाद्य मोक्षं कारयिष्यति इति तात्पर्यम्। अत्र प्रश्नो भवति शङ्कराचार्यः साक्षात् मङ्गलं तु नैव कृतवान्। तेन नास्तिकमतप्रवेशः इति चेत् - नैव। यत्र प्रपञ्चव्यवस्थादिकं प्रतिपिपायिषितम् अस्ति तत्रैव मङ्गलस्य अपेक्षितत्वातेन अस्य मङ्गलरूपत्वात्।

आत्मज्ञानात् मोक्षः

अधुना प्रश्नः उत्थाप्यते यत् सर्वेषु शास्त्रेषु जपतपःप्रभृतिभिः मोक्षसम्भवोल्लेखः चेत् अत्र केवलन् आत्मज्ञानात् मोक्षस्य सम्भवः कथम्। तदा उच्यते शङ्कराचार्यैः -

"बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम्।
पाकस्य बह्निवज्ज्ञानंविना मोक्षेन सिद्ध्यति॥"[ii] इति

यथा पाकादिकार्ये जलं ज्वलनसामग्री चेत्येषां व्यवहारः भवति चेदपि वह्निरेव तत्र मुख्यसाधनम्। तं विना पाकादिकार्यं नैव सम्भवेत्। तथैव मोक्षसाधने जपः तपः चेत्यादीनाम् आवश्यकतायां सत्यायामपि आत्मबोधः एव तत्र मुख्यं कारणम्। आत्मबोधात् आत्मज्ञानात् एव मुक्तिः। ज्ञानं विना मोक्षः नैव सिद्ध्यति। श्रुतिरपि - "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति, "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" चेति। स्मृतिरपि वदति - "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते"[iii] इति। तपसा केवलम् अन्तःकरणशुद्धिः। ततो विद्यया मुक्तिः।

जनकादीनां श्रेष्ठेन कर्मणा एव उच्चगतिप्राप्तिरिति तु प्रसिद्धम्। यदि कर्मणा एव आत्मगतिः तर्हि किम् आवश्यकम् आत्मज्ञानस्य इति चेत्। उच्यते -

"अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत्।
विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्॥"[iv]इति

कर्मविद्ययोः मार्गः परस्परं विपरीतः। यदा तेजः तिमिरसङ्घं निहन्ति, तथैव ज्ञानम् अज्ञानं निवर्तते। कर्म अविरोधितया अविद्यां न विनिवर्तयेत्। विद्या अविद्यां निहन्ति।

आत्मा स्वयंप्रकाशः

"परिच्छिन्न इवाज्ञानात् तन्नाशे सति केवलः।
स्वयं प्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेंऽशुमानिव॥"[v]इति

यदा सूर्यमण्डलं मेघमालया आच्छादितं भवति। तदा सूर्यज्योतिः यां दिशं गच्छति, तत्र मेघमालां विच्छिद्य स्वयं प्रकाशितो भवति सूर्यः। एवमेव ज्ञानाभावे अविद्यया जीवाः संसारे अस्मिन् आवर्तिताः भवन्ति। तदा साधने सति ज्ञानेन अज्ञानं निवर्त्यते। तदा मोक्षो लभ्यते।

ब्रह्माद्वैतता

"संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यवद्भवेत्॥"[vi] इति

संसारस्तु साक्षात् दृश्यते, सत्यवत् प्रतीयते। तर्हि द्वैतभानस्य एव प्रतीतिः, न तु अद्वैतस्य। तर्हि ब्रह्मणः अद्वैतता कथं सिध्यति इति चेत्। रागद्वैषादिसंयुतः संसारः स्वप्नवत् तुल्यः। यदा वयं स्वप्नं पश्यामः तदा संसारं सत्यवत् वयं जानीमः। यदा प्रबोधः भवति तदा स्वप्नस्य मित्यात्वं प्रसज्यते। यावत् स्वप्नकालः तावदेव स्वप्नस्य सत्यता। प्रबोधे एव तस्य विनाशः। एवमेव अज्ञानेन एव अहमिदं ममेदं चेति द्वैतव्यवहारः। ज्ञाने सति तस्य विनाशः। तदा अद्वैतस्य प्रकाशः। यावत् सर्वाधिष्ठानम् अद्वयं ब्रह्म न ज्ञायते तावत् एव जगत् शुक्तिकारजतवत् सत्यं भाति।

ब्रह्मणि जगत्कल्पनम्

"अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।

आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥" इति

अस्ति भाति प्रियं चेति आत्मनि अत एव नामरूपात्मके जगति अनुस्यूते अनुगते अनुगतत्वात् एव नित्ये त्रिकालाबाध्ये विष्णौ व्यापके ब्रह्मणि सर्वोपादानभूते सर्वाश्चतुरशीतिलक्षयोनिलक्षणाविविधाः अवयवसंख्यानसंस्थया नानाविधाः व्यक्तयः हाटके सुवर्णे कटककुण्डलादिवत् प्रकल्पिताः मिथ्याभूताः। तस्मादेव उक्तम् आत्मबोधे शङ्कराचार्येण -

"सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः।

व्यक्तयो विविधाः सर्वा हाटके कटकादिवत्॥"[vii] इति

तदनन्यत्वम् आरम्भणशब्दादिभ्यः इति न्यायात्। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"[viii] इति श्रुतिमानमत्र प्रमाणम्। अधुना प्रश्नो भवति यत् प्रपञ्चस्य मिथ्याभूतत्वात्, जीवभेदः सत्यभूतत्वात् च कथं प्रपञ्चाधिष्ठानरूपस्य परमात्मनोऽद्वितीयत्वं सत्यत्वं च कथमुपपद्यते इति चेत् आचार्येण भणितं -

"यथाकाशे हृषीकेश नानोपाधिगतो विभुः।

तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे सति केवलः॥"[ix]इति

यथा विभुः आकाशः घटमठादिरूपनानोपाधिभेदात् भिन्नवत् प्रतीयते। उपाधिनाशे सति आकाशस्य एकत्वम् उपपद्यते। तद्वत् उपाधिवशात् एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलः निर्गुणः एकः सन् बहुधा प्रतीयते। किन्तु उपाधिनाशे सति एकः एव अवतिष्ठते।

ननु ब्रह्मचारी अहं ब्राह्मणोऽयं चेति जातिवर्णाश्रमादिभिः धर्मैः युक्तस्य आत्मनः कथम् असङ्गत्वम् अद्वितीयत्वं चोपचारः इति चेत् वदति -

"नानोपाधिवशादेव जातिनामाश्रयादयः।

आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत्॥"[x] इति

यथा नानोपाधिवशात् तोयं जलं रसवर्णादिभेदवत् नाना प्रतीयते। वस्तुतस्तु जलं तु एकमेव। उपाधिधर्माः तत्र आरोपिताः। तथैव जातिनामाश्रयादयः नानाविधाः धर्माः आत्मनि आरोप्यन्ते। वस्तुतस्तु ते धर्माः न कदापि आत्मानं प्रभावयन्ति। आत्मा निरवयवी अधर्मी च।

सृष्टिप्रपञ्चः

अन्ततो गत्वा दृश्यते यत् समस्तानां सृष्टिवाक्यानाम् अद्वैते एव तात्पर्यम्। समस्तानि सृष्टिवाक्यानि अद्वैते एव पर्यवसितानि। आत्मबोधेऽपि शङ्कराचार्येण स्ववचोभिः युक्त्या सृष्टिप्रपञ्चः आलोचितः। पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवं कर्मसञ्चितं, सुखदुःखानां भोगायतनं शरीरम्[xi]। पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं सूक्ष्मशरीरम्[xii]। अनाद्यविद्या अनिर्वाच्या कारणोपाधिः उच्यते। उपाधित्रितयात् अन्यः आत्मा। यथा स्फटिकः नीलवस्त्रादियोगेन तत्तन्मयः इव भाति। तथैव शुद्धात्मा पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मयः इव स्थितः। तण्डुलस्य स्वरूपतया प्रतीयमानतुषारादिभिः युक्तं तण्डुलं यथा अवघाततो मुसलावहननेन शुद्धं विवच्यते पृथक्क्रियते। तथा कोशैः अन्नमयादिभिः युक्तं तेषाम् अभ्यन्तरं शुद्धम् आत्मानं विविच्य पृथक्कृत्वा विजानीयात् इत्यर्थः[xiii]।

आत्मानात्मविवेकः

आत्मनो ब्रह्मरूपत्वेन सदा सर्वगतत्वात् किमिति स सर्वत्र न भासते इति चेत् समाधानत्वेन आह आचार्यः शङ्करः -

"सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते।

बुद्धवेवावभासतेत स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत्॥"[xiv] इति

सदा सर्वगतः आत्मा सर्वत्र न अवभासते। यथा स्वच्छेषु एव केवलं प्रतिबिम्बो दृश्यते न अस्वच्छेषु। तद्वदेव आत्मा स्वच्छबुद्धौ एव अवभासते, नान्यत्र। यथा सभायां स्थितः राजा सर्वेषां साक्षी प्रेरकः सन्नपि तेभ्यः भिन्नः। तथैव देहेन्द्रियमनोबुद्धिविलक्षणः आत्मा तद्वृत्तिसाक्षी। उच्यते च

"देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम्।

तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा॥"[xv] इति

यथा अभ्रेषु धावस्तु सत्सु शशी धावन् इव दृश्यते। तथा एव अविवेकिनाम् इन्द्रियेषु व्यापृतेषु आत्मा व्यापारी इव दृश्यते। प्रोक्तं च -

"व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्माव्यापारी वाऽविवेकिनाम्।

दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी॥"[xvi] इति

यथा जनाः सूर्यालोकम् आश्रित्य स्वकीयार्थेषु वर्तते। तथा देहेन्द्रियमनोधियः आत्मचैतन्यम् आश्रित्य स्वकीयार्थेषु प्रवर्तन्ते।

"आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः।

स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोक यथा जनाः॥"[xvii] इति

देहेन्द्रियगुणान् कर्माणि च अमले सच्चिदात्मनि अविवेकेन गगने नीलिमादिवत् अध्यस्यन्ति मन्दमतयः अविवेकिनः।

"देहेन्द्रियगुणान् कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि।

अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलिमादिवत्॥"[xviii] इति

परमात्मा जीवात्मा च

वस्तुतः जीवात्मा परमात्मना अभिन्नः एव। किन्तु अज्ञानात् जीवात्मा परमात्मनो भिन्नः। आत्मबोधे उच्यते शङ्कराचार्येण -

"आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधे न जात्विति।

जीव सर्वमलं ज्ञात्वा द्रष्टेति मुह्यति॥"[xix]इति

परमात्मनः कदाचित् विक्रिया विकारो नास्ति। "निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"[xx] इति श्रुतेः। "अव्यक्तोऽयंमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते"[xxi] इति स्मृतेः। बुद्धेः बोधः नास्ति। बुद्धेः कदाचित् बोधः नास्ति। जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता द्रष्टा इति मुह्यति। जीवः अन्तःकरणावच्छिन्नचेतनः सर्वजडचेतनात्मकम् अमलम् अत्यन्तांभेदेन ज्ञात्वा कर्ता अहं द्रष्टेति मुह्यति श्रान्तो भवति न तु विविक्तः आत्मनि स्वल्पः अपि विकारः इत्यर्थः।

"रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत्।

नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत्॥"[xxii] इति

यथा महान्धकारे विकाररहितरज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणं कृत्वा पुमान् भयं प्राप्नोति। एवम् आत्मा अपि आत्मानं जीवं सद्वितीयं परिच्छिन्नं संसारिणं ज्ञात्वा मिथ्यैव निश्चित्य भयं नानाविधसंसारिकपीडानिमित्तं वहेत् प्राप्नुयात् इत्यर्थः।

एकः आत्मा बुद्ध्यादीन्द्रियाणि अवभासयति। यथा दीपः घटादिम् अवभासयति। किन्तु यथा घटेन दीपः न अवभास्यते। तथैव तैः जडैः बुद्ध्यादीन्द्रियैः आत्मा कदापि न अवभास्यते।

"नेति नेति" इति वाक्यतः निखिलोपाधीन् निषिध्य 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म','प्रज्ञानं ब्रह्म' चेत्यादिभिः महावाक्यैः जीवात्मपरमात्मनोः ऐक्यं ज्ञातव्यम्। यथा आविद्यिकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुद्वत् क्षरमस्ति। न तथा ब्रह्म। तद्विलक्षणं च ब्रह्म निर्मलं पारमार्थिकम् अदृश्यम्। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतिशासनात् आत्मनः दुःखरागद्वेषादयो न सन्ति। एतस्मात् ब्रह्मणः एव प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि आकाशं वायुः अग्निः जलं चेति सर्वं जायते। अनेन ब्रह्मणः तटस्थलक्षणपि सूचितम्। उच्यते -

"निर्गुणो निष्क्रिया नित्यानिर्विकल्पो निरञ्जनः।

निर्विकारो निराकरो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः॥"[xxiii]इति

एवम् आत्मनात्मविवेकः ब्रह्म प्रत्यक्चैतन्यं सृष्टिः मोक्षः मोक्षसाधनानि आत्मा तद्विज्ञानं च सर्वं युक्तिपूर्णवचोभिः शङ्कराचार्येण आत्मबोधे प्रतिपादितम्। तेनैव अस्य वेदान्तप्रकरणग्रन्थस्य माहात्म्यं ध्वनितं भवति।

आश्रितग्रन्थसूची

- आचार्यः, बादरायणः, 2018 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, श्रीगोविन्दानन्दः (भाष्यरत्नप्रभाटीका), श्रीवाचस्पतिमिश्रः (भामतीटीका), आनन्दगिरिः (न्यायनिर्णयः), आचार्यजगदीशशास्त्री (सम्पादकः), कोलकाता: मोतीलाल बनारसीदासः, ISBN:- 978-81-208-0526-2
- मुरलीधरपाण्डेयः, 2016, शाङ्करवेदान्तकोशः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
- शङ्कराचार्यः, 1978, सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः, पण्डित रामस्वरूपशर्मा (सम्पादकः), सनातन धर्म यन्त्रालय, मोरादावाद
- शङ्कराचार्यः, 2012, उपनिषद्भाष्यम् (खण्डः 1,2,3), एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री (सम्पादकः), श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशनम्, वाराणसी
- शङ्कराचार्यः, 2015, श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् (खण्डः 1,2), श्रीमणिद्राविडशास्त्री (सम्पादकः), श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशनम्, वाराणसी
- शङ्कराचार्यः, आत्मबोधः, निर्णयसागर मुद्रणालय, मुम्बईपुरी
- शङ्कराचार्यः, ईशादि नौ उपनिषत्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्
- श्रीशङ्कराचार्यविरचितग्रन्थसङ्ग्रहः (प्रकरणग्रन्थाः), 1925, रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत (संशोधकः), Ashtekar & Co, Poona.
- श्रीसदानन्दः, 2019, वेदान्तसारः, आचार्यः बदरीनाथशुक्लः (हिन्दीव्याख्यासहितः), मोतीलाल-बनारसीदासः, षष्ठसंस्करण, ISBN : 978-81-208-2393-8
- संस्कृत वाङ्मय का बृहद इतिहास (दशमखण्डः वेदान्तः),1996, श्री बलदेव-उपाध्यायः (सम्पादकः), उत्तर-प्रदेश-संस्कृत-संस्थान

तथ्यसूत्राणि

[i]आत्मबोधः १
[ii]आत्मबोधः २
[iii]मनुस्मृतिः १२/१०४
[iv]आत्मबोधः ३
[v]आत्मबोधः ४
[vi]आत्मबोधः ६
[vii]आत्मबोधः ८
[viii]छान्दोग्योपनिषत्
[ix]आत्मबोधः ९
[x]आत्मबोधः १०
[xi]आत्मबोधः ११
[xii]आत्मबोधः १२
[xiii]आत्मबोधः १५
[xiv]आत्मबोधः १६
[xv]आत्मबोधः १७
[xvi]आत्मबोधः १८
[xvii]आत्मबोधः १९
[xviii]आत्मबोधः २०
[xix]आत्मबोधः २५
[xx]श्वेताश्वतरोपनिषत् ६/१८
[xxi]गीता २/२५
[xxii]आत्मबोधः २६
[xxiii]आत्मबोधः ३४

****

24. ऋग्वेदे अलङ्कारवर्णनम्

डॉ. राहुल कुमार झा
सहायकाचार्यःस
वेदकर्मकाण्डपौरोहित्यविभागः
वेदव्यासपरिसरः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः हि.प्र.

वेदमन्त्रेषु अलङ्काराणां छटा स्वीयां सूक्ष्ममर्मज्ञतां प्रकटयति । एते अलङ्काराः स्वतः आविर्भूता अलङ्काराः सन्ति । वैदिकाऽलङ्कारेषु यत्सौष्ठवं यत्पाटवं, यदार्जवं शोभते न तदन्यत्र प्राप्यते। वैदिकऋषिः कविष्वस्ति कविः । वैदिकमन्त्रेषु प्रयुक्ताऽलङ्काराः सौन्दर्यस्य कोमलां भावनां सम्यक् अभिजानात्येव न, तत्प्रकटीकरणेऽपि ते परमप्रवीणाः सौन्दर्याभिव्यक्तीकरणे तेषां सरलभावना दृश्यते। एते अलङ्काराः कविकथनं प्रभावशालीकरणे, प्रतिपाद्यविषयाणां रोचकचित्रार्पणे, हृदयगतभावम् आवर्जयितुञ्च सर्वथा समर्थाः सन्ति । रूपकन्तु वेदस्य कञ्चन प्रशंसनीयो बहुलप्रयुक्तालङ्कारोऽस्ति । वेदानां शैली एव रूपकमयी वर्त्तते । सुष्ठूपमानाम् एका सन्ततिः ऋग्वेदीयमन्त्रेषु उल्लसिता भवति। अन्यालङ्कारेषु अतिशयोक्ति-व्यतिरेक-समासोक्त्यादीनाम् अनेकेषाम् अपि अलङ्काराणाम् अत्र दर्शनं भवति । कवेः उपमा अतिप्रियोऽलङ्कारः इति प्रतीयते, यस्य शृङ्खलाऽतीव चारुतया विन्यस्ता कृताऽस्ति यथा -

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्ता रुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेवः निरिणीते अप्सा ॥[1]

उषा कदाचिद् भ्रातृहीना भगिनीव स्वदायभागम् अवाप्तुं पितृस्थानीयसूर्यस्य पार्श्वे समायाति, कदाचित्सुवस्त्रं धारणं कृत्वा पतिं स्वानुरागरज्जौ संयमनाय कमनीया कामिनीव स्वपत्युः सम्मुखे निजसौन्दर्यं प्रकटीकरोति। वैदिककविः स्वोपमानं सञ्चयितुं पार्श्ववर्त्तिनः पशुजीवनम् अपि अवलम्बनं करोति । सायंकाले गोचरभूम्यां प्रत्यागतानां गवां दृश्यस्तमतीव प्रियोऽस्ति । इन्द्रस्तुतौ अङ्गिरसहिरण्यस्तूपऋषेरुक्तिरियमस्ति यत् त्वष्ट्रानिर्मितेन स्वरयुक्तवज्रेण यदेन्द्रः पर्वताश्रितं वृत्रं जघान तदा रम्भणं कुर्वन्तीं समागतानां गवाम् इव जलानि समुद्रम् अनुजग्मुः यथा -

अहन्नहिपवते शिश्रियाणां त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष ।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमवजग्मुरापः ॥[2]

अत्रत्या उपमा तत्सर्वमपि अतितरामेव समीचीनतया प्रकाशयन्ती लक्ष्यते, यन्निखिलं विशालैका पदपङ्क्तरपि नैतावत्या ललिततयाऽऽविर्भावयितुं सक्षमा अस्ति । वाश्रा धेनवः इत्यनेन पदेन वत्सदर्शनाऽऽकुलिताभिः नदीभिः धेनुभिः सह वृष्ट्याः साम्यं कृत्वा वैदिकऋषिः वेदपाठकानामग्रे वृष्ट्या आक्ष्यर्थवत्वं झञ्झावातेन सह वर्षणत्वं समुद्रं प्रति वेगेन प्रवहणशीलत्वं त्वरित्वञ्च अनेकविधस्थितेः अलङ्घ्यत्वञ्च इत्यादि बहून् भावान् समुपस्थापयति। हृदयवृत्तीनां मार्मिकाभिव्यक्तये वरुणसूक्तानाम् अनुशीलनं विशेषेण सहायकं भवति । महर्षिणा वसिष्ठेन एकस्मिन्नितान्त-भावप्रवणसूक्ते स्वकीयाराध्यदेवं वरुणं प्रति स्वकीयं कोमलोद्गारं प्रकटितम्। ऋषिः असौ आत्मानं पृच्छति - कदाऽहं वरुणेन सह मैत्रीमाप्स्यम्? क्रोधरहितो भूत्वा प्रसन्नचित्तेन वरुणः कदा मद्दत्तं हविष्यं ग्रहीष्यति? कदाऽहं प्रसन्नमनसा तस्य प्रसादं प्राप्स्यामि? इति ।

उतस्वया तन्वा संवदे तत्कदान्वन्तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृडीकं सुमना अभिख्यम् ॥[3]

विदुषां मीमांसया वरुणकोपेन यदा सः अवगतः अभवत्, तदा सः कथयति- हे देव! पितृभिः कृतद्रोहान् अपेहि, तान् द्रोहान् विरोधान् च अपहियताम्, ये मया स्वशरीरेण कृताः । यथा पशून् अपहर्तारं चौरम् तथा रज्वा बद्धं वत्सं जनाः मुक्तं कुर्वन्ति, तथैव मम अपराधरज्वा बद्धं वसिष्ठम् अपि त्वं मोचय इति।

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृज्या नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन् पशुतृपं न वायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥[4]

आत्मसमर्पण-नम्रता-दीनता-अपराधस्वीकृत्यादिभिः भव्यभावनाभिः मण्डितं सूक्तमिदं तद्वैष्णव-भक्तानां वाणीं शङ्कतयन्ति, यस्यां ते सहस्रापराधं कृत्वाऽपि भगवता सहात्मसात्कर्त्तुं याचयन्ति। सूर्योदयस्य दृश्यमपि तं प्रियमस्ति । अस्यापि वर्णनं बहुविधाऽलङ्कारमाश्रित्य कृतं तेन । प्रभातवर्णनप्रसङ्गे सः कथयति यथा कोऽपि जनः कमपि चर्म नीत्वा जलाभ्यन्तरे स्थापयन्ति, तथैवोदिते सूर्ये तस्य किरणानि अन्धकारं निक्षिपन्ति यथा –

दविध्यतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः॥[5]

---

[1] ऋग्वेदशाकलशाखा – १.१२४.७
[2] ऋग्वेदशाकलशाखा – १.३२.२
[3] ऋग्वेदशाकलशाखा – ७.८६.२
[4] ऋग्वेदशाकलशाखा – ७.८६.५

रूपकाणामपि बाहुल्यम् ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु उपलब्धमस्ति । सूर्यः आकाशस्य स्वर्णिमो मणिरस्ति यथा - **दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेत** । सूर्यस्तु तद्रञ्जितप्रस्तरखण्डमस्ति यदाकाशे स्थापितमस्ति यथा - **मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा** ।[6] अग्निः स्वप्रभया आकाशं स्पृशति स्पष्ट एवास्ति यदेते मन्त्रा अतिशयोक्तिमूलकाः सन्ति यथा - **धृतप्रतीको बृहता दिवि स्पृशा** ।[7] ऋग्वेदे अतिशयोक्त्या उदाहरणस्य प्रख्यातोऽयं मन्त्रोऽस्ति, सायणानुसारेण यस्मिन् यज्ञस्य अथवा पातञ्जल्यानुसारेण शब्दस्य अथवा राजशेखरानुसारेण काव्यस्य स्तुतिः कृता अस्ति -

चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्याम् आविवेश ।।[8]

अपरमप्युदाहरणमस्ति यथा -

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥[9]

सुष्ठु पक्षधरौ, सहवासिनौ, समानख्यातौ, द्वौ पक्षिणौ एकस्यैव वृक्षस्योपरि स्थितौ, तयोरेकः सुस्वादुफलं भक्षयति, अपरस्तु अभुक्त्वैव विराजमानोऽस्ति। अत्र पक्षीद्वयस्य उपमानेन जीवात्मपरमात्मरूपम् उपमेयस्य सर्वथा निगरणत्वेन अतिशयोक्तिरस्ति । उत्तरार्द्धे पक्षीद्वयस्य स्वभावे वैभिन्येन व्यतिरेकाऽलङ्कारस्यापि गूढः सङ्केतो दृश्यते। व्यतिरेकस्य अपरमपि उदाहरणमृतचक्रस्य वर्णनमस्ति -

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परिधामृतस्य।[10]

उपनिषत्सु अपि अनेकेषाम् अलङ्काराणां दृष्टान्ताः प्राप्यन्ते। कठोपनिषदि रथस्य रूपकं शरीरमस्ति। ऋग्वेदे ऋतुवर्णनस्य अप्यनेके मन्त्रा सन्ति । पर्जन्यसूक्ते वर्षायाः नैसर्गिकं वर्णनमस्ति । मण्डूकसूक्तेऽपि वर्षाकालस्य एको रमणीयः दृश्योऽस्ति। अत्रैकस्य दर्दुरस्य शब्दं श्रुत्वा अपरोऽपि टरट्टरायते । ध्वनिरियं गुरुवचनं श्रुत्वा वेदध्वनिकतॄणां शिष्याणां पाठध्वनिरिव प्रतीतो भवति -

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः।
सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत् सुवाचो वदतनाध्यपप्सु ॥[11]

अनेन प्रकारेण वेदेषु अलङ्काराणां प्रभाऽऽलोचकानां दृष्टिं बलादाकर्षति। उषादेव्याः समुपलब्धानि सूक्तानि काव्यदृष्ट्याऽपि नितान्तानि सरसानि सहजानि भव्यभावमण्डितानि च सन्ति। प्रभाते अरुणिमामण्डितं, सुवर्णच्छटाविच्छुरितं प्राचीनभूमण्डलं सर्वेषां ध्यानाकर्षणं करोति। वैदिकऋषिः तत्सौन्दर्यं प्रेमपूरितदृष्ट्या एव पश्यति । तद् दिव्यरूपं दृष्ट्वैव परिमुह्यति । उषादेवी मानवीस्वरूपे एव कविवल्लभा भवति चेद् उषा महान् स्वर्गलोकस्य एवाधिकारिणी मात्रम् एव भवेत्, तदाऽस्याः विश्वस्य उपरि ऊर्ध्वलोक एव स्वदिव्यच्छविना जगदाकर्षयन्ती स्वात्मन्येव दीव्यति, किञ्चात्र उषादेव्या सह वैदिकऋषेः अनन्यता प्रतिभाति । कस्यचन पदार्थस्य सम्यग्विलोकनं कृत्वा तस्य स्वाभाविकतया यद् यथायथवर्णनं, तदेव कलायाः उत्कृष्टत्वं स्मृतम्' । यद् रस्किन आह, तद् वैदिकऋषेः प्रकृतिवर्णने कृत्स्नतया अन्वर्थी भवति । तदीये प्रकृतिवर्णने, उषादेव्याः सौन्दर्यकथने च तस्य निरीक्षणनूतनता सहृदयताया उदात्तता, कल्पनाया अभिनवोन्मेषो च विद्योतते । तत्प्रकृतिश्रियस्तस्य प्रकृतिजनन्युत्सङ्गे शैशवादेव क्रीडनं वर्द्धनञ्च वेदयन्ति । अतः उषावर्णने प्रकृतिलक्ष्मी तथा विराजते यथा मणिमालायां स्वर्णसूत्रम् । उषा केवलं बाह्यसौन्दर्यस्यैव प्रतिमा नास्ति, प्रत्युत सा कवये आन्तरिकसुषमायाः अपि प्रतिमूर्त्तिरूपेण अवस्थिताऽस्ति । पद्मिन्युपमितत्वात्तस्याः सुकोमलत्वं कृशाङ्गत्वं सितत्वस्पर्शं सुखत्वादिकञ्च कियन्मनोज्ञभावेन पाठकस्य पुरतः समुपस्थितं भूत्वा तन्मनो नन्दयन्तीहेत्यपि ध्यानं कर्षयति। वैदिकऋषेः प्रतिभाचातुरी उषादेव्याः चरित्रचित्रणे अपि सर्वथैव कुशला। अतः कविः अत्र उषादेव्याः यच्चरित्रं चित्रयति, तत्सजीवतां प्राप्य हृदयावर्जकं च जायते। अत एव कविः कथयति - 'हे प्रकाशवति उषे ! त्वं कमनीया कन्या इव अत्यन्ताकर्षणमयी भूत्वा अभिमतफलदातुः सूर्यस्य पार्श्वे गच्छति तथा तत्र तत्सम्मुखे स्मिताननना तरुणीव स्ववक्षम् अनावृतं करोति । उक्तञ्च -

कन्येव तन्वा शाशदानां एषिदेवि देवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुसे विभाती ॥[12]

अत्र कवेर्मानवीकरणस्य भावना अतिप्रबलाऽस्ति । अत्र उषादेव्याः कुमारीरूपस्य कल्पना वर्त्तते । स्मितवदनायाः तस्याः सुन्दरस्वरूपं प्रकटयति । युवतिकन्यायाः कल्पना, सूर्यस्य समीपगमनस्य भावना कवेः व्यापकदृष्टित्वं ज्ञापयति । उषादेव्याः उपरि कृतान्या कल्पनाऽपि तथैव दृग्गोचरी भवति, उषा स्वप्रकाशेन संसारं तथैव संस्कृतं करोति यथा कोऽपि योद्धा स्वं शस्त्रं घर्षयित्वैव तं संस्करोति । एवं प्रकारेण ऋग्वेदे अलङ्काराणां वर्णनं दृष्टिपथे आगच्छति इति शम् ।

---

[5] ऋग्वेदशाकलशाखा – ४.१३.४
[6] ऋग्वेदशाकलशाखा – ५.४७.३
[7] ऋग्वेदशाकलशाखा – १.१.४८
[8] ऋग्वेदशाकलशाखा – ४.४८.३
[9] ऋग्वेदशाकलशाखा - १.१६४.२०
[10] ऋग्वेदशाकलशाखा – १.६४.११
[11] ऋग्वेदशाकलशाखा – ७.१०३.५
[12] ऋग्वेदशाकलशाखा – १.१२३.१०

25. वेदेषु पर्यावरणविज्ञानम् (Environment Sciences)

केशव कुमार पाण्डेयः

शोधच्छात्रः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गङ्गानाथझापरिसरः, प्रयागराजः

प्रस्तावना-

वेदशब्दः विद् धातोः घञ् प्रत्ययेन निष्पन्नः भवति । अस्यार्थः भवति ज्ञानम् । विष्णुमित्रो वदति यथा - **विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभन्ते एभिर्धर्मादि-पुरुषार्था इति वेदाः**[1]। विद् धातोः चत्वारो अर्थाः भवन्ति -विद् सत्तायाम्, विद् ज्ञाने, विद् विचारणे, विदलृ लाभे। मनुना वेदविषये उक्तं यथा - **वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ।**[2] **सर्वज्ञानमयो हि सः।**[3] वेद एव समेषां ज्ञनानां मूल विद्यते । अयं हि ब्राह्मणानां निष्कारणो धर्मेति कथयति महाभाष्यकाराः - **ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ।**[4] आचार्यसायणः यथा - **इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः।**[5]

चत्वारः वेदाः जगति प्रसिद्धाः वर्तन्ते । ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः चतुर्षु वेदेष्वपि शिल्पविज्ञानस्य चर्चा बहूत्र श्रूयमाणो भवति । वेदेषु सर्वं निहितमस्ति इति दृश्यते । उक्तञ्च मनुना - **सर्वज्ञानमयो हि सः।**[6] अत्र सः पदेन वेदः गृह्यते । सर्वेषामपि ज्ञानानां मूलतत्वं वेद एवेति निश्चप्रचम् । **विष्णुमित्रः वेद विषये ज्ञापयति यत् - विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः।**[7] मनुनाऽपि एकस्मिन् स्थाने वाचयाम्बभूव -

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ।।[8]

पर्यावरणशब्दस्य विषये पश्यामः चेत् परित आवरम् इति । परि उपसर्गपूर्वस्य अयं शब्दो निष्पद्यते । अस्मान् परितः यानि वातावरणानि वर्तन्ते, तानि सर्वाण्यपि पर्यावरणसंज्ञकानि विद्यन्ते । मनुष्यगतक्रियाकलापेन उत्पन्नावशिष्ट उत्पादरुपपदार्थेन उर्जायाः विमोचनेन पर्यावरणीयक्षतिः जायते सैव प्रदूषणशब्देन उच्यते ।

पर्यावरणे वैदिकचिन्तनम्-

वेदेषु पर्यावरणसंरक्षणोपायाः बहुधा लभन्ते । अथर्ववेदे एकस्मिन् स्थानविशेषे पर्यावरणीयसंघटकतत्त्वानि विद्यन्ते।

त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता ओषधयः तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि ।।[9]

केचन वायुसंरक्षणोपायाः वेदेषु बहुत्र दृश्यन्ते । यथा ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे वायुषु अमृतं भवति इति कथयति मन्त्रेऽस्मिन् ।

यददो वात ते गृहे अमृतस्य निधिर्हितः ।

तेन नो देहि जीवसे ।।[10]

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ।।[11]

जलविशेषेण मनुष्यः गतिं शक्तिं च प्राप्नोति। अथर्ववेदे रसायनविज्ञानविषये कानिचन महत्वपूर्णानि सूत्राणि निबद्धानि सन्ति, तानि सर्वाणि मयाऽत्रोल्लिख्यते। जलस्योत्पत्तिविषये जलस्य गुणाः, जलस्य महत्त्वम्, इमे विषया उल्लिखिताः वर्तन्ते। जलस्योत्पत्तिविषये अथर्ववेदे उक्तं यत् जले

[1] तै.भा.भू.
[2] मनुस्मृति - 2.6
[3] मनुस्मृति - 2.7
[4] महा.आह्निक -1
[5] तै.स.भा.भू
[6] मनुस्मृति - 2.6
[7] विष्णुमित्रः ऋ.प्रा.व्या
[8] मनुस्मृतिः - 1.21
[9] अथर्ववेदः - 18.1.17
[10] ऋग्वेदः - 10.186.3
[11] ऋग्वेद - 1.2.7

अग्निसोमौ भवथः यथा - **अग्नीषोमौ बिभ्रति आप इत् ताः।[12] अप्सु-आसीन्-मातरिश्वा प्रविष्टः।[13]** जलस्य विविधानाम् गुणानाम् वर्णनम् वर्तते हिमालयात् निस्सरनापः नद्यां प्रविष्टो भवति तद् जलम् हृदयरोगे लाभप्रदं भवति। स्यन्दयन् जलं शुद्धं गुणकरं च भवति ।

मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् ।[14]

मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह ।[15]

हे मित्रावरुणौ त्वत्तः एव वृष्टिः संजायते ।

जलस्य भेदाः – 1. धन्वन्यजलम् 2. अनूप्यजलम् 3. खनित्रमजलम् 4. वर्ष्यजलम् 5. हैमवत्जलम् 6. उत्स्यजलम् 7. सनिष्यदजलम् 8. सैन्धवजलम् 9. समुद्रियजलम्।[16] अथर्ववेदीय एकस्मिन् मन्त्रे जलस्य पञ्चगुणा उक्ताः - 1. तपस् 2. हरस् 3.अर्चिस् 4. शोचिस् 5. तेजस्

आपो यद् वो तपः हरःअर्चिः शोचिः तेजः[17]।

पञ्चमकाणडस्य एकस्मिन्मन्त्रे हरित, रजत्, अयस् इति धातुत्रयस्य तपनं विधाय यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः दर्शितः ।

हरिते त्रीणि रजते त्रीणि अयसि त्रीणि तपसाविष्ठितानि ।[18]

केन प्रकारेण रसायनोत्पत्तिः जायते एकस्मिन् स्थले उक्तं यथा-**आपो दिव्या अचायिसं रसेन समपृक्षमहि ।[19]** वृष्ट्या सोमादिदेवाः सम्मिल्य रसाययननिर्माणं कुर्वन्ति । अनेन रसायनोदकेन मनुष्याः दीर्घायुः लभन्ते ।

पर्यावरणीय शोधकतत्त्वानि - अथर्ववेदे मुख्यतः पर्यावरणीयशोधकतत्त्वविषयकं केचन मन्त्राः लभन्ते । यथा - **ये पर्वता सोमपृष्ठा आपः ।**

वातः पर्जन्यः आदग्निस्ते क्रव्यादमशीशनम् ।।[20]

अस्मिन्नेववविषये ऋग्वेदेऽपि उक्तं विद्यते बहुषु मन्त्रेषु पर्यावरणीयशोधक तत्त्वानाम् उल्लेखः लभमानो भवति ।

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे , सिन्धून् पर्वतानाम् सूर्यम् उषासम् ईमहे ।[21]

वेदे रसायनतत्वं प्रदर्श्य अवादि यास्केन निरुक्ते - **अथादित्यात् ऊदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयम् अस्पर्शयन् धारयति तत् पिरदीप्यते ।[22]** जले सर्वे देवाः निवसन्ति इति ऋग्वेदस्य दशमे मण्डले निर्दिष्टमस्ति –

यद्देवा अदः शलीले सुसंरब्धा अतिष्ठत् ।[23]

प्रविष्टा देवा सलिलानि आसन् ।।[24]

लोकस्थ **ओजोनपरत (Ozone layer)** उच्यते तस्यस्मिन् विषयेऽपि उक्तं यथा -

महत् तदुलम्बं स्थविरं तदासीद्

येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।[25]

तस्योत जायमानस्य-उल्ब आसीत् हिरण्ययः ।[26]

अयं परत सूर्यात् निर्गच्छति तथा वृक्षगुल्मानां रक्षणमपि विदधाति तथा सर्वान्नपि वस्तुनः पालनाय बहूपयोगी भवति।

---

[12] अथर्ववेद - 3.13.5
[13] अथर्ववेद - 10.8.40
[14] शुक्ल.यजु. - 1.26
[15] शुक्ल.यजु. - 13.53
[16] अथर्ववेद. - 1.6.4.19
[17] अथर्ववेद - 2.23.2
[18] अथर्ववेद - 5.28.1
[19] अथर्ववेद - 7.89.1
[20] अथर्ववेद - 3.23.10
[21] ऋग्वेदः - 10.35.2
[22] निरुक्तम् - 7.23
[23] ऋग्वेद - 10.72.6
[24] अथर्ववेद - 10.8.40
[25] ऋग्वेदः - 10.51.1
[26] अथर्ववेदः - 4.2.8

भारतीयसंस्कृतौ पृथ्वी मातासदृशी विद्यते पश्यामः-अथर्ववेदस्थ एकस्मिन् मन्त्रे कथितमस्ति **माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्या पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ।**[27]

यजुर्वेदस्य अनेकेषु मन्त्रेषु लोकानां हानिर्न विधेया इति कथयति ऋषिः अनेकेषु स्थलेषु यथा -

द्यां मा लेखीः, अन्तरिक्षं मा हिंसीः, पृथिव्या सम्भव ।[28]

उपसंहारः -

अनेन ज्ञायते यद् वेदे पर्यावरणीय तत्वं बहुत्र कथितमस्ति इति सर्वेष्वपि वेदेषु दृश्यमानो भवति ।

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद।

यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमत्येष आत्मान्तर्याम्यमृतः।।[29]

इति

****

[27] अथर्ववेदः - 12.1.12
[28] शुक्ल.यजु. - 5.83
[29] बृहदारण्यकम् - 132

26. वेदेषु वृष्टिविज्ञानम् (Meteorology Sciences)

कृष्णकुमार पाण्डेयः
शोधच्छात्रः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
गङ्गानाथझापरिसरः, प्रयागराजः

प्रस्तावना-

अपौरुषेयं वाक्यं वेद[1] इति सर्वजनविदितमस्ति । वेदशब्दः विद्धातोः घञ्प्रत्ययम् कृत्वा निष्पद्यते सिद्धान्तकौमुद्याम् यथा - **सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।**

विन्दति विन्दते प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ।।[2]

आचार्यसायणः यथा - **इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः।**[3]

चत्वारः वेदाः जगति प्रसिद्धाः वर्तन्ते ।ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः चतुर्षु वेदेष्वपि शिल्पविज्ञानस्य चर्चा बहूत्र श्रूयमाणो भवति ।वेदेषु सर्वं निहितमस्ति इति दृश्यते ।

उक्तञ्च मनुना - **सर्वज्ञानमयो हि सः।**[4] अत्र सः पदेन वेदः गृह्यते । सर्वेषामपि ज्ञानानां मूलतत्वं वेद एवेति निश्चप्रचम् । विष्णुमित्रः वेद विषये ज्ञापयति यत्-

विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादि-पुरुषार्था इति वेदाः ।[5]

तिलक महोदयोऽपि वेदविषये वाचयामास –

प्रामाण्यवुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता ।

उपास्यानामनियमः एतद् धर्मस्य लक्षणम् ।।[6]

विषयवस्तु-

वृष्टिविज्ञान विषये मनुना अवादि यत् –

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।।[7]

एतस्यार्थः-अग्नौ प्रक्षिप्तं हविः सुर्याय भवति । ततः वृष्टिः वृष्टे अन्नम् अन्नात् प्रजाः जायन्ते अत्र -विद्युत् माध्यमेन आदित्यमण्डलं हविः गच्छति ।

जले अग्नितत्त्वम् - चतुर्षु वेदेषु अनेकेषु च मन्त्रेषु जले अग्नितत्त्वमस्तीति निर्देषो विद्यते ।अयञ्चाग्निः चराचरेषु सर्वत्रैव विद्यमानमस्ति ।

अग्ने पित्तम् अपामसि.....।[8] **क इमं वो निण्यमा चिकेत.....गर्भो अपसाम् ।**[9]

गर्भो यो अपां, गर्भो वनानां, गर्भश्च स्थातां, गर्भश्चरथाम् ।[10]

मेघानां संरचना एवं वृष्टिः -

ऋग्वेदे यजुर्वेदे एवञ्च अथर्ववेदे केचन तादृशाः मन्त्राः सन्ति येषु केन प्रकारेण मेघानां संरचना भवति इति कथितमस्ति । मन्त्रेषु कथितं वर्तते केन प्रकारेण सूर्यःस्व रश्मया वाष्पमाध्यमेन आकर्षणं करोति तदा वृष्टिःसञ्जायते।

---

[1] मीमांसा
[2] सिद्धान्तकौमुदी
[3] तै.स.भा.भू
[4] मनुस्मृति 2.6
[5] विष्णुमित्रः ऋ. प्रा. व्या
[6] लोकमान्यतिलकः
[7] मनुस्मृतिः 3.76
[8] अथर्ववेदः18.3.5
[9] ऋग्वेदः 1.95.4
[10] ऋग्वेदः 1.70.2

उक्तञ्च ऋग्वेदे –

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा आपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।[11]

समानमेतदुदकम् उच्चैत्यव चाहभिः।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः।।[12]

यजुर्वेदे.अथर्ववेदे च वर्णितमस्ति यत् सूर्यः मरुतां च सहाय्येन समुद्रे प्रविश्य वाश्पेन जलं स्वीकृत्य वृष्टिःकरोति ।

मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह ।[13]

उदीरयत मरुतः समुद्रतस्त्वेषो अर्को नभ उत् पातयाथ ।

वाश्रा आपः पृथिवीं तर्पयन्तु ।।[14]

मेघस्य संरचना विषये मरुतां महत्वपूर्ण योगदानं दृश्यते ऋग्वेदे एवञ्च अथर्ववेदे विस्तरेण वर्णनं मिलति ।समुद्रे स्थितं जलं मरुत देवता स्वीकृत्य आकाशे स्थापयति तेन वृष्टिः सञ्जायते।

उदीरयथा मरुतःसमुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा परीषिणः।[15]

मरुद्भिः प्रच्युता मेघा वर्षन्तु पृथिवीमनु ।[16]

मेघस्य सहायक तत्त्वानि -

जलम् , मरुत्, अग्निः, अभ्र, विद्युत् इत्यादि तत्त्वानां उल्लेखःमिलति अथर्ववेदे। परं तैत्तिरीय संहितायां वृष्टेः कारणभूताः केचन देवाः स्मर्यन्ते ते मरुत्, अग्निः, सोम, सूर्य इत्यादयः देवाः वर्णिता ।

अपाम् अग्निः आपो विद्युत् अभ्रं वर्षः। मरुद्भिः प्रच्युता मेघा।*[17]*

मारुतमसि ।देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवा शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन्।*[18]*

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् ।धियं घृताचीं साधन्ता।*[19]*

ब्राह्मणग्रन्थे उपनिषदां च अस्मिन् विषये वर्णनं मिलति यत् - पुरोवात्, अभ्र, विद्युत्, स्तनयित्नु ।

अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रम् अभ्राद् वृष्टिः।*[20]*

देवाःपुरोवातं ससृजिरे अभ्राणि समप्लावयन् .....विद्युतम् .....स्तनयित्नुम् ....प्रावर्षयन्।*[21]*

अग्ने अष्ट रुपाणां वर्णनं शतपथ ब्राह्मणे मिलति । रुद्रः, सर्वः, पशुपतिः, उग्रः,अशनिः, भवः. महादेव, ईशानः।

एतानि अष्टौ अग्निरूपाणि । विद्युत् वा अशनिः।

पर्जन्यो वै भवः । पर्जन्यात् हीदं सर्वं भवति ।*[22]*

छान्दोग्ये अग्नेः स्वरुपत्रयस्य वर्णनं लभमानो भवतीति ज्ञायते । अत्रैव विविध स्वरुपमपि लभन्ते अग्नेः यथा - द्युलोके आदित्यरुपेण सूर्यः, अन्तरिक्षे पर्जन्यरुपेण मेघः विद्युतञ्च, पृथ्वीलोके - प्रत्येकस्य समिधा (Fuel), धूमः (Smoke),अर्चिष् (Radience, flame) आदि विषयाः अत्रोल्लिखिताः सन्ति।

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः, तस्य वायुरेव समिद्, अभ्रं धूमो ।

विद्युदर्चिः, अशानिरङ्गाराः ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गा ।*[23]*

अप्सु-आसीन्-मातरिश्वा प्रविष्टः।*[24]*

---

[11] ऋग्वेदः 1,164,47
[12] ऋग्वेदः 1.164.51
[13] यजुर्वेदः 2.16
[14] अथर्ववेदः 4. 15. 5
[15] ऋग्वेदः 5.55.5
[16] अथर्ववेदः 4.15.7
[17] अथर्ववेदः 4.15
[18] तैत्तिरीय सं 2.4.7-8
[19] ऋग्वेदः 1.2,7
[20] शतपथ ब्रा.5.3.5.17
[21] शतपथ ब्रा.1.5.2.18
[22] शतपथ ब्रा,6.1.3.10.18
[23] छान्दोग्य 5.4.5,बृहदारण्यक 6.2.9

जलस्य विविधानि गुणानि वर्णयत् उक्तं वर्तते हिमालयात् निस्सरनापः नद्यां प्रविष्टो भवति तेन जलविशेषेण हृदयरोगे लाभप्रदं भवति। स्यन्दयत् जलं शुद्धं गुणकरं च भवति ।

मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् ।[25]

मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह ।[26]

हे मित्रावरुणौ त्वत्तः एव वृष्टिः संजायते ।

जलस्य भेदाः-1 धन्वन्यजलम् 2 अनूप्यजलम् 3 खनित्रम जलम् 4 वर्ष्य जलम् 5 हैमवत् जलम् 6 उत्स्य जलम् 7 सनिष्यद जलम् 8 सैन्धव जलम् 9 समुद्रिय जलम्।[27]

अथर्ववेदीय एकस्मिन् मन्त्रे जलस्य पञ्चगुणा उक्ताः-1तपस् 2हरस् 3अर्चिस् 4शोचिस् 5तेजस्

आपो यद् वो तपः हरःअर्चिः शोचिः तेजः[28]।

उपसंहारः-

अनेन व्याख्यानेन वयं ज्ञातुं शक्नुमः यत् वेदेषु वृष्टिविज्ञानस्य पक्षाः बहुत्र लभन्ते वेदेषु सर्वं निहितमस्ति इति एकेन श्लोकेन उक्तमाचार्यैः-

वेदेषु विविधा विद्या वेदेषु विविधा कला ।

वेदेषु ज्ञेयं विज्ञानं वेदेषु किं न विद्यते ।।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. मीमांसा
2. सिद्धान्तकौमुदी
3. तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिका
4. मनुस्मृतिः
5. विष्णुमित्र ऋक्प्रातिशाख्यव्याख्या
6. अथर्ववेदः
7. ऋग्वेदः
8. यजुर्वेदः
9. तैत्तिरीयसंहिता
10. शतपथब्राह्मणम्
11. छान्दोग्योपनिषद्
12. बृहदारण्यकोपनिषद्

****

[24] अथर्ववेद 10.8.40
[25] शुक्ल.यजु.1.26
[26] शुक्ल.यजु .13.53
[27] अथर्ववेद 1.6.4.19
[28] अथर्ववेद 2.23.2

27. मोक्षतत्त्वत्वेन अतिथिसत्कारस्य विचारविमर्शो महाभारतदिशा

डॉ. श्याम बाबू

सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः, हि. प्र.

मोक्षतत्त्वस्य प्रतिपादने अतिथिसत्कारस्य माहात्म्यं तु महत् अस्ति। मोक्षप्राप्तये अतिथिसत्कारस्य गुरुत्वत्त्वं कथमस्तीति महाभारतस्य शान्तिपर्वदिशा प्रतिपाद्यते। जीवजगति सदाचारस्य दृष्टान्तान् वयं प्राप्नुमः। जीवेन यः सदाचारः क्रियते, सोऽयं सदाचारो विशिष्टरूपेण जगदिदं प्रभावयति। अयं संस्काररूपेण सर्वान् मानवान् प्रेरयति। तथाहि वेदे उक्तमस्ति –

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति –सत्यंवद। धर्मंचर। स्वाध्यायान्माप्रमदः। आचार्यायप्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्नप्रमदितव्यम्। धर्मान्नप्रमदितव्यम्। कुशलान्नप्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् इति उपक्रम्य अतिथिदेवो भव॥[i] अर्थात् अतिथिदेवो भव इति वचनं समाजस्य पथप्रदर्शकरूपेण सद्भावनायाः प्रचारको वर्तते। तस्माद्धेतोः भारतसर्वकारेण अत्र पर्यटनविभागस्य ध्येयवाक्यरूपेण स्वीकृतमस्ति अतिथिदेवो भव इति।

मोक्षप्राप्त्युपायाः सर्वैरपि आचरितुं नैव शक्यते। ज्ञानं सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तःकरणं प्रति नैव गच्छति। योगाचरणं तु महत् कठिनमस्ति। रुग्नजनः कर्म कर्तुमसमर्थो भवति। संरक्षणव्यवस्थादृष्ट्या आधुनिकसमाजे वर्णाश्रमधर्माधारितं चिन्तनं समाजे संस्थापयितुं नैव शक्यते। तपस्तु सर्वोत्कृष्टं वर्तते, आधुनिकसमाजे तपसः परिभाषां न जानन्ति जनाः, तदाचरणस्य का कथेति। अहिंसाचरणं तु सर्वैरपि ज्ञायते परन्तु अज्ञानवशाद् हिंसा भवति। समाजेऽस्मिन् अहिंसेति शब्दरूपेण एव वर्तते। तस्मात् मोक्षप्राप्त्युपायत्वेन अधुना सरलतमोपायः आलोच्यते। स च उपायो भवति अतिथिसत्कारः।

उपायोऽयं सदाचाररूपेण समाजस्य संस्कारको वर्तते। प्रत्येकेषु मानवेषु एषा भवेत्। अतिसत्कारः तादृशः संस्कारो वर्तते येन समाजे सद्भावनायाः जागरणं भवति। तस्मादेव वेदे उक्तमस्ति – अतिथिदेवो भव इति।

तथैव महाभारतेऽपि अतिथिसत्कारविषये महती आलोचना परिलक्ष्यते। तस्य दृष्टान्तरूपेण कर्णहरिश्चन्द्रयोः उपाख्यानमत्र स्वीक्रियते। देवभक्तातिथिभक्तयोः स्वरूपम् एतद् वर्तते यत् अतिथिभक्तो विना आतिथ्यं भोजनं न करोति स एव अतिथिभक्तः। देवभक्तस्तु विना देवं प्रसादं विनिवेद्य भोजनं करोति इति। पुनश्च अमृतभोजी स एव यः कुटुम्बजनानां मातृपितॄणां सेवकानां अतिथीनां भोजनात् परम्मेव भोजनं करोति। तथाहि महाभारते उच्यते –

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवस्तु सदा सदा।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर॥[ii]

अपि च व्रताचरणे भोजनव्यवस्था महाभारतस्य कश्चन विलक्षणविषयो वर्तते। पारिवारिकाचरणेन उत्तमपरिवारस्य निर्माणाय संस्कारोऽयम् उपकारी भवति। गृहस्थजनेन कथं भोजनं करणीयं तत् अत्र दृष्टिपथमायाति। यः अतिथिप्रियमनुष्यः भृत्यप्रियमनुष्यः अतिथिभृत्यानां भोजनेन विना भोजनं न करोति, स स्वर्गलोकमाप्नोति। अपि च समाजे आदर्शरूपेण कार्यभारं सम्पादयति। तं जनं परिवारं वा दृष्ट्वा सामाजिकाः अनुप्राणिताः भवन्ति। अतिथिसत्कारः भरतस्य परिचयं विश्वे प्रतिष्ठापयति। तस्माद्धेतोः भारतसर्वकारस्य पर्यटनविभागे अतिथिदेवो भव इति एतत् वेदवचनं ध्येयवाक्यरूपेण स्थापितमस्ति। तथाहि महाभारते उच्यते –

अभुक्तवस्तु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः।

अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत॥[iii]

पुनश्च उच्यते देवतानां पितृपुरुषाणां पितॄणाम् अतिथिभृत्यानां भोजनात् परम् अवशिष्टभागं यो भुङ्क्ते स विघसाशी इति नाम्ना अभिधीयते। अर्थात् यज्ञशिष्ट अन्नस्य भोक्ता इत्यर्थः। विशिष्टजनोऽयं गृहस्थाश्रमस्य अन्तिमयज्ञस्य सुसम्पन्नं करोति। येन तस्य गृहस्थाश्रमस्य पञ्चयज्ञाचरणं सिध्यति। अतिथिसत्कारः एतादृशः संस्कारो वर्तते, येन नृयज्ञस्य सम्पादनं भवति। तथैव सर्वैरपि गृहस्थैः एतस्य आचरणं क्रियते स्म। तथाहि उच्यते –

देवताभ्यः पुतृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह।

अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम्॥[iv]

एवमेव मोक्षप्राप्त्युपायेषु अतिथिसत्कारः किञ्चित् विलक्षणत्वं सम्पादयति। यत्तु सर्वैरपि आचरितुं शक्यते। तस्माद्धेतोः अस्माकं देशे गृहे गृहे अतिथिसत्कारात्मिका काचित् पूजा भवति। आबाल्यात् वृद्धं यावत् सर्वे अतिथिपूजां कुर्वन्तो भवन्ति। परन्तु अधुना समाजोऽयं कलुषितस्सन् एतादृशानां

सदाचाराणाम् आचरणे जनाः इच्छां नैव प्रकाशयन्ति। अस्माकं एतेन वैभवं समृद्धं भवति। भारतीयानां गर्वगौरवरूपेण राराजते संसारेऽस्मिन्। अतोऽस्माभिः सर्वैरपि अतिथिसत्काररूपो धर्मः पालनीयः इति।

महाभारतस्य त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमेऽध्याये अतिथिसत्कारविषये काचित् चर्चा दृश्यते। तत्र महापद्मपुरः इति नामधेयमेकं नगरमासीत्। अत्र कश्चित् ब्राह्मणो निवसति स्म। स तु जितेन्द्रियः जितक्रोधः नित्यतृप्तः तपःस्वाध्यायनिरतः आसीत्। तथाहि भीष्मः भणति –

आसीत् किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद् विप्रः समाहितः॥
सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः।
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः॥
तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसम्मतः।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः॥[v]

एषः ब्राह्मणः शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि कृतवान्। तथाहि चिन्तयति केन प्रकारेण मे कल्याणं भविष्यतीति। तदा ब्राह्मणवेशेन कश्चन अतिथिसमागतः आसीत्। तस्य अतिथेः शास्त्रोक्तविधिना सत्कारं कृतवान्। अतिथिस्तु देवरूपो भवति। तस्मात् तस्य सत्क्रियाऽपि समीचीनरूपेण कर्तव्याऽस्ति, तथैव सर्वमाचरितम्। तेन वक्तुं शक्यते महाभारतेऽपि अतिथिसत्कारस्य माहात्म्यमधिकमासीत्। तथा च परिलक्ष्यते –

तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः॥
स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना।
विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत्॥[vi]

ततः परं स च अतिथिः ब्राह्मणाय विविधान् मार्गान् उक्तवान्। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकत्रिशततमेऽध्याये अतिथिना स्वर्गप्राप्तये बहुविधाः मार्गाः उक्तास्सन्ति। तेषु केचन मार्गाः अत्र उपस्थाप्यन्ते। तद्यथा महाभारते अतिथिनोच्यते –

केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद् यज्ञफलं द्विजाः।
वानप्रस्थाश्रयाः केचिद् गृर्हस्थ्यं केचिदास्थिताः॥
राजधर्माश्रयं केचित् केचिदात्मफलाश्रयम्।
गुरुधर्माश्रयं केचित्केचिद् वाक्संयमाश्रयम्॥
मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे॥[vii]

अर्थात् केचन मोक्षस्य प्रशंसां कुर्वन्तो वर्तन्ते अपरे यज्ञफलस्य। केचित् वानप्रस्थाश्रमस्य अपरे गार्हस्थ्यधर्मस्य आश्रयं स्वीकुर्वन्ति। केचन राजधर्म-आत्मज्ञान-गुरुश्रुश्रूषा-मौनव्रतान् च आश्रित्य तिष्ठन्ति। अपरे पित्रोः सेवया स्वर्गं प्राप्नुवन्ति। केचन अहिंसया केचन च सत्येन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति। केचित् वीरपुरुषाः युद्धं कुर्वन्तस्सन्तो हताः भवन्ति, तेन ते स्वर्गलोकं प्राप्नुवन्ति। केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः भवन्ति। अपरे च बुद्धिमन्तः संतुष्टचित्ताः जितेन्द्रियपुरुषाः वेदोक्तव्रतस्य पालनं कुर्वन्तस्स्वर्गं प्राप्नुवन्ति। केचित् स्वध्यायेन शुभसम्पन्नाः भूत्वा स्वर्गलोके स्थानं प्राप्तवन्तस्सन्ति। तथाहि महाभारते उच्यते –

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः॥
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मनो जितेन्द्रियाः॥
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मनः प्रतिष्ठिताः॥[viii]

सन्दर्भग्रन्थसूची—

मूलग्रन्थः

- महाभारत (पञ्चम खण्ड), शान्तिपर्व (सचित्र, सरल हिन्दी-अनुवादसहित), कोड -३६, गीताप्रेस, गोरखपुर, सं – २०७५

सहायकग्रन्थसूची

- ईशादि नौ उपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.- २०६८
- तैत्तिरीयोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकःअनुवादकश्च - महामोहपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देवसाहित्यकूटीरप्राइभेट लिमिटेड, २००८
- श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्. श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्य- विरचितः श्रीमदानन्दगिरिस्वामिविरचितः श्रीबेल्लङ्कोण्ड-रामरायकविविरचितश्च प्रथमः द्वितीयश्च खण्डः.संशोधकः- मीमांसावेदान्ताचार्य-श्रीमणिद्राविडः-. वाराणसी श्रीदक्षिणामू र्तिमठप्रकाशनम्२०१५

तथ्यसूत्राणि

[i] तै.उ.- १.११.१
[ii] महा.भा.शा.प. २२१।१३ (पृष्ठाङ्कः- ६८४)
[iii] महा.भा.शा.प. २२१।१४ (पृष्ठाङ्कः- ६८४)
[iv] महा.भा.शा.प. २२१।१५ (पृष्ठाङ्कः- ६८४)
[v] महा.भा.शा.प. ३५३।१-३ (पृष्ठाङ्कः- ११५२)
[vi] महा.भा.शा.प. ३५३।८-९ (पृष्ठाङ्कः - ११५३)
[vii] महा.भा.शा.प. ३५४।१०-१२ (पृष्ठाङ्कः - ११५४)
[viii] महा.भा.शा.प. ३५४।१३-१५ (पृष्ठाङ्कः - ११५४)

****

28. शङ्करराचार्यकृतस्य वाक्यवृत्तिग्रन्थस्य समीक्षात्मकमध्यनम्

डॉ. सन्दीप चटर्जी

अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षकः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

शङ्करराचार्यविरचितः उच्चतमः प्रकरणग्रन्थः वाक्यवृत्तिः। त्रिपञ्चाशच्छ्लोकैः समन्वितः अयं प्रकरणग्रन्थः।अद्वैतवेदान्तावगमने अस्य ग्रन्थश्य महत् प्रयोजनं विद्यते। तत्रस्थाः केचन विषयाः अत्र उपस्ताप्यन्ते -

१. मङ्गलाचरणम् - परमकृपानिधिः श्रीमच्छंकराचार्यभगवत्पादः तापत्रयार्कसन्तप्तानाम् अरिमितजननादिसंसाराध्व- श्रमपरिपीडितानाम् आत्मज्ञानशिशिरमधुरजलाकाङ्क्षिणां विदूरशारीरकमीमांसाजलाशयगमनासमर्थानां वाक्यवृत्तिसंज्ञकोपदेशप्रकरणप्रपापरिकल्पने- नान्तःशीतलतां विगतक्लेशतां संपादयन् तत्रादौ प्रकरणश्रवणे प्रवृत्तानामधिकारिणामविघ्नेन ब्रह्मप्रतिपत्तितादात्म्यसिद्धये प्रकरणपरिपाट्या अद्वितीयबोधस्मरणपूर्वकं तन्नमस्कारस्य आवश्यकर्तव्यतां द्योतयन्स्वयं नमस्कुरुते -

"सर्गस्थितिप्रलयहेतुमचिन्त्यशक्तिः

विश्वेश्वरं विदितविश्वमनन्तमूर्तिम्।

निर्मुक्तबन्धनमपारसुखाम्बुराशिं

श्रीवल्लभं विमलबोधघनं नमामि॥"[i] इति

विमलबोधघनस्य प्रणामः अत्र विधीयते। विगतो मलो यस्मादसौ विमलः। विमलश्चासौ बोधश्च विमलबोधः। स एव घनं मूर्तिःस्वरूपमिति यावत्। परमात्मनः अविद्यारहिततया तदविद्याकल्पितस्य घटादिदृश्यस्य अभावेन तदालम्बनरूपो मलो न विद्यतेऽतो विमलो निर्विषयो निर्विकल्पः अद्वितीयज्ञानमिति यावत्। विश्वेश्वरमित्युक्त्या अद्वितीयबोधस्य मनसोऽप्यविषयत्वस्य नमस्कारविषयता। अचिन्त्यशक्तिशब्देन अद्वितीयबोधस्य विश्वस्वामित्वसम्पादनम्। शक्तिशब्देनात्र माया अभिधीयते। सा च बोधात्मनो ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वादिरूपेण चिन्तितुं नार्हतीत्यचिन्त्या। अचिन्त्यत्वं मायायाः कथमिति चेदुच्यते। इयं तु स्वप्रबोधबाध्यत्वात् स्वप्नसदृशी भवति। युक्तिभिः हीनप्रकाशत्वादस्याः मायेति संज्ञा। इयमसती न भवति दृश्यमानत्वात्। न हि शशविषाणादिकमसद्दृश्यते। सती च न भवति कुतो बाध्यमानत्वात्। न हि सन्नात्मा कदाचिद् बाध्यते। आत्मनो न हि भिन्ना भवत्यधिका न सत्ताव्यतिरेकेण तस्याः मायायाः पृथक्सत्ताभावात्। न हि रज्ज्वामारोपितस्य सर्पस्य तद्भिन्नत्वं रज्ज्वाद्यभावे तददर्शनात्। न तदभिन्ना च भवति कुतो जडत्वात्। न हि जडाजडयोरेकरूपत्वं वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात्। तन्नोभयात्मिका विरुद्धत्वात्।

अद्वितीयबोधस्य अचिन्त्यशक्तिवशात् शरीरस्वीकरणे किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां सार्वभौमस्येव विश्वस्वामित्वेन लीलाप्रयोजनं सूचितमपि तु लक्ष्मीकान्तत्वेन क्रीडाप्रयोजनं ज्ञापयन् तस्य विष्णुरूपेण अवस्थानमाह। लोके तस्याः सकलसुन्दरीजनस्य दृष्टान्तभूतसौन्दर्यवत्याः इन्दिरायाः प्रसादादेव सुकृतिनां योगिनाम् आकाशगमनपरकायप्रवेशनबहुरूपस्वीकारादिक्रीडा संभवति। शरीरस्वीकरणे कीडेव प्रयोजनमिति श्रीवल्लभशब्देनावगम्यते। ततो विमलबोधस्य श्रीवल्लभरूपेणावस्थानादपि नमस्कारविषयत्वम् उपपद्यते।

विदितं विश्वं सर्वं येन सः तथोक्तः सर्ववित् इत्यर्थः। सर्वविदो जगन्निमित्तकारणत्वे श्रुतिः - "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"[ii] इति।अनुमानमपि, इदं विश्वं विशिष्टविज्ञानवत्पूर्वकं कुतो विचित्रकार्यत्वाच्चित्रादिवदिति। यथा लोके कुडचादिकार्यस्य मृदाद्युपादानात् उत्पत्तिस्तत्रैव स्थितिस्तत्रैव प्रलयश्च दृश्यते। तथा - "जन्माद्यस्य यतः"[iii] इति सूत्रे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[iv] इति तद्विषयवाक्ये च ब्रह्मण एव सर्वभूतानामुत्पत्तिस्तत्रैव स्थितिस्तत्रैव लयश्च श्रूयते।

२. गुरुनमस्कारः - एवं सर्वैः वेदान्तैः ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च निर्दिष्टं गुरूपदिष्टं सोपाधिकं निरुपाधि च ब्रह्मरूपमभिधाय प्रतिपत्तिसिद्धये स्वगुरुनमस्कारं कुरुते -

"यस्य प्रसादादहमेव विष्णु-

र्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च।

इत्थं विजानामि सदात्मरूपं

तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम्॥"[v] इति

आचार्यप्रसादात् अविद्यानिवृत्तौ तदविद्यापरिकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपाध्यवच्छेदापगमात् उपाधिनिर्मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णतां प्रतिपद्य ज्ञात्वा स्वयमेव विष्णुतत्त्वं विज्ञातवान्। जीवो नाम कश्चित्परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरेकेणास्त्यतो ब्रह्मैव स्वस्मिन्परिकल्पितमायया जीवरूपेण विवर्तते। इत्थं सदात्मरूपं विजानामि। न च जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रत्यक्षविरोधः - 'अज्ञानेनामृतं ज्ञानं ..... प्रकाशयति तत्परम्"[vi] इति वचनात्।

अर्थात् यस्य गुरोः प्रसादात् अपरोक्षज्ञानं निःशेषदेहादिपरिच्छिन्नत्वाभिमाननिवर्तकज्ञानदार्ढ्यं च निरन्तरानुभवेन सिद्धं तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यमिति। स्वस्य विष्णुत्वकथनं स्वकीयग्रन्थस्यानायासेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वप्रदर्शनार्थं गुरूत्कर्षार्थं च। अनेनैव अनुबन्धचतुष्टयमपि सूचितम्।

३. शिष्यलक्षणम् - "आचार्यवान्पुरुषो वेद"[vii] इत्यादिश्रुतिभ्यः आचार्यात् शिष्यस्य विद्यालाभदर्शनात् शिष्याचार्यप्रश्नोत्तररूपेणैव तत्त्वं निरूपयितुं शिष्यस्य लक्षणमाह शङ्कराचार्यः -

"तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्विग्नमानसः।

शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरुं परिपृच्छति॥"[viii] इति

तापत्रयशब्देन आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकस्तापः उच्यते। आत्मानं देहमधिकृत्य प्रवर्तते इत्यध्यात्मम्। अध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं चोच्यते। तत्संबन्धी तापः आध्यात्मिको व्याध्यादिः कामादयश्च। भूतानि पृथिव्यादीन्यधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमधिभूतशब्देनेन्द्रियगोचर उच्यते। प्राणिहिंसकाश्चोरव्याघ्रनक्रादयः अभिप्रेतास्तत्संबन्धी ताप उपप्लवः आधिभौतिकः। अधिदेवशब्देन-

"दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः।

चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्च करणाधिपाः॥" इति

इति निर्दिष्टा इन्द्रियाधिदेवता उच्यन्ते। तत्संबन्धी ताप उपप्लवः आधिदैविकोऽतिशीतोष्णवातवर्षादिः। अत्युग्रतापहेतुभूतग्रीष्ममध्यंदिनार्कवदसह्यत्वात्तापत्रयमेवार्कस्तेन संतप्तः। उद्विग्नमानसो व्याकुलितमना इहामुत्रार्थफलभोगाद्विरक्त इत्यर्थः। ननु विषयजनितसुखस्यैव सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं तत्त्यागो घटत इतिचेन्न कर्मसाध्यस्य कुट्यादेरिवानित्यत्वेन विषयसुखानामपि साधनपारतन्त्र्यक्षयिष्णुत्वदर्शनात् अल्पसुखापेक्षया बहुतरदुःखसंभवाच्च विषयसुखाभासेभ्यो युक्तिमतां विरक्तिरेव स्यात्। **"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"[ix] इति, "तरति शोकमात्मवित्"[x] इति,"भिद्यते हृदयग्रन्थिः"[xi]** इत्याद्यनेकरूपश्रुत्या तदपरोक्षज्ञानाद्विधिना कल्पितस्य मिथ्याभूतस्य संसारस्य निवृत्तिसंभवात्साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं वेदान्तवाक्यतः स्वात्मविचाराय गुरुमुपसृत्य तं परिपृच्छतीत्येतदुपपन्नमेव।

संसारिणां विषयलुब्धानां विषपार्जनरक्षणनाशेषु तापत्रयं संभवति। तेन तेन तापेन संतप्तानां तेषां मध्ये कश्चित् एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्पनिषद्धवर्जनपुरःसरम् ईश्वरार्पणबुद्धयाअनुष्ठितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तसगुणोपासनादिकर्मभिः प्रक्षालितान्तःकरणो विषयाणां सुखाधिकतरदुःखहेतुत्वदर्शनादनित्यत्वाच्चोद्विग्नमानसः ततः शमादिसाधनेर्युक्तः स्वबन्धनिवृत्त्यर्थम् आत्मविचाराय गुरुं पृच्छतीति भावः। तापत्रयोद्वेगशमादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः। अनेन श्लोकेन अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति प्राथमिकाधिकरणन्यायो निरूपितः। तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्विग्नमानस इत्यनेन विरक्तिहेतु प्रतिपादकः अतः शब्दार्थो निर्णीतः। शमादिसाधनैर्युक्तः इत्यनेनाऽऽनन्तर्यार्थस्य अथशब्दस्यार्थो निर्णीतः। सद्गुरुं स्वरूपविचाराय परिपृच्छतीत्यनेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तमहावाक्यार्थविचारकर्तव्यता दर्शिता अतः ब्रह्मजिज्ञासाशब्दार्थो निर्णीतः।

४. बन्धनिवृत्तिसाधनम् - सद्गुरुं परिपृच्छति इत्युक्तं, किं परिपृच्छति इत्याकाङ्क्षायां बन्धनिवृत्तिसाधनं परिपृच्छति इत्याह शङ्कराचार्यः -

"अनायासेन येनास्मान्मुच्येय भवबन्धनात्।

तन्मे संक्षिप्य भगवन्केवलं कृपया वद॥"[xii] इति

न विद्यते आयासो यस्मिन् तत्तथोक्तं येन मुक्तिसाधनेन। अस्मादितिपदेन भवबन्धनस्य प्रत्यक्षसिद्धं दुःखभूयस्त्वमुच्यते। भवबन्धनाद्भवः संसारः स एव बन्धनमिव बन्धनं तस्मान्मुच्येयं मुक्तः स्यां तन्मुक्तिसाधनं संक्षिप्यअविस्तीर्य इदमिदमिति वदेत्यर्थः।केवलं कृपया वदेत्यस्य गुरोः स्वरूपनिष्ठतया निरपेक्षत्वेन दृष्टप्रयोजनापेक्षाभावादुपदेशकारणं कृपैवेति मत्वा शिष्येणाऽऽचार्यकृपोत्पादकानि वचनानि वक्तव्यानीति ज्ञापयति।

"तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः।

तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम्॥"[xiii] इति

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं वाक्यश्रवणजन्यं जीवब्रह्मतादात्म्यविषयम् उभयोरपि स एव आत्मा जीवस्य यः आत्मा स्वरूपं स एव परमात्मनः परमात्मनो य आत्मा स्वरूपं स एव जीवस्येति तदात्मा तस्य भावःतादात्म्यमेकत्वमित्यर्थः। तदेव विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथोक्तम् तत्त्वमस्यादिवक्येन जीवब्रह्मतादात्म्ये प्रतिपादिते सति तत्प्रतिपादकवाक्यश्रवणजन्यं जीवब्रह्मतादात्म्यविषयं यज्ज्ञानमस्ति तदिदं मुक्तिसाधनमिति भावः। अनेन चत्वारः अनुबन्धाः सूचिताः।

अनुबन्धचतुष्टयम्

क. अधिकारी - तदिदमिति तस्यैव वाक्यज्ञानस्य एकत्वकरणजन्यत्वमुक्तम्। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैव व्याख्यातत्वादस्य ग्रन्थस्य तयोरेकार्थत्वोपपत्तेः पूर्वमुक्तं भवबन्धनादित्यनेन बन्धनिवृत्तिकामोऽधिकारीसूचितः।

ख. विषयः - इदानीं प्रकरणस्य जीवपरमात्मतादात्म्यविषयः।

ग. सम्बन्धः - तादात्म्यप्रकरणयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः।

घ. प्रयोजनम् - मुक्तिः प्रयोजनमिति।

५. जीवात्मपरमात्मनोः तादात्म्यानुपपत्तिः – आक्षेपः - जीवं परमात्मानं च न जानामि। अज्ञानतस्तयोस्तादात्म्यं कथं ज्ञायते परस्परविलक्षणयोः जीवेश्वरयोः कथमैक्यं घटते। तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा तदज्ञातपदार्थतादात्म्यं कथं प्रतिपादयेत्। तस्मात् वदति -

"को जीवः कः परश्चात्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत्प्रतिपादयेत्॥"[xiv] इति

६. समाधानम्

"अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि।
यस्त्वं पृच्छसि कोऽहं मां ब्रह्मैवासि न संशयः॥"[xv] इति

अत्र त्रिषु आक्षेपेषु प्राथमिकस्य उत्तरत्वेन चैतन्यस्य जीवत्वं मत्वाह - अन्यो जीवः क इति चेत् चेतनादन्यो जीवो नास्तीत्यर्थः। ननु तथाऽपि चेतनस्य ज्ञेयस्य अभावात् अज्ञातत्वं तथैवावतिष्ठते इत्यत आह-त्वमेवेति। चेतनस्य जीवत्वाभावेऽपि स्वव्यतिरिक्तान्तःकरणादिसाक्षित्वेन स्वस्यैवानुभवसिद्धत्वात् ज्ञातत्वमस्तीति भावः। हिशब्दो हेत्वर्थे। वाच्ययोस्तादात्म्यं न संभवतीति यतस्ततः कारणात् लक्ष्ययोः तादात्म्यं सम्भवति इति कृत्वा नानुपपत्तिरित्यर्थः। तृतीयाक्षेपसमाधानेन चतुर्थाक्षेपस्यापि समाधानं जातमिति दृष्टव्यम्। चेतनो जीव इत्युक्तं चेतनस्य जीवत्वोपपत्तिमाह- यस्त्वं पृच्छसीति। अचेतनस्य पृष्टत्वानुपपत्तेर्जीवस्य चेतनत्वमुपपन्नमित्यर्थः। देहेन्द्रियादीनामपि चेतनसांनिध्याश्चेतनवदवभासमानत्वम् एव नतु चेतनत्वमपि तु तत्साक्षिणः।

"तत्वमसि"[xvi]इति,"अहं ब्रह्मास्मि"[xvii] इति,"अयमात्मा ब्रह्म"[xviii] इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मत्वाभ्युपगमाच्चेतनत्वं सिद्धमित्येतदर्थं हृदि निधायाऽऽचार्य आह - ब्रह्मैवासीति। प्रथमप्रश्ने जीवपरयोर्लैक्षणस्प पृष्टत्वात्समाधानावसरे जीवस्यैव लक्षणमुक्तं न परस्येति न शङ्कनीयं ब्रह्मैवासीत्यनेन देहेन्द्रियादिसाक्षिणश्चेतनस्य जीवस्य ब्रह्मत्वाभिधानात्सर्वसाक्षी चेतनः परमात्मेत्युक्तमेव।

७. निःसंशयज्ञानोपायोपदेशः

"सत्यानन्दस्वरूपं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहम्।
चिन्तयात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम्॥"[xix] इति

विज्ञानरूपस्यैवाऽऽत्मनः सत्यत्वमानन्दत्वं साक्षित्वं चेत्येतत्प्रदर्शनार्थं पूर्वोक्तश्लोकोक्तान्येव पदान्यनयाऽपि रीत्या पुनरुच्यन्ते विशेषणविशेष्यरूपेणैव।

"यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते।
साक्षित्वमपि बोद्धव्यमविकारितयाऽऽत्मनः॥" इति

ज्ञानस्यैव त्वंपदार्थत्वं वक्ष्यते। एवं भूतमात्मानमात्मतया चिन्तयाहमिति चिन्तयेत्यर्थः। नित्यं चिरम्।'नित्यं चिदनुसंधिनः शोको न बाध्यते'इति वशिष्ठवचनाच्चिन्तनीयमिति मावः। त्यक्त्वा देहादिगांधियमिति। देहादावात्मबुद्धिं त्यक्त्वेत्यर्थः। धीसाक्षिणमित्यत्र धीशब्देन "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर्विधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव"[xx] इति श्रुतेः कामादि सर्वमपि गृह्यते।आत्मचिन्तनस्य देहाद्यात्मबुद्धित्यागपूर्वकत्वमुक्तं देहादावात्मबुद्धेश्चिरं निरूढत्वात्तत्त्यागो न घटते इति शिष्यस्याशयमाशङ्क्य देहादेरनात्मत्वदर्शनेन तदात्मत्वबुद्धित्यागो घटते इति मत्वा तत्त्यागाय देहादेरनात्मत्वं शिष्यस्य दर्शयति -

"रूपादिमान्यतः पिण्डस्ततो नात्मा घटादिवत्।
वियदादिमहाभूतविकारत्वाच्च कुम्भवत्॥"[xxi] इति

पिण्डो देहः अनात्मा रूपरसादिमत्त्वात्। रूपादिमत्त्वं सर्वेषां वस्तूनां प्रत्यक्षसिद्धमिति घटादिदृष्टान्तः। महाभूतविकारत्वं कुम्भस्यैव प्रत्यक्षसिद्धमिति कुम्मदृष्टान्त:।

केवलपिण्डस्यानात्मत्वदर्शनमात्रेण आत्मचिन्तनं न घटते किं त्वात्मनः स्फुटपरिज्ञानेनापि भवितव्यमिति मत्वा आत्मानं स्फुटं परिज्ञातुं तत्स्वरूपं वदेत्यचार्यमाह –

"अनात्मा यदि पिण्डोऽयमुक्तहेतुबलान्मतः।

करामलकवत्साक्षादात्मानं प्रतिपादय॥"[xxii] इति

अयमिति इदंशब्देन पिण्डस्य दृश्यत्वेनाप्यनात्मत्वमुच्यते। अयं देहः पूर्वोक्तहेतुना अनात्मेति संमतश्चेद्भवतु नाम अनात्मत्वं देहस्य नैतावता आत्मचिन्ता सिध्येत्। अतः करस्थामलकस्तु यथा प्रत्यक्षदृष्टः एवं साक्षादव्यवधानेनैवंभूतस्वरूपोऽहमित्यपरोक्षतया ज्ञातुमात्मानं प्रतिपादयेत्यर्थः।

८. मनसः अचेतनत्वम्

"अगमन्मे मनोऽन्यत्र सांप्रतं च स्थिरीकृतम्।

एवं यो वेद धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय॥"[xxiii]इति

एतावन्तं कालं मे मनोऽन्यत्र गङ्गादौ गतं तत्स्मरणं त्यक्तम्। इदानीं स्थिरीकृतम्। संनिहितवस्तु विषयीकरोतीति गमनागमनादिधर्मिणो मनसो दृष्टत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्मनसोऽचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः।

९. जगन्निमित्तकारणम् - तत्र उपादानात्सर्वज्ञस्य विचित्रकार्यजगन्निमित्तकारणत्वानुपपत्तेः सर्वज्ञत्वादिलक्षणकथनेन तस्यैव जगन्निमित्तकारणत्वमर्थाज्ज्ञापयति -

"सर्वज्ञत्वं परेशत्वं तथा संपूर्णशक्तिता ।

वेदैः समर्थ्यते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय॥"[xxiv] इति

"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"[xxv] इत्यादिभिः **"पराऽस्य शक्तिर्विविधव श्रूयते"[xxvi]** इत्यादिभिर्वेदैश्च यस्य सर्वज्ञत्वं परेशत्वं पूर्णशक्तित्वं च समर्थ्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्।

ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वम् उपादानकारणत्वं किमित्यपेक्षायां सर्वकार्यानुगतस्यैवोपादानत्वमिति दर्शयितुमात्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिपादनेन आत्मनः सर्वकार्यानुगममर्थादाह -

"यज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतिषु प्रतिपादितम्।

मृदाद्यनेकदृष्टान्तैस्तद्ब्रह्मेत्यवधारय॥"[xxvii] इति

"उत तमादेशमप्राक्ष्यों येनाश्रुतं श्रुतं मवस्यमतं मतमि ज्ञातं विज्ञातमिति"[xxviii] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाते **"कथं नु भगवः स आदेशो भवति"[xxix]** इत्याक्षेपमवतार्य **"यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"[xxx] इति"मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे द्वष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्"[xxxi]** इत्यादिश्रुतौ। यद्विज्ञानात्सर्वविज्ञानं मृदाद्यनेकदृष्टान्तैः प्रतिपादितं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः। श्रुत्युक्तमात्मज्ञानात्सर्वविज्ञानमात्मनःसर्वानुस्यूतत्वभावेन संभवति। अतः सर्वविज्ञानान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मनः सर्वानुस्यूतत्वं सिद्धम्। तच्चानुस्यूतत्वमुपादानत्वमन्तरेण न संभवतीत्युपादानत्वं ब्रह्मणआक्षिपतीति। तथा सत्येवं प्रयोगो विमतं कार्यं स्वानुगतोपादानजन्यं भवितुमर्हति। कुतः कार्य-त्वाद्घटवदित्यनुमानेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वमुक्तं भवति। **"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[xxxii]** इत्यादिश्रुतिरपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वे प्रमाणम्।

इदानीं प्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मविचारासमर्थान्मुमुक्षूनुद्दिश्य प्रपञ्चोपादानस्य ब्रह्मणो विचार्यत्वं श्रुतिमूलं दर्शयति -

"विजिज्ञास्यतया यत्र वेदान्तेषु मुमुक्षुभिः।

समर्थ्यतेऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय॥"[xxxiii] इति

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[xxxiv] इत्यादिवेदान्तवाक्येषु मुमुक्षुभिरतियत्नेन विचार्यत्वेन समर्थ्यते ब्रह्म विचारयितव्यमिति तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः। अथ जगत्कारणं ब्रह्म तद्विचारयितव्यमिति तटस्थलक्षणकथनार्थत्वेनापि कार्यकारणत्वोक्तेः प्रयोजनमुक्तमिति द्रष्टव्यम्।

१०. मुक्तिः - इदानीं निरस्ताशेषसंसारनिदानत्वे सति किं स्यात् इत्याकाङ्क्षायां तस्य विदेहमुक्तिरित्युच्यते। विदेहमुक्तिस्वरूपं तावत् उच्यते आचार्यैः वाक्यवृत्तौ -

"विशीर्णकार्यकरणो भूतसूक्ष्मैरनावृतः।

विमुक्तकर्मनिगलः सद्य एव विमुच्यते॥"[xxxv] इति

विशीर्णकार्यकरणः कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि विशीर्णानि शिथिलीमूतानि कार्यकरणानि यस्य स तथोक्तः। ननु देहेन्द्रियादौ विद्यमाने तस्य विशीर्णत्वं कथमितिचेत्तस्यापरिच्छिन्नब्रह्माकारमभावनया देहेन्द्रियादिपरिच्छिन्नत्वाभावान्मुक्तदृष्ट्या विशीर्णत्वमत एवं भूतसूक्ष्मैरनावृतः शब्दादिभिरनावृत्त इन्द्रियाविशीर्णत्वाद्विषयसंनिधावप्यविकृतचित्त इत्यर्थः। अत एव विमुक्तकर्मनिगड इति विशेषणम्।संचितप्रारब्यागामिरूपं निगढं यस्य स तथोक्तः। अतः

सद्य एव विमुच्यते तदेव निरस्ताशेषसंसारनिदानत्वसमय एव विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः। कथं देहे स्थिते विदेहमुक्तिः स्यादिति न शङ्कनीयं लोकदृष्ट्या देहे सत्यपि निरस्ताशेषाज्ञानस्याज्ञानपरिकल्पितदेहाभावाद्विमुक्तिरेव भवति। अत्र श्रुतिः - "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः"[xxxvi] इति। नन्वेवं सति प्रवर्तकाभावाच्छरीरं कथं प्रवर्तत इति चेद्यत्र क्वापि चिन्तायुक्तस्य हस्तादिकं स्वतो यथा स्वकार्ये प्रवर्तते तथा वासनाधीनं चक्षुरादीन्द्रियंस्वतः प्रवर्तते एवं पथिगततृणादौ चक्षुरादिर्न रागतः पतति। मुक्तदेहश्चापि पूर्ववद्भोजनादौ प्रवर्तते। यथाऽध्वगेन पथा प्राप्तगिरिनदीविपिनादिकं विलोक्यते तद्वन्मुक्तदेहेनापि भोजनादिकमनुभूयतेऽतः पूर्वसंस्कारवशात्कुलालचक्रन्यायेन ऋषभजडभरतादिदेहवत्पुरावत्प्रवर्तते एवेति वेदितव्यम्। तस्य लोकदृष्ट्यैव शरीरपतनं तत्समये श्रुतिः - **"तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव"**[xxxvii]इति। एवं ब्रह्मापरोक्षज्ञानदार्ढ्यान्निरस्ताशेषाज्ञानस्य पुरुषस्य वासनालेशेन सहाज्ञानतत्कार्यसर्वकर्मक्षये विदेहमुक्तिरुक्ता। एवंभूतस्यापि लोकदृष्ट्या देहावस्थानमात्रेण जीवन्मुक्तत्वाङ्गीकारे ब्रह्मादीनामप्यन्यदृष्ट्या देहसंभवाज्जीवन्मुक्तत्वमेव स्यात्। तच्चानिष्टं तेषामप्यपरिच्छिन्नब्रह्मस्वरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात्।एवं विदेहमुक्तिनिष्ठामुक्त्वेदानीं ब्रह्मापरोक्षज्ञानमात्रात्पुरुषस्य निरस्ताशेषाज्ञानत्वासंभवात् संचितकर्मण एवं क्षये जीवन्मुक्तिमाह -

"प्रारब्धकर्मवेगेण जीवन्मुक्तो यदा भवेत्।

किञ्चित्कालमनारब्धकर्मबन्धस्य संक्षये॥"[xxxviii] इति

पुरुषो यदाऽनारब्धकर्मबन्धस्य संक्षये जीवन्मुक्तो भवेत्तदाप्रभृति प्रारब्धकर्मवेगेण सह प्रारब्धकर्मफलहेतु-भोगहेतुभूतरोगादिसंसारवासनालेशेन सह कंचित्कालमवतिष्ठत इत्यन्वयः। एतदुक्तं भवति ब्रह्मापरोक्षज्ञानादनारब्धकर्मबन्धस्य संचितकर्मणः क्षये सति जीवन्मुक्तस्य पुनः शमादिसाधनानुष्ठानेन सह वेदान्तश्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासस्य पौनःपुन्येन कृतत्वाद्बोधदार्ढ्ये सति निरस्ताशेषाज्ञानत्वात् प्रारब्धकर्मवासनालेशानुवृत्तेरपि क्षये देहाद्यभिमानाभावात्स तु विदेहमुक्तो भवति। यस्य त्वज्ञानमात्रमेव स्यात्तस्यापरोक्षज्ञानमात्रादनारब्धस्य संक्षये सति बोधदार्ढ्यहेतुभूतश्रवणाद्यभ्यासाकरणाद्बोधदार्ढ्याभावे प्रारब्धकर्मवासनालेशानुवृत्त्या सह कंचित्कालं स तु जीवन्मुक्तरूपेणावतिष्ठते। तस्यापि कालान्तरे शमाद्यनुष्ठानेन सह श्रवणाद्यभ्यासकारणज्ञानदार्ढ्यं संभवति चेत्प्रारब्धकर्मवासनानिवृत्तिद्वारा देहाद्यभिमानाभावाद्विदेहमुक्तिः संभवति। यदि ज्ञानदार्ढ्यं न स्यात्तर्हि प्रारब्धकर्मवासनाभ्यास-निवृत्त्यभावाद्देहपातपर्यन्तं जीवन्मुक्तरूपेणावतिष्ठते प्रारब्धं नामेदानीं प्रतीयमान देहोत्पत्तिनाशादिहेतुभूतं कर्म। अनारब्धं नाम विष्वग्देहान्तरोत्पादकं संचितं कर्म। ज्ञानोत्पत्यनन्तरं देहावसानसमये कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानमन्तरेण क्रियमाणमागामि कर्म। तत्रप्रारब्धं त्रिविधम् ऐच्छिकम् अनैच्छिकं परेच्छिकं चेति। तत्रानैच्छिकपरैच्छिकयोः स्वकीयप्रयत्नो नास्ति। ऐच्छिके स्वप्रयत्नं कृत्वा स्वाभीष्टाननुभुङ्क्ते।

ग्रन्थसूची

- शङ्कराचार्यः। 1915। वाक्यवृत्तिः (विश्वेश्वरविरचितटीकासमेता, आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ग्रन्थाङ्कः 80)। हरि नारायण आपटे (प्रकाशकः)। आनन्दाश्रममुद्रणालयः।
- आचार्यः, बादरायणः। 2018। ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। श्रीगोविन्दानन्दः (भाष्यरत्नप्रभाटीका), श्रीवाचस्पतिमिश्रः(भामतीटीका), आनन्दगिरिः (न्यायनिर्णयः)। आचार्यजगदीशशास्त्री (सम्पादकः)। कोलकाता: मोतीलाल बनारसीदासः। ISBN:- 978-81-208-0526-2॥
- ईशादि नौ उपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.- २०६८।
- उपनिषद्भाष्यम्. प्रथमखण्डः, श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकया कठतैत्तिरीयभाष्याणां माण्डूक्यप्रसि-द्धाचार्यान्तरटीकाभिः सटीकतैत्तिरीयवार्तिकेन च समलङ्कृतम्. सम्पादकः- संएस. सुब्रह्मण्यशास्त्री .. वाराणसी श्रीदक्षिणामूर्तिमठ-प्रकाशन-, २०००।
- छान्दोग्योपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकःअनुवादकश्च- महामोहपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देवसाहित्यकूटीरप्राइभेट लिमिटेड, २००२।
- तैत्तिरीयोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकःअनुवादकश्च - महामोहपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देवसाहित्यकूटीरप्राइभेट लिमिटेड, २००८।
- मुण्डकोपनिषद्. सम्पादकः- ब्रह्मचारिमेधाचैतन्यः. दण्डिस्वामीदामोदर-आश्रमः-, २००८।
- श्रीमद्भगवद्गीता (बङ्गपुस्तकम्). अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी भूतेशानन्दः. कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः. २००९।
- श्वेताश्वतरोपनिषद् व्याख्याकारः अनुवादकश्च-स्वामी विश्वरूपानन्दसरस्वती. मुम्बई सत्साहित्यप्रकाशन-ट्रस्ट-२००८ (द्वितीयसंस्करणम्, जानुयारिमासः)

तथ्यसूत्राणि

[i]वाक्यवृत्तिः १
[ii]मुण्डकोपनित् १/१/९
[iii]ब्रह्मसूत्रम् १/१/२
[iv]तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१/१
[v]वाक्यवृत्तिः २
[vi]गीता ५/१५-१६
[vii]छान्दोग्योपनिषत् ६/१४/२
[viii]वाक्यवृत्तिः ३
[ix]मुण्डकोपनिषत् ३/२/९
[x]छान्दोग्योपनिषत् ७/१/३
[xi]मुण्डकोपनिषत् २/२/८
[xii]वाक्यवृत्तिः ४
[xiii]वाक्यवृत्तिः६
[xiv]वाक्यवृत्तिः ७
[xv]वाक्यवृत्तिः ४८
[xvi]छान्दोग्योपनिषत्६/८/७
[xvii]बृहदारण्यकोपनिषत्१/४/१०
[xviii]माण्डूक्योपनिषत्११
[xix]वाक्यवृत्तिः १२
[xx]बृहदारण्यकोपनिषत् १/५/३
[xxi]वाक्यवृत्तिः १३
[xxii]वाक्यवृत्तिः१४
[xxiii]वाक्यवृत्तिः२१
[xxiv]वाक्यवृत्तिः ३१
[xxv]मुण्डकोपनिषत् १/१/९
[xxvi]श्वेताश्वतरोपनिषत् ६/८
[xxvii]वाक्यवृत्तिः३२
[xxviii]छान्दोग्योपनिषत् ६/१/३
[xxix]छान्दोग्योपनिषत् ६/१/३
[xxx]छान्दोग्योपनिषत् ६/१/४
[xxxi]बृहदारण्यकोपनिषत् ४/५/६
[xxxii]तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१/१
[xxxiii]वाक्यवृत्तिः ३४
[xxxiv]तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१/१
[xxxv]वाक्यवृत्तिः ५१
[xxxvi]छान्दोग्योपनिषत् ८/१२/१
[xxxvii]बृहदारण्यकोपनिषत् ४/४/७
[xxxviii]वाक्यवृत्तिः ५२

****

29. श्रीपतिभटविरचितज्योतिषरत्नमालाया: समीक्षणम्

आनन्दप्रकाशपाठक:
सहायकाचार्य: (अतिथि:)
ज्योतिषशास्त्रविद्याशाखा
लखनऊपरिसर:, के.सं.वि.वि.

अखिलब्रह्माण्डनायकस्य निःश्वासभूत एवं समस्तज्ञानविज्ञानराशे: आकरोऽस्ति वेद:। एवं भूतस्य वेदस्य शिक्षा-व्याकरण-ज्योतिष-निरुक्त-कल्प-छन्दांसीति षडङ्गानि वर्तन्ते। ननु ज्योतिषशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं कथमित्याह भास्करेण स्वीये सिद्धान्तशिरोमणौ-

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृता यज्ञा: प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।

शास्त्रादस्मात् कालबोधो यत: स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्।।[1]

वेदस्य षडङ्गेषु नेत्रस्थानीयमिदं ज्योतिषशास्त्रम्। शास्त्रोऽयं पूर्वजन्मकृतं शुभाशुभं सर्वं कर्मं द्योतयति। तद्यथा-

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मण: पङ्क्तिम्।

व्यञ्जयति शास्त्रमेतत् तमसि द्रव्याणि दीप इव।।[2]

वैदिककालात् प्रवर्धितमिदं शास्त्रं सिद्धान्त-संहिता-होरास्कन्धत्रयेषु विभक्तमस्ति। यस्मिन् स्कन्धे त्रुट्यादित: प्रलयान्तकालकलनादिमानप्रभेदा:, पलभातुरीयप्रभृतीनां यन्त्राणां विवेचनं, चन्द्रार्कग्रहणे उदयास्तमयौ, शृङ्गोन्नतीत्यादय: विषया: वर्णिता: सन्ति, तादृश: स्कन्ध: सिद्धान्तस्कन्ध: उच्यते। यथोपदिष्टं भास्कराचार्येण-

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेद: क्रमात्

चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तरा: ।

भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते

सिद्धान्त: स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधै: ।।[3]

ज्योतिषशास्त्रस्यापराङ्गत्वेनाभिधीयते होरास्कन्ध:। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रशब्दे पूर्वो वर्णो अकारो अपरवर्णश्च त्रकारस्तयोः लोपात् होराशब्दः सिद्ध्यति। पूर्वजन्मनि कृत शुभाशुभकर्मण: फलादेश: होरास्कन्धेन क्रियते। तद्यथा बृहज्जातके-

होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात्।

कर्मार्जितं पूर्वभवे सदादि यत्तस्य पक्तिं समभिव्यनक्ति।।[4]

स्कन्धेऽस्मिन् राशि-होरा-द्रेष्काणादि-बलाबलनिर्धारणं, जातकस्य जन्मकालिकग्रहस्थित्यनुसारं शुभाशुभफलनिर्धारणं, जन्मकुण्डल्यनुसारं राजयोगारिष्टयोगादीनां विवेचनं, ग्रहाणां दिक्-कालचेष्टादिभि: बलनिर्धारणमित्यादीनां विषयाणां प्रतिपादनं कृतमस्ति। यथोपदिष्टं नारदपुराणे-

जातके राशिभेदाश्च ग्रहयोनिश्च योनिजम्।

निषेकजन्मारिष्टानि ह्यायुर्दायो दशाक्रम: ।।[5]

सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यत्र अर्थात् जातकस्य कृत्स्नं शुभाशुभफलं यस्मिन् स्कन्धे वर्णित: तस्य नाम संहितास्कन्ध:। अत्र ग्रहाणां स्वभावा:, विभिन्नोत्पातविषया:, वृष्टियोगा:, मुहूर्तविषयादयोऽनेके विषया: प्रतिपादिता: सन्ति। यथोक्तं महर्षिनारदेन-

संहिताशास्त्ररूपं च ग्रहचारोऽब्दलक्षणम्।

तिथिवासरनक्षत्रयोगतिथ्यर्धसंज्ञका:।।

[1] सि.शि.मध्य.काल./श्लो.९
[2] लघुजातक.राशिप्रभेद./श्लो.३
[3] सि.शि.मध्य.काल.श्लो.६
[4] बृहज्जातक.राशिप्रभेदाध्याय.श्लो.३
[5] ना.पु.२/५४/३

आधानपुंससीमन्तजातनामान्नभुक्तय: ।

चौलं कर्णच्छिदा मौञ्जी क्षुरिकाबन्धनं तथा।।

समावर्तनवैवाहप्रतिष्ठासद्मलक्षणम्।

यात्रा प्रवेशनं सद्यो वृष्टि: कर्मविलक्षणम्।।[6]

संहिताग्रन्थेषु राष्ट्रविषयकशुभाशुभात्वविधि: वर्णित: भवति न तु व्यक्तिविषयक:। प्राचीन काले ज्योतिषस्य समेषां स्कन्धानां युक्तग्रन्थ: संहिता इति संज्ञका भवति स्म। किञ्चित् कालानन्तरं वराहमिहिराचार्यस्य कालखण्डे गणित-होराभ्याम् अतिरिच्य ज्योतिषसम्बन्धित-विषयाणां संज्ञा संहिता जाता। तत्र सूर्य-चन्द्रादिग्रहाणां चारसम्बन्धितविषया:, चारवशात् शुभाशुभत्वविवेचनमिति बहव: विषया: वर्णिता: सन्ति।

मुहूर्तग्रन्थेषु ज्योतिषरत्नमाला इति ग्रन्थ: कश्चन विशेषोऽस्ति। **"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते।।"** इति वचनानुसारमस्य ग्रन्थस्यापि किमपि विशिष्टं प्रयोजनमस्त्येव। ग्रन्थोऽयं मुहूर्तविषयकोऽस्ति। श्रीश्रीपतिभटविरचितोऽयं ग्रन्थ: विद्वज्जनेष्वति प्रसिद्धोऽस्ति। अस्य ग्रन्थस्य श्लोका: अनुष्टुप्-मालिनी-स्रग्धरा-मन्दाक्रान्ता-आर्या-शार्दूलविक्रीडित-वसन्ततिलका-इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रोपजातीत्यादिषु वृतिषु निर्मलभाषया निर्मिता: सन्ति। तद्यथा श्रीपतिना ग्रन्थोपसंहारे-

अतिललितसुवृत्तां निर्मलां रत्नमालामुदहरदधिकार्यां सद्गुणां रत्नकोशात्।

निजगुरुपदभक्त: श्रीपति: सासुदीर्घं चतुरगणककण्ठे राजतामुज्ज्वलश्री: ।।[7]

यद्यपि ग्रन्थकारेण स्वजीवनवृतस्य विषये कुत्रापि नोक्तं, तथापि अस्य ज्योतिषरत्नमालाया: महादेवकृत-टीकायां(११८५ तमे शकाब्दे) प्रथमे प्रकरणे तस्य परिचय: संक्षिप्तरूपेण प्राप्यते। तद्यथा-

"कश्यपवंशपुण्डरीकखण्डमार्तण्ड: केशवस्य पौत्र: नागदेवसूनु: श्रीपति: संहितार्थमभिधातुमिच्छुराह।" इति।

अनेन ज्ञायते यत् श्रीपति: कश्यपवंशीय: ब्राह्मणकुलोत्पन्न: आसीत्। तस्य पितु: नाम नागदेवाचार्य: तथा पितामह: केशवाचार्य: आसीत्। श्रीपति: न केवलं संहिताशास्त्रस्य अपितु सिद्धान्त-जातकयोरपि मर्मज्ञविद्वान् आसीत्। तेन सिद्धान्तस्कन्धे **'सिद्धान्तशेखर:''धीकोटीदकरणञ्च'** इति सिद्धान्तपक्षीया: ग्रन्था:, जातके **'जातकपद्धति:', 'रमलपद्धति:'** तथा संहितायां **'ज्योतिषरत्नमाला'** इत्यादयो: ग्रन्था: रचिता:। आचार्यमहादेवेन स्पष्टीकृतं वर्तते यत् श्रीपतिना नानाविधग्रन्थानामवलोकनं कृत्वैव एते ग्रन्था: रचिताः। तद्यथा ज्योतिषरत्नमालाया: महादेवकृतटीकायाम्-

"गर्गवशिष्ठपाराशरादिसंहितां विलोक्य न केवलं गर्गादिमुनिप्रणीतं वराहलल्लादिकृतं च वाराहीसंहितारत्नकोशं च दृष्ट्वा। ननु यदि गर्गादिमुनिप्रणीतशास्त्रमवलोकितं तत् कथं? सत्यम्। मुनीनां बाहुल्यात्। बहुमत्पाद्यत्किल वराहमिहिरादिभि: बहुमतान्यवलोक्य स्वधिया क्रमोपनिबद्धा: तमपि विलोक्य।"इति।। विषयेऽस्मिन् श्रीपतिनापि उक्तम्-

विलोक्य गर्गादिमुनिप्रणीतं वराहलल्लादिकृतं च शास्त्रम्।

दैवज्ञकण्ठाभरणार्थमेषा विरच्यते ज्योतिषरत्नमाला।।[8]

एवं भूतस्य ज्योतिषशास्त्रमर्मज्ञस्य गणना वराहभास्करब्रह्मगुप्तप्रभृतीनामाचार्याणां श्रेण्यां भवति। बृहद्दैवज्ञरञ्जनकार: स्वीये ग्रन्थस्यारम्भे एतेषामाचार्याणां स्मरणं करोति। तद्यथा-

वराहमिहिराचार्य: श्रीपति: सत्यभास्करौ।

लल्लसुरीब्रह्मगुप्तौ वैद्यनाथश्च रेणुक: ।।

येषां शास्त्राणि संवीक्ष्य सारमादाय यत्नत:।

तदुक्तवचनै: कुर्वे फलग्रन्थमनोरमम्।।[9]

ज्योतिषरत्नमाला इति ग्रन्थ: श्रीपतिना विरचित: संहिताग्रन्थेषु सर्वोत्कृष्टरूपेण रराजते। **"अतिललितसुवृतां निर्मलां रत्नमालामुदहरदधि कार्यां सद्गुणां रत्नकोशात्"** इति पङ्क्त्या लल्लाचार्यकृत **'रत्नकोश:'** इति ग्रन्थस्य महान् प्रभाव: ग्रन्थेऽस्मिन् वर्तते इति ज्ञायते। ग्रन्थोऽयं संवत्सर-तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करण-मुहूर्त-उपग्रह-संक्रान्ति-गोचर-चन्द्रताराबल-लग्न-सीमन्तादिपरिग्रह-राज्याभिषेक-यात्रा-विवाह-गृहारम्भ-गृहप्रवेश-वस्त्राधारण-सुरप्रतिष्ठेति विंशतिप्रकरणेषु विभक्तोऽस्ति। तद्यथा श्रीपतिना ग्रन्थोपसंहारे-

[6] ना.पु.५४/८,१०,११
[7] ज्योतिषरत्नमाला.२०/१२
[8] ज्योतिषरत्नमाला.१/२
[9] बृहद्दैवज्ञरञ्जन.१/६-७

संवत्सरादितिथिवारगुणास्ततश्च योगाभिधप्रकरणं करणप्रसंशा।

भानां फलानि तदनुक्षणजा गुणाश्च पश्चादुपग्रहफलं रविसङ्क्रमोऽथ ।।

स्याद्गोचरः शशिबलं च विलग्नचिन्ता संस्कारचाग्निरभिषेचनमेव कर्म।

यात्राविवाहविधिरालयसन्निवेशो वेश्मप्रवेशनववस्त्रसुरप्रतिष्ठाः ।।[10]

अत्र प्रथमं प्रकरणं संवत्सरनामकं वर्तते। प्रकरणेऽस्मिन् "**प्रभवविरतिमध्यज्ञानवध्यानितान्त**"मिति मङ्गलाचरणे कालस्य वन्दना कृता वर्तते। वस्तुतस्तु नमस्कारात्मक-आशीर्वादात्मक-वस्तुनिर्देशात्मकेषु त्रिविधेषु मङ्गलेषु ग्रन्थेऽस्मिन् नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणं मालिनिवृत्ते सुविनिर्मितमस्ति। अस्मिन् वृत्ते आचार्यः कालरूपमीशं प्रणमति। किम्भूतं कालमीशम्? यः विश्वस्य प्रभव(उत्पत्ति)-मध्य(स्थिति)-विरति(विनाश) कारकः वर्तते। अर्थात् यः जगतः उत्पत्ति-स्थिति-संहाररूपः वर्तते तं कालम् अहं वन्दे। पुनः किम्भूतं कालमीशम्? यत् तत्त्वमवगन्तुं विदितपरमतत्त्वा योगिनोऽपि नितान्तं ज्ञानवन्ध्या अर्थात् ज्ञानहीनाः सन्ति, तं कालमीशं परमेश्वरं वन्दे। पुनः किम्भूतं कालमीशं वन्दे? यः भग्रहैः अर्थात् नक्षत्रग्रहैः अनुमितम् अनुमेयं वर्तते। अपि च यः विश्वजन्मात्ययानां निमित्तरूपं वर्तते। अत्र विश्वजन्मात्ययानामिति पदेन जगतः जन्म-मरणयोः भावः(अर्थः) अवगन्तव्यः। तमुपर्युक्तं गुणविशिष्टं कालमीशमहं (श्रीपतिभटदैवज्ञः) इह ग्रन्थारम्भप्रसङ्गे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थम् अभिवन्दे ।

अस्मिन् मङ्गलाचरणे कालस्य द्वैविध्यं प्रदर्शितं वर्तते। अत्र **विश्वजन्मात्ययानामिति** पदेन लोकानामन्तकृतकालस्य तथा **भग्रहैः अनुमितमिति** पदेन कलनात्मकस्य कालस्यावबोधः जायते। भग्रहैः कथमनुमितमिति चेत् "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाः स्मृताः"[11] इति। अर्थात् सृष्ट्यारम्भादेव ग्रहगतिवशात् वर्ष-युग-कल्पादिव्यवस्था जाता। पुनः तेषां ग्रहनक्षत्राणां संहारे तमोमयस्य कल्पप्रमाणस्य ब्रह्मणः अहः (दिनम्) संपूर्णतां याति। "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्प"[12] इति। अनेन प्रकारेण भग्रहैरेव कालस्यानुमानं जायते।

"प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते" इति धिया आचार्यः द्वितीये श्लोके स्वस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनं प्रतिपादयति। अत्र ग्रन्थकारो वक्तिः यत् मया (आचार्येण) एषा ज्योतिषरत्नमाला दैवज्ञकण्ठाभरणार्थं विरच्यते। किं कृत्वा? गर्गादिमुनिप्रणीतान् ग्रन्थान् समवलोक्य। अर्थात् गर्ग-वराह-लल्लादि-दैवज्ञरचितानि शास्त्राणि अधीत्य दैवज्ञकण्ठाभरणार्थमेषा ज्योतिषरत्नमाला विरच्यते।

अत्र उपमाऽलङ्कारस्य प्रयोगः कृतो विद्यते। यथा कस्यामपि मालायां विविधप्रकारकाणि पुष्पाणि रत्नानि वा भवन्ति। तथैव अयं ग्रन्थः नानाप्रकारकैः मधुरवृत्तैस्तथा ज्योतिषशास्त्रस्य विविधविषयैश्च सुसज्जितः वर्तते। अतः अनया ग्रन्थरूप-मालया दैवज्ञानां ग्रीवालङ्करणं भवेत् इति कृत्वा अस्य ग्रन्थस्य रचना कृता विद्यते। अयं श्लोकः उपजातिच्छन्दसि निर्मितोऽस्ति।

तदनन्तरं संवत्सरानयनप्रकारः, प्रभवादिसंवत्सरनामानि, ऋतुविचारः, मासज्ञानमित्यादिविषयाः द्वाविंशतिश्लोकेषु वर्णिताः सन्ति। द्वितीयप्रकरणे तिथिपतयः, नन्दादितिथिसंज्ञाः, शुभाशुभतिथीनां विचारः तथा तिथिसम्बन्धिविचाराः वर्णिताः सन्ति। तृतीयप्रकरणं वारनाम्ना वर्तते। प्रकरणेऽस्मिन् वारकृत्यं, वारप्रवृत्तिः, वारे विद्यारम्भमुहूर्तप्रभृतयो विषयाः चतुर्विंशतिश्लोकेषु प्रतिपादितास्सन्ति। चतुर्थप्रकरणे नक्षत्रविषये चर्चा कृताऽस्ति। तत्र नक्षत्रदेवानां विचारः, नक्षत्रैः देवमनुष्य-राक्षसगणानां विचारः, नक्षत्रमाधारीकृत्य विद्यारम्भमुहूर्तस्तथा तत्सम्बन्धिनः अन्येऽपि विषयास्सन्ति। पञ्चमप्रकरणं योगमाधारीकृत्य रचितमस्ति। षष्ठप्रकरणे स्थिरचरकरणानां नामानि, करणानां देवताः, विष्टिस्वरूपमित्यादिविषयाः सन्ति। सप्तमप्रकरणे विविधमुहूर्तानां विचाराः कृतास्सन्ति।

अष्टमप्रकरणे नन्दाद्यष्टाविंशतियोगानां नामानि, अमृतसिद्धियोगाः, संवर्तयोगाः तथा अन्येऽपि तत् सम्बन्धिविषयाः वर्णितास्सन्ति। नवमप्रकरणे सङ्क्रान्तिविचारो वर्तते। दशमप्रकरणे ग्रहाणां शुभाशुभभावानां विचारः, ग्रहाणां समिधाविचारः, ग्रहकृतारिष्टनिवारणोपायः तथा तत्सम्बन्धिनः अन्येऽपि विषयाः ऊनविंशतिश्लोकेषु वर्णिताः वर्तन्ते। एकादशे ताराबलं तथा द्वादशे लग्नमधिकृत्य प्रकरणं रचितमस्ति। त्रयोदशप्रकरणे सीमन्तोन्नयनमुहूर्तः, जातकर्ममुहूर्तः, कर्णवेधमुहूर्तः, अन्नप्राशनादीनां मुहूर्तानां विचाराः कृतास्सन्ति। चतुर्दशप्रकरणं राज्याभिषेकविषयकमस्ति। पञ्चदशप्रकरणे यात्राविषयः एकसप्ततिषु श्लोकेषु वर्णितोऽस्ति। षोडशप्रकरणे विवाहफलं, विवाहे त्याज्यमासाः, गुरुशुक्रोदयास्तविचारः, क्रूरग्रहोद्भवयोगाः, षडष्टकविचारः, ग्रहाणां भावफलमित्यादयो विषयाः वर्णितास्सन्ति। सप्तदशप्रकरणे गृहारम्भविचारः, अष्टादशे गृहप्रवेशविचारस्तथा एकोनविंशे वस्त्रधारणविचारः कृतोऽस्ति। विंशतिप्रकरणं सुरप्रतिष्ठानामकमस्ति। प्रकरणेऽस्मिन् देवप्रतिष्ठाविचारः, नक्षत्रशुद्धिविचारः एवमन्येऽपि तत्सम्बन्धिविषयास्सन्ति।

****

[10] ज्योतिषरत्नमाला.२०/१०-११
[11] सू.सि. स्पष्टाधिकारः श्लोसं.- १
[12] सू.सि. मध्य. श्लोसं.- २०

1. वर्तमान भारतीय शिक्षा पद्धति में नई शिक्षा नीति की प्रासंगिकताः आत्मनिर्भर भारत के संदर्भ में

डॉ0 नीशू कुमार
असिस्टेंट प्रोफेसर
राजनीति विज्ञान विभाग
चमन लाल पीजी महाविद्यालय लंढौरा उत्तराखंड।

सारांश

मानवीय समाज के विकसित होने की प्रक्रिया सतत रूप से पाषाण कालीन परिस्थितियों से चली आ रही है। जिसमें शिक्षा के आयाम एवं उसके मूल्य लगातार सुधार और बदलाव की परिस्थिति में रहते हैं। भारत में शिक्षा के संदर्भ में लगातार मानवीय आधारों पर बदलाव हुई, क्योंकि हड़प्पा संस्कृति के बाद भारत में वैदिक संस्कृति एवं उत्तर वैदिक संस्कृति ने हजारों वर्षों तक मानवीय समाज को दिशा व दशा दी। जिसके उपरांत भारतीय राजनीतिक सत्ता में विदेशी संस्कृति का आगमन हुआ। जिसके आधार पर इस्लामिक और पश्चिम संस्कृति की शिक्षाओं ने भारतीय शिक्षा में अपनी जगह बनाई। किंतु भारतीय शिक्षा के संदर्भ में यह निश्चित किया जाता है कि मानवीय विकास के लिए किसी भी संस्कृति की गुणवत्ता को स्वीकार कर लिया जाता है। इसी के आधार पर बीसवीं शताब्दी में जब भारत को आजादी मिली तो संवैधानिक एवं लोकतंत्र के पश्चिमी सिद्धांत को स्वीकार करते हुए, भारत ने आधुनिकता की नीव रखी एवं शिक्षा में पश्चिमी एवं मानव के विकास के लिए आवश्यक बदलावों को भारतीय शिक्षा में रेखांकित किया। जिसके परिणाम स्वरूप भारत में विज्ञान, चिकित्सा, सामाजिक विज्ञान एवं मानव के बुनियादी विकास को सरल व सुनिश्चित करने के लिए बदलावों को स्वीकार किया। वर्तमान 21वी शताब्दी के सूचना प्रौद्योगिकी तकनीकी दौर में भारत के जनांकिकी लाभांश को आत्मनिर्भर भारत की संकल्पना में बदलने के लिए नई शिक्षा नीति 2020 को लागू किया है। अतः वर्तमान परिस्थितियों में लागू की गई शिक्षा नीति भारत में रोजगार एवं आर्थिक परिस्थितियों की उन्नति के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण है।

मुख्य शब्द- शिक्षा की प्रासंगिकता, पाषाण कालीन व वैदिक शैक्षिक संस्कृति, पश्चिमी और मुस्लिम शैक्षणिक संस्कृति, सूचना प्रौद्योगिकी एवं तकनीकी।

प्रस्तावना

शिक्षा ने मानवीय समाज में अनेक रूपों में अपनी सभ्यता के विकसित रूप को स्थापित किया है। मनुष्य के द्वारा आग की उत्पत्ति से लेकर सेटेलाइट लॉन्चिंग के रॉकेट बनाने तक की प्रक्रिया में शिक्षा के माध्यम से अनेक क्रांतिकारी परिवर्तन किए हैं। जिसमें महत्वपूर्ण पहलू है कि शिक्षा मनुष्य को उसके भविष्य के अविष्कारों के संदर्भ में तार्किक एवं मानवीय संरक्षण के लिए प्रेरित करती है। शिक्षा किसी भी समाज, जाति, वर्ग, धर्म, नस्ल का आधुनिक सूचना एवं प्रौद्योगिकी युग में उन्नति का पैमाना है। जिससे सुनिश्चित होता है कि उस समाज में मानवीय नैतिकता के आधार पर परस्पर सहयोग व सम्मान पिछड़े समुदायों के प्रति आदर भाव व संवेदनशील समुदाय जैसे महिलाओं बच्चों के प्रति सम्मान उनकी उन्नति के लिए प्रयास किस स्तर तक किए जा रहे हैं? पृथ्वी पर मनुष्य जाति की विशेषता विशिष्टता को तार्किक व प्रमाणिक ढंग से स्थापित करने के लिए शिक्षा प्रकृति के पर्यावरण में अन्य जीवों से विशिष्ट बनाने का एक मूल माध्यम है। इसी शिक्षा के माध्यम से मनुष्य ने ना केवल अपने जीवन को आसान व सरल बनाया है, बल्कि मनुष्य ने प्रकृति व प्रकृति में उपस्थित वृक्ष एवं जीव जंतुओं पर अपनी विजय प्राप्त की है। जिसके संदर्भ में कार्ल मार्क्स जैसे प्रसिद्ध वैज्ञानिकों ने कहा है कि प्रकृति की प्रत्येक वस्तु पर मनुष्य का अधिकार है, अर्थात मनुष्य अपनी उन्नति एवं जीवन की समृद्धता के लिए सभी प्राकृतिक संसाधनों का उपयोग कर सकता है। शिक्षा ही मनुष्य को मानवीय नैतिकता के आयामों की समय-परिवर्तन के साथ परिभाषा एवं भविष्य के आने वाले समाज में मानवीय मूल्यों को स्थापित करने के लिए प्रेरणा का एक स्रोत है। साथ ही शिक्षा किसी भी समाज की वर्तमान परिस्थितियों में संपूर्ण व सतत विकास में भागीदारी करने एवं सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक चुनौतियों से लड़ने का एक प्रमुख व मूल साधन है। जिससे विकास रूपी समाज का साधन प्राप्त किया जा सकता है।

शिक्षा के संदर्भ में प्रमुख विचार एवं अवधारणा

समय परिवर्तन के साथ शिक्षा की वरीयताओं एवं गुणवत्ता में बदलाव आता रहा है। भारत के संदर्भ में शिक्षा के महत्व को प्राचीन काल खंड से ही महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है। क्योंकि वेदों की संस्कृति में शिक्षा मानवीय समाज के विकास के उन आयामों में से एक विकास का मूल है। जिन्हें

मानवीय समाज की वर्तमान और भविष्य की संभावनाओं को रेखांकित किया है। इस शिक्षा के संदर्भ में अनेक तथ्यात्मक विश्लेषण प्रस्तुत किए गए हैं। जिसमें मनु के द्वारा मानव विकास तंत्र में वर्ण व्यवस्था आश्रम व्यवस्था ब्रह्मचर्य व्यवस्था ग्रस्त आश्रम आदि पर प्रस्तुति दी गई है वही कौटिल्य ने राजा और जनता के बीच के संबंध को स्थापित करते हुए जनता के चहुमुखी विकास को शिक्षा से जोड़ने की प्राथमिकता दी है। भारत में ईसा पूर्व पैदा हुई बुद्ध संस्कृति ने मानव समाज को एक नए आयाम देने का प्रयास किया जिसके आधार पर भारतीय समाज में राजनीतिक संरक्षण के नेतृत्व में नालंदा विश्वविद्यालय तक्षशिला विश्वविद्यालय जैसे शिक्षण संस्थानों की स्थापना हुई तत्कालीन परिस्थितियों में इन विश्वविद्यालयों की प्रसिद्धि दक्षिण एशिया सहित संपूर्ण विश्व में प्रमाणिक है क्योंकि चीनी यात्री फाहियान और ३.. सहित यूनान के अनेक विद्वानों ने यहां शिक्षा प्राप्त की एवं यहां के तत्कालीन राजनीतिक प्रशासनिक शासन में गहरी रूचि रखते हुए अनुसंधान कार्य किए जिसके आधार पर तत्कालीन परिस्थितियों में भारतीय समाज का उल्लेख किया गया है। चीन से आए इन यात्रियों के द्वारा ही दक्षिण एशिया में बुध बुद्ध धार्मिक संस्कृति को पहुंचाया गया जिसके आधार पर वहां की सामाजिक एवं शैक्षणिक संस्कृति के साथ साथ आध्यात्मिक प्रवृत्ति में भारतीय शिक्षा पद्धति के प्रति एक गहरा विश्वास पैदा हुआ जिसे वर्तमान परिस्थिति में भी जापान दक्षिण कोरिया म्यानमार चीन कंबोडिया मलेशिया आदि देशों में बुद्ध धार्मिक संस्कृति के रूप में देखा जा सकता है। समय परिवर्तन के साथ सम्राट अशोक एवं दक्षिण के चोल शासकों के द्वारा भारत की बौद्धिक एवं शैक्षणिक संस्कृति को श्रीलंका सहित हिंद महासागर के अनेक देशों में पहुंचाया गया।

18 वीं शताब्दी में सल्तनत और मुगल काल कि विदेशी संस्कृति व अंग्रेजी शासन व्यवस्था के आधुनिक शैक्षणिक आयामों के स्थापित होने के बाद भारत में राजा राममोहन राय एवं ईश्वर चंद्र विद्यासागर ने शिक्षा के प्रसार प्रचार को जनसामान्य में स्थापित करने के लिए परंपरागत रूढ़िवादी भारतीय समाज में एक पहल की शुरुआत की जिसके परिणाम स्वरूप राजा राममोहन राय और ईश्वर चंद्र विद्यासागर को शुरुआती चरणों में सामाजिक विरोध का सामना करना पड़ा किंतु इनके प्रयास के आधार पर भारत में 19वीं शताब्दी के तीसरे दशक में सती प्रथा निषेध अधिनियम 1828 और विधवा पुनर्विवाह अधिनियम 9856 को क्रियान्वित किया गया साथ ही पश्चिमी शिक्षा की वरीयता के आधार पर पुरुष और महिला में कोई अंतर ना करते हुए प्रभावी शिक्षा देने का सरकारी प्रावधान सुनिश्चित किया गया जिसे बाद में महादेव गोविंद रानडे दयानंद सरस्वती विवेकानंद रविंद्र नाथ टैगोर महात्मा गांधी गोपाल कृष्ण गोखले श्री अरविंद के विचारों एवं सामाजिक उत्थान के प्रयासों में देखा गया जिस के संदर्भ में सबसे महत्वपूर्ण विचार यह है कि ज्योतिबा फुले और उनकी धर्मपत्नी के द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों में पिछड़े दलित आदिवासी एवं संवेदनशील समुदाय जैसे महिलाओं को शिक्षा से जोड़ने के लिए एक स्थानीय स्तर पर पहल की गई। जिसके परिणाम स्वरुप बीसवीं शताब्दी में भारत में शिक्षा के संदर्भ में जागरूकता पैदा हुई, जिसके फल स्वरुप डॉक्टर भीमराव अंबेडकर जैसे दलित विद्वानों ने अपनी बुद्धिमत्ता के परिचय से जाति धर्म और वर्ग की दीवारों को तोड़कर बुद्धिमत्ता के परिचय को समस्त भारतीय जनमानस के समक्ष रखा जिसके आधार पर यह सुनिश्चित होने लगा कि प्राचीन भारतीय समाज में निश्चित हुई वर्ण व्यवस्था की श्रेष्ठता को खारिज कर दिया।

अतः औद्योगिक क्रांति के बाद भारतीय समाज में शिक्षा में सभी के अधिकारों की वरीयता निश्चित होने लगी जिसके परिणाम स्वरूप भारत में तकनीकी एवं चिकित्सीय शिक्षा के साथ-साथ सामाजिक विज्ञान के विषय में सभी वर्ग वर्ण जाति से लोगों ने अपनी रूचि पैदा की और एक वर्ग विशेष के मिथक को तोड़ते हुए भारतीय समाज को समावेशी विकास की तरफ अग्रसर किया शिक्षा के संदर्भ में दयानंद सरस्वती के द्वारा डीएवी कॉलेज संस्था स्थापित की गई जिसमें उत्तर भारत में शिक्षा के आधुनिक प्रचार प्रसार को संस्थागत रूप से स्थापित करने का प्रयास किया वहीं पश्चिम बंगाल में रविंद्र नाथ टैगोर के द्वारा शांतिनिकेतन की। संस्थागत प्रक्रिया के द्वारा भारत में शिक्षा के प्रभाव को पैदा करने का प्रयास किया गया साथ ही महात्मा गांधी द्वारा भारत में आने के पश्चात अपने सत्याग्रह आंदोलन की संकल्पना को पैदा करने के लिए भारतीय जनमानस में शिक्षा की वरीयता को महत्व दिया क्योंकि आधुनिक शिक्षा ही भारतीय समाज की गुलामी की मानसिकता और भारतीय भौगोलिक संसाधनों पर प्रभावी मानवीय ढंग से विजय प्राप्त करा सकती है। 19वीं शताब्दी के अंत में सर सैयद अहमद खान के द्वारा भी एंग्लो शिक्षा को प्रोत्साहित करने के लिए अलीगढ़ स्कूल संस्था को स्थापित किया गया। जिसमें आधुनिक शिक्षा के आधार पर स्त्री और पुरुष को समान रूप से शिक्षा देने का संकल्प पैदा किया गया हालांकि तत्कालीन मुस्लिम समुदाय के परंपरागत शिक्षक व शिक्षा के द्वारा इस संस्था का विरोध किया गया। किंतु तत्कालीन परिस्थितियों की अंग्रेजी सरकार के द्वारा सर सैयद अहमद खान को वित्त एवं प्रशासनिक रूप से पोषण दिए जाने के कारण अलीगढ़ एंग्लो शिक्षा का मिशन सफल रहा। इस संस्था को आज अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय के रूप में जाना जाता है। जिससे स्वतंत्रता से पूर्व एवं स्वच्छता के बाद सैकड़ों हजारों उच्च स्तर के समाजसेवी अनुसंधानकर्ता राजनीतिक एवं वकालत के क्षेत्र में अनेक भारतीयों ने अपनी क्षमता और कौशलता को सामाजिक नेतृत्व के रूप में दर्शाया है बीसवीं शताब्दी के शुरुआत में ही वाराणसी में मदन मोहन मालवीय एवं अन्य की सहायता से हिंदू कॉलेज की स्थापना की गई, जिसमें तत्कालीन आधुनिक शिक्षा पद्धति के साथ भारतीय शिक्षण को प्रोत्साहित करने का मानवीय मूल्यों के आधार पर कार्य किया गया। जिसे बाद में महात्मा गांधी सहित अन्य तत्कालीन राजनीतिक विद्वानों एवं समाजसेवियों के द्वारा प्रोत्साहन दिया गया एवं वाराणसी और इलाहाबाद विश्वविद्यालय को तत्कालीन परिस्थितियों में भारतीय शिक्षा का मूल केंद्र माना जाता था। यहां से अनेक भारतीयों ने सामाजिक राजनीतिक आर्थिक एवं वकालत के क्षेत्र में भारतीय नेतृत्व की

जिम्मेदारी को संभाला। स्वतंत्रता संग्राम के दौरान भारत के सामाजिक राजनीतिक एवं शिक्षा नेतृत्व को यह मूल आभास हो चुका था कि शिक्षा की बीजारोपण के बिना भारत में आधुनिक लोकतांत्रिक एवं विकास की नई संभावना को पैदा नहीं किया जा सकता। इसी के आधार पर पंडित जवाहरलाल नेहरू ने 1940 के दशक में एवं स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद प्रभावी रूप से भारत में शिक्षा को प्रेरित करने के लिए भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थान सहित अनेक केंद्रीय विश्वविद्यालय एवं विज्ञान संस्थान की भारतीय शासन एवं प्रशासन के स्तर पर स्थापना करने का प्रयास किया। जिसके फलस्वरुप भारत आज तकनीकी चिकित्सीय एवं आधुनिक विज्ञान के अलग-अलग क्षेत्रों में अपनी क्षमताओं का प्रदर्शन कर रहा है साथ ही वैश्वीकरण एवं सूचना व प्रौद्योगिकी तकनीकी दौर में भारतीय शिक्षा एशिया के विशिष्ट शिक्षण संस्थानों में जानी जाती है।

भारत में शिक्षा पद्धति का आकलन

1947 के बाद भारत में संवैधानिक आधारों पर राजनीतिक सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक आयामों को निर्धारित किया गया। संविधान के विकसित होने के बाद भारत में जनता को सर्वोपरि माना गया। जिसके अधिकार रक्षा सुरक्षा एवं न्याय की सुनिश्चित का के लिए एक प्रशासनिक व शासन आधारित प्रणाली को गठित किया गया जिसने भारत में ना केवल शिक्षा बल की बुनियादी सुविधाओं को पूर्ण करने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा की।

भारत में शिक्षा को मानवीय विकास के लिए उत्तम बनाने के लिए विद्यार्थी शिक्षक शिक्षा के पर्यावरण पाठ्यक्रम प्रभावी शिक्षा शास्त्र शिक्षण के परिणाम निरंतर मूल्यांकन एवं विद्यार्थियों का समुचित योगदान अत्यंत आवश्यक है गुणवत्ता वाली शिक्षा में मूल रूप से मानवीय व्यक्तित्व का निर्माण कर समाज में उसकी उपयोगिता का निर्धारण करना है, ना कि पढ़ने पढ़ाने की प्रक्रिया अर्थात शिक्षा की गुणवत्ता समुचित शिक्षा प्रणाली की अपनी क्षमता विकसित करने के साथ-साथ आत्मनिर्भर बनाने की प्रक्रिया है एवं शिक्षा की गुणवत्ता कुशलता का मान मानक मूल संवर्धन पर आधारित होना चाहिए शिक्षा में सुधार के प्रयास तभी सफल और समावेशी हो सकते हैं। जब संवैधानिक रूप से प्रशासन और शासन जनभागीदारी के साथ शिक्षा के आयाम को पूर्ण कर सके, क्योंकि स्वतंत्रता प्राप्ति के दौरान भारत के बुनियादी विकास के लिए शिक्षा को मूल शब्द के रूप में प्रेषित किया गया किंतु सैकड़ों वर्षो की अज्ञानता अशिक्षा के कारण एक बड़ी जनसंख्या शिक्षा व उसकी उपयोगिता से वंचित रही। किंतु लगातार भारतीय सरकारों एवं प्रांत की सरकारों के द्वारा संवैधानिक कमेटी एवं सुझावों के आधार पर शिक्षा में सामाजिक रूप से उपयोगी बनाने के लिए गुणवत्तापूर्ण सुधार किए गए और विशेष रूप से अनुसूचित जाति अनुसूचित जनजाति अल्पसंख्यक वर्ग के भविष्य को ध्यान में रखते हुए विविध प्रकार की सुविधाओं एवं आवश्यकताओं को पूरा करने की क्षमता विकसित की गई शिक्षा की गुणवत्ता के लिए भी शहरी और ग्रामीण स्तर पर भेदभाव एवं क्षेत्रीय आधारित भेदभाव को कम कर समावेशी बनाने का प्रयास किया गया। आज सूचना प्रौद्योगिकी एवं तकनीकी दौर में शिक्षा की आवश्यकता एवं उसकी उपयोगिता अत्यंत आवश्यक है। इसलिए डिजिटल आधारित शिक्षा के प्लेटफार्म को प्रेरित किया जा रहा है। क्योंकि दूरदराज एवं पर्याप्त मानव संसाधनों से दूर शिक्षण संस्थानों में शिक्षक व शिक्षक सामग्री उपलब्ध करा कर वहां शिक्षा की गुणवत्ता पूर्ण पहुंच को सुनिश्चित किया जा रहा है। साथ ही 2022 के बजट में वित्त मंत्री द्वारा डिजिटल यूनिवर्सिटी बनाने की प्रक्रिया को परिकल्पित किया है। जिसमें यह अनुसंधान आत्मक सोच मानी जा रही है कि कोविड-19 की महामारी के कारण जिस तरीके से ष्वर्क फ्रॉम होमष् की कार्य संस्कृति पैदा हुई है उसी प्रकार पत्राचार विश्वविद्यालय की प्रवृत्ति के आधार पर डिजिटल विश्वविद्यालय की उत्पत्ति कर देश के दूरदराज एवं पिछड़े हुए क्षेत्रों में शिक्षा की पहुंच निश्चित की जाए।

भारतीय संविधान की प्रस्तावना के अनुसार जहां भारत के नागरिकों को संपूर्ण प्रक्रिया का स्रोत माना गया है, वहीं उनके विकास एवं उनके अधिकारों की न्याय पूर्ण स्वतंत्रता समानता को रेखांकित किया गया है। जिसके लिए संविधान में मूल अधिकार एवं मूल कर्तव्य के साथ-साथ सकारात्मक कार्यवाही के प्रावधानों को निश्चित किया गया है एवं यह भी अलिखित किया गया है कि केंद्र और राज्य की शक्तियों का पृथक्करण एवं विशेष आरक्षित क्षेत्रों में केंद्र और राज्य के बीच सहयोगात्मक योजनाबद्ध तरीके से बुनियादी विकास एवं महा के मानव संसाधन की सहायता के लिए प्रावधान निश्चित किए गए हैं। भारतीय संविधान में शिक्षा को समवर्ती सूची में रेखांकित किया गया है अर्थात भारतीय शिक्षा प्रणाली पर केंद्र सरकार के साथ-साथ प्रांत सरकारों द्वारा कानून एवं वैधानिक प्रावधान निश्चित कर नियमावली बनाई जा सकती है। भारत में शिक्षा की गुणवत्ता एवं शिक्षा के प्रति समाज के झुकाव के लिए भारत सरकार द्वारा सर्व शिक्षा अभियान राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान अध्यापक शिक्षण जैसी शिक्षा की गुणवत्ता पूर्ण नीतियों का क्रियान्वयन किया गया जिसके माध्यम से शिक्षा को भारत के पिछड़े हुए क्षेत्र एवं पिछड़े हुए लोगों तक पहुंच सुनिश्चित करने एवं वंचित और कमजोर वर्ग के लोगों को अतिरिक्त आर्थिक संसाधन उपलब्ध कराकर शिक्षा की गुणवत्ता एवम् समानता को लागू किया गया है। केंद्र एवं राज्य सरकारों के सतत प्रयासों के परिणाम स्वरूप स्कूली शिक्षा में आमूलचूल परिवर्तन हुए हैं, जिसे विगत वर्षों में प्राइमरी स्तर पर जीरो से 6 वर्ष के बीच एनरोलमेंट की संख्या 100ः तक पहुंच गई है। 21 वी शताब्दी में शिक्षा के स्तर को मौलिक अधिकार की प्रवृत्ति के आधार पर वैधानिकता देने के लिए निशुल्क और अनिवार्य शिक्षा अधिकार अधिनियम आरटीआई 2009 के रूप में उल्लेखित करते हुए शिक्षा को भारतीय संविधान के अनुच्छेद 21 में मूल अधिकार की प्रवृत्ति के रूप में प्रवेश किया गया है एवं शिक्षा अधिनियम 2009 के अनुच्छेद 29 में यह निर्धारित किया गया है कि धारा 1 के

तहत पाठ्यक्रम और आकलन की प्रक्रिया निर्धारित करने के लिए सरकार अकादमी प्राधिकरण द्वारा शिक्षा के माध्यम से समाज के सतत विकास की प्रक्रिया को पूर्णरूपेण निश्चित किया जाए।

वर्तमान 2020 की शिक्षा पद्धति

बीसवीं शताब्दी में जहां शिक्षा में एनरोलमेंट होने की संख्या को बढ़ाने पर बल दिया गया शिक्षण के अनुकूल वातावरण कोतैयार करने पर बल दिया गया एवं बुनियादी सुविधाओं की उपलब्धता कराने पर बल दिया गया वही आज सूचना प्रौद्योगिकी और तकनीकी युग में शिक्षा को संयुक्त राष्ट्र संघ की सतत विकास की प्रक्रिया में ना केवल मुख्य रूप से प्रथम वरीयता दी गई है, बल्कि शिक्षा को मानवीय विकास के लिए नितांत आवश्यक गुण माना गया है। इसी संदर्भ में शिक्षा को वर्तमान परिस्थितियों में व्यवहारिक एवं बच्चों पर भयमुक्त और अवसाद और चिंता से मुक्त शिक्षण अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता दिए जाने पर बल दिया जा रहा है इसी के संदर्भ में भारत सरकार के प्रयासों से नई शिक्षा नीति 2020 को अनेक वर्षों तक वैज्ञानिकों एवं विद्वानों की देखरेख में गठित किया गया। जिसमें यह रेखांकित करने का प्रयास किया गया है कि भारत के पाठ्यक्रम शिक्षक और विद्यार्थी के बीच गुणवत्ता कौशल और क्षमता वान परिवेश उत्पन्न किया जाए क्योंकि भारत दुनिया का डेमोग्राफिक डिविडेंड में सबसे युवा देश है जिसके लिए यह निश्चित हो जाता है कि यहां शिक्षण एवं कौशल पूर्ण मानव संसाधन का उत्पादन कर डेमोग्राफिक डिविडेंड का लाभ भारत के सकल घरेलू उत्पाद में लिया जा सके एवं परंपरागत रूप से 80 के दशक की शिक्षा प्रणाली में वर्तमान परिस्थितियों के अनुसार बदलाव कर उसे उपयोगी बनाया जा सके। इसी संदर्भ में नई शिक्षा नीति में विद्यार्थियों की सर्जनशीलता के विकास को केंद्रित करते हुए नई शिक्षा नीति ने ना केवल अक्षर ज्ञान और अंक ज्ञान को वरीयता दी है। बल्कि सामाजिक और भावनात्मक कौशल को विकसित करने की भी सॉफ्ट स्किल पर ध्यान दिया गया है विद्यार्थी के विकास के लिए सांस्कृतिक जागरूकता अनुभूति दृढ़ निश्चय और विश्वास के साथ टीम वर्क की भावना नेतृत्व संचार संप्रेषण आदि के गुणों का विकास कर भारतीय युवाओं में लीडरशिप की स्किल का मानवीय गुण पैदा करना आदि शिक्षा प्रणाली को नियमित एवं संचालित करने के लिए सशक्त ढांचे के सभी पहलुओं को विकसित किया गया है एवं परंपरागत रूप से चली आ रही भारतीय शिक्षा प्रणाली में निम्नलिखित रुप में नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति के आधार पर बदलाव किए गए हैं।

पाठ्यक्रम और शिक्षण व्यवस्था में बदलाव

शिक्षण खेल आधारित खेल समन्वय कला समन्वित कहानी सुनकर खिलौनों की सहायता से पढ़ने के उद्देश्य से स्कूली शिक्षा उच्च प्राथमिक स्तर से आगे की पढ़ाई के लिए छात्र छात्राओं को बुनियादी एवं दैनिक कार्य की कौशलता से लेकर आत्मनिर्भर व्यवसाय तक के पाठ्यक्रम को शामिल कर स्वरोजगार की प्रवृत्ति को पैदा करने का प्रयास नए पाठ्यक्रम में किया गया है। शिक्षक की अभिवृद्धि में सुधार के लिए नई शिक्षा नीति में अच्छे शिक्षक की भूमिका में गढ़ने का कार्य किया गया है जिसमें मूल ज्ञान संवेदना और रचनात्मक जीवन शैली जीवन कौशल और सामाजिक जिम्मेदारी सहित आदि गुणों को शामिल किया गया है। जैसे एक व्यवहारिक एवं बदलाव को स्वीकार करने वाले शिक्षक के द्वारा बच्चों में ज्ञान के विकास करने के साथ-साथ प्रेरणा का दीपक जलाने और रचनात्मक सोच तैयार करने में भूमिका अदा करेगा।

आत्मनिर्भर भारत के संदर्भ में आधुनिक शिक्षा पद्धति का अवलोकन

नई शिक्षा नीति में वर्तमान 21 वी शताब्दी के सूचना प्रौद्योगिकी तकनीकी दौर में आर्थिक आधारों के बदलावों को ध्यान देते हुए आने वाले भविष्य में तकनीकी एवं प्रौद्योगिकी आधार पर शिक्षण कौशल को बढ़ावा देने के लिए प्रयास किया गया है एवं बदलते हुए मानवीय कालखंड में मानव जीवन में वैज्ञानिक रूप से मानसिक विकास नितांत आवश्यक है। जिसके लिए क्षमता निर्माण के साथ-साथ क्योंकि 2011 की जनगणना के अनुसार देश के ग्रामीण क्षेत्रों में साक्षरता दर 60.8ः रही जबकि साक्षरता का यह प्रतिशत शहरी क्षेत्रों में 84ः रहा उक्त साक्षरता प्रतिशत में 59ः ग्रामीण महिलाओं की साक्षरता कंपलीट हुई पूर्ण हुई और शहरी क्षेत्रों में 80ः महिलाओं ने साक्षरता प्राप्त की सांख्यिकी और कार्यक्रम क्रियान्वयन मंत्रालय के अंतर्गत राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षण कार्यालय के द्वारा वर्ष 2014 में किए गए सर्वे के 71 वें दौर में सामाजिक उपभोग शिक्षा से संबंधित सर्वेक्षण से निष्कर्ष निकला कि ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में शिक्षा के बुनियादी स्तर पर वास्तविकता में विरोधाभास है एवं वर्तमान शिक्षा में निम्नलिखित समस्याएं एवं चुनौतियां हैं-

- प्राथमिक स्तर के चिकित्सा के शिक्षक गैर शैक्षिक कार्यों में लगे रहते हैं जैसे दोपहर का खाना तैयार करना कराना चुनाव की कार्य कराना बच्चों को पोलियो पिलाने अन्य प्रशासनिक कार्यों से संबंधित व्यस्तता बनी रहती है।
- वर्तमान परिस्थितियों में विद्यालयों में10 लाख शिक्षकों के पद खाली हैं जिसके परिणाम स्वरूप अध्यापक और बच्चों का अनुपात60रू1 के रूप में चिन्हित किया जा रहा है। देश में 120000 ऐसे विद्यालय हैं जहां पर केवल एक अध्यापक शिक्षण का कार्य कर रहा है और अधिकांश ऐसे विद्यालय हैं जहां पर विषम विषय के अध्यापक हैं।
- प्रयोगात्मक एवं प्रदर्शनत्मक विद्यालय की कमी है।

- क्रियाकलाप आधारित बाल केंद्रित सकारात्मक पहल की जा रही है किंतु व्यवहारिक दृष्टिकोण ऊपर यह चुनौतीपूर्ण है क्योंकि शिक्षा के पाठ्यक्रम एवं व्यवहार के अनुसार अध्यापक स्वयं को रचनात्मक क्रियाशील सर्जनात्मक अभिवृद्धि में नहीं डाल पा रहे हैं।
- प्रक्षिण तौर पर देश में अध्यापक शिक्षा योजना के अंतर्गत राज्यों में 650 जिला प्रशिक्षण संस्थान एक से 4 शिक्षक शिक्षा महाविद्यालय 31 उच्च शिक्षा शोध संस्थान है। शिक्षण संस्थानों में केवल अध्यापन पर केंद्रित शिक्षण पद्धति को बढ़ावा दिया जा रहा है शोध कार्य ना के बराबर है जिससे बुनियादी स्तर पर स्कूली शिक्षा शोध समस्याओं का निस्तारण नहीं होपा रहा है।
- शिक्षा व्यवस्था के उत्थान में आईसीटी का उपयोग न होने के कारण प्रौद्योगिकी उपयोग नहीं हो पा रहा हैं। जिसके कारण दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रों में प्रशिक्षण ना के बराबर सुनिश्चित हो रहा है।

अतः नई शिक्षा नीति 2020 के माध्यम से ना केवल शिक्षा वह छात्रों का उत्थान हो होगा बल्कि शिक्षण में शिक्षकों के अध्यापन में वर्तमान सूचना प्रौद्योगिकी एवं तकनीकी इंदौर के अनुसार विकास रेखांकित होगा जिससे कौशल और दक्षता से परिपूर्ण भारतीय छात्र निजी और व्यवसायिक संस्थानों में स्वयं की प्रतिभा का प्रदर्शन कर सकेंगे और देश में स्थानीय एवं व्यक्तिगत हुनर के माध्यम से स्वरोजगार की दिशा में एक प्रभावी कदम सुनिश्चित होगा।

निष्कर्ष

नई शिक्षा नीति 2020 भारत सरकार द्वारा लागू कर दी गई है। हालांकि परंपरागत रूप से पिछले 70 वर्षों से जो शिक्षा की पद्धति विकसित हुई है, उसको नए सिरे एवं नए आयामों में डालने के लिए निश्चित ही प्रतीक्षा करनी होगी किंतु आशान्वित अपेक्षाएं शिक्षा नीति से मूल रूप से यह है कि विद्यालय शिक्षा की योजना और निगरानी के लिए सार्विधिक स्वायत्त संस्थान की स्थापना की जाए एवं माध्यमिक तथा उच्चतर माध्यमिक स्तर के केंद्रीय एवं राज्य बोर्ड सरकारी व निजी विद्यालय औपचारिक व अनौपचारिक विद्यालय शैक्षिक और रचनात्मक क्षेत्रों के तेजा के लाभ एवं अन्य गतिविधि को समय-समय पर सतत रूप से मूल्यांकन किया जाए। जिससे कि भारतीय जनांकिकी लाभांश का संपोषित विकास हो सके एवं भारत में आत्मनिर्भर की प्रवृत्ति पैदा हो सके।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- मानव संसाधन विकास मंत्रालय, 1968 1986 1992 2019 ड्राफ्ट राष्ट्रीय शिक्षा मंत्री भारत सरकार नई दिल्ली।
- मानव संसाधन विकास मंत्रालय, 1993, शिक्षा बिना बोझ के, यशपाल कमेटी भारत सरकार, नई दिल्ली।
- मानव संसाधन विकास मंत्रालय, 2016, 2017, 2018, 2019, न्ण् क्ण् प्ण् ैण् म्ण् आंकड़े भारत सरकार नई दिल्ली।
- यादव एसके, इंटर डिसीप्लिनरी अप्रोच फॉर टीचिंग एंड लर्निंग, यूनिवर्सिटी न्यूज़ वॉल्यूम फिर 7 नवंबर 26 सितंबर 2019।

2. कबीर का समाज दर्शन

कविता कुमारी
ग्रो.पो.-छिलरो, तहसील-नाँगल चौधरी,
जिला-महेन्द्रगढ़ (हरियाणा)

कबीर मध्यकालीन भारत की खान से निकला वह अनमोल हीरा है, जिसने धर्म, आडम्बर, अंधविश्वास, वर्ग व जातियों में विभक्त समाज को एकसूत्र में पिरोने का नायाब विचार पेश किया। अपने वाग्वैचित्र्य, वैदग्ध्यपूर्ण रूपकों व अन्योक्तियों द्वारा मानवता को केन्द्र में रखकर समाज की नये सन्दर्भों में विवेचना की। वे निश्चय ही वाणी के सम्राट् थे। बिना अक्षरज्ञान के शब्दों की करिश्माई तलवार से पाखण्डों का समूल नाश करने में उनका कोई सानी नहीं। कबीर के सामने दूसरा कोई शब्दों का खिलाड़ी टिक ही नहीं पाया। उन्होंने शब्दों की रहनुमाई से ऐसी जंग लड़ी जिसमें लहु की एक बूँद भी धरती पर न गिरी।

कबीर ने भक्ति के निर्गुण मार्ग को अपनाया। उनकी वाणी 'बीजक' ग्रन्थ में संकलित है। इसके तीन भाग हैं-'साखी', 'सबद' और 'रमैनी'। कबीर ने 'साखियों' में जन समस्याओं का हल दिया है। सबद कबीर के गेय पद हैं तथा रमैनी ईश्वर, जीव व आत्मोद्धार सम्बन्धि विचारों का संकलन है। अपनी शिक्षाओं में अहिंसा[1], सत्यता[2], सदाचार, मानवता, विश्वबंधुत्व, समानता[3], सामाजिक व धार्मिक एकता को तरजीह दी तथा जाति, धर्म, वर्ग, सम्प्रदाय, आडम्बर व समाज के विभाजक विचारों के नाश का मार्ग दिखाया।

कबीर के समय को लेकर आलोचकों में मतभेद है। डॉ. रामकुमार वर्मा व पारसनाथ द्विवेदी ने कबीर को सिकन्दर लोदी का समकालीन माना है। डॉ. वर्मा के अनुसार सिकन्दर लोदी का समय सभी प्रमुख इतिहासकारों के अनुसार 1488 या 1489 से सन् 1517 (संवत् 1545-46 से 1575) माना गया है। अत: कबीर भी सन् 1488-89 से 1517 (संवत् 1545-46 से 1575) के लगभग रहे होंगे। जबकि आचार्य रामचन्द्र शुक्ल कबीर का जन्म जेठ सुदी पूर्णिमा, सोमवार विक्रम संवत् 1456 मानते हैं[5]। आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी ने अपनी बहुचर्चित पुस्तक 'कबीर' (1941 ई.) में कहा कि 'हिन्दी साहित्य के हजार वर्षों के इतिहास में कबीर जैसा व्यक्तित्व लेकर कोई लेखक पैदा नहीं हुआ। वे वाणी के डिक्टेटर थे'। उनके संत रूप के साथ ही उनका कविरूप बराबर चलता है। वे उस समय के समाज को देखते हैं तो पाते हैं कि हिन्दू मूर्तिपूजा व कर्मकाण्डों में व्यस्त हैं तथा मुसलमान मस्जिद चिनवाने में लगे हैं, लेकिन सच्चे राम की खोज में कोई नहीं है। दोनों ने कट्टरता व वैमनस्य की ऊँची-ऊँची दीवारें चिनवा रखी हैं। जिनकों फाँद पाना दोनों के लिए शायद असम्भव था। इसलिए दोनों को एक साथ लाने के लिए जाति, वर्ग व धर्मरहित समाज को बनाने के लिए सत्संग प्रथा को प्रकाश में लाए। जिसमें अंधविश्वास को कोई जगह नहीं थी। यह विचार कारगर रहा। जहाँ बिना भेदभाव के हजारों लोग उनकी बातें सुनने आते थे। इसके साथ ही उन्होंने गुरु परम्परा को सिद्ध किया तथा गुरु के महत्व को ईश्वर से भी अधिक माना। क्योंकि उनका मानना था कि सच्चा गुरु ही ईश्वर तक पहुँचने का रास्ता देता है[6]। ईश्वर के नाराज होने पर कोई दु:ख नहीं, परन्तु गुरु के रूठने पर कोई ठोर नही है। कबीर का कहना था कि साधु की कोई जाति नहीं होती, वह केवल ज्ञान का प्रकाशक होता है। अत: उससे परमात्मा तक पहुँचने का ज्ञान प्राप्त कीजिए[7]। इसलिए गुरु के समान कोई दाता नहीं तथा शिष्य के समान कोई याचक नहीं। तीनों लोकों की सम्पत्ति से भी बढकर गुरु ने ज्ञान दे दिया[8]। इसलिए हम सारी धरती को कागज, सारे जंगल को कलम, सातों समुद्रों को स्याही बनाकर लिखने पर भी गुरु की महिमा को नहीं लिख सकते[9]।

कबीर का मानना था कि परमात्मा को कहीं बाहर खोजने की आवश्यकता नहीं, वह तुम्हारे भीतर ही है। जिस प्रकार तिल में तेल पहले से ही विद्यमान है वैसे ही परमात्मा के जन में परमात्मा पहले से ही विराजमान है। वह मंदिर, मस्जिद, काबा, कैलास, तीर्थ, व्रत, उपवास या संन्यास लेने से नहीं मिल पाएगा[10]।

कबीर का मत है कि व्यक्ति को कर्म के प्रति उत्साही होना चाहिए। मन यदि प्रबल है तो जीत आपकी ही होगी[11]। क्योंकि मन व तन दोनों चंचल हैं। अत: इन पर नियन्त्रण करके व्यक्ति एक राई के दाने से सुमेरु के समान वैभवशाली हो जाता है[12]। मन की इच्छा-तृष्णाओं व कामवासनाओं वाले नर-नारियों का जीवन नरक के समान है[13]। इसलिए बार-बार जन्म लेने पर भी न ही माया के चंगुल से छुटकारा मिला

और न ही मन पर नियन्त्रण हुआ। आशा और तृष्णाएँ समाप्त ही न हो पाईं। फिर कैसे तुझे ऐ मानव सुख मिल सकता है[14]। अत: केवल नाम से बड़ा होने से कोई व्यक्ति बड़ा नहीं होता बल्कि अपने अच्छे कर्मों से बड़ा होता है[15]। जिस प्रकार सोने के कलश में शराब भरने पर वह निंदा का ही पात्र होता है[16]।

कबीर के समय धार्मिक कट्टरता अपनी चरम सीमा पर थी। हिन्दु व मुस्लिम अपने राम व रहीम को लेकर झगड़ते रहते थे। ब्राह्मण अपने आपको पवित्र व श्रेष्ठ मानते थे तथा मुसलमानों को तुच्छ या म्लेच्छ कहकर बुलाते थे। दोनों ने ही भोली–भाली जनता को धार्मिक आडम्बरों में फँसाकर ईश्वर या धर्म के नाम पर लूट रहे थे। अत: कबीर इनके धार्मिक कर्मकाण्डों व आस्थाओं को बड़ी सूक्ष्मता से देखते हुए ऐसी व्यङ्गपूर्ण वाणी में बोलते हैं कि उनकी जुबान तक नहीं निकलती। वे कहते हैं कि हिन्दू राम–राम कहते मर गए, मुसलमान खुदा–खुदा कहते मर गए, लेकिन वही व्यक्ति जीवित है जिसने इनसे परे परब्रह्म की उपासना की[17]। वे उपासना के बाह्य स्वरूप पर आग्रह करने वाले और कर्मकाण्ड को प्रधानता देने वाले पंडितों और मुल्लों दोनों को उन्होंने खरी–खरी सुनाई और राम रहीम की एकता समझकर हृदय को शुद्ध और प्रेममय करने का उपदेश दिया। उन्होने कहा कि जो अपने को मुल्ला एवं काजी कहते हैं और राम के लिए सब पाखण्ड करते हैं। नवग्रह और बारह राशि की बातें करते हैं, वे भी मृत्यु पर विजय नहीं प्राप्त कर सके। कबीर इन अज्ञानियों को समझाते हुए कह रहे हैं कि यह शरीर तो नश्वर है, केवल राम का नाम ही एक सच्चा है, जो अनश्वर है केवल उसी का सुमिरन कर[19]। कबीर ने मंदिर में पूजा करने वालों को चेताया कि मंदिर भी पत्थर का ही बना है और मूर्ति भी पत्थर की ही बनी है तो फिर तुम किस देव की पूजा करते हो? पूजा करने वाला ही अंधा है, जो खोटी सेवा में लगा है[20]। इसके अतिरिक्त यदि सिर को मुंडवा लेने से ही परमात्मा मिलते तो बार–बार मुंडन कराने वाली भेड़ ही बैकुण्ठ पहुँच जाती[21]। समाज में कर्मकाण्ड व वेद के प्रति श्रद्धा थी। उन्होंने कर्मकाण्ड व वेद में गहरी अश्रद्धा व्यक्त करते हुए कहा कि संसार में वेद व पूजा विधान लोगों की प्रगति में बाधक हैं[22]। कबीर ब्राह्मणों के पाखण्डों को पहचानकर कहते हैं कि ब्राह्मण भले ही सारे संसार का गुरु है, लेकिन वह साधु का नहीं। क्योंकि उसका ज्ञान चारों वेदों की उलझ पुलझ में ही दबकर मर जाता है। वह ईश्वर चिन्तन के निकट नहीं पहुँच पाता[23]। वे वेद ज्ञान के प्रति आक्षेप करते हुए कहते हैं कि बड़े–बड़े ग्रन्थ पढ़कर कोई विद्वान् या पण्डित नहीं बन जाता, बल्कि जो इनको न पढ़कर भी प्रेम का ढ़ाई अक्षर ही पढ़ लेता है, वही सबसे बड़ा विद्वान् है अर्थात् वेद पढ़ने के बाद भी व्यवहार में मानवता नहीं आ पाती। मनुष्य के प्रति ऊँच–नीच का भाव बना रहता है तो वेद पढ़ना व्यर्थ है[24]। कबीर ने दोनों ही धर्म के लोगों को ईश्वर को पाने के लिए माला फेरते हुए देखा लेकिन जब उनके व्यवहार में न तो वाणी की शुचिता है और न ही जन कल्याण की भावना। ऐसे लोगों को उपदेश देते हुए कहते हैं कि वे अपने हाथ के मनके को छोड़कर मन के मनके को नहीं फेरेंगे तब तक आपका कल्याण नहीं हो सकता[25]।

हिन्दू व मुसलमानों की बढ़ती हुई दरार को भरने के लिए कबीर दोनों को खूब लताड़ा व भौंदू (मूर्ख) कहा[26]। हिन्दुओं के समान मुसलमानों को भी कबीर ने पाखण्ड पर खूब लताड़ा है। वे कहते हैं कि कंकर पत्थर जोड़कर मस्जिद का निर्माण करवा लिया। उस पर मुल्ला चढ़कर जो पाँच बार जोर–जोर से चिल्लाता है, क्या तुम्हारा खुदा बहरा है[27]? कबीर की चाह थी कि हिन्दू व मुस्लिम अपने फीके धार्मिक आडम्बरों से ऊपर उठकर मानव के मर्म को पहचानें। उस ईश्वर के शुद्ध, सात्विक रूप को समझें, जो धर्म से बिल्कुल भिन्न है। जिसका कोई धर्म नहीं। उनका कहना है कि न तो मैं हिन्दू हूँ और न ही मैं मुसलमान। पंचतत्व के शरीर में बसने वाली आत्मा का कोई धर्म नहीं होता[28]। वे कहते हैं कि हिन्दू व मुस्लिम के बीच मेरा नाम कबीर है। मैंने अज्ञानी लोगों को अधर्म व पाप से मुक्त कराने के लिए ही यह शरीर धारण किया है[29]। समाज में कबीर लोगों के दुखों को देखकर बहुत दुखी होते हैं। रात–रातभर जागकर उनका समाधान खोजनें में निकालते हैं। लोगों के दुखों को देखकर कबीर अपने आंसुओं को भी रोक नहीं पाते[30]।

कबीर के समय समाज अनेक जातियों, पंथों व सम्प्रदायों में विभक्त था। हिन्दुओं में ब्राह्मण स्वयं को श्रेष्ठ समझता था। एक जाति दूसरी जाति से श्रेष्ठता की डींगे बघारती थी। छूआछूत का ताण्डव सर चढ़कर बोल रहा था। जिन दरारों को पाटने का कार्य शायद ही कोई करने का साहस कर पाता था। जातियाँ हिन्दुओं में ही नहीं बल्कि मुस्लिमों में भी ऊँच–नीच का भेदभाव कम नहीं था। कबीर को यह रास नहीं आया और इसका जोरदार विरोध करते हुए कहते हैं कि जो तुम ब्राह्मण या ब्राह्मणी से पैदा हुए हो, तो तुम दूसरे रास्ते से पैदा क्यों नहीं हुए और जो तुम तुर्क तुर्कणी बनते हो तो क्यों नहीं तुम भीतर से ही खतना करवाकर पैदा हुए[31]। इस पर मनुष्य को समझाते हुए कबीर का कहना है कि

सब मनुष्य एक समान हैं, सबमें एक प्रकार का रक्त है, एक ही जीव है और सब ही माता के गर्भ में दस मास रहकर पैदा होते हैं, तो फिर तुम किस प्रकार फर्क देखते हो[32]। कबीर के अनुसार ये जाति का दम्भ केवल अज्ञान के वशीभूत होकर भरते हैं, क्योंकि उन्हें कोई अच्छा गुरु नहीं मिला। यदि ज्ञानी गुरु मिल गया होता तो जैसे आटे में नमक मिल जाता है उसी प्रकार वह समाज में मिल जाता[33] और अपने विचारों को लोगों तक पहुँचा देता अर्थात् गुरु व शिष्य दोनों का व्यवहार मानवता से युक्त होता जिसमें कोई ऊँचा या नीचा नहीं होता। इस तरह ये समाज बिखरने से बच जाता। इस पर छूआछूत करने वालो से कबीर पूछते हैं कि यह संसार तो छूत से ही पैदा होता है अर्थात् दो पदार्थों के संयोग से किसी वस्तु का निर्माण होता है। वैसे ही तुम्हारा भी हुआ है। यदि तुम्हें छूत से बचना था तो इस संसार में आए ही क्यों[34]? इसलिए कबीर ब्राह्मण से पूछते हैं कि मेरा शरीर कैसे रक्त से बना है और तुम्हारा शरीर कैसे दूध से बना है? अर्थात् दोनों के शरीर में केवल रक्त ही प्रवाहित है। तो फिर तुम कैसे ब्राह्मण हो गए और मैं शूद्र? इसलिए तुमने ही यह सब झूठ का आडम्बर फैलाया है और फिर भी यदि तुम्हें छूत से बचना था तो गर्भ में आए ही क्यों?

कबीर के समय हिन्दुओं में सती प्रथा का चलन था। पति की मृत्यु होने पर नारी को जलती आग में उसके पति के साथ जिंदा जला दिया जाता था। यह एक वीभत्स व दारुण दृश्य होता था। लेकिन कबीर इस बुराई के प्रति मौन बने रहे। धर्म के ठेकेदारों के प्रति कड़वाहट उनकी कविताई में इस विषय पर उपस्थित नहीं हो पाती। वे कहते हैं कि सती जब जलने के लिए निकलती है तो केवल अपने पति का स्मरण करती है। चिता पर बैठी सती जब अपने पति के नाम का 'सबद' सुनती है तो वह अपनी जीवित देह को भूल जाती है और चिता में जल जाती है[35]। यह बड़े खेद की बात है कि कबीर जैसा संत सती जैसी सामाजिक बीमारी पर बिल्कुल मौन हैं। इसी प्रकार नारी के प्रति भी कबीर के विचारों को प्रगतिशील नहीं मान सकते। वे नारी के प्रति वही पुरानी रूढ़िवादिता की चादर ओढ़े रहे। उनका चिंतन मध्यकालीन संतों के समान ही बना रहा। कबीर भी उससे ऊपर नहीं ऊठ पाए। वे नारी को मुक्ति व ज्ञान में बाधक मानते हैं[36]। एक अन्य स्थान पर उन्होंने नारी से बुद्धि का नाश होने की बात कही[37]।

इस प्रकार निष्कर्ष रूप से हम कह सकते हैं कि तात्कालिक परिस्थितियों के अनुसार कबीर ने समाज को एकसूत्र में पिरोने के लिए सर्वप्रथम धार्मिक अंधविश्वासों के खिलाफ हल्ला बोला। समाज की समस्याओं को समझकर युक्तियुक्त समाधान पेश किए। एकता, समानता, भाईचारा, अंहिसा जैसे मूल्यों को स्थापित करने का प्रयास किया। निष्काम कर्म के सिद्धान्त को सर्वोच्च प्राथमिकता के साथ रखा। मन व इन्द्रियों पर नियन्त्रण करने के लिए ईश्वर में ध्यान का मार्ग सुझाया। मन व वाणी की पवित्रता के रहस्य से अवगत करवाया। सत्सङ्ग द्वारा समाज को जाति व धर्म की दीवारों को लांघना बताया तथा उस परब्रह्म में प्रीति करना सिखाया। देश व समाज के लिए गुरु की महिमा को रेखांकित किया। आज भी कबीर भारतीय समाज के बड़े नायक के रूप में माने जाते हैं। हिन्दू व मुसलमान दोनों समान रूप से उनका गुणगान करते हैं। कबीर के अतिरिक्त दूसरा ऐसा कोई दिखाई नहीं देता, जो दोनों धर्मों में समान रूप से समादृत हो। कबीर अपने अंतिम समय में काशी से मगहर आकर बस गए और यहीं अपने जीवन की अंतिम सांस ली। जहाँ उनकी आज भी समाधि बनी हुई है। इनका मृत्युकाल संवत् 1575 माना जाता है। जिसके अनुसार इनकी आयु 120 वर्ष ठहरती है[38]।

सहायक ग्रन्थ सूची

1. हिंदी साहित्य का इतिहास–आचार्य रामचन्द्र शुक्ल (पापुलर बुक डिपो, जयपुर संस्करण–2017)
2. कबीर–आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी (हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, बम्बई, प्रथम संस्करण –1942)
3. कबीर: एक विवेचन–सरनाम सिंह शर्मा (हिंदी साहित्य संसार, दिल्ली –6, प्रथम संस्करण–जून 1960)
4. कबीर ग्रन्थावली–पारसनाथ तिवारी (प्रकाशन केन्द्र, लखनऊ)
5. कबीर ग्रन्थावली–श्यामसुंदर दास (इंडियन प्रेस लिमिटेड, प्रयाग संस्करण 1928)
6. संत कबीर–रामकुमार वर्मा (साहित्य भवन लिमिटेड, इलाहाबाद, संस्करण 1953)
7. बीजक–सम्पादक–खेमराज कृष्णदास, बम्बई संस्करण, सम्वत् 1961
8. कबीर समग्र–हिन्दी प्रचारक पब्लिकेशन प्राइवेट लिमिटेड, वाराणसी। पंचम् संस्करण–2001

संकेताक्षर सूची

1. क.ग्र.–कबीर ग्रन्थावली
2. क.ग्र.पा.–कबीर ग्रन्थावली पारसनाथ द्विवेदी
3. क.ग्र.श्या.–कबीर ग्रन्थावली श्यामसुंदरदास
4. क.स.–कबीर समग्र
5. पृ.–पृष्ठ

पाद–टिप्पणी

1. बकरी पाती खात है, ताकी काढी खाल।
   जे नर बकरी खात है, तिनको कौन हवाल।।
   (क.ग्र.पा.पृ. 59)
2. साँच बराबर तप नहीं, झूठ बराबर पाप।
   जाके हिरदे साँच है, ताके हिरदे आप ।।
   (क.ग्र.पा.पृ. 59)
3. कह कबीर जानि भ्रम भागा जीवहि जीव समाना ।
   (क.ग्र.श्या. पृ. 148 पद 179)
4. हिन्दी साहित्य का इतिहास – आ. रामचन्द्र शुक्ल, पृ.–38
5. हिन्दी साहित्य का इतिहास–आ. रामचन्द्र शुक्ल, पृ.–51
6. गुरु गोविंद दोनों खड़े, काके लागों पायँ।
   बलिहारी गुरु आपने, गोविन्द दियो बताय।।
   (क.स. पृ.219 पद 36)
7. जाति न पूछो साधु की, पूछो उसका ज्ञान।
   मोल करो तलवार का, पड़ी रहन दो म्यान।।
   (क.ग्र.पा.पृ. 57)
8. गुरु समान दाता नहीं, जाचक शिष्य समान।
   तीन लोक की सम्पदा, सो गुरु दीन्ही दान ।।
   (क.स.पृ. 221 पद 53)
9. सात समंद की मसि करौं, लेखनि सब बनराइ।
   धरत सब कागद करौं, गुरु (हरि) गुण लिखा न जाय।।
   (क.ग्र.पा.पृ. 261 पद 5)
10. ज्यों तिल माही तेल है, चकमक माही आगि।
    तेरा साईं तोहि में, जागि सके तो जागि।।
    (क.स.पृ. 483 पद 6)

    मोको कहाँ ढूंढे रे बन्दे, मैं तो तेरे पास में।
    ना मैं तीरथ में, ना मैं मुरत में, ना एकांत निवास में।
    ना मैं देवल में, ना मैं मस्जिद में, ना काबे कैलास में।।
    (क.स. पृ. 171)
11. मन के हारे हार है, मन के जीते जीत।
    (क.स.पृ. 424 पद 31)
12. मन चलता तन भी चले, ताते मन को घेरि।
    तन मन दोउं बसि करै, होये राई सूमेरि ।।
    (क.स.पृ.–425 पद 42)
13. कहै कबीर ते राम के, जो सुमिर निहकाम ।
    (क.ग्र.श्या.पृ.–39 पद 7)
14. माया मुई न मन मुवा, मरि मरि गया सरीर ।
    आसा त्रिष्णा ना मुई, यौं कहि गया कबीर ।।
    (क.ग्र.श्या.पृ.–33 पद 11)
15. ऊँचे कुल क्या जनमिया, जे करणी ऊँच न होई।
    सोवन कलस सुरै भरया, साधू निंदा सोई ।।
    (क.ग्र.पा. पृ.–225 पद 7)
16. ऊँचे कुल का क्या जनमिया, जे करणी ऊँत न होई।
    सोवन कलस सुरै भरया, साधूं निंदा सोई ।।
    (क.ग्र.पा.पृ.–225 पद 7)
17. हिन्दू मूये राम कहि, मुसलमान खुदाई।
    कहै कबीर सो जीवता, दुह मैं कदे न जाई ।।
    (क.ग्र.पा.पृ.–242 पद 7)
18. हिन्दी साहित्य का इतिहास, आ. रामचन्द्र शुक्ल–पृ.–53
19. एक कहावत मुल्लां काजी । रांम बिनां सब फोकटबाजी ।।
    नव ग्रिह बांभण भणता रासी । तिनहूं न काटी जम की पासी ।।
    कहै कबीर यहु तन काचा । सबद निरंजन रांम नांम सांचा ।।
    (क.ग्र.श्या. पृ.–134 पद 142)
20. पाथर का ही देहुरा पाथर ही का देव।
    पूजनहारा अधला लागा खोटी सेव ।
    (क.ग्र. पृ.–34)
21. मुंड मुंडाये हरि मिलै, सब कोई लेह मुंडाय।
    बार बार के मूंडते, भेड़ न बैकुण्ठ जाय ।।
    (क.स.पृ.–447, पद 3)
22. लोक वेद कुल की मरजादा, इहै गलै मैं फांसी ।

(क.ग्र.श्या.पृ.–129, पद 129)

23. ब्राह्मण गुरू है जगत का, साधू का गुरू नाहिं ।
उरझि पुरझि करि मरि रह्या, चारिउं बेदां माहिं ।।
(क.ग्र.श्या. पृ.–36, पद 10)

24. पोथी पढ़ि पढ़ि जग मुवा, पंडित भया न कोय।
ढाई आखर प्रेम का, पढ़े सो पंडित होय।।
एकै अषिर पीव का, पढै सु पंडित होई ।।
(क.ग्र.श्या. पृ.–39, पद 4)

25. माला फेरत जुग गया, पाया न मनका फेर ।
कर का मनका छड़ि कै, मन का मनका फेर ।।
(क.स.पृ.–447, पद 12)

26. कहै कबीर चेत रे भौंदू । बोलनहारा तुरक न हिन्दू ।
(क.ग्र.श्या.पृ.–106, पद 59)

27. कांकर पाथर जोरिकै, मसजिद लई चुनाय ।
ता चढ़ि मुल्ला बांग दे, क्या बहिरा हुआ खुदाय ।।
(क.स.पृ.–445, पद 13)

28. हिंदु कहुँ तो मैं नहीं मुसलमान भी नाहिं ।
पाँच तत्व का पूतला, गैबी खेले माहि ।।
(क.स.पृ.–459, पद 22)

29. हिन्दू तुरक के बीच में, मेरा नाम कबीर।
जीव मुक्तावन कारनौ, अबिकत धरा सरीर ।।
(क.स.पृ.–458, पद 20)

30. सुखिया सब संसार है, खायै अरू सोवै ।
दुखिया दास कबीर है, जागे अरू रोवै ।।
(क.ग्र.श्या.पृ.–11, पद 45)

31. जे तू बांभन बंभनीं जाया, तौ आंन बाट ह्वै काहे न आया ।
जे तूं तुरक तुरकनीं जाया, तौ भीतरि खतना क्यूं न कराया ।।
(क.ग्र.श्या. पृ.–102, पद 41)

32. हम तुम माहे एक लोहू एक प्रान जीवन है मोहू ।
एक ही बास रहै दस मासा सूतन पातग एक आसा ।
एक ही जननी जा या संसारा कौन ग्यान थ भय नियारा ।
(क.ग्र. पृ.–185)

33. कबीर गुर गरवा मिल्या, रलि गया आटैं लूँण ।
जाति पाँति कुल सब मिटै, नाव धरौगे कौंण ।
(क.ग्र.पा. पृ.–71, पद 14)

34. काहे को कीजै पांडे छोती विचारा । छोतिहीं तैं उपजा सब संसारा ।।
हमारै कैसे लोहू तुम्हारै कैसै दूध। तुम्ह कैसै बांम्हण पांडे हम कैसै सूद।।
छोती छोती करता तुम्हही जाए । तौ ग्रभवास कहैं कौं जाए ।।
(क.ग्र.श्या. पृ.–101)

35. सती जलन कू नीकली, पीव का सुमरि सनेह ।
सबद सुनत जीव निकल्या, भूलि गई सब देह ।।
(क.ग्र.श्या.पृ.–71, पद 36)

36. नारि नसावैं तीनि सुख, जा नर पासै होइ ।
भगति मुकति निज ग्यान मैं, पैसि न सकइ कोइ ।।
(क.ग्र.पृ.–40, पद 10)

37. नारी सेती नेह, बुधि बिवेक सबहीं हरै ।
कांई गमावैं देह, कारिज कोई ना सरै ।।
(क.ग्र.श्या. पृ.–39, पद 8)

38. हिन्दी साहित्य का इतिहास–
(आ. रामचन्द्र शुक्ल पृ.–54)

****

3. भारत में सतत विकास की आवश्यकता एवं रणनीति

रवीन्द्र कुमार, सुलेमान
भूगोल विभाग, बख्शी का तालाब इंटर कॉलेज, लखनऊ
भूगोल विभाग, ख्वाजा मुईन्नुद्दीन चिश्ती भाषा विश्वविद्यालय, लखनऊ

सारांश–

सतत विकास की संकल्पना भारतीय संस्कृति का प्राण तत्व रही है तभी तो प्राचीन काल से लेकर आज तक प्राकृतिक तत्वों जैसे पीपल, बरगद, नीम, तुलसी आदि पौधों, सूर्य, जल, वायु, अग्नि आदि तत्वों, पर्वतों, नदियों आदि को देवता की तरह पूजा जाता है। गरीबों, असहाय लोगो आदि की सहायता करना अत्यंत पुण्य का कार्य माना जाता है। कम से कम आवश्यकता में अपना जीवन चलाना भारतीय संस्कृति का आदर्श गृहस्थ जीवन है। फिर भी आज जब भारत में जनसंख्या तेजी से बढ़ रही हैं और यह दुनिया का दूसरा सबसे बड़ा जनसंख्या वाला देश बन गया है तब संसाधनों की सीमितता सर्वत्र दिखने लगी है ऐसी स्थिति में सतत विकास भारत के लिए एक अति आवश्यक विचार बन गया है। इस लेख में सर्वप्रथम सतत विकास के विचार को सरलतम रूप में समझाया गया है। भारत एवं विश्व में सतत विकास के इतिहास की भी संक्षिप्त जानकारी दी गई है। पुनः भारत में सतत विकास का विचार किस लिए आवश्यक है इसके ऊपर आंकड़ों के साथ विस्तार से चर्चा की गई है। पुनः भारत सरकार द्वारा एवं यहां के अनेक स्वयंसेवी संगठनों द्वारा सतत विकास की अवधारणा को साकार करने हेतु जो प्रयास किए जा रहे हैं उन पर प्रकाश डाला गया है। भविष्य में सतत विकास के शोध के विभिन्न आयामों को भी समझाया गया है। इस प्रकार यह लेख सतत विकास की भारतीय संदर्भ में आवश्यकता और उसके लिए भारत की रणनीति को अच्छी तरह समझाता है। यह जिज्ञासु जनों के साथ-साथ विद्वत जनों एवं शोधार्थियों के लिए अत्यंत ही उपयोगी है।

प्रस्तावना–

सतत विकास विकास की अवधारणा वह विचार है जिसमें वर्तमान समय की आवश्यकता को पूरा करने के साथ-साथ भावी पीढ़ियों की आवश्यकताओं को भी ध्यान में रखा जाता है और यह प्रयास किया जाता है कि जिन संसाधनों का उपयोग हम कर रहे हैं हमारी आने वाली पीढियां भी उन संसाधनों का उपयोग अच्छे से कर पाएं ताकि उनका जीवन हमारे जीवन से और बेहतर हो सके।

संसाधनों का न्यायोचित विदोहन और प्रकृति को बिना क्षति पहुंचाएं उसका उपयोग करना। वास्तव में यही सतत विकास की मूल संकल्पना है। यह तभी संभव है जब हम प्रकृति से लिए गए संसाधनों की क्षतिपूर्ति भी करते रहे। उदाहरण के लिए यदि अपनी आवश्यकता के लिए जब भी हम एक वृक्ष काटे तो कम से कम दो वृक्ष और लगाएं। जिसमें से एक वृक्ष से हमारे द्वारा काटे गए पेड़ की भरपाई के और दूसरे वृक्ष से भावी पीढ़ियों के लिए संसाधन का प्रबंध होगा। वास्तव में यही सतत विकास की संकल्पना है।

सतत विकास की अवधारणा–

सतत विकास विकास की ऐसी अवधारणा है जिसमें प्राकृतिक संसाधनों को इस प्रकार से उपयोग करने की प्रवृति पर बल दिया जाता है जिससे बिना प्रकृति को नुकसान पहुंचाए हम अपना विकास कर सकें और आने वाली पीढ़ी भी उनका उपयोग अपनी आवश्यकता की पूर्ति हेतु कर पाए। अनेक विद्वानों ने सतत विकास को अपने-अपने ढंग से परिभाषित करने का प्रयत्न किया है जिनमें प्रमुख विचारों का हम यहां पर उल्लेख कर रहे हैं।

ब्रैटलैंड आयोग ने सतत विकास को सर्वप्रथम परिभाषित करते हुए लिखा कि–''सतत विकास वह विकास है जो भविष्य की पीढ़ियों की आवश्यकता की क्षमता से समझौता किए बिना वर्तमान पीढ़ियों की आवश्यकता को पूरा करता है। (Sustainable development is a development that means the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.)

वेंडर-मरवे और वाडर मरवे (1999) के अनुसार ''सतत विकास एक ऐसा कार्यक्रम है जो आर्थिक विकास की प्रक्रिया को इस प्रकार परिवर्तित करता है कि महत्वपूर्ण परितंत्र को भावी पीढ़ियों हेतु संरक्षित रखते हुए वर्तमान की जीवन की गुणवत्ता में वृद्धि करता है।

(Sustainable development is a program that changes the economic development process to ensure the basic quality of life] protecting valuable ecosystem and other communities at the same time.)

सतत विकास का इतिहास–

भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से ही सतत विकास की अवधारणा को अपने व्यवहार में समाहित किया गया है इस कारण प्रकृति को ईश्वर की तरह पूजा जाता है। प्राचीन काल से ही देश में कुएं खुदवाने, तालाब खुदवाने आदि को को अत्यंत पवित्र एवं परोपकारी कार्य माना जाता है इसीलिए धनवान लोग इस तरह के कार्य स्वयं से ही किया करते थे और जहां पर पानी की समस्या होती थी वहां पर वह कुएं, बावली या तालाब खुदवाते थे, जिससे लोगों को आसानी से पानी उपलब्ध हो सके। इसका फायदा यह है कि जो जलस्रोत बनाए जाते हैं उनसे वर्षा जल का भूसंचरण होता है और भूमिगत जल का स्तर ऊंचा होता है। यही जल हमारे दैनिक आवश्यकताओं को पूरा करने का सबसे बड़ा स्रोत है। (Maurya S.D. and Maurya R.K., 2018)

भारतीय समाज में अन्नदान को महादान माना जाता है भूखे को भोजन, जिसके पास वस्त्र नहीं है उसको वस्त्र देने, जिसके पास आश्रय नहीं उसे आश्रय देना भारतीय संस्कृति का अत्यंत ही पुण्य कार्य माना जाता है।

जीवो के प्रति दया एवं प्रेम भारतीय संस्कृति का सार तत्व है यहां पर गाय को माता के रूप में देखा जाता है और उसकी पूजा की जाती है। गाय से प्राप्त दूध, घी, गोबर, मूत्र और दही से पंचगव्य बनाया जाता है जो दुर्गा पूजा के अवसर पर प्रसाद के रूप में भगवान को अर्पित किया जाता है एवं स्वयं भी पिया जाता है। इसी तरह बिल्ली, कुत्ता, बैल, भैंस, गधा, घोड़ा, हाथी एवं ऊंट को लोगों द्वारा बड़े आदर के साथ पाला जाता है।

मितव्ययी होना भारतीय संस्कृति का मूल तत्व है तभी तो कबीर दास जी ने कहा था–

साईं इतना दीजिए जामे कुटुम्ब समाय।

आपहु भूखा न रहूं साधु न भूखा जाए।।

इन दो पंक्तियों में प्रकृति संरक्षण की भावना समाहित है जब कोई व्यक्ति या समाज मितव्ययी होता है तब वह अपनी कम आवश्यकता के कारण वह प्रकृति को संरक्षण देता है जिस कारण प्राकृतिक संसाधन का क्षय कम होता है और इस प्रकार सतत विकास की अवधारणा को अपने जीवन में साकार करता है।

पाश्चात्य संस्कृति में सतत विकास का विचार अपेक्षाकृत नवीन है। बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में जब अधिक जनसंख्या वृद्धि के कारण प्राकृतिक संसाधनों पर बोझ बढ़ने लगा और लोगों की आवश्यकताएं पूरी होने में कठिनाई होने लगी तथा औद्योगिक क्रांति के दुष्परिणाम स्वरूप पर्यावरण प्रदूषण, पारिस्थितिक असंतुलन, ओजोन रिक्तिकरण, प्रजाति विलुप्तता की समस्याएं उत्पन्न होने लगी तब अनेक विद्वानों का विचार सतत विकास की अवधारणा की ओर गया। (Maurya S.D. and Maurya R.K., 2018)

सतत विकास की अवधारणा का एतिहासिक संदर्भ

वर्ष	कार्य	विवरण
1969	संयुक्त राष्ट्र द्वारा Man and His Environment or Uthant Report का प्रकाशन	इस रिपोर्ट को लगभग 2000 वैज्ञानिकों ने तैयार किया था सका उद्देश्य पर्यावरण अवनयन को रोकना था।
1972	संयुक्त राष्ट्र और UNEP का प्रथम मानव–पर्यावरण सम्मेलन टाकहोम, स्वीडन में हुआ।	Only One Earth के नारे के साथ पर्यावरण सरंक्षण हेतु घोषणा पत्र एवं कार्य योजना का प्रकाशन
1975	NESCO का पर्यावरण शिक्षा पर सम्मेलन, वेलग्रेड, यूगोस्लाविया	विश्व पर्यावरण शिक्षा का फ्रेमवर्क तैयार किया गया जो वेलग्रेड चार्टर के नाम से प्रसिद्ध है।
1975	मानव–पर्यावरण का अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन, क्योटो, जापान	1972 के स्टाकहोम सम्मेलन की प्रगति पर विचार–विमर्श।

1979	प्रथम जलवायु सम्मेलन जिनेवा, स्वीटजरलैण्ड	जलवायु परिवर्तन पर शोध एवं नियंत्रण की स्थायी व्यवस्था का निर्माण
1981	अल्पविकसित देशों का प्रथम संयुक्त राष्ट्र सम्मेलन	अल्पविकसित देशों के मापदण्ड एवं सहायता हेतु एक रिपोर्ट का प्रकाशन
1984	संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण एवं विकास आयोग की स्थापना (WCED)	वश्व के विकसित एवं विकासशील देशों के मध्य सहायता एवं विश्व पर्यावरण संरक्षण की वैश्विक कार्य योजना तैयार करना
1987	WCED की रिपोर्ट Our Common Future अथवा ब्रांटलैण्ड रिपोर्ट का प्रकाशन	सतत विकास के मूल सिद्धांतो का प्रकाशन
1987	मल्टीपल प्रोटोकॉल का प्रकाशन	ओजोन परत पर होने वाले हानिकारक प्रभावों पर शोध एवं कार्य
1990	द्वितीय विश्व जलवायु सम्मेलन जिनेवा, स्वीटजरलैण्ड	जलवायु परिवर्तन पर शोध एवं नियंत्रण का वैश्विक नेटवर्क का निर्माण
1992	संयुक्त राष्ट्र का पर्यावरण एवं विश्व सम्मेलन, रियो सम्मेलन, ब्राजील	सतत विकास पर एजेंडा–21 की घोषणा एवं कार्य योजना पर निर्णय
1997	क्योटो जलवायु परिवर्तन सम्मेलन क्योटो, जापान	उपस्थित देशों ने क्योटो प्रोटोकॉल पर हस्ताक्षर किए। जिसमे 2005 तक COw एवं अन्य ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन मे कमी लाना था।
2000	संयुक्त राष्ट्र ने शताब्दी लक्ष्यों की घोषणा की	इस (MDGS) मे 8 शताब्दी लक्ष्यों का निर्धारण किया जिन्हे 2015 तक पूरा करना था।
2002	सतत विकास पर विश्व समिति का आयोजन जोहान्सवर्ग, दक्षिण अफ्रीका	रियो सम्मेलन मे निर्धारित लक्ष्यों पर हुयी प्रगति की समीक्षा और भविष्य लक्ष्यों को समयावधि मे प्राप्त करने हेतु दिशा निर्देशों का निर्धारण
2009	तृतीय विश्व जलवायु सम्मेलन जिनेवा, स्वीटजरलैण्ड	भावी वैश्विक जलवायु परिवर्तनों की मानीटरिंग और निर्धारित समयावधि में पूर्ण करने पर सहमति
2012	संयुक्त राष्टसंघ ऋद्धश+20 सम्मेलन रियो द जनेरियों, ब्राजील	रियो सम्मेलन के 20 वर्ष पूर्ण होने पर The future we want रिपोर्ट का नवनीकरण और वैश्विक हरित ऊर्जा उत्पादन को प्रोत्साहन
2015	संयुक्त राष्ट्र सतत विकास सम्मेलन, न्यूयार्क, .स्र..	संयुक्त राष्ट्र द्वारा सतत विकास संबंधी एजेण्डा 2030 का प्रकाशन, जिसमे 17 लक्ष्यों का 2030 तक प्राप्त करना है 7
2015	संयुक्त राष्ट्र का जलवायु परिवर्तन सम्मेलन कोप–21 पेरिस, फ्रांस	ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन को कम एवं उनकी सीमा तय करने पर समझौता 7

भारत में सतत विकास की आवश्यकता–

भारत विश्व का एक महत्वपूर्ण देश है यह विश्व की दशा एवं दिशा को बदलने में सक्षम है। यहां एक विशाल आबादी का वास है, साथ ही पर्यावरण अवनयन, गरीबी, भुखमरी, बेरोजगारी आदि समस्याएं भी खड़ी हैं इसी कारण भारत में सतत विकास की आवश्यकता ही नहीं वरन अनिवार्यता है आइए हम कुछ महत्वपूर्ण बिंदुओं की चर्चा करते हैं जो भारत में सतत विकास की आवश्यकता को आवश्यक बनाते हैं।

1. जनसंख्या–भारत जनसंख्या की दृष्टि से विश्व का दूसरा सबसे बड़ा देश है जबकि प्रथम स्थान चीन का है। भारत की कुल जनसंख्या 2011 की जनगणना के अनुसार 121.2 करोड़ है। एक अनुमान के अनुसार 2040 तक यह बढ़कर 150 करोड़ से भी अधिक हो जाएगी जबकि भारत का क्षेत्रफल विश्व के क्षेत्रफल का 2.4 प्रतिशत है जोकि इतनी बड़ी आबादी को पालन पोषण हेतु कम है।

राष्ट्रीय जनसंख्या के मूलभूत संकेतक

जनसंख्या (लाख में)	1951	2001	2011
जनसंख्या	361	1027	121.05
जनसंख्या की औसत वृद्धि दर	1.25	1.95	1.77
नगरीय जनसंख्या (प्रतिशत में)	17.3	27.8	31.18
जन्मदर	39.9	25.8	–
मृत्युदर	27.4	8.5	–
उत्पादकता दर	5.96	8.5	–
शिशु मृत्यु दर	148	68	–
लिंगानुपात	946	933	940

Source- Censes of India (2011)

2. गरीबी (Poverty)– गरीबी भारत की सर्वप्रमुख समस्या है अन्य बहुत सी समस्याओं के मूल में गरीबी ही होती है। भारत 1947 में आजाद हुआ तब देश की कुल जनसंख्या में लगभग 75प्रतिशत लोग गरीब थे। अनेक प्रयत्न के बाद इस अनुपात में उल्लेखनीय कमी आई। 1993–94 में यह घटकर 35.97 प्रतिशत हो गई। 2012 में या घटकर 22 प्रतिशत हो गई। किंतु दूसरे रूप में देखे तो आज भी लगभग 27 करोड़ जनसंख्या गरीबी रेखा के नीचे जीवन यापन करती है अर्थात् इतने लोगों के जीवन की बुनियादी आवश्यकता भी नहीं पूर्ण हो पा रही है। विश्व बैंक की अंतरराष्ट्रीय गरीबी रेखा जो विश्व में गरीबी का आकलन करती है के अनुसार भारत में 2015 में 13.4 प्रतिशत लोग गरीबी रेखा से नीचे जीवन यापन कर रहे हैं। विश्व बैंक के अनुसार प्रतिदिन 1.90 अमेरिकी डॉलर से कम आय अर्जित करने वाले लोग अत्यधिक गरीब की श्रेणी में आते हैं। इस प्रकार स्पष्ट है कि भारत में एक बड़ी आबादी आज भी गरीबी में जीवन जीने हेतु बाध्य है। इनकी स्थिति सुधारने के लिए सतत विकास का मार्ग ही एक मात्र रास्ता है।

गरीबी रेखा के नीचे जीवन यापन करने वालों का अनुपात

वर्ष	ग्रामीण	नगरीय	कुल योग
1973–74	56.44	49.01	54.88
1983–84	45.65	40.79	44.48
1993–94	37.27	32.36	35.97
2007	21.1	15.1	19.3
2017–18	29.6	9.2	22.8

Source:- Planning commision-2007, NEETI AYOG- 2017-18

3. पेयजल की उपलब्धता–भारत में शुद्ध पेयजल की उपलब्धता निरंतर घट रही है जिसका कारण तेजी से बढ़ती जनसंख्या के साथ–साथ कृषि एवं औद्योगिक क्षेत्रों में भी मीठे जल की मांग बढ़ना है। दूसरी ओर नदियों झीलों एवं तालाबों को जो जल पहले पीने योग्य था आज अत्यधिक प्रदूषण के कारण पीने के अयोग्य हो गया है। ऐसी स्थिति में यदि हम अभी से सतत विकास संकल्पना नहीं अपनाएंगे तो निश्चित ही हमारा एवं हमारी आगे आने वाली पीढ़ियों का भविष्य अंधकार में होगा। भारत के विभिन्न क्षेत्रों में जल के उपयोग का विवरण अधोलिखित है–

वर्ष	मात्र (CUM/Person/Year)
1951	345
1991	1288
1999	1250
2050	760

Source- Censes of India (2011)

4. पर्यावरण प्रदूषण– भारत में जैसे–जैसे औद्योगिक एवं नगरीकरण बढ़ता जा रहा है वैसे–वैसे वायु प्रदूषण, जल प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण एवं मृदा प्रदूषण भी बढ़ता जा रहा है, इसके कारण पारिस्थितिकी से संबन्धित अनेक समस्याएं जैसे अम्ल वृष्टि, प्रजातीय विलुप्तता, ओजोन रिक्तिकरण, जीवीय विलुप्तता, वर्षा की अनियमितता एवं अनिश्चितता आदि उत्पन्न हो रही है। जिससे स्वास्थ्य संबंधी अनेक समस्याएं भी उत्पन्न हो रही हैं। त्वचा कैंसर, मोतियाबिंद, बांझपन आदि इन्हीं कारणों से हो रहे हैं। (Rai P.K. & Suleman, 2011)

5. उपभोग प्रतिरूप– किसी भी देश या समाज का उपभोग प्रतिरूप वहां के लोगों के आय के स्तर द्वारा निर्धारित होता है। सामान्य आय वर्ग वाले लोग साधारणतया अनाज, दूध, मांस, सब्जियों एवं ईधन हेतु लकड़ियों का उपयोग करते हैं किंतु जैसे ही उनकी आय बढ़ती है वह द्वितीयक वस्तुएं जैसे पेट्रोलियम पदार्थ, सीमेंट, रेफ्रिजरेटर, कार तथा ईंधन हेतु प्राकृतिक गैस आदि का उपयोग करने लगते हैं और अधिक आय ब?ने पर वह तृतीयक श्रेणी की वस्तुओं जैसे कार, एयर कंडीशनर एवं अन्य विलसिता की उपभोक्ता वस्तुओं का उपयोग करने लगते हैं जो प्रकृति को अधिक मात्रा में नुकसान करने के बाद प्राप्त होती हैं। भारत में तेजी से विभिन्न आय वर्ग के लोगों की संख्या बढ़ रही है, इस कारण प्राकृतिक संसाधनों का उपभोग तेजी से बढ़ रहा है और अनेक संसाधनों की सीमितता का आभास होने लगा है इसी कारण भारत में सतत विकास की संकल्पना को अपनाना परम आवश्यक है।

वस्तु के अनुसार उपभोग व्यय 1993–94 (करोड़ रुपये में)

ITEM	1990–91	1991–92	1992–93	1993–94	1994–95	1995–96	1996–97	1997–98	1998–99	1999–2000	2000–2001
Food, Beverages and Tobacco	293000	299285	301327	315243	325436	340124	369285	362475	404108	414078	388298
	(55.74)	(55.73)	(54.70)	(54.85)	(54.11)	(53.23)	(53.55)	(53.50)	(53.78)	(52.95)	(47.87)
Gross Rent, Fuel and Power	64254	66411	68575	68239	70688	72907	75380	79862	82880	85656	88705
	12.22)	(12.37)	(12.45)	(11.87)	(11.75)	(11.41)	(10.93)	(11.39)	(11.03)	(10.95)	(10.94)
Transport and Communication	52975	56236	60569	64993	71783	76568	87748	86758	88266	90595	113051
	(10.08)	(10.47)	(11.00)	(11.31)	(11.93)	(11.98)	(12.73)	(12.37)	(11.75)	(11.58)	(13.94)
FCE in Domestic Marke	525641	536980	550828	574772	501481	638938	689566	701114	751439	782064	811160

Population (In Crores)	85.0	86.7	88.2	89.8	94.4	92.9	94.6	95.2	98.0	99.8	101.6
Per Capital Consumption (in rupees)	6884	6194	6245	6401	6581	6878	7289	7288	7668	7836	7984

Sources- NSS Report No. 541/66/1.0/3(2011)

6. नगरीकरण एवं परिवहन– नगरीकरण एवं परिवहन एक–दूसरे के पूरक हैं नगरीकरण में वृद्धि जैसे–जैसे होती जाती है वैसे–वैसे परिवहन में संसाधनों में भी वृद्धि होती जाती हैं भारत में नगरीकरण की वृद्धि अन्य विकासशील देशों की तुलना में अपेक्षाकृत धीमी हैं। 1951 में भारत में नगरीकरण 15 प्रतिशत था जो 2011 में जनगणना के अनुसार 31.2 हो गया है। 2050 तक इसके 50 प्रतिशत से अधिक होने का अनुमान है।

भारत में 10 लाख नगरों की संख्या मे भी तेजी से वृद्धि हुई है। 1951 में इनकी कुल संख्या मात्र 5 थी यह 1971 में बढ़कर 23 हो गई है और 2011 में 53 दसलाखी नगर हो गए। इसी तरह 1961 में कुल नगरों की संख्या 2330 थी 1999 मे यह बढ़कर 4689 और 2011 में यह बढ़कर 6171 हो गई है। स्पष्ट है कि भारत में नगरीकरण तेजी से बढ़ रहा है। किसी भी देश में नगरीकरण की वृद्धि वहां प्राइवेट वाहनों की संख्या में वृद्धि करती है इसी के साथ ऊर्जा खपत और वायु प्रदूषण में वृद्धि होती है। नीचे तालिका भारत में पंजीकृत वाहनों की संख्या में वृद्धि को दर्शाया गया है। (Censes of India, 2011)

भारत में पंजीकृत मोटर वाहनों की कुल संख्या (हजारों में)

Year (As on 31st march)	All Vehicles	Two Wheelers	Cars, Jeep & Taxies	Buses Vehicles	Goods	Others*
1951	306	27	159	34	82	4
1971	1865	576	682	94	343	170
1991	21374	1420	2954	331	1356	2533
1994	27660	18899	3569	392	1691	3109
1999	44875	31328	5556	540@	2554	4897
2000(R)	48857	34118	6143	562@	2715	5319
2001(R)	54991	38556	7058	634@	2948	5795
2002(R)	58863	41478	7571	669@	3045	6100

Sources- Ministry of Road Transport & Highways (2000)

वाहनों की वृद्धि से जीवाश्म ईंधन का उपभोग बढ़ता है जो पर्यावरण प्रदूषण (RSPM), नाइट्रोजन ऑक्साइड, कार्बन मोनोऑक्साइड, क्लोरोफ्लोरोकार्बन आदि गैसों के उत्सर्जन को बढ़ाते हैं और सभी का सम्मिलित प्रभाव परिस्थितिकी को और असंतुलित करता है जो भविष्य के लिए खतरे की घंटी है। भारत में सतत विकास इसीलिए आवश्यक है।

सतत विकास हेतु भारत द्वारा किए जा रहे प्रयास–

भारत एवं भारतीयों के लिए पर्यावरण संरक्षण जो कि सतत विकास का अभिन्न अंग है न कि कोई नई अवधारणा है यह हमारे दैनिक जीवन में प्रतिबिंबित होता है तभी तो महात्मा गांधी जिन्हें हम आदर से राष्ट्रपिता कहते हैं ने कहा था की धरती प्रत्येक व्यक्ति की आवश्यकता को तो पूरा कर सकती हैं पर प्रत्येक व्यक्ति के लालच को नहीं। ट्रांसफॉर्मिंग आवर वर्ल्ड- 2030 एजेंडा फॉर सस्टेनेबल डेवलपमेंट जिसे भारत

सहित 193 देशों ने सितंबर 2015 में आयोजित संयुक्त राष्ट्र महासभा की उच्च स्तरीय पूर्ण बैठक में स्वीकार किया और इसे जनवरी 2016 से इसे लागू भी किया। सतत विकास के इन लक्ष्यों का उद्देश्य सबके लिए समान न्याय, न्याय संगत, सुरक्षित, शांतिपूर्ण, समृद्ध एवं रहने योग विश्व का निर्माण करना और विकास के तीनों पहलुओं सामाजिक समावेश, आर्थिक विकास और पर्यावरण संरक्षण को व्यापक रूप से समाविष्ट करना है। (Kumar Ravindra & Suleman, 2021)

भारत सरकार ने भारत के विकास संबंधी लक्ष्य एवं नीतियों में सतत विकास के एजेंडा को प्रमुखता से सम्मिलित किया है तभी सतत विकास संबंधी लक्ष्यों को पूरा करने हेतु अनेक कार्यक्रम सरकार द्वारा चलाए जा रहे हैं उनमें स्वच्छ भारत मिशन, डिजिटल इंडिया, दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योति योजना, उज्जवला योजना, स्किल इंडिया, राष्ट्रीय स्वास्थ्य मिशन, प्रधानमंत्री कृषि सिंचाई योजना, बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ, सबके लिए आवास की प्रधानमंत्री आवास योजना, जल जीवन मिशन योजना, मनरेगा, सब पढ़े सब बढ़े, रोजगार गारंटी योजना, निःशुल्क अन्न योजना आदि प्रमुख हैं। इसके अतिरिक्त गरीबी समाप्त करने से जुड़े अनेक कार्यक्रमों एवं बुनियादी सुविधाओं के विकास संबंधी अनेक कार्यक्रमों हेतु अधिक बजट का आवंटन भी किया जा रहा है।

केंद्र सरकार ने सतत विकास लक्ष्यों के कार्यान्वयन पर निगरानी रखने तथा इसके समन्वय की जिम्मेदारी नीति आयोग को सौंपी है। सांख्यिकी एवं कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय को संबंधित राष्ट्रीय संकेतक तैयार करने का कार्य सौंपा गया है। सांख्यिकी और कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय द्वारा संयुक्त राष्ट्र आर्थिक एवं सामाजिक परिषद द्वारा प्रस्तावित संकेतको की वैश्विक सूची से उन संकेतको की पहचान की गई है जो हमारे राष्ट्रीय संकेतक ढांचे के लिए अपनाए जा सकते हैं यह इस दिशा में एक मील का पत्थर है। सतत विकास के लक्ष्यों के क्रियान्वयन को सरल बनाने हेतु भारतीय संसद विभिन्न हित धारकों के साथ गहन विचार-विमर्श हेतु अध्ययक्षीय शोध कदम (SRY) नामक मंच स्थापित किया है जो हमारे सांसदों द्वारा क्षेत्र के विशेषज्ञों के साथ विचार विमर्श को सुविधाजनक बनाता है। इसके अतिरिक्त नीति आयोग ने अन्य संगठनों के सहयोग से विशेष सतत विकास लक्ष्यों को लेकर राष्ट्रीय और क्षेत्रीय स्तर पर परामर्श श्रृंखलाएं आयोजित किए हैं ताकि इस महत्वपूर्ण बिंदु पर विद्वानों, संस्थाओं, सिविल सोसाटियों, अंतर्राष्ट्रीय संगठनों और केंद्रीय मंत्रालयों सहित राज्यों एवं अन्य हित धारकों के साथ गहन विचार-विमर्श किया जा सके इस प्रकार भारत निरंतर सतत विकास के प्रति अपनी जिम्मेदारियों का निर्वहन करने हेतु प्रयासरत है। (Kumar Ravindra & Suleman, 2021)

भारत सरकार के प्रयास-

1. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना- 1 मई 2016 को भारत सरकार द्वारा इस योजना की शुरुआत की गई थी जिसका उद्देश्य था 2019 तक 5 करोड़ परिवारों विशेषकर गरीबी रेखा से नीचे जीवन यापन कर रही महिलाओं को रियायती दर पर एलपीजी कनेक्शन देना था %स्वच्छ ईंधन-बेहतर जीवन% इसकी मूल भावना थी इसे समय रहते पूरा कर लिया गया बाद में इसका लक्ष्य 8 करोड़ गरीब परिवार कर दिया गया जिसे 2020 तक पूरा भी कर लिया गया है। इस योजना के कारण ग्रामीण क्षेत्रों में ईंधन हेतु लकड़ी की आवश्यकता में महत्वपूर्ण कमी आई है और वन क्षेत्र में विस्तार हुआ है।

2. स्वच्छ भारत मिशन- 2 अक्टूबर 2014 को इस योजना का शुभारंभ हुआ था इसके अंतर्गत सभी गांव, ग्राम पंचायतों, जिलों, राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों ने ग्रामीण भारत में 100 मिलियन शौचालयों का निर्माण किया और 2 अक्टूबर 2019 तक महात्मा गांधी की 150वीं जयंती के अवसर पर देश को खुले में शौच से मुक्त घोषित किया। अब इस योजना का द्वितीय चरण प्रारंभ हो गया है। जिसके अंतर्गत ओडीएफ प्लस गतिविधियों पर जोर दिया जा रहा है जो ओडीएफ व्यवहार को सुदृढ़ करेंगी और गांव में ठोस एवं तरल कचरे के सुरक्षित प्रबंधन को सुनिश्चित करने में मदद करेंगी।

3. प्रधानमंत्री आवास योजना- इस योजना का शुभारंभ 25 जून 2015 को हुआ था इसका मुख्य उद्देश्य 2022 तक सभी परिवारों को घर उपलब्ध कराना है इसके अंतर्गत 75वें स्वाधीनता दिवस के पहले 31 मार्च 2022 तक 2 करोड़ शहरी गरीबों को घर देने का लक्ष्य रखा गया है। इसी तरह ग्रामीण क्षेत्रों में रहने वाले गरीब परिवारों को भी रुपये 130000 का अनुदान घर बनाने हेतु दिया जा रहा है। 2022 तक लगभग 10 करोड ग्रामीण परिवारों को निःशुल्क घर देने का लक्ष्य रखा गया है।

4. जल जीवन मिशन– इस योजना की शुरुआत 2020 में की गई है इसका लक्ष्य देश के हर नागरिक के घर स्वच्छ जल की सुविधा पहुंचाना है इस योजना का लाभ लगभग छह करोड़ परिवारों को मिलेगा। अभी तक इस योजना का लाभ 18.3% ग्रामीण क्षेत्रों को मिला है। ग्रामीण क्षेत्रों में इसके माध्यम से personal household tab कनेक्शन दिया जा रहा है। यह देश की हर घर जल पहुंचाने की महत्वाकांक्षी योजना है जिस पर भारत सरकार बहुत अधिक धन खर्च कर रही है।

5. दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योति योजना– इस योजना का शुभारंभ नवंबर 2014 में भारत सरकार द्वारा किया गया। इसका प्राथमिक लक्ष्य था 1000 दिनों के भीतर 1 मई 2018 तक देश के 18452 अविद्युतीय गांवों का विद्युतीकरण करना एवं साथ ही 24/4 विद्युत आपूर्ति सुनिश्चित करना है। इसके लिए भारत सरकार राज्य सरकारों के साथ मिलकर विद्युत वितरण व्यवस्था को सुदृढ़ करने में लगी हैं ताकि जिन क्षेत्रों में अतिरिक्त विद्युत का उत्पादन होता है वहां से विद्युत की आपूर्ति कमी वाले राज्य में की जा सके और इस तरह से संपूर्ण देश में विद्युत आपूर्ति की पर्याप्त आपूर्ति सुनिश्चित हो सके।

6. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम– 7 अगस्त 2014 को इस योजना की शुरुआत हुई इसके अंतर्गत सभी सरकारी सेवाओं को सभी नागरिकों के लिए डिजिटली उपलब्ध है। इस योजना के 9 मुख्य स्तंभ है जो अधोलिखित है–

1) ब्रॉडबैंड हाईवे का निर्माण
2) मोबाइल कनेक्टिविटी के लिए सार्वभौमिक पहुंच
3) पब्लिक इंटरनेट एक्सेस कार्यक्रम
4) ई–गवर्नेंस प्रौद्योगिकी के माध्यम से सरकार में सुधार
5) ई–क्रांति सेवाओं की इलेक्ट्रॉनिक डिलीवरी
6) सभी के लिए सूचना
7) इलेक्ट्रॉनिक विनिर्माण
8) नौकरियों के लिए आई टी
9) अर्ली हार्वेस्ट कार्यक्रम

सतत विकास के शोध की दिशा–सतत विकास के संदर्भ में वर्तमान में अनेक शोध लेख, प्रबंध ग्रंथ एवं पुस्तकों का प्रकाशन हो चुका है या हो रहा है, यह हमारे लिए आशा की किरण है। परंतु आज भी अनेक शोधों एवं पुस्तकों में सतत विकास का केवल अर्थ ही स्पष्ट किया जाता है उसके वास्तविक स्वरूप, उद्देश्य, प्रारूप एवं रणनीतियों पर विद्वानों में मतभेद है। कुछ लोग वर्तमान में उपलब्ध संसाधनों को भविष्य की पीढ़ियों के लिए संरक्षित करने को ही सतत विकास कहते हैं जबकि कुछ विद्वान सतत विकास का अर्थ वर्तमान समय में अपनी आवश्यकता को सीमित करने एवं भौतिक विकास को छोड़ देने को कहते हैं जबकि कुछ विद्वान सतत विकास की अवधारणा को अंतरराष्ट्रीय राजनीति का एक साधन मानते हैं उनके द्वारा यह कहा जाता है कि विश्व के विकसित देशों द्वारा विकासशील देशों पर जबरन थोपा जाने वाला यह एक महत्वपूर्ण एजेंडा है क्योंकि वर्तमान समय में जो पर्यावरण अवनयन हुआ है वह अधिकांशतया विकसित देशों में तीव्र औद्योगीकरण एवं नगरीकरण का परिणाम है, वह अपने द्वारा उत्पन्न पर्यावरणीय प्रभावों को विकासशील देशों एवं अविकसित देशों द्वारा मिलकर दूर कर रहे हैं और वह यह भी चाहते हैं कि कोई अन्य विकासशील राष्ट्र उतनी तेजी से विकास न करें जितना तेजी से उन्होंने किया है। इस तरह के अनेक विमर्श सतत विकास के संदर्भ में हुए हैं। लेकिन यदि वास्तविक धरातल पर देखा जाए तो निश्चय ही सतत विकास आज प्रत्येक राष्ट्र की आवश्यकता है क्योंकि विकास की जो अंधी दौड़ चल रही है उसका कोई अंत नहीं है और इस दौड़ के कारण वर्तमान के साथ–साथ भविष्य की पीढ़ियों का भी भविष्य खतरे में है। आज विकास की इस दौड़ के कारण अनेक जीवो एवं पेड़ पौधों की प्रजातियां लुप्त हो गई हैं या लुप्त होने के कगार पर, क्या हम अपने बच्चों को इसी तरह का पर्यावरण देंगे जिसमें अनेक जीव एवं पेड़–पौधे समाप्त हो जाएंगे? जिनके बारे में वह केवल पुस्तकों में ही पढ़ेंगे। क्या हम उन्हें ऐसे वातावरण देंगे जिनमें सांस लेना भी मुश्किल होगा? क्या हम उन्हें ऐसे फलों सब्जियों एवं

खाद्य सामग्री को देंगे जिनमें कीटनाशक दवाएं होगी जो उनके शरीर में अनेक रोगों को जन्म देंगी या उनके बच्चे अपंगता की स्थिति में जन्म लेंगे? क्या विश्व भर में संसाधनों के लिए संघर्ष हो ऐसा विश्व उनके लिए छोड़ना चाहते हैं ? अत्यंत जटिल है किंतु विचारणीय है।

निष्कर्ष–

भारत के संदर्भ में सतत विकास एक अति आवश्यक विचार है क्योंकि यह लगभग 130 करोड़ जनसंख्या को धारण करने वाला विश्व का दूसरा सबसे बड़ा देश है। इतनी बड़ी जनसंख्या का भरण पोषण करने के लिए और भावी पीढ़ियों को भी संसाधन उनकी आवश्यकता के मुताबिक मिलते रहे इसके लिए जरूरी है कि हम सतत विकास की अवधारणा को अपनाएं जिससे एक ओर संसाधनों की बचत होगी दूसरी ओर भावी पीढ़ियों के लिए जरूरी संसाधन आसानी से उपलब्ध हो पाएंगे। यद्यपि भारत में प्राचीन काल से ही सतत विकास का विचार यहां की संस्कृति में रचा बसा है फिर भी आज की नई परिस्थिति में इसे गंभीरतापूर्वक अपनाने की आवश्यकता है। इसके लिए सरकार द्वारा एवं अनेक स्वयंसेवी संस्थाओं संगठनों द्वारा इस दिशा में तेजी से प्रयास किया जा रहा है। यह एक सुखद स्थिति है।

References

1. Maurya S.D. and Maurya R.K. (2018), Physical Geography & Physical environment of India, Abhigyan Internation Lucknow, ISBN: 978-81-951948-3-4
2. Maurya S.D. and Maurya R.K. (2018), Human Geography, People & Economy, Abhigyan Internation Lucknow, ISBN: 978-81-951948-8-9
3. Sustainable Development, https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
4. Censes of India, (2011), https://censusindia.gov.in/pca/Searchdata.aspx
5. Planning commision-2007,https://niti.gov.in/planning commission.gov.in/docs/plans/planrel/fiveyr/default.html
6. NEETI AYOG (2018)https://www.niti.gov.in/annual-reports
7. NSS Report No. 541/66/1.0/3(2011) http://164.100.161.63/sites/default/files/publication_reports/Report_no558_rou68_30june14.pdf
8. Ministry of Road Transport & Highways (2000), https://morth.nic.in/
9. Suleman and Kumar Ravindra (2021), सतत विकास एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, Shodhsamagam, ISSN: 2581-6918(E), 2582-1792(P), Year-04, Volume-04, Issue-04
10. Suleman and Rai P.K. (2021), मानव पर्यावरण संबंध का मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव – एक भौगोलिक अध्ययन, International Journal of Creative Research Thoughts, Peer Reviewed Referred Journal IJCRT/vol 9/issue 5 may 2021, ISSN : 2320-2882
11. Tomislav Klarin (2018), The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues, Zagreb International Review of Economics & Business, Vol. 21, No. 1, pp. 67-94, 2018,file:///C:/Users/hp/Downloads/Sustainable_Developmen/The_Concept_of_Sustainable_Development_From_its_Be.pdf

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना, https://www.india.gov.in/hi/spotlight

स्वच्छ भारत मिशन, https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/inde&-hi.htm

जल जीवन मिशन, https://jaljeevanmission.gov.in/

दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योति योजना, https://www.india.gov.in

डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, https://www.digitalindia.gov.in/hindi/

प्रधानमंत्री आवास योजना, https://hi.wikipedia.org/wiki/

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/z~}lour-common-future. pdf

****

4. भारतीय-ज्ञान-परम्परा में स्वास्थ्य चेतना की व्यापकता

डॉ. श्रुतिकान्त पाण्डेय
विभागाध्यक्ष,
एमिटी संस्कृत अध्ययन एवं शोध संस्थान,
एमिटी विश्वविद्यालय, नोएडा, उत्तर प्रदेश

शोधसार

भारतीय-ज्ञान-परम्परा वैदिककाल से अजस्र चली आ रही है। इसके अन्तर्गत मानवजीवन के लिए उपयोगी विषयों की उन्नत, प्रामाणिक और उपयोगी ज्ञानसामग्री का सृजन किया जाता रहा है। प्रस्तुत शोध इस शृंखला में स्वास्थ्य की अवधारणा, उसके स्रोतों और जनसामान्य में उसकी स्वीकार्यता प्रदर्शित करने के लक्ष्य से किया गया। इस लक्ष्य की अवाप्ति हेतु; भारतीय-ज्ञान-परम्परा में स्वास्थ्य चेतना के प्रमाणीकरण, इसके उद्बोधकग्रन्थों व परम्पराओं के परिचय तथा स्वास्थ्यरक्षा और रोगनिवारण में साधक उपक्रमों की प्राचीनता के रूप में तीन उद्देश्य स्थापित किए गए। प्रस्तुत शोध में द्वितीयक स्रोतों के रूप में चरक, सुश्रुत व घेरण्ड की संहिताओं के साथ पतंजलि के योगसूत्र, स्वात्माराम की हठयोग प्रदीपिका और वाग्भट के अष्टांगहृदयम् से उद्धरणों का संग्रह किया गया। संग्रहीत सामग्री का विश्लेषण सामान्यता और सम्भाव्यता के दृष्टिकोण से शोध-उद्देश्यों के प्रकाश में किया गया।

शोध

सामग्री के विश्लेषण प्रमाणित है कि भारतीय-ज्ञान-परम्परा में वेदों से उपवेदों तक शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य का सन्दर्भ उपलब्ध है। आयुर्वेद नामक उपवेद, इसके उपजीव्य ग्रन्थों में शरीर-रचना, आरोग्य, रोग, रोगनिवारण, योग, शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य और स्वस्थ जीवनशैली के सन्दर्भ उपस्थित हैं। स्वास्थ्यरक्षा और रोग-निवारण के उद्धृत उपक्रम वैदिक वाङ्मय के अंतर्गत हैं और विश्व के प्राचीनतम साहित्य का प्रतिनिधित्व करते हैं। प्रस्तुत शोध के निष्कर्ष-स्वरूप भारतीय-ज्ञान-परम्परा में स्वास्थ्यचेतना के सन्दर्भ की व्यापक उपस्थिति प्रमाणित होती है।

बीजशब्दः-भारतीय-ज्ञान-परम्परा, स्वास्थ्य-चेतना, योग, आयुर्वेद, स्वस्थवृत्त।

1. प्रस्तावना

संसार के प्रत्येक व्यक्ति, समुदाय, समाज, देश, इत्यादि की विशिष्ट पहचान होती है। भारतीय पक्ष में यह विशिष्टता ज्ञान के सतत विकास और प्रसार से सम्बद्ध है। पृथिवी पर ऐसा कोई देश नहीं है जहाँ ज्ञान के प्रति प्रेम इतना शाश्वत और प्रगाढ़ रहा हो। या फिर, इतने लंबे अन्तराल तक यथावत् संचालित रहा हो (थॉमस1891)। विश्व के अन्य भागों में विकसित सभ्यताओं के विपरीत भारतीय-ज्ञान-परम्परा साहित्यिक ग्रन्थों, दार्शनिक विचारधाराओं, वैज्ञानिक तथा तकनीकी तथ्यों के समान्तर; देश के सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, पारम्परिक और भाषायी तानेबाने में रची-बसी है। इसे जनसाधारण के विश्वासों, मान्यताओं, भाषा-व्यवहारों, रीति-रिवा?ों, खानपान, परिधान इत्यादि में अनुभव किया जा सकता है। एक ओर यह वेदों में ज्ञानकाण्ड, ब्राह्मणों में कर्मकाण्ड, आरण्यकों में उपासनाकाण्ड और उपनिषदों में आध्यात्मिक चेतना के रूप में उपस्थित है; तो दूसरी ओर वैदिक-अवैदिक दर्शनों, जैन, बौद्ध, सिद्ध, नाथ, शैव, शाक्त, स्मार्त, वैष्णवादि सम्प्रदायों में अक्षुण्ण है। सारतः कहा जा सकता है कि भारतीय-ज्ञान-परम्परा इतिहास नहीं, बल्कि क्रमागत उत्कर्ष का विषय है; जो सुदूर अतीत से अद्यावत सतत, अजस्र और निरंतर प्रवाहमान है। भारतीय ज्ञान परंपरा में वेद, वेदांग, प्रातिशाख्य, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद, उपवेद, स्मृति, धर्मशास्त्र, लौकिक संस्कृत साहित्य, विज्ञान व तकनीकी, कलाएँ, नैतिक-मूल्य, समाजशास्त्र, पंचांग, शिक्षा-व्यवस्था, अनुष्ठान, संस्कार, पर्यावरण चिंतन जैसे तत्व समाहित हैं। इन सभी विषयों के प्रामाणिक ग्रंथ आज भी पुस्तकालयों और अभिलेखागारों में उपलब्ध हैं। इस अगाध ज्ञानराशि के अनुशीलन से स्पष्ट होता है कि भारतीय-ज्ञान-परम्परा अद्वितीय बोध और प्रज्ञा की प्रतीक है जिसमें ज्ञान-विज्ञान, लौकिक-पारलौकिक, कर्म-धर्म तथा भोग-त्याग का अद्भुत समन्वय स्थापित है।

इस सर्वांग–संपूर्ण ज्ञान परंपरा के विकास और प्रसार हेतु अद्भुत शिक्षा–प्रणाली स्थापित थी जो समाज के प्रत्येक सदस्य को पुरुषार्थ–प्राप्ति में सहयोग प्रदान करती थी। इस सर्वांगीण विकास की वैश्विक ख्याति के कारण मनुस्मृति में विश्व के समस्त जिज्ञासुओं से भारत आने और यहाँ के उद्भट विद्वानों से अभीष्ट ज्ञान प्राप्त करने का आह्वान किया गया था। इसकी परिणति में मेगास्थनीज, पाइथागोरस, फाह्यान, इत्सिंग, अलबरूनी, मार्कोपोलो, इब्नबतूता, निकोलो कोंटी जैसे जिज्ञासु भारत आए। इनके द्वारा विहित भारतीय ज्ञान परम्परा, नैतिक मूल्यों और शिक्षा व्यवस्था का गुणगान आज भी ऐतिहासिक प्रमाणों के रूप में उपलब्ध हैं। विश्व की अन्यान्य सभ्यताओं में परस्पर स्पर्धात्मक सम्बन्ध पाए जाते हैं। सभी समुदाय अपने से अग्रणी समाजों से लाभ ग्रहण करने के लिए उत्सुक रहते हैं। भारत के प्रति ये सम्बन्ध आश्चर्यजनक रूप से द्विपक्षीय रहे हैं। एक ओर तो विश्वभर के जिज्ञासु ज्ञान की खोज में भारत के गुरुकुलों और विश्वविद्यालयों में आते रहे लेकिन दूसरी ओर भारतीय ज्ञान, विज्ञान और अध्यात्म को निम्नस्तरीय, मूल्यहीन और अनर्गल सिद्ध करने के वीभत्स प्रयास भी किए जाते रहे। भारतीय संस्कृति और वैदिक संस्कृत के यौगिक स्वरूप से अनभिज्ञ पाश्चात्य विद्वानों के एक वर्ग ने षडयंत्रपूर्वक भारतीय संस्कृति के मूलस्रोत वेदों को चरवाहों के गीत और गडरियों के गान कहा। उनमें अश्लीलता और दुश्चरित्रता दिखाने के लिए निर्लज्जतापूर्ण भाष्य किए। वेदों के प्राकृतिक रहस्यों को अतार्किक और संवादात्मक सूक्तों को इतिहास की घटनाएँ बताया।

इन प्रयासों का लक्ष्य भारतीय संस्कृति और सभ्यता को अपेक्षाकृत हीन और निकृष्ट सिद्ध करना था। इस गंभीर सभ्यतागत आक्रमण का प्रतिकार करने के लिए प्रबुद्ध भारतविदों, विद्वानों, बुद्धिजीवियों और समाज–सुधारकों ने अपने तर्कों, उपदेशों और पुस्तकों के माध्यम से इस अभद्रता का सटीक खण्डन किया। परिणामस्वरूप सुधार–आन्दोलनों, ऐतिहासिक काव्यों, ग्रन्थों और परम्पराओं का उद्भव हुआ। इनसे पाश्चात्य दुष्प्रचार के प्रतिकार के साथ भारतीय–ज्ञान–परम्परा का पुनर्जागरण भी हुआ।

भारतीय–ज्ञान–परम्परा में उपवेदों का नाम बड़े सम्मान से लिया जाता है। नाम से प्रतीत होता है कि ये ग्रन्थ भी वेदों के सदृश स्तुति, प्रार्थना, उपदेश, उपासना से समन्वित होंगे; लेकिन वास्तविकता भिन्न है। यह विभेद इनके नाम से ही स्पष्ट हो जाता है जो आयुर्वेद, धनुर्वेद, गन्धर्ववेद और स्थापत्यवेद हैं। इन शास्त्रों का प्रणयन क्रमशः ऋक्, यजुः, साम और अथर्ववेद से माना जाता है। ये शास्त्र स्वास्थ्य, युद्धकौशल, नाट्य–संगीत और निर्माणकलाओं से सम्बद्ध हैं। इन्हें उपवेद कहे जाने से इनके प्रति सम्मान और स्वीकार्यता का भाव प्रदर्शित होता है। प्रथम उपवेद होने के कारण आयुर्वेद की प्राचीनता, प्राथमिकता और महत्ता सहज प्रमाणित है। यह इंगित करता है कि मानव जीवन में स्वास्थ्य और ऊर्जस्विता को सृष्टि की आदि से ही स्वीकार किया जाता रहा है।

2. शोध–उद्देश्य

प्रस्तुत शोध के माध्यम से भारतीय–ज्ञान–परम्परा में स्वास्थ्य के स्थान, महत्त्व और तत्सम्बन्धी जागरूकता को लक्ष्य करके कतिपय उद्देश्य स्थापित किए गए। जो इस प्रकार हैं –

1. भारतीय–ज्ञान–परम्परा में स्वास्थ्य चेतना की उपस्थिति प्रमाणित करना।
2. स्वास्थ्य चेतना के उद्बोधक ग्रन्थों और परम्पराओं की परम्परा का अन्वेषण।
3. स्वास्थ्यरक्षा और रोगनिवारण में साधक उपक्रमों की प्राचीनता सिद्ध करना।

3. शोधविधि

शोध के लक्ष्य एवं उद्देश्यों की साधना के लिए परम्परा से उपलब्ध द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया। इनमें चरक व सुश्रुत द्वारा प्रणीत आयुर्वेद के आधारग्रन्थों, पतंजलि तथा स्वात्मानन्द के योगशास्त्र और महर्षि वाग्भट्ट के अष्टांगहृदयम् का आलोचन सर्वप्रमुख है। इन ग्रन्थों के प्रमुख सूत्रों के प्रकाश में स्वास्थ्य की परिभाषा, स्वास्थ्य–संरक्षण और स्वस्थवृत्त सम्बन्धी प्राचीन भारतीय परम्पराओं का उल्लेख किया गया।

4. शोध सीमांकन

स्वास्थ्य के एकाधिक आयाम और उपादान हैं। यह क्षेत्र शरीर से आत्मा पर्यन्त अन्यान्य परिधियों में व्याप्त है। उपलब्ध समय एवं शोधकर्ता की सीमाओं को दृष्टिगत रखते हुए प्रस्तुत अध्ययन में स्वास्थ्य के तीन प्रमुख उपादानों क्रमशः आयुर्वेद, योग और स्वस्थवृत्त के परिचायकग्रन्थों

और जनसामान्य में इनके प्रचलन तथा प्रभाव को ही विषय रखा गया है। शोध के उद्धरण अक्टूबर 2021 तक उपलब्ध शोध–पत्रों, पुस्तकों और सम्बद्ध सामग्री से ग्रहण किए गए हैं।

5. शोध–सामग्री का विश्लेषण

शोधविधि में निर्दिष्ट विध्यनुसार चिह्नित स्रोतों से संग्रहीत सामग्री का सामान्यता और सम्भाव्यता की दृष्टि से विश्लेषण किया गया। शोध–उद्देश्यों के प्रकाश में विहित शोध–सामग्री विवेचन यहाँ प्रस्तुत है।

5.1 आयुर्वेद

प्राचीन भारतीय स्वास्थ्य चेतना का प्रथम प्रमाण उपवेद परम्परा में उपलब्ध होता है। तदनुसार आयुर्वेद सर्वप्रथम उपवेद है जिसका उद्गम आदिग्रन्थ ऋग्वेद अथवा अथर्ववेद से स्वीकार किया जाता है। आयुर्वेद का शाब्दिक अर्थ आयु अर्थात् जीवन का ज्ञान अथवा विज्ञान है। आयुर्वेद को जीवन का विज्ञान मानने की परंपरा में आयु के चार भेदों; सुखायु, दुखायु, हितायु और अहितायु का संदर्भ अद्वितीय है। तदनुसार जब व्यक्ति स्वयं स्वस्थ रहता है उसे सुखायु, रोग की अवस्था को दुखायु, स्वस्थ व्यक्ति द्वारा समाज को समाज–कल्याण में निरत रहने को हितायु और इसके विपरीत आचरण को दुखायु के रूप में परिभाषित किया जाता है। इसे आयुर्विज्ञान, आरोग्यशास्त्र और स्वस्थवृत्त के नाम से भी जाना जाता है। इसके प्रथम प्रणेता महर्षि धन्वन्तरि हैं जो विष्णु के अवतार बताए जाते हैं। अन्य मतानुसार आयुर्वेद का ज्ञान ब्रह्मा से प्रजापति, अश्विनीकुमारों, इन्द्र, भारद्वाज, आत्रेय पुनर्वसु, अग्निवेश और चरक के क्रम से आगे बढ़ा। आयुर्वेद के त्रिमुनि; चरक, सुश्रुत और वाग्भट्ट का समय संहिताकाल माना जाता है। इसका मुख्य बिन्दु शरीर में त्रिदोषों अर्थात् वात, पित्त और कफ़ का सन्तुलन बनाए रखना है।

आयुर्वेद का प्रमुख लक्ष्य स्वास्थ्यरक्षा है लेकिन रोग की स्थिति में आठ अंगों वाली चिकित्साविधि का प्रावधान है जिनमें कायचिकित्सा, शल्यतन्त्र, शाकल्यतन्त्र, कौमारभृत्य, अगदतन्त्र, भूतविद्या, रसायनतन्त्र और वाजीकरण सम्मिलित हैं। इस चिकित्सा के तीन चरण हेतु, लिंग और औषधज्ञान हैं। विशेष बात है कि आयुर्वेद में रोगनिवारण के लिए चिकित्सक के साथ परिचायक, औषध तथा रोगी को भी सहभागी माना जाता है। इसमें औषधि से पहले अद्रव्यभूत चिकित्सा यानि उपवास, विश्राम, व्यायामादि निवारक उपायों के प्रयोग का विधान है। द्रव्यभूत चिकित्सा निरोधक (दोषों व धातुओं में साम्य रखना) और प्रतिषेधक (दोषों व धातुओं का वैषम्य–निवारण); दो प्रकार की मानी जाती है। इसमें जांगम यानि जीवों से प्राप्त, औद्भिद् या वनस्पतियों और पार्थिव या प्राकृतिक तत्त्वों का प्रयोग किया जाता है। चिकित्साप्रक्रिया में आठ प्रकार के मुख्य और पाँच अन्य शस्त्रकर्म (ऑपरेशन) को शामिल किया गया है जिनके अनेक पूर्व और पश्चातकर्म भी गिनाए गए हैं। मानसरोगों की चिकित्सा का विशेष प्रावधान है। ये सभी मिलकर आयुर्वेद को वैज्ञानिक, परिपूर्ण और विश्वसनीय चिकित्सापद्धति के तौर पर सुस्थापित करते हैं।

आयुर्वेद का शिक्षण और प्रयोग आधुनिक युग में भी यथावत् हो रहा है। इसके लिए आयुष मन्त्रालय के अन्तर्गत अनेक दिल्ली, पटियाला, चेन्नई, हैदराबाद, कोलकाता आदि में अनुसन्धानकेन्द्रों, उपकेन्द्रों, रुग्णालयों और औषधालयों की स्थापना की गई है। आयुर्वेद को सामयिक और उपयोगी बनाए रखने के लिए इसका शिक्षण 17 विशिष्ट शाखाओं के अन्तर्गत हो रहा है जिनमें आयुर्वेद सिद्धांत (फंडामेंटल प्रिंसीपल्स ऑफ आयुर्वेद), आयुर्वेद संहिता, रचना शारीर (एनाटमी), क्रिया शारीर (फिजियोलॉजी), द्रव्यगुण विज्ञान (मैटिरिया मेडिका एंड फार्माकॉलाजी), रस शास्त्र (इंटर्नल मेडिसिन), रोग निदान (पैथोलॉजी), शल्य तंत्र (सर्जरी), शालाक्य तंत्र (आई. एवं ई.एन.टी.), मनोरोग (साईकियाट्री), पंचकर्म आदि शामिल हैं। आयुर्वेद के प्रमुख ग्रन्थ चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टांगहृदय, भावप्रकाश, माधव निदान, शार्ङ्गधरसंहिता, अष्टांगसंग्रह, भेलसंहिता, काश्यपसंहिता, वंगसेनसंहिता या चिकित्सासारसंग्रह आदि आज भी उपलब्ध हैं और इस पारम्परिक चिकित्सापद्धति द्वारा स्वस्थ और सन्तुलित मानवसमाज की स्थापना का माध्यम बनाए हुए हैं।

5.2 योग

युज् (समाधौ) धातु में घञ प्रत्यय लगकर निष्पन्न होने वाला शब्द योग भारतीय साहित्य तथा संस्कृति में अनेक अर्थों में प्रयुक्त होता आया है। आरंभिक रूप से इसे शरीर, मन और आत्मा की संगति के अर्थ में प्रयोग किया जाता था लेकिन युजिर योगे और युज् संयमने के सन्दर्भ में इसे योगफल और नियमन के लिए भी प्रयोग किया जाता रहा है। इसका सर्वप्रसिद्ध प्रयोग पतंजलिकृत योगदर्शन में मिलता है जहाँ इसकी परिभाषा ''योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'' बताकर इसे समाधि का साधन कहा गया है। दूसरी ओर, श्रीमद्भगवद्गीता की ज्ञान, कर्म, और भक्तियोग की

अवधारणाओं में 'अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगः' का भाव झलकता है। भगवान श्रीकृष्ण ने इसे 'योगः कर्मसु कौशलम्' और 'समत्वं योग उच्यते' के अर्थों में भी प्रयुक्त किया है। इस प्रकार भारतीय-ज्ञान-परम्परा में योग का बहुमुखी स्वरूप दृष्टिगोचर होता है। प्रस्तुत शोध की दृष्टि से योग का तात्पर्य महर्षि पतंजलिप्रणीत योगसूत्र में इंगित प्राणायाम, घेरण्डकृत घेरण्डसंहिता की शारीरमुद्राओं और स्वात्मानन्द की हठयोग प्रदीपिका में वर्णित यौगिक-क्रियाओं से है जिनका प्रचार 21 जून 2015 से प्रचलित अन्तर्राष्ट्रीय योग दिवस के बाद पूरे संसार में अप्रत्याशित रूप से ब?ा रहा है।

ऐतिहासिक दृष्टि से शिवसंहिता और गोरक्षशतक में योग चार प्रकारों मन्त्र, हठ, लय और राजयोग का उल्लेख प्राप्त होता है। मन्त्रयोग में वाचिक, मानसिक, उपांशु और अजपा विधियों से मन्त्रजप का विनियोग है। हठयोग में प्राण को इडा और पिंगला नाडियों के सहारे ब्रह्मरन्ध्र में प्रवेश कराकर समाधि स्थापित की जाती है। इसके लिए हठयोग प्रदीपिका के अनुसार आसन, प्राणायाम, मुद्रा, बन्ध और नादानुसन्धान की सहायता ली जाती है। लययोग के अन्तर्गत साधक को सभी अवस्थाओं में ब्रह्म में अवस्थित करने हेतु प्रशिक्षित किया जाता है। योगतत्वोपरिषद में इस स्थिति को ''गच्छस्तिंष्ठन् स्वपन्भुंजन् ध्यायेन्त्रिष्कलमीश्वरम...'' के रूप में स्पष्ट किया गया है। पतंजलि द्वारा चित्तवृत्तियों के निरोधपूर्वक समाधि-दशा प्राप्त करने को राजयोग कहा जाता है। योग के इन रूपों के अतिरिक्त गीता में ज्ञान और कर्मयोग का भी उल्लेख है जिनमें बन्धनमुक्ति और निष्कामकर्म का उपदेश है।

योग का तात्पर्य शारीरिक आरोग्य, मानसिक सन्तुलन और बौद्धिक-क्षमता का विस्तार है। इसलिए व्यक्ति, समाज, संस्था, देश और विश्व के लिए योग समय की माँग बन गया है। भारतीय-ज्ञान-परम्परा के अनुसार सिद्ध और योगी सुदीर्घकाल से मानवीय सम्भावना के उच्चतम लक्ष्यों की अवाप्ति के लिए योगसाधना करते रहे हैं। यह शारीरिक दक्षता व क्षमता, मानसिक स्थिरता व शान्ति और बौद्धिक तीक्ष्णता व धारणा के विकास का अप्रतिम साधन है। गुरुकुलों से लेकर आश्रमों, परिषदों, मठों, विहारों, मन्दिरों, कन्दराओं तक में योग का अभ्यास होता रहा है। यह भारतीय संस्कृति अर्थात् विचारधारा और जीवन पद्धति यानि सभ्यता का प्रतीक है। आज समस्त विश्व को शिक्षित के साथ संयमित, व्यावसायिक के साथ ऊर्ध्वचेता और महत्त्वाकांक्षी के साथ प्रबुद्ध कार्यशक्ति की आवश्यकता है। योग इस आवश्यकता की पूर्ति में अतुलित भूमिका निभा सकता है। योग एक अद्भुत अनुभव है जिसके माध्यम से व्यक्ति स्वयं तथा संसार में सन्तुलन स्थापित करता है।

अन्तर्राष्ट्रीय योग दिवस के माध्यम से भारतीय-ज्ञान-परम्परा को विश्वभर में अद्भुत ख्याति मिल रही है। आज संसार भारतीय योगगुरुओं और उनकी ज्ञानगरिमा के समक्ष नतमस्तक है। योग के माध्यम से हम संसार को भारतबोध से जो? रहे हैं। आधुनिक योगगुरुओं का सन्देश है कि योग सम्पूर्ण स्वास्थ्यचर्या है। इसका धर्म, क्षेत्र, लिंग और इनसे जु? किसी विभेद से कोई लेना-देना नहीं। यही कारण है कि प्रतिवर्ष 21 जून को बुर्ज ख़लीफ़ा से टाइम्स स्क्वायर और इण्डिया गेट से लन्दनब्रिज तक समस्त विश्व योगमय दिखाई देता है। 28 जून 2015 को भारतीय प्रधानमन्त्री ने आकाशवाणी से प्रसारित मन की बात कार्यक्रम के माध्यम से योग की प्राचीनता, महत्ता, उपयोगिता और क्षमता की विस्तृत चर्चा की। उन्होंने कहा कि योग भारत का गौरव है और जल्दी ही यह समूची मानवता को शारीरिक और मानसिक सन्तुलन के माध्यम से विश्वशान्ति का माध्यम बनेगा।

5.3 स्वस्थवृत्त

साधारणतः स्वास्थ्य और आरोग्य को समानार्थक समझा जाता है। लेकिन भारतीय स्वास्थ्य विज्ञान की दृष्टि से ×स39;आरोग्य×स39; शरीर के नीरोग होने की स्थिति है, जबकि ×स39;स्वास्थ्य×स39; शरीर के साथ मन, बुद्धि और आत्मा की समन्वित और सन्तुलित स्थिति को कहा जाता है। इसलिए जब स्वस्थवृत्त के विषय में चर्चा होती है तो इसका अर्थ केवल शरीर को नीरोग रखने तक सीमित नहीं रहता; अपितु संपूर्ण व्यक्तित्व को संतुलित, समस्यारहित और ऊर्जावान बनाने तक विस्तृत हो जाता है। भारतीय ज्ञान परंपरा में ऐसे अनेक ग्रंथ है जिनमें मनुष्य के जीवन की सभी क्रियाओं को उचित और सटीक प्रकार से करने का उपदेश दिया गया। इसमें दिनचर्या, रात्रिचर्या ऋतुचर्या के साथ मानव जीवन के अन्यान्य व्यवहारों को सम्मिलित किया जाता है। यही कारण है कि भारतीय जीवन पद्धति जीवन के अन्य क्षेत्रों के साथ स्वास्थ्य के क्षेत्र में भी अनुकरणीय है।

इस परंपरा का विशिष्ट ग्रंथ आचार्य वाग्भट्ट द्वारा लिखित अष्टांग-हृदयम् है, जिसमें चरक और सुश्रुत के साथ-साथ अनेक समकालीन आयुर्वेदाचार्यों के ग्रंथों से उद्धरण लेकर स्वस्थ जीवन शैली के संबंध में नियमों का उल्लेख किया गया है। अपने ग्रंथ के विषय को सटीक

बताते हुए उन्होंने स्वयं लिखा है कि जिस प्रकार शरीर में हृदय की प्रधानता है; उसी प्रकार स्वास्थ्य–शास्त्रों में अष्टांग–हृदयम् अपनी विशेषताओं के कारण अपरिहार्य है। अष्टांग हृदयम में 6 खंड, 120 अध्याय और 7,120 श्लोक हैं जिनमें छह खंड हैं जो सूत्र, शरीर, निदान, चिकित्सा, कल्प और उत्तर के नाम से जाने जाते हैं। इस ग्रंथ में रोग की पहचान, लक्षण, भेद, कारण और चिकित्सा से सम्बधित विषयों का विस्तृत वर्णन है।

अष्टांग–हृदयम् अनेक सन्दर्भों में आधुनिक चिकित्सा विज्ञान के समकक्ष है। जिस प्रकार की विशेषज्ञता आज एलोपैथी में देखी जाती है उसके बीज अष्टांग–हृदयम् में अनुभव किए जा सकते हैं। उदाहरण के लिए इस ग्रंथ में बाल–रोग, ऊर्धवाङ्ग (ई.एन.टी.), यौनरोग, नेत्र, हृदय, अस्थि, रक्तादि विकारों के लिए विशिष्ट खंडों में निदान एवं चिकित्सा विधियों का उल्लेख प्राप्त होता है। यही कारण है कि अपने उद्भव से आज तक यह ग्रंथ भारत ही नहीं विश्व भर में स्वास्थ्यचर्या के उपासकों के लिए आस्वाद्य बना हुआ है। अष्टांग–हृदयम् के चीनी, तिब्बती और जर्मन अनुवाद इसकी व्यापकता को प्रमाणित करते हैं। आयुर्वेद के अन्य ग्रंथों की अपेक्षा इसकी टीकाओं की संख्या भी सर्वाधिक है।

अपनी व्यापकता और लोकप्रियता के कारण अष्टांग–हृदयम् को आयुर्वेद का हितोपदेश कहकर सम्मानित किया जाता है।

6. शोध सारांश

भारतीय ज्ञान परंपरा अविवादित रूप से प्रेय और श्रेय अथवा सांसारिक और पारलौकिक ज्ञान, विज्ञान, कौशल, तकनीकी और जीवन–शैली से ओतप्रोत रही है। प्रस्तुत शोध सामग्री के अवलोकन से स्पष्ट है कि स्वास्थ्य, आरोग्य और निरोगीता के विषय हमारे समाज की प्राथमिकताओं में अग्रगण्य रहे हैं। स्वस्थ–जीवन के विज्ञान अर्थात् आयुर्वेद को उपवेद की श्रेणी में रखना, ऋग्वेद अथवा अथर्ववेद से सम्बद्ध करना, इसके प्रमुख ग्रन्थों के कर्ताओं को ऋषि–श्रेणी में रखना और चरक, सुश्रुत और वाग्भट्ट को आयुर्वेद के त्रिमुनि के रूप में मान्यता प्रदान करना और इन शास्त्रों के अध्ययन–अध्यापन को गुरुकुलों से परिषदों तक अनुमोदित करने से प्राचीन भारतीय समाज और ज्ञान परम्परा में स्वास्थ्य चेतना की व्यापकता का स्पष्ट संकेत प्राप्त होता है।

वेदों में रुद्र, अग्नि, इन्द्र, वरुण, मरुत आदि देवताओं को चिकित्सक के रूप में उल्लिखित किया गया है। अश्विनी कुमारों को देवों के चिकित्सक के रूप में निरूपित किया गया है। ये देवगण आरोग्य, दीर्घायु, शक्ति, प्रज्ञा, औषधि और निरोगिता के प्रदाता कहे गए हैं। वे औषधियों के ज्ञाता, कायचिकित्सा–कुशल और शल्य–चिकित्सा में दक्ष हैं। औषधि का अर्थ बताते हुए उसे ×स39;ओषं धयति×स39; अर्थात वेदना को दूर करने वाली वस्तु कहा गया है। वेदों में औषधि के लिए माता शब्द का प्रयोग भी प्राप्त होता है। अथर्वण ऋषि ने चिकित्सा को चार भागों आथर्वणी, आंगीरसी, दैवी और मानुषी में विभक्त किया है। आयुर्वेद से सम्बद्ध वर्णन ब्राह्मणों और उपनिषदों, में भी उपलब्ध हैं। रामायण में लक्ष्मण की चिकित्सा के संदर्भ में मृतसंजीवनी, सुवर्णकरणी, संधानकरणी आदि औषधियों का उल्लेख है। महाभारत, पुराणों, बौद्ध व जैन ग्रन्थों, त्रिग्रन्थ की टीकाओं इत्यादि के माध्यम से आरोग्य के प्रति जागृति के सातत्य का बोध होता है।

संदर्भ ग्रंथः

1. गोयंदका जे. (संपादक), श्रीमद्भगवद्गीता, गीता प्रेस गोरखपुर, 2019.
2. थॉमस एफ. डब्ल्यू, भारत में ब्रिटिश शिक्षा का इतिहास और संभावनाएँ, जॉर्ज बेल & amp; संस, लंदन, 1891.
3. दशोरा नंदलाल, पातंजल योग सूत्र, रणधीर प्रकाशन हरिद्वार, 2001 देवराज टी.एल, आयुर्वेद और स्वस्थ जीवन, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली, 2009.
4. पंड्या प्रणव (संपादक), 'चिरपुरातन आयुर्वेद की गौरवमयी परम्परा & quot; अखंड ज्योति पत्रिका, अखिल विश्व गायत्री परिवार, हरिद्वार, 1998.
5. सिंह बलराम, झा गिरीश, सिंह उमेश (2012), प्राचीन भारतीय ग्रन्थों में विज्ञान और प्रौद्योगिकी, डी.के. प्रिंटवर्ल्ड लिमिटेड नई दिल्ली।
6. शर्मा ताराचंद वैद्याचार्य, आयुर्वेदीय पदार्थ विज्ञान एवं आयुर्वेद इतिहास, जे.पी. ब्रदर्स मेडिकल पब्लिशर्स, नई दिल्ली, 1969.
7. शर्मा रघुनन्दन (1956), वैदिक सम्पत्ति, सेठ शूरजी वल्लभदास ट्रस्ट, मुम्बई।

5. युवावर्ग में बढ़ती नशावृत्ति, ग्रहों का प्रभाव और मानवीय मूल्यों का ह्रास

डिम्पल

शोधछात्रा, ज्योतिषविभाग

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय वेदव्यास परिसर,

बलाहर कांगड़ा (हि. प्र.)

युवावर्ग में बढ़ती नशावृत्ति, ग्रहों का प्रभाव और मानवीय मूल्यों का ह्रास किसी भी राष्ट्र की युवा पीढ़ी बहुत महत्वपूर्ण मानव संसाधन होती है। यह पीढ़ी परिवर्तन एवं विकास का आधार होती है। इनके माध्यम से देश की किसी भी समस्या को आसानी से सुलझाया जा सकता है। विकासशील देशों में तो युवाओं की भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हो जाती है,क्योंकि उनकी सामाजिक तथा आर्थिक प्रगति में एक अनुशसित, कर्तव्यनिष्ठ एवं समर्पित युवा शक्ति का महत्व मानव शरीर में प्रवाहित होने वाला रक्त जैसा है। महात्मा गांधी के अनुसार (1945) में भी युवा शक्ति को बहुत महत्त्व दिया तथा युवाओं के मानसिक, नैतिक और शारीरिक क्षमताओं के विकास पर जोर दिया।

मादक पदार्थ एवं उसके आँकड़े –

इंग्लैण्ड के नेश्नल इंस्टीट्यूट ऑफ मेन्टल हेल्थ द्वारा 1984 में किए गये सर्वेक्षण में जो आंकड़े हासिल किए गए, उनके अनुसार विश्वभर में 18 से 65 वर्ष की आयु के लोगों को मादक द्रव्य के सेवन से उत्पन्न मानसिक विकारग्रस्त रोगियों के क्रम में दिल दहला देने वाले परिणाम सामने आये।

जुलाई 2016 की बात करें तो देश में नशीले पदार्थों के कम से कम 50 प्रतिशत मामले अकेले पंजाब से हैं। इसमें एक चौथाई मामले महिलाओं के हैं।

पंजाब में सालाना करीब 7500 करोड रुपयों की अफीम की बिक्री होती है। इसके साथ ही गांजा, हेरोइन, स्मैक, कोकीन जैसे महंगे नशीले पदार्थ की बिक्री होती है जो इसमें शामिल नहीं है।

6000 करोड रुपयों से ज्यादा की ड्रग्स 2015 से अब तक पकड़ी गई है। 8.6 लाख लोग नशे के शिकार हैं, जिसमें 90 प्रतिशत युवा हैं। यह भी सामने आया कि मार्ग दुर्घटनाओं में होने वाली 50 प्रतिशत मौतों का कारण भी नशे की लत होना ही है।

वर्तमान समय में हमारे समाज में प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से मद्यपान का प्रचलन है। कुछ समाजों में मद्यपान को अनैतिक कार्य माना गया है तो कुछ में नहीं माना जाता है। अपनी–अपनी आर्थिक सामाजिक स्थिति के अनुरूप लोग शराब का प्रयोग करते हैं समृद्ध वर्ग में शराब पीना एक सामान्य बात है। वे मद्यपान करना शान और वैभव का प्रतीक मानते हैं लेकिन मदिरापानादि की यदि ऐसी अवस्था आ जाए तब व्यक्ति इसके बिना न रह सके और इसके न मिलने पर व्याकुलता का अनुभव करे तो इसे आदत कहेंगे। इस तरह शराब के अभ्यस्त व्यक्ति को मद्यसेवी कहा जाता है। प्रतिदिन या आदत के रूप में शराब पीना मद्यपान कहलाता है। मिडवेस्ट शोधसंस्थान (1972) के अनुसार मद्यपान एक ऐसी अवस्था है जिसमें अल्कोहल पर इतनी अधिक निर्भरता बढ़ जाती है कि इससे जिन्दगी के समायोजन में बाधा पहुंचती है।

मद्यसेवी व्यक्तियों के जीवन में शारीरिक–मानसिक स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याएं, पारिवारिक अलगाव, दुर्घटना, आर्थिक तंगी, आपराधिक प्रवृत्ति, सामाजिक अस्वीकृति, जैसी कई समस्याएं उत्पन्न हो जाती हैं। बलात्कार, खून, चोरी–डकैती, यौन शोषण जैसे कुकृत्यों के मूल कारणों में मद्यपान का प्रमुख स्थान है। प्रतिदिन होने वाली सड़क दुर्घटनाओं का एक मुख्य कारण मद्यपान ही है। जिससे प्रतिवर्ष हजारों व्यक्तियों की मृत्यु हो जाती है। आहूजा (1997) के सर्वेक्षण के अनुसार आत्महत्या करने की दर मद्यसेवियों में शराब नहीं पीने वाले व्यक्तियों की अपेक्षा पचास प्रतिशत अधिक होती है। यहां तक की पारिवारिक हिंसा, अशान्ति और तलाक भी मद्यपान एक विशिष्ट कारण है। स्वतन्त्रता प्राप्ति से अब तक–हमारे देश में अवैध शराब पीने से कई त्रासदियाँ हुई हैं,जिनमें कई लोगों की मृत्यु हुई है।

''माद्यते अनेन इति मद'' मद के अनेक पर्यायवाची शब्द हैं, जैसे नशा, मस्ती, सुस्ती, बेफाम, मदहोश, बेहोश, बुद्धि ह्रास तथा विवेक शून्यता आदि। ऐसे ही नशा अनेक प्रकार का होता है।

''बुद्धि लुंपलि यद्द्व्यं मदकारि तदुरुच्चये''

बुद्धि का लोप करने वाले अथवा नष्ट करने वाले पदार्थ को ही मादक पदार्थ कहते हैं, जिसमें क्या अच्छा है। क्या बुरा है, इसके परिणाम क्या होंगे इनकी परवाह किए बगैर अपने काममद में चूर होकर व्यसन कर्ता द्वारा अनेकों प्रकार के दुष्कर्म घटित हैं।

''तमोगुण प्रधानं च, यथा मद्य सुरादिकम्''

''अमृतंवा विषमीश्वरेच्छया''–कालिदास

मादक पदार्थ तमोगुण से परिपूर्ण होते हैं। 'तम' का शाब्दिक अर्थ है अंधकार। अब जैसे सम्पूर्ण अंधकार की हालत में जैसे हम दृष्टि हीन जैसा व्यवहार करते हैं, ठीक उसी प्रकार मादक पदार्थों के सेवन के पश्चात् मदान्ध हो व्यक्ति आचरण करने लगता है।

''यस्मात्तद् व्यसति श्रेयस्तस्माद् व्यसनामुच्यते''।

व्यसत्यक्षो वा व्रजति।। (कामकन्दकीयनीतिसार)

जिसके कारण प्रतिष्ठा नष्ट होती है,जो हमें नीति एवं धर्म से दूर ले जाए, वह व्यसन कहलाता है।

''काव्यालंकार'' में व्यसन के प्रमुख कारणों की चर्चा हुई है–

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम्।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम॥

विद्याभ्यास न करना, उत्तम लोगों की संगति में न रहना, इन्द्रियों को वंश में न रखना, इन्ही कारणों में व्यसन उत्पन्न होते हैं। यही व्यसन के प्रमुख कारण हैं।

हमारे भारतीय ग्रन्थों में भी मदिरापानादि दुर्व्यसनों की चर्चा मिलती है।

जैसे महाभारत के कर्णपर्व में–

यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष।

तथाद्य त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया॥

शल्य कहते हैं वृषभस्वरूप कर्ण! जैसे कोई मदिरा से मतवाला हो गया हो, वैसे ही तुम भी उन्मत्त दिखाई रहे हो, अत: मैं हितैषी सुहृद होने के नाते तुम जैसे प्रसत्त की आज चिकित्सा करुँगा।

याज्ञवल्क्यस्मृति में–

मधुमांसादिवर्ज्यान्याह–

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।

भास्करालोकनाक्श्लीलपरिवादादि वर्जयेत्॥

ब्रह्मचारी को चाहिए कि वह मधु, मांस व मद्यादि का सेवन न करें, शरीर में तेल व आँख में अञ्जन न लगाए, उच्छिष्ट भोजन न खाए तथा कटुवचन न बोले, सायं, प्रात: सूर्य का अवलोकन न करे स्त्री संग व जीव हिंसा भी न करें कभी भी दूसरे की निन्दा न करें।

मनुस्मृति ग्रंथ में–

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥

दस प्रकार के कामजजनित और आठ प्रकार के क्रोधजनित, इस प्रकार अठारह प्रकार के व्यसनों को राजा यत्नपूर्वक त्याग दें।

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपति:।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु॥

उपर्युक्त श्लोक में कहा गया है कि काम से उत्पन्न हुआ राजा धर्म एवं अर्थ से वञ्चित हो जाता है और यदि क्रोध से उत्पन्न हुए व्यसन में फँस जाएं तो राजा स्वयं ही नष्ट हो जाता है।

पानामक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥

सुरापान, पाशक्रीड़ा, स्त्रियों का भोग करना एवं मृगों के वध में आसक्ति, इन चारों को परमदूषित और दुख का हेतु कहा गया है वस्तुतः मद्यपान राजाओं के ही नहीं अपितु प्रजा के पतन का भी मूल कारण है। इसी प्रकार मद्यपान, पाशक्रीडा, स्त्रियों में आसक्ति, मृगया, दंडपातन, वाक्पारुष एवं परायाधनहरण, यह सातों काम और क्रोध से उत्पन्न हुए व्यसन प्रायः सभी राज्यमंडल में प्राप्त हो जाते हैं। द्यूत की अपेक्षा मद्यपान अधिक कष्टदायक है क्योंकि ये मनुष्य का सर्वनाश करता है।

मेगस्थनीय का भारत वर्णन–

मेगस्थनीज की भारत वर्णन नामक पुस्तक में उन्होंने सरमनीज नामक जनजाति का वर्णन किया है, जिनकी सबसे अधिक प्रतिष्ठा होती है वे हाइलोब्योई कहलाते हैं। वे जंगलों में रहते हैं जहां पर वे पेड़ की पत्तियों और जंगली फलों पर निर्वाह करते हैं, और वृक्षों की छाल के बने हुए पहरावें धारण करते हैं। वे स्त्रीप्रसंग और मद्य से बचते हैं। अतः उस समय में भी मदिरा का प्रयोग होता था।

मेगस्थनीज के भारतीय दार्शनिकों के विषय में दार्शनिकों की चर्चा करते हुए मेगस्थनीज कहता है कि उनमें से ऐसे लोग जो पर्वतों पर रहते हैं डायोनिसस के पूजक होते हैं इन्हीं के पहनावें रहन सहन, खान पान की व्याख्या की गई है, उनके राजा के विषय में कह्य गया है कि जब वह सर्वसाधारण के बीच निकलते हैं मदिरा के विषय में कहा गया है कि आरमोनिया का अधिक भाग, और पारस और कारमेनिया के आगे पड़ता है इन देशों में उत्तम अंगूर उत्पन्न होते हैं और उनसे उत्तम मद्य निकाला जाता है।

भारतवासियों की सात जातियों के विषय में–

मेगस्थनीज के अनुसार भारतवर्ष की बस्ती सात भागों में विभक्त है। दार्शनिक लोंगों को प्रथम स्थान दिया गया है, दूसरी जाति में किसान लोग संयुक्त हैं जो बस्ती के बीच सबसे अधिक हैं, और स्वभाव के बड़े सीधे और सज्जन होते हैं, तीसरे जाति में चरवाहे और अहीर हैं, चौथी जाति, चरवाहों और अहेरियों के उपरान्त, उन लोगों से संयुक्त हैं जो व्यापार का काम करते हैं, पाँचवे वर्ग लड़ने वालों का है जो जब कार्य कर सेवा में नहीं फँसे रहते अपना समय निरुमद्यता और मद्यपान में बिताते हैं।

ज्योतिष शास्त्र वेदांग साहित्य का चक्षु कहा जाता है, क्योंकि इसकी सहायता के बिना श्रौत स्मार्त अर्थात् गृहस्थों के धर्म कार्य सफल नहीं माने जाते। जन्म से मृतक सँस्कारों पर्यन्त ज्योतिष एवं मुहुर्त्त शास्त्र का विशेष योगदान एवं महत्व माना जाता है–

वेदस्य निर्मलं चक्षुज्योतिः शास्त्रकल्मषम्।

विनेतदखिलं कर्म श्रौतं स्मार्त न सिद्धयति॥

ज्योतिष शास्त्र अपने मूल रूप में अत्यन्त प्राचीन है। उसकी व्यापकता तथा ग्रह–नक्षत्रों व राशियों के बारे में उल्लेख मिलता हैं। ऋग्वेद में वर्तमान प्रणाली के अनुसार नक्षत्र चर्चा मिलती हैं। निम्न मन्त्र में स्पष्टता चित्रा एवं मघा नक्षत्रों का वर्णन मिलता है–

''वाजनावती सूर्यस्य योषा चित्रा मघा राय ईशे वसूनाम्''

यजुर्वेद के एक मंत्र में 27 नक्षत्रों को गन्धर्व कहा गया है। अथर्ववेद में भी कृतिकादि 28 नक्षत्रों का वर्णन मिलता है। जन्मकालीन ग्रहों की स्थिति के अनुसार मानव जीवन के सुख–दुख, इष्ट–अनिष्ट, लाभ–हानि, उन्नति–अवनति एवं भाग्योदय आदि समस्त क्रियाओं का शुभाशुभ वर्णन इस विभाग (होरा) के अन्तर्गत आता है। आचार्य वराहमिहिर, गर्गाचार्य, पाराशर, वशिष्ठ, नारद, कल्याणवर्मा, मन्त्रेश्वर आचार्य फलित ज्योतिष के मुख्य प्रणेता रहे हैं।

क्रान्तिवृत्त में पृथ्वी (सूर्य) एवं चन्द्रमा परिभ्रमण करते हुए एक दूसरे को दो बिन्दुओं पर काटते हैं। इनमें से एक उत्तरी बिन्दु को राहु तथा दूसरे बिन्दु को केतु कहते हैं। राहु कन्या राशि में स्वक्षेत्री तथा किंवा मिथुन राशि में उच्चस्थ माना जाता है। मीन, वृश्चिक एवं धनु राशियों में नीचस्थ माना जाता है। जन्मकुण्डली में राहु ग्रह की स्थिति अगर ठीक नहीं है तो वह भी नशा का विशेष कारण होता है। राहु को यद्यपि 3, 6, 10 एवं 11वें भावों में शुभप्रद माना जाता है, परन्तु एक अन्य मतानुसार राहु–केतु जिस भाव में बैठते हैं, उसी भावेश के अनुसार तथा जिस ग्रह के साथ बैठते हैं, उसके अनुसार शुभाशुभ फल करते हैं। राहु से आकस्मिक धन प्राप्ति (शैयर्ज आदि), आकस्मिक घटना, दुख–पीड़ा, गुप्त चिन्ता, तस्करी, भूत बाधा। हड्डियों, सर्प–विष, जुआ, कम्बल डाक्टरी शराब–तम्बाकू आदि नशीले पदार्थ शमशान जासूसी आदि कार्यों का

विचार किया जाता है। राहु की दशा में भी जातक मदिरादिदुर्व्यसनों का सेवन करता है। राहु अन्तरंग रोग या धीमा जहर या मदिरापानादि व्यसन देता है।

लग्न लग्नेश एवं राहु सम्बन्ध–

मेष, सिंह, कुम्भ एवं वृश्चिक लग्न वालों के लिए यदि राहु छठे, आठवें या बारहवें भाव में बैठा हो तो व्यक्ति निर्श्चित रुप से मदिरासेवी होता है।

पँचम भाव से राहु सम्बन्ध–

कुण्डली में पँचम भाव के स्वामी पर नीच या पीडित शनि, राहु की द्रष्टि मादक पदार्थों का सेवन कराती है। सूर्य की नीच राशि तुला में जातक शराब बनाने और बेचने वाला होता है। कन्या राशि में शुक्र पीडित होकर जातक को मद्यपान की ओर ले जाता है।

मुहुर्तचिन्तामणि नामक हमारे ज्योतिषग्रंथ में मदिरा का वर्णन मिलता है। नक्षत्रप्रकरण में बताया है कौन कौन से नक्षत्र में शराब पीना और बनाना शुभ होती है।तीक्ष्ण और उग्रसंज्ञक तथा शतभिषा में मद्य बनाना और पीना शुभ होता है।

मानवीय मूल्यों का ह्रास–

इन मादक पदार्थों के प्रयोग के कारण ही मनुष्य के मानसिक, सामाजिक और पारिवारिक स्तर पर बुरा असर पडता है। इसी कारण समाज में मानवीय मूल्यों का ह्रास हो रहा है। संस्कार नाम की कोई चीज नहीं है। इसी एवजह से भ्रष्टाचार व अपराध बढ रहे हैं। नशे के कारण ही मानव को अपराध करते समय ये पता नहीं होता वे क्या कर रहा है। नशा करके सडक पर गाडी चलने से दुर्घटना हो सकती है और होती भी है। युवा वर्ग देश की रीढ की हड्डी है, आज भारत देश की 72 प्रतिशत से ज्यादा जनसंख्या गांव में होने वाली कृषि पर निर्भर करता लेकिन आज के दीन युवाओं को अनेक समस्याओं ने जकड लिया, नशे की लत के कारण उनके पास सोचने समझने की क्षमताकम हो गई है, महानगरों का समाज युवावर्ग में नशे की तस्करी, हत्या अन्य अपराध की दुनिया खोल बैठा है। हिंसा आतंकवाद का सीधा सम्बन्ध नशेबाजी में दिखाई पडता है। व जिसके परिणामस्वरुप समाज में मानवीय मूल्यों का ह्रास हो रहा है।

निष्कर्ष रुप में हम यही कह सकते है कि समय रहते ही अगर हम अपने जीवन मूल्यों के ह्रास के बचाव के साथ यदि ज्योतिष की दृष्टि से जातक की कुण्डली का विशलेषण कर ग्रहों की दशा अन्तर्दशा के हिसाब से यदि समय से पहले ही हम उपाय बताएंगे और जातक भी उन्हें वैसे ही उचित तरीके से करेगा तो निश्चय ही वह नशा रुपी अधंकार में डूबने से खुद को बचा लेगा।

पादटिप्पणी

1. क्षणभर मजा, जीवनभर की सजा–पृ.1
2. क्षणभर मजा, जीवनभर की सजा–पृ.3
3. पदचिन्ह–संपादक अजय परमार
4. महाभारत, कर्णपर्व, अध्याय–8, 28 श्लोक, पृ.–263
5. याज्ञवल्क्यस्मृति–आचाराध्याय, श्लोक–33, पृष्ठ–27
6. मनुस्मृति, भा.–2, अ.–7, श्लोक–46, पृ.–649
7. मनुस्मृति, भा.–2, श्लोक–50, पृ.–651
8. मेगास्थनीज का भारत वर्णन–पृ.–84
9. मेगास्थनीज का भारत वर्णन–पृ.–80
10. मेगास्थनीज का भारत वर्णन खण्ड–33, पृ.–67
11. ज्योतिषतत्व भाग–1 पृ.–5
12. अनिष्ट ग्रहों के चमत्कारी उपाय, पृ.–174
13. मुहुर्तचिन्तामणि नक्षत्रप्रकरण (2) श्लोक–13, पृ–86
14. जीवनमूल्य, पृ.–8

6. वैदिक शिक्षा दर्शन की तात्विक विवेचना

रजनीकांत दीक्षित, प्रो. चंदना डे
सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभाग
राजकीय महाविद्यालय, उन्नाव, उत्तरप्रदेश
विभागाध्यक्ष, शिक्षाशास्त्र विभाग
ख्वाजा मोइनुद्दीन चिश्ती भाषा विश्वविद्यालय, लखनऊ

शोधसार

हमारे देश में शिक्षा का इतिहास ऋग्वेद काल से माना जाता है, क्योंकि ऋग्वेद काल के मंत्र हमारे तात्कालिक शिक्षा व्यवस्था को स्पष्ट करते हैं। वैदिक काल में हमारी शिक्षा में प्रकृति के मानवीय रूप, प्रकृति की उपासना आदि सभी से भरी हुई है। उस समय मानव के आत्मबल, स्व विकास एवं मानवीय मूल्यों के विकास पर निश्चित रूप से बल दिया जाता था। वैदिक शिक्षा पद्धति से शिक्षित व दीक्षित बालक व विद्यार्थी मानव बनता है, दानव नहीं। पाठ्यक्रम, शिक्षण विधियों, गुरुकुलों का वातावरण एवं स्त्रियों की शिक्षा इत्यादि के लिए वैदिक कालीन शिक्षा दर्शन सम्पूर्ण मानव जाति के लिए प्रासंगिक रहा है। प्रस्तुत शोधपत्र में वैदिक शिक्षा दर्शन के विभिन्न पक्षों की विस्तृत विवेचना की गई है।

बीजशब्द– शिक्षा, संस्कार, गुरुकुल, समित्पाणि, शिक्षण विधियां, वेदाध्ययन।

प्रस्तावना

शिक्षा शब्द 'शिक्ष' धातु से निष्पन्न है जिसका अर्थ सीखना है। इसका प्रयोग विद्या ग्रहण के लिए हुआ है। 'शिक्षा' शब्द संकुचित तथा बृहत् उभय अर्थों में प्रयुक्त हुआ है। शंकराचार्य के मत के अनुसार जिसके द्वारा वर्णादि का उच्चारण सीखा जाए, वह शिक्षा है। इस विवेचन के मूल में संकुचित दृष्टि का निर्वाह हुआ है। उपनिषद्काल में केवल वर्णादि की शिक्षा ही नहीं थी वरन् दम, दान, दया सादृश्य आत्मिक गुणों के विकास का प्रावधान भी सन्निवेष्ट था। यही कारण था कि 'तैत्तिरीय उपनिषद्' के शिक्षा वल्ली में स्नातकों के उपदेश विधान में व्यक्ति के आध्यात्मिक एवं भौतिक जीवन दोनों के उत्कर्ष का विधान पाया जाता है।

वैदिक ऋषियों को आदि काल से यह ज्ञात था कि जहाँ शिक्षण वहाँ प्रगति एवं जहाँ शिक्षण नहीं वहाँ अधोगति। इसलिए वैदिक ऋषियों ने शिक्षा की सतत प्रेरणा देते हुए कहा है कि–''ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च। तपश्च स्वाध्याय-प्रवचने चादमश्च स्वाध्यायप्रवचने च।'' स्वाध्याय अर्थात् अध्ययन, प्रवचन अर्थात् अध्यापन। तै.उप.–1/17

इस प्रकार हमारे यहाँ पढ़ना और पढ़ाना शास्त्र का आदेश है। अतएव इस अद्वितीय धरोहर की हमें रक्षा करना चाहिए। वैदिक ग्रन्थों के ही साङ्गोपाङ्ग अध्ययन के पश्चात् हमें यह ज्ञात होता है कि क्या पढ़ना, पढ़ाना चाहिए एवं पढ़ने पढ़ाने वालों के मध्य कैसे सम्बन्ध होने चाहिए, पढ़ाने की पद्धति कैसी होनी चाहिए, पढ़ाने वालों के आचरण कैसे होने चाहिए, स्त्रियों को पढ़ने का अधिकार मिलना चाहिए या नहीं इत्यादि। वस्तुत: शिक्षा सम्बन्धी वैदिक आर्यों की सोच आज भी उतनी ही प्रासङ्गिक है जितनी उस समय थी।

विद्या ग्रहण के अधिकारी–

यद्यपि आचार्य शौनक ने ऋग्वेद प्रतिशाख्य में वेदाध्ययन के लिए किसे योग्य माना जाये, इस सम्बन्ध में स्पष्ट संकेत नहीं दिया है, फिर भी इतना अवश्य है कि गुरु उन्हीं बालकों को अन्तेवासी के रूप में स्वीकार कर वेद की विभिन्न शाखाओं का पाठ पढ़ाता थे जिनके मन में गुरु के प्रति पूर्ण श्रद्धा और तपश्चर्या व्रत को धारण करने की क्षमता होती थी। 'मुण्डकोपनिषद्' में विद्या–ग्रहण की योग्यता को बताते हुए कहा गया है कि गुरुकुलों में आये हुए वेदाध्ययन के इच्छुक ऐसे बालकों को जो पूर्णत: शान्त और निश्चल हो, सांसारिक भोगों से सर्वथा वैराग्य हो जाने के कारण जिनके चित्त में किसी प्रकार की चिन्ता, व्याकुलता या विकार नहीं रह गये हों, जिसने अपने मन, बुद्धि और समस्त इन्द्रियों को भली–भाँति वशीभूत कर लिया हो, उनको विद्यादान देने में आपत्ति नहीं करनी चाहिए।

उपनयन संस्कार–

औपनिषदिक शिक्षा प्रणाली में 'उपनयन संस्कार' विद्या का प्रवेश द्वार था। उपनयन संस्कार से ही ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य–वास करने में सक्षम होता था। महर्षि उद्दालक आरुणि ने अपने पुत्र श्वेतकेतु से कहा था कि हे पुत्र! तुम किसी आश्रम में ब्रह्मचर्य धारण करके रहो। हमारे कुल में कोई ऐसा नहीं हुआ जो वेदों का अध्ययन किये बिना ब्रह्मबन्धु बनकर रह गया हो। अर्थात् ब्राह्मण परिवार में जन्म लेने के कारण ब्राह्मण उसके बन्धु तो रहे हों परन्तु उसने ज्ञान प्राप्त न किया हो। छा.उप.–6/1/1

अध्ययन के विषय एवं शिक्षा का उद्देश्य–

'मुण्डक उपनिषद्' में अंगिरा ऋषि अपने शिष्य शौनक के समक्ष दो प्रकार के पाठ्यक्रम का वर्णन करते हैं–'अपरा विद्या' और 'परा विद्या'। अंगिरा ऋषि का कहना है कि ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष का ज्ञान 'अपरा विद्या' है तथा जिस विद्या से उस अक्षर ब्रह्म का ज्ञान होता है वह 'परा विद्या' है।

'छान्दोग्य उपनिषद्' के नारद सनत्कुमार संवाद से ज्ञात होता है कि देवर्षि नारद जब महर्षि सनत्कुमार के पास गये थे तो उन्होंने अनेक विद्याएँ पहले ही पढ़ी थीं, वे ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, पांचवाँ इतिहास पुराण, पित्र्य (शुश्रूषा विज्ञान), राशि (गणित), दैवविद्या (उत्पात विज्ञान), निधिशास्त्र (अर्थशास्त्र), वाकोवाक्य (तर्कशास्त्र), (नीति शास्त्र), देव विद्या (निरुक्त), ब्रह्मविद्या, भूत विद्या (भौतिकी, रसायन तथा प्राणिशास्त्र), क्षत्रविद्या (धनुर्विद्या), नक्षत्र विद्या (ज्योतिष), सर्पविद्या (विषज्ञान) और देवजनविद्या (ललित विद्या) में पारंगत थे। आत्मवित होने के लिए ही वे गुरु के चरण सेवी हुए थे। नारद के उपर्युक्त कथन से यह ज्ञात हो जाता है कि उपनिषद्युगीन शिक्षा में अध्ययन के विषय कौन–कौन थे। परन्तु इससे यह भी पता चलता है कि नारद मन्त्रवेत्ता तो हो गये थे परन्तु आत्मवेत्ता नहीं हुए थे जो परा विद्या के ज्ञान से ही सम्भव है। यह संवाद इस तथ्य का भी खुलासा करती है कि वैदिक शिक्षा का परम लक्ष्य आत्मवित् होना ही था–''सा विद्या या विमुक्तये।''

आज भी हम मूल्यों पर आधारित शिक्षा की बात करते हैं जिसका लक्ष्य मात्र रोजगार के द्वारा धन कमाना नहीं है अपितु आध्यात्मिक विकास करना है। वस्तुतः शिक्षा सम्बन्धी औपनिषदिक आर्यों की सोच आज भी उतनी ही प्रासंगिक है जितनी उस समय थी।

'अथर्ववेद' के ब्रह्मचर्य सूक्त में कहा है कि ब्रह्मचारी की ज्ञानाग्नि में पृथिवी, अन्तिरिक्ष और द्यौ समिधा बनते हैं। इससे सूचित होता है कि ब्रह्मचर्याश्रम में वह इन तीनों का ज्ञान प्राप्त कर लेता है। संक्षेप में कहा जा सकता है कि वैदिक पाठ्यक्रम में भौतिक विद्या तथा अध्यात्म विद्या दोनों का समन्वय था।

शिक्षण की विभिन्न पद्धतियाँ–

वैदिक काल में शिक्षण देने के क्रम में विषयों के अनुरूप संवादात्मक, विचारात्मक, वर्णनात्मक, कथात्मक आदि शैलियों का प्रयोग किया जाता था।

(1) संवाद–पद्धति–

गूढ़ ब्रह्म विद्या का उपदेश ऋषियों ने विद्वत्गोष्ठियों में संवाद के माध्यम से अपने मुमुक्षु शिष्यों को बोध करवाया। सम्पूर्ण औपनिषदिक ज्ञान तत्वचिन्तनपरक संवाद गोष्ठियों की ही देन है।

(2) दृष्टांत पद्धति–

ऋषियों ने निगूढ तात्त्विक संवादों में गुत्थियों को सुलझानें एवं निगृह्य ज्ञान को जिज्ञासु शिष्यों को प्रदान करने हेतु संवादों में दृष्टांत पद्धति का प्रयोग किया है। महर्षि आरुणि आत्मा तथा परमात्मा के अभेद को समझाने के लिए मधुमक्खियों का दृष्टांत देते हैं, जो विभिन्न प्रकार के फलों के वृक्षों के रसों को लेकर अनेक रसों का एक रस बना देती है।

(3) कथा पद्धति–

कथा पद्धति के माध्यम से कठिन से कठिन विषय को सरल बनाने का प्रयास किया जाता था। केनोपनिषद् में यक्षोपाख्यान के द्वारा ऋषि यह उपदेश देने का प्रयास करते हैं कि अहंकार का नाश किये बिना ब्रह्मज्ञान सम्भव नहीं है।

(4) सूत्र पद्धति–

इस शैली द्वारा ऋषियों ने सम्पूर्ण विचार तत्व को एक छोटे से भावपूर्ण वाक्य में समाहित कर अभिव्यक्त किया है। 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'सर्व खलु इदं ब्रह्म' ऐसे ही सूत्र वाक्य है। इस सूत्र शैली का अनुशीलन करके ही परवर्ती दर्शनसूत्रों, कल्पसूत्रों, धर्मसूत्रों, गृह्यसूत्रों एवं शुल्बसूत्रों की सृष्टि हुई।

(5) एकाक्षर पद्धति–

प्रजापति ने अपने तीन पुत्रों–देव, मनुष्य और असुरों को 'द' इस एकाक्षर से उपदेश दिया था। दाम्यत–दत्त–दयध्वम् अर्थात देवों के लिए इन्द्रियों का दमन, मनुष्यों के लिए संसार की वस्तुओं का संग्रह न करके दान करने का और असुरों के लिए प्राणिमात्र पर दया करने की शिक्षा दी।

(6) रूपक पद्धति–

इस पद्धति का प्रयोग भी गूढ तत्वों को समझाने के लिए हुआ। मुण्डकोपनिषद में जीवात्मा परमात्मा का निरूपण द्वा सुपर्णा अर्थात सुन्दर पंख वाले दो पक्षियों के रूपक द्वारा किया गया है। वहीं कठोपनिषद् में शरीर की उपमा रथ से दी गई। इसी प्रकार कारण ब्रह्म का श्वेताश्वतर–उपनिषद् में चक्र रूपक तथा नदी रूपक द्वारा समझाया गया है।

(7) समन्वय पद्धति–

ऋषियों ने संवादों में समन्वय पद्धति को भी अपनाया था। जहाँ प्रश्नोपनिषद् में पिप्पलाद ऋषि ने 6 ऋषियों के 6 प्रश्नों का समन्वय किया वहीं महर्षि याज्ञवल्क्य ने राजा जनक को विभिन्न तत्वज्ञानियों द्वारा उपदिष्ट किये गये वचनों को समन्वित कर एक सिद्धांत का प्रतिपादन किया था।

(8) पाठ कंठस्थ करने की पद्धति–

मण्डूक सूक्त से ज्ञात होता है कि विद्या का आदान–प्रदान मौखिक रूप से होता था। परन्तु कुछ न कुछ लेखन सामग्री भी अवश्य रही होगी। लेकिन वह क्या थी यह ज्ञात नहीं।

शिक्षण शैली की विशेषता–

शिक्षक की शिक्षण शैली कैसी हो इस पर प्रकाश डालते हुए अथर्ववेद में कहा गया है–हे गुरुवर आप हमें ऐसे खेल खेल में पढ़ाइए कि जो कुछ मैं सुनूँ वह मुझमें ही रहे। पुनः अथर्ववेद में ही कहा गया है जो कुछ हम गुरु मुख से सुनें उससे संगत रहे, वह हमें विस्मृत न हो। बार–बार ऐसा कहना कि जो कुछ हम सुने हमें विस्मृत न हो ऐसा कहने के पीछे सम्भवतः यह सोच रही होगी कि अध्यापक छात्रों को इस शैली से समझाये कि छात्रों को कक्षा में ही पाठ स्मरण हो जाए। पुनः अर्थववेद में ही कहा गया है कि शिक्षक को चाहिए कि जैसे प्रत्यंचा से धनुष्कोटियों को तान दिया जाता है वैसे ही अपनी वाणी से पाठ्यविषय को ऐसा तान दें स्पष्ट कर दें कि वह कभी विस्मृत न हो।

ऋग्वेद का ज्ञान सूक्त शिक्षण के एक अन्य महत्वपूर्ण तत्व की ओर निर्देश करता है। एक सी आँखों वाले तथा एक से कानों वाले भी सहाध्यायी छात्र मनोवेग में असमान होते हैं। कुछ छात्र मुखपर्यन्त पानी वाले सरोवर के तुल्य होते हैं, तो कुछ छात्र कक्ष पर्यन्त पानी वाले सरोवर के तुल्य होते हैं, तो अन्य कुछ छात्र यथेच्छ स्नान करने योग्य, लबालब भरे सरोवरों के तुल्य होते हैं। इसमें इस तथ्य की ओर प्रकाश डाला गया है कि साथ पढ़नेवाले छात्रों की ग्रहण शक्ति एक समान नहीं होती, अतः शिक्षक को पढ़ाते समय सभी छात्रों का ध्यान रखना चाहिए। इस प्रकार पढ़ाना चाहिए कि सभी स्तर के छात्र विषय को ग्रहण कर सकें। यदि वह तीव्र बुद्धि वाले छात्रों के स्तर से पढ़ाएगा तो शेष छात्र वंचित रह जाएँगे। एक और बात जो इससे ध्वनित होती है वह यह है कि क्योंकि छात्रों का मनोजव या मनोरुचि भिन्न भिन्न होती हैं, अतः पाठ्य विषयों के चुनाव में उनकी रुचि का भी ध्यान रखना चाहिए। प्रत्येक छात्र प्रत्येक विषय में निष्णात नहीं बन सकता, अतः सभी छात्रों को एक सा विषय पढ़ाना उन पर अत्याचार है। पाठ्यक्रम में वैकल्पिक विषयों के निर्वाचन की पर्याप्त सुविधा रहनी चाहिए।

गुरु के रूप में माता-पिता का स्थान-

वैदिक आर्यों का यह दृढ़ विश्वास था कि एक बच्चा अपनी प्रारम्भिक शिक्षा माता-पिता के द्वारा ही प्राप्त करता है इसलिए एक स्थान पर वो कहते पाये जाते हैं कि हे इन्द्र तुम हमारे लिए ज्ञान लाओं जैसे पिता पुत्र के लिए लाता है।

शिक्षक की विशेषता-

अथर्ववेद के ब्रह्मचर्य- सूक्त में आचार्य को मृत्यु, वरुण, सोम, ओषधि और पय:कहा गया है।

आचार्यो मृत्युर्वरुणः सोम ओषधयः पयः।

जीमूता आसन सत्वानस्तैरिद स्वराभृतम्।

वस्तुतः गुरु के ये विशेषण मात्र विशेषण न होकर तत्कालीन समाज के गुरुओं के आवश्यक गुण थे। इससे शिक्षकों के चरित्र पर अच्छा प्रकाश पड़ता है। शिक्षक को मृत्यु की तरह होना चाहिए, उसके अन्दर मार सकने का सामर्थ्य होना चाहिए। विद्यार्थी यदि कोई कुसंस्कार लेकर आया है तो उन्हें मारे बिना शिक्षक शिष्य का निर्माण नहीं कर सकता। शिष्यों के कुसंस्कार कई प्रकार के होते हैं-उच्चारण सम्बन्धित दोष, मिथ्या ज्ञान सम्बन्धित दोष, नैतिक दृष्टि के कुसंस्कार जैसे-असत्य भाषण, चोरी आदि। एक शिक्षक की सफलता इसमें है कि वह शिष्यों के सारे कुसंस्कार को मार सके। मारना भी एक कला है जिसमें शिक्षकों को निपुण होना आवश्यक है वस्तुतः शिक्षकों की स्थिति एक कुशल बालमनोविज्ञानवेत्ता की भाँति होनी चाहिए।

शिक्षक का दूसरा गुण वरुणत्व है। वरुण वेदों में अपने पाश, सहस्र गुप्तचरों के लिए प्रसिद्ध हैं। जैसे ही कोई व्यक्ति अपराध करता है वह वरुण के गुप्तचरों से छिपा नहीं रहता झट ही वो उन्हें अपने पाशों में बाँध लेता है। शिक्षकों की दृष्टि भी वरुण की तरह पैनी होनी चाहिए, शिष्यों की प्रत्येक गतिविधियों की जानकारी होने पर ही शिक्षक यथाकाल उचित कारवाही कर सकता है।

शिक्षकों को सोम की तरह अर्थात चाँद की तरह सौम्य, आकर्षक एवं प्रिय होना चाहिए। उसका व्यक्तित्व शिष्यों को आह्लादित आकर्षित करने वाला होना चाहिए। वेद में सोम का दूसरा अर्थ सोमलता भी होता है जैसे सोमलता का रस अपूर्व वीरता, बुद्धि को प्रदान करता है वैसे ही शिक्षक शिष्यों में इन गुणों को भरने वाला होना चाहिए। शिक्षक को औषधि की तरह होना चाहिए। जैसे औषधि रोगों को दूर करती है वैसे ही शिक्षक के ऊपर छात्रों के शारीरिक एवं नैतिक निर्माण का उत्तरादायित्व है। आजकल विद्यालयों में शारीरिकशिक्षाएवं मूल्यशिक्षा को प्रारम्भ करने के पीछे यही धारणा है।

शिक्षक पयः या दूध भी है। दूध पुष्टिकारक होता है वैसे ही शिक्षक को छात्र की सर्वतोमुखी पुष्टि करने वाला होना चाहिए। छात्र को शिक्षक के समीप यह अनुभव होना चाहिए कि मेरे ज्ञान, मेरे चरित्र में गुरू के सौजन्य से निरन्तर वृद्धि हो रही है। वेदों में शिक्षक को वाचस्पति नाम से स्मरण किया गया है। इससे प्रकट होता है कि जिस वाङ्मय या विषय का वह अध्यापन करता है उस पर उसका प्रभुत्व होना चाहिए। साथ ही वाक्कला में भी उसे निष्णात होना चाहिए, जिससे उस विषय को वह ठीक से समझा सके। कुछ शिक्षकों में ज्ञानगाम्भीर्य होने के बावजूद उस ज्ञान के संप्रेषण का अभाव होता है तो कुछ संप्रेषण कला में निष्णात होने के बावजूद ज्ञानगाम्भीर्य से शून्य होते हैं। वस्तुतः एक आदर्श शिक्षक में ये दोनों गुण अनिवार्य रूप से होना चाहिए। इसी तथ्य को देखते हुए वेदों में शिक्षक के लिए ब्रह्मस्पति, वाचस्पति तथा बृहस्पति शब्द प्रयुक्त किया जाता है।

गुरु शिष्य के पारस्परिक सम्बन्ध-

कतिपय उपनिषद् के प्रारम्भ में दिये गये शान्ति पाठ से ही गुरु शिष्य के पारस्परिक संबन्धों का भी बोध हो जाता है। गुरु प्रार्थना करते हुए दिखाई पड़ते हैं कि ईश्वर हम गुरु शिष्य दोनों का साथ- साथ पालन पोषण करें। हम दोनों साथ-साथ वीर्य अर्थात शक्ति को प्राप्त करें। हम दोनों की पढ़ी हुए विद्या तेजोमयी हो और अन्त में कहते हैं कि हम परस्पर द्वेष न करें।

अथर्ववेद के प्रथम सूक्त में शिष्यों की ओर से शिक्षक को कहलाया है कि आप देव मन के साथ पुनः हमारे बीच में आइए। 'पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सहा।' इससे सूचित होता है कि वैदिक-शिक्षक शिष्य में ऐसा मधुर प्रेम पूर्ण सम्बन्ध है कि शिष्य शिक्षक को बार-बार अपने मध्य आने के लिए निमन्त्रित करते हैं। दूसरी बात यह है कि शिक्षक को शिष्यों से व्यवहार करते समय सदा देव मन से युक्त होना

चाहिए। कभी शिक्षक दुर्बलतावश अपने मन को शिष्यों के प्रति अदेव न होने दे। इसी सूक्त में आगे कहा गया है– 'हम शिक्षक को निमन्त्रित करते हैं शिक्षक हमें निमन्त्रित करे'–''उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिहळताम्।''

गुरु के आदर्श–

'तैत्तिरीय उपनिषद्' में ही गुरु शिष्य को उपदेश देते हुए जिन आदर्शों को रखते हैं वे गुरु के अपने शिष्य के प्रति प्रेम, उसके भविष्य के प्रति सतत जागरुकता एवं गुरु के निराभिमानता को बताते हैं।

''यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि।'' तै.उप .1/11

अर्थात लोक शास्त्र की मर्यादा में रहकर निर्दिष्ट कर्म करना परंतु विपरीत, दोषयुक्त एवं निंदित कर्म कभी न करना।

''यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि।

ये के चास्मच्छेयांसो ब्रहमणाः। तेषां त्वयाऽसनेन प्रष्वसितव्यम्।।''

तै.उप.1/11

अर्थात् हमारे आचरण में जो अच्छा है उसी का तुम अनुसरण कर, यहाँ अन्यत्र जाने पर यदि हमसे श्रेष्ठ अध्यापक मिले तो उनका आदर, सत्कार करना। वैदिक गुरु के ये उपदेश आजकल के गुरु के लिए एक आदर्श स्थापित करता है कि उन्हें भी वैदिक गुरुओं की तरह अपनी गलती स्वीकार करने वाला बनना चाहिए एवं दूसरे विद्वानों के प्रति ईर्ष्या रहित बनना चाहिए। विद्वानों के पारस्परिक समरसता से ही समाज आगे बढ़ सकता है। गुरु और शिष्य के बीच के ऐसे सम्बन्ध किसी भी युग के लिए वाञ्छनीय हैं।

शिक्षा की अवधि–

वैदिक वाङ्मय में न तो शिक्षा प्रारम्भ करने के विषय में और न शिक्षा समाप्त करने के विषय में कोई निश्चित जानकारी मिलती है। हाँ प्रसंगवश कुछ ऐसे संदर्भ मिल जाते हैं, जिससे यह ज्ञात हो जाता है कि विद्याध्ययन प्रारम्भ करने की क्या आयु होती होगी और कब तक विद्या प्राप्त की जाती थी। आचार्य कुल में विद्याध्ययन की अवधि की दीर्घता या लघुता शिष्य की व्यक्तिगत मेधा, योग्यता और मुमुक्षु पर ही अधिक निर्भर करती थी। परन्तु फिर भी छात्रों को एक निश्चित अवधि तक आचार्य कुल में रहना पड़ता था। 'छान्दोग्योपनिषद्' में वर्णित है कि श्वेतकेतु 12 वर्ष की अवस्था में उपनीत होकर वेदाध्ययन के लिए गया था तथा सम्पूर्ण वेदों का ज्ञान 12 वर्ष में समाप्त कर लौटा था। उपकोसल ने भी 12 वर्ष तक सत्यकाम जाबाल के यहाँ ब्रह्मचर्यावास करते हुए अग्नि की परिचर्या की थी। इससे ज्ञात होता है कि 12 वर्ष शिक्षा के लिए आवश्यक थी। परन्तु इन्द्र का ब्रह्मचर्यावास कुल एक सौ एक वर्षों का हुआ था। इस सन्दर्भ में कहा जा सकता है कि इतनी लम्बी अवधि गुह्यविद्या अर्थात आत्मज्ञान के लिए ही थी। कुछ शिष्य सम्पूर्ण जीवन गुरुकुल में लगा देते थे। ऐसे शिष्य नैष्ठिक ब्रह्मचारी कहे जाते थे। दूसरे प्रकार के शिष्यों को अन्तेवासी कहा जाता था उन्हें शिक्षा पूर्ण हो जाने पर गुरु के द्वारा समावृत्त कर दिया जाता था।

शारीरिक तथा मानसिक सम्पुष्टता–

वैदिक काल में गुरु और शिष्य शारीरिक तथा मानसिक दृष्टि से स्वस्थ रहने हेतु सचेष्ट रहते थे। अंगों की पुष्टता के साथ ही साथ वाक्य, प्राण, चक्षु, श्रोत्र तथा इन्द्रिय समुदाय की पुष्टी हेतु भी प्रार्थना की जाती थी। आचार्य कुलों में शिष्यों द्वारा परिचर्या का कार्य किया जाता। पास आदि के चयन करने की विधि शिष्यों को शारीरिक दृष्टि से पुष्ट बनाने के लिए की जाती थी।

ब्राह्मणेतर आचार्य–

अध्ययन–अध्यापन के क्षेत्र में ब्राह्मणेतर आचार्यों की स्थिति उपनिषदों में प्राप्य है। परवर्ती साहित्य में यह अधिकार केवल ब्राह्मणों तक ही सीमित रहा। परन्तु आध्यात्मिक रहस्यों का सर्वप्रथम परिचय क्षत्रीय राजाओं से पूर्व किसी ब्राह्मण को नहीं था। प्रवाहण इसे स्पष्ट रूप से कहता है कि यह विद्या ब्राह्मणों के पास नहीं थी। अनेक ब्राह्मण आचार्य ज्ञान प्राप्ति के निमित्त अश्वपति, जनक तथा प्रवाहण के पास गये थे। इसका अभिप्राय यह नहीं है कि ब्राह्मणों का किंचितमात्र उसमें प्रवेश न था। ब्रह्मविद्या के विभिन्न स्वरूपों को उद्घाटित करने वाले अनेक ब्राह्मण ही हैं। एतरेय ब्राह्मण के रचयिता वैदिक महिदास शुद्रा के पुत्र थे एवं ऋषि कवश एलूश दासी के पुत्र थे। इससे ज्ञात होता है कि शिक्षा पर सभी वर्गो का अधिकार समान था।

स्त्रियों की शिक्षा–

वैदिक काल में स्त्रियों का भी शिक्षा से घनिष्ठ सम्बन्ध था। ऋग्वेद में तो मंत्रदृष्टी ऋषिकायें थी। उन्होनें वेदमंत्रों का साक्षात्कार किया था। उनमें लोपामुद्रा, अपाला, घोषा, विश्ववारा विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं। उपनिषद्युग में दो प्रकार की स्त्रियों के उल्लेख मिलते हैं–ब्रह्मवादिनी और सद्योवधू। ब्रह्मवादिनी उन स्त्रियों को कहा जाता था जिनका उपनयन होता था, जो अग्निहोत्र करती थीं, वेदाध्ययन करती थीं। सद्योवधू उन्हें कहा जाता था जिनका विवाह शीघ्र ही हो जाता था। संभवत: इनका उपनयन विवाहसंस्कार के समय में किया जाता होगा इसलिए कहा गया है कि वस्त्र पहने हुए यज्ञोपवीत धारण किये हुए ही कन्या को पति के समीप लायें तथा यह मंत्र पढ़ें। अथर्ववेद के ब्रह्मचर्य सूक्त में वर्णित है कि ब्रह्मचर्य पालन करने के बाद कन्या अपने योग्य पति को प्राप्त करती है। ब्रह्मचारिणी वही हो सकती है जो उपनयनपूर्वक ब्रह्मचर्य का जीवन पालन करते हुए गुरु के आश्रम में विद्याध्ययन कर रही हो। ब्रह्मचारिणी का ब्रह्मचारी के समान उपनयन संस्कार सम्पन्न होता था और फलस्वरूप वेदाध्ययन का अधिकार प्राप्त होता था। वस्तुत: तत्कालीन समाज के द्वारा ऐसी शिक्षित महिलाओं की स्मृति को चिरस्थायी बनाये रखने का ही यह एक उपक्रम था।

संदर्भ ग्रंथ

1. शिक्षु विद्योपादाने। वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी, भ्वादि प्रकरण, धातु क्रमांक 605, पृ. 136
2. तै. उप.1/2/1 पर शंकर भाष्य
3. छान्दोग्य उपनिषद्, 7/1/2 इयम समित पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षम समिधा पृणामि।
4. केनोपनिषद् 3/11
5. छान्दोपनिषद् 6/9/7
6. बृहदोपनिषद् 1/4/6
7. छान्दोपनिषद् 3/19
8. बृहदोपनिषद् 5/2/1
9. मुण्डकोपनिषद् 3/11
10. बसोस्पते नि रमय मध्येवास्तु मयि श्रुतम्। अथर्ववेद 1/1/2
11. श्रुतेनगमेमहिमाश्रुतेनविराधिषि।अथर्ववेद 1/1/4
12. इहैवाभि वि तनूभे आ इव ज्यया। वाचस्पतिर्नियच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम्। अथर्ववेद 1/1/3
13. अक्षण्वन्त: कर्णवन्त: सखयो मनोजवेष्वसमा बभूवु:।
14. आदनास उपक्षकास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृशे॥ ऋग्वेद 10/71/7
15. गुरु: शिष्येभ्यस्तदनुब्रतेभ्य:। ऋग्वेद प्रतिशाख्य।
16. मुण्डकोपनिषद् 1/2/13
17. छान्दोपनिषद् 5/11/7
18. सोमोऽवदात्। गोभिल गृह्यसूत्र 2/1/19–21
19. ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम। अथर्ववेद 13/15/18
20. बृहदारण्योपनिषद् 3/8/2
21. आश्वलायन गृह्यसूत्र 3/4/4 45
22. अथर्वेद 11/7/14
23. ऋग्वेद प्रातिशाख्य 8/2
24. परायणं वर्तयेद् ब्रह्मचारी। ऋग्वेद प्रातिशाख्य 15/1
25. सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवाव है। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै। कठोपनिषद् शान्तिपाथ।
26. सह नौ यश:। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। कठोपनिषद् शान्तिपाठ।
27. तैत्तिरीयोपनिषद् 1/3/1

7. वर्तमान परिदृश्य और समकालीन हिन्दी कविता में नारी विमर्श

डॉ0 महक

सहायक प्रोफेसर (हिंदी विभाग)

चौ0 बंसीलाल विश्वविद्यालय, भिवानी (हरियाणा)

पिन कोड- 127021, फोन न.: 9802323363

समकालीन हिन्दी कविता का प्रस्थान बिंदु अस्सी के दशक के आस-पास माना जाता है। काल दर्शन की दृष्टि से समकालीन एक विचारणीय शब्द है। समय के प्रवाह के किस अंश को समकालीन कहा जाए और किन अंशों को समकालीनता की परिधि से बाहर रखा जाए यह विचारणीय प्रश्न हैं। समकालीन की लघुतम व्याप्ति एक क्षण में समाविष्ट हो जाती है। व्याप्ति के संदर्भ में, समूचे जीवन प्रवाह को उसका समकालीन मान लिया जाता है।

समकालीन कविता अपने परिवेश के प्रति, अपने समय की चिंता के प्रति विशेष संबन्ध होने के कारण समकालीन कहलाती है। समकालीन कविता का अर्थ समसामयिकता नहीं होता। समकालीनता एक व्यापक और बहुआयामी शब्द है और आधुनिकता का आधार तत्व हैं। जो समकालीन है, वह आधुनिक भी हो यह आवश्यक नहीं, किन्तु आधुनिक चेतना से मिश्रित दृष्टि अवश्य समकालीन हो सकती है।

मूलतः कविता चाहे किसी भी विचारधारा से सम्बद्ध क्यों न हो, वह लोक की गहराईयों से जुड़ी आवश्यक होती है तथा ऐसा होना आवश्यक भी है, समकालीन कवि स्वयं को परिवेश के सुख-दुःख, हर्ष-विषाद, संगति और विसंगति का भोक्ता मानकर उन्हें अपने भीतर महसूस करते हुए अपनी रचनाओं में उभारता है। इस संबंध में एकांत श्री वास्तव ने लिखा भी है-

''हिन्दी कविता की प्रदीर्घ यात्रा में हर दौर और हर पीढ़ी के कवि अपनी तरफ से कुछ नया जोड़ते रहे हैं। एक लंबी और प्राचीन नदी में सहायक नदियों का जल आकर मिलता है- कुछ अलग रंग और अलग स्वाद का जल। नया, पुराने में मिलकर कुछ पुराना हो जाता है, पुराना नए के साथ कुछ नया हो जाता है। परम्परा के विकास का यही अर्थ हैं।'' 1

हिन्दी कविता को देखा जाए तो स्त्री सभी युगों में मौजूद रही है। फर्क यह है कि पहले कवि अपनी कविता में स्त्रियों का निरूपण करते थे अब स्त्रियां खुद निरूपित कर रही है। समकालीन कवयित्रियों में अनामिका महत्त्वपूर्ण हस्ताक्षर हैं। अनामिका उन थोड़े से महिला कवयित्रियों में से है, जिन्होने समकालीन परिवेश में स्त्री समाज के शोषण, त्रासदी व विडंबना के बारे में लिखा है तथा सदियों से चल रहे स्त्री-पुरुष संबन्धों, सामंती मूल्यों और मान्यताओं से लड़ती हुई स्त्री की छवि को चित्रित किया है। अनामिका अपनी कविता में स्त्री-विमर्श की छवि को गढ़ती है। अपनी एक कविता में अनामिका स्त्री के मनोभाव को रेखांकित करते हुए लिखती है-

''धीरे-धीरे
मेरे कंधे से
उतर रहा है मेरा घर
धीरे-धीरे उतर रही है चमड़ी
मेरे ये कपड़े
मेरे सामने
घुटने के बल बैठे
कह रहे हैं कि अब-बहुत हुआ''। 2

'अब बहुत हुआ' में आक्रामकता है, आक्रोश है, ये आक्रोश सदियों से दबी आकांक्षाओं के फलस्वरूप उत्पन्न हुआ हैं। यदि बात हम स्त्री विमर्श की करें तो हरिकृष्ण रावत ने अपनी पुस्तक 'समाजशास्त्र विश्वकोश' में नारीवाद का अभिप्राय समानता से लिया है, जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में पुरूषों के बराबर स्त्रियों के अधिकारों के समर्थन को नारीवाद या महिलावाद का नाम दिया जाता है। इस विचारधारा की उत्पत्ति मूलतः पितृसत्तात्मक अर्थात् पुरुष-प्रभुत्व की प्रतिक्रिया स्वरूप हुई है। 3

प्रो0 रोहिणी अग्रवाल स्त्री विमर्श के बारे में अत्यंत गहराई से तार्किक चिंतन करते हुए लिखती है- ''स्त्री विमर्श का अर्थ स्त्री के पक्ष में खड़े होकर लैंगिक विभाजन को मजबूत करना नहीं है, लैंगिक विभाजन से आक्रांत मनुष्य की मुक्ति की सांझा लड़ाई है - सृजन की महागाथा्। मानव मुक्ति के सृजनात्मक संकल्प के इतर स्त्री-मुक्ति को किन्ही अन्यअर्थो में गूंथने- बूझने वाले लालबुझक्कड़ों को बात मैं नहीं जानती, लेकिन मेरे तई स्त्री विमर्श

अपने भीतर 'मनुष्य' को खोजने और प्रतिष्ठित करने की लगन का नाम है। जिसे सिर्फ आस्था (संवेदनात्मक विवेक) के सहारे पाया जा सकता है।'' 4 इस प्रकार से स्त्री विमर्श का अर्थ स्त्री को केंद में रखकर समय, समाज, परम्परा व इतिहास का पुर्नरीक्षण करते हुए स्त्री की स्थिति पर मानवीय दृष्टि से विचार करने की अनवरत प्रक्रिया है। स्त्री विमर्श स्त्री व पुरुष दोनों की स्थिति पर तटस्थ होकर विचार करता है तथा स्त्री की इस दयनीय स्थिति के कारण को खोजने का प्रयास करता है। जहां परम्परागत भारतीय समाज में स्त्री पितृसत्तात्मक व्यवस्था के तहत अपना जीवन यापन करती थी। उसके व्यावहारिक कार्य तक नियत किये जाते थे। जैसे- बोलना, हंसना आदि। सीमोन द बोउवार ने ठीक ही लिखा है- 'स्त्री पैदा नहीं होती, स्त्री तो बनाई जाती है।' 5

भूमंडलीकरण के दौर में निःसंदेह स्त्री के उत्थान और कल्याण के समाधान निकले हैं। परन्तु जब तक स्त्री से संबन्धित यौन उत्पीड़न, कुपोषण, घरेलू हिंसा, आत्म-हत्या, भ्रूण हत्या जैसी भयावह समस्याओं का समाधान नहीं हो जाता। तब तक नारी अपने प्रगति पथ पर अग्रसर नहीं हो सकती। स्त्री विमर्श पुरुष से मुक्ति की माँग नहीं करता, उन्हें मुक्ति उन बंधनो, झूठी परम्पराओ से चाहिए, जिनके कारण स्त्री से एक मनुष्य की भाँति यथावत् व्यवहार नहीं किया जाता।

इसी श्रृंखला में चंद्रकला त्रिपाठी ने तीन काव्य संग्रह प्रकाशित करके समकालीन साहित्य को गरिमा प्रदान की है। स्त्री होने के नाते स्त्री के बारे में चंद्रकला जी ने अपनी कविताओं में यथार्थ चित्रण किया है। स्त्री की पीड़ा, उसके स्वप्न एवं आकांक्षाएं व उससे जुड़े हुए मुद्दे हमेशा उनके करीब रहे हैं 'शायद किसी दिन' कविता में कवयित्री लिखती हैं-

''शायद किसी दिन हम भी पी सकें
भीड़ भरे चायघरों में
सुख से चाय का एक प्याला अकेले
और किसी को हैरत न हो कि
देखो उस औरत को
कैसी बैठी है मर्दो से खचाखच भरे
इस चायघर में अकेली
लगता हैं ऐसी-वैसी है''। 6

इस उन्मुक्त स्वच्छंदता की चाह स्त्री विमर्श करता है। यही स्त्री विमर्श कोरोना काल में भी अपने चरमोत्कर्ष रूप में नजर आता है। जब सब तरह से व्यक्ति हताश निराश था, इसी उघेड़ बुन के बीच वह स्वयं से संवाद करता रहा तथा अपने लिए ही नहीं बल्कि समाज के लिए सृजन का कार्य करता रहा। कोरोना काल को जहां संक्रमण काल का नाम दिया गया। वही नारी विमर्श भी इस अवधि में मुखर रूप से सामने आया है। आज स्त्री विमर्श केवल एक विमर्श भर नहीं है बल्कि देश की आधी आबादी के संघर्षमय जीवन को उद्घाटित करने की सार्थक पहल है। यह इसलिए भी महत्वपूर्ण है, क्योंकि इसमें सदियों से लांछित, उत्पीड़ित व शोषित नारी को पहली बार केंद्र में रखकर चिंतन, मनन किया गया है। यदि हम यह कहें कि स्त्री विमर्श आज साहित्य के क्षेत्र में सर्वाधिक चर्चित विमर्श है तो कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी। समाज में महिलाओं की दयनीय स्थिति पर क्षोभ प्रकट करते हुए विद्या भण्डारी ने अपनी एक कविता में लिखा है-

'नारी गमले का पौधा हैं
जिसे नहीं मिलता खुला आकाश
जिसे फैलना है, दीवारों के भीतर, 7

दीवारों के भीतर से तात्पर्य उसी घेरेबंदी से है, उन्हीं बेड़ियों से हैं। जो पितृसत्तात्मक व्यवस्था की ओर इशारा करती हैं। ये बेड़िया बाहरी नहीं अपितु इसी व्यवस्था द्वारा संचालित है इन बेड़ियों में जकड़ने की शिक्षा एक स्त्री को अपने ही परिवार में बचपन से दी जाती है। क्यों हम उसे एक लड़के की तरह सब सुविधाएँ नहीं देते। इस तथ्य पर प्रकाश डालते हुए कवयित्री लिखती है।

'राधा, आ
झाड़ू लगा।
भैया स्कूल जाएगा,
राधा खाना पकाएगी'।

क्यों इस व्यवस्था के तहत प्रारंभ से ही स्त्री हो या पुरुष हो, इसका बीजारोपण किया जाता है कि राधा का कार्यक्षेत्र केवल घर की चारदीवारी तक सीमित है और भैया स्कूल में जाकर ज्ञान अर्जित करेगा स्त्री के भीतर प्रारंभ से ही ऐसी मनः स्थिति का प्रादुर्भाव क्यों किया जाता है कि ये कार्य स्त्री का हैं तथा ये कार्य पुरुष का।

स्त्री-पुरुष के भीतर एक समतामूलक समाज की संरचना के भावों का उद्गार क्यों बचपन से नहीं किया जाता। क्यों उसे सर्वत्र खंडों में बांटकर देखा जाता है। केवल कार्य को नहीं अपितु रीतिकालीन साहित्य में तो शरीर को खण्डों में बांट करके कवि नख-शिख वर्णन द्वारा चटखारे लेते नजर आते है। उसकी आँखे ऐसी हैं, नाक ऐसी हैं, कमर ऐसी है। लेकिन उसकी अस्मिता, उसके भाव, स्वभावों का क्या ? क्या सौंदर्य शरीर से प्रेम करने का एक साधन मात्र है ? यदि हाँ तो सौंदर्य क्या है ? शारीरिक सौंदर्य कभी भी प्रेम का एक पैमाना नहीं हो सकता। क्योंकि जो प्रेम क्षणिक सौंदर्य पर केंद्रित होगा। वह प्रेम भी सौंदर्य की ही भांति क्षणभंगुर होगा।

कुसुम कुमार मुख्यतः नाटककार और कवयित्री है। वे अपनी कविता में आम आदमी के दुःख दर्द की अभिव्यक्ति करती है। इनके अतिरिक्त जया जादवानी, निर्मला पुतल, गगन गिल संजना कौल, अलका सरावगी, राजी सेठ, निर्मला वाजपेयी, अनामिका, गीताश्री जैसी अनेक महत्वपूर्ण कवयित्री है जिन्होने अपने लेखन द्वारा महिला लेखन को स्वतंत्र आधार दिया है। साहित्य का मूल उद्देश्य सामूहिक अस्मिता के स्वप्नों को पूरा करने, जीवन में अदम्य आस्था एवं संकीर्णताओं से मुक्त विचार जनजीवन की वैश्विक दृष्टि में समाहित है। इसलिए साहित्य में स्त्री विमर्शों के केंद्र में जीवन के संघर्ष और आगामी मानवता का निर्माण करने की कितनी शक्ति है। यह देखना जरूरी है।

वास्तव में विमर्श का अर्थ ही होता है - जीवंत बहस । उस विषय को केंद्र में रखकर समय, स्थान व काल पर दृष्टिपात करते हुए उसे संपूर्ण रूप से देखना और आज कोरोना काल में इस विमर्श में और अधिक वृद्धि हुई है। माध्यम चाहे मीडिया हो। उसकी ध्वनि और अधिक सर्वत्र गुंजायमान हुई है।

संदर्भ ग्रथ सूची

1. एकांत और कुसुम खेमानी श्री वास्तव, सम्पादकीय, वागर्थ, दिसंबर 2012, पृ0-7
2. अनुण्दुप् अनामिका, पृ0-56
3. मृणाल पांडे, परिधि पर स्त्री, पृ0-9, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली
4. प्रो0 रोहिणी अग्रवाल, स्त्री लेखन स्वप्न और संकल्प, वाणी प्रकाशन, दिल्ली
5. सीमोन द बोउवार, स्त्री उपेक्षिता, हिन्दी पॉकेट बुक्स, दिल्ली, पृ0-43
6. शायद किसी दिन, चंद्रकला त्रिपाठी, पृ0 सं0-9
7. विद्या भंडारी, बारिश थम चुकी है, पृ0 सं0-9

****

8. भारतीय वाङ्मय में योगाङ्ग नियम विवेचन

डॉ. रविकुमार

असिस्टेन्ट प्रोफेसर. योग विभाग

श्री जे.जे.टी. विश्वविद्यालय, राजस्थान

मुख्य शब्दः– योग, यम, नियम, शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर–प्राणिधान, साधना।

प्रस्तावनाः–

योग के उपदेष्टा महर्षि पतंजलि ने योग की व्याख्या करते हुए योग के आठ अंग बताएं हैं। योग के आठ अंगों में 'यम' के बाद 'नियम' का परिगणन किया गया है। इस प्रकार योग के द्वितीय अंग के रूप में 'नियम' को स्वीकार किया गया है विभिन्न उपनिषदों में नियम की व्याख्या या परिभाषा भिन्न–भिन्न प्रकार से मिलती है। यथा–

अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः[1]॥

अर्थात् परम तत्व में निरंतर अनुरिक्ति ही नियम है। इसी प्रकार एक अन्य उपनिषद में नियम की व्याख्या निम्न प्रकार से मिलती है–

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः।

नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः॥[2]

अर्थात् घट पटादि की विजातीय वृतियों का निरोध करते हुए अखंड चिन्मात्र की सजातीय वृत्तियों के प्रवाह जो परम आनन्द दायक होता है को नियम कहते हैं। विज्ञजनों के द्वारा उसका अनुसरण नियम पूर्वक किया जाता है। उपनिषदों में यमों की भांति नियमों की चर्चा भी विस्तार पूर्वक की गई है। जो विशेषतः 'शाण्डिल्योपनिषद्' के प्रथम अध्याय के द्वितीय खंड एवं 'दर्शनोपनिषद्' के द्वितीय खंड में मिलती है। इन दोनों उपनिषदों में नियम का वर्णन विस्तार पूर्वक किया गया है। 'त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्'[13], 'वराहोपनिषत्'[14], 'दर्शनोपनिषत्'[15] 'शाण्डिल्योपनिषत्'[16] एवं 'हठयोग प्रदीपिका'[17] में नियम का वर्णन करते हुए तप, संतोष, आस्तिकता, दान, ईश्वर पूजन, वेदांत (सिद्धांत) श्रवण, ह्री, मति. जप और व्रत इन दस नियमों का प्रतिपादित किया गया है। किंतु मण्डलब्राह्मणोंपनिषद में उपयुक्त परंपरा का अनुसरण नहीं करते हुए भिन्न रूप से निम्न नौ नियमों का प्रतिपादन एवं वर्णन किया गया है–

गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः सुखागतवस्त्वनुभवश्च तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिर्निःसङ्गता एकान्तवासो मनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः।[8]

इस प्रकार हम देखते हैं कि भारतीय वाङ्मय एवं वेदों में अनेक स्थलों पर नियम का व्यापक वर्णन हमारे शास्त्रों में विद्यमान है।

योगाङ्ग नियमः–

जिस प्रकार प्रत्येक कार्य को सफल बनाने के लिए कुछ नियमों का पालन करना आवश्यक है, उसी प्रकार योग साधना में भी आगे बढ़ने के लिए कुछ नियमों का पालन करना अत्यन्त आवश्यक है। महर्षि पतंजलि ने नियमों की व्याख्या करते हुए नियम भी पाँच प्रकार के बताएं हैं।

महर्षि पतंजलि लिखते हैं–

शौचसंतोषतपस्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि नियमाः॥[9]

अर्थात् शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर प्राणिधान ये पांच नियम होते हैं।

अर्थात् शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर प्राणिधान ये पांच नियम होते हैं।

योग–साधना के लिए तत्पर योगीजन या साधक के लिए यमों की भांति नियमों का परिपालन करना भी अत्यंत आवश्यक है नियमों के परिपालन के बिना साधक की साधना में पूर्णता आना सम्भव नहीं है। नियमों का परिपालन वस्तुत: योगी या साधक के मन का परिष्कार कर उसके अंत:करण को निर्मल और नि:संग बनाता है। मन की पवित्रता से चित्त की अस्थिरता या चंचलता दूर हो जाती है और चित्त की समस्त वृत्तियाँ आभ्यंतरमुखी होकर शनै: शनै: उनका निरोध होता जाता है, जिससे साधक अपने लक्ष्य की ओर बढ़ता हुआ स्वत्मानुभव के लिए अग्रसर होता है। इस प्रकार नियमों के द्वारा योग आत्म नियंत्रण पूर्वक योग–साधना में प्रवृत्त होता है।

पांचों ही नियम साधक की आंतरिक शुद्धि के परिचायक हैं। यम के द्वारा जहां योगी की ब्राह्य प्रवृत्तियां नियंत्रित होती हैं और उसके आचरण का संस्कार होकर उसमें शुद्धता आती है, वहां नियम के द्वारा अन्त: प्रवृत्तियां नियंत्रित होती हैं। नियम का विधि पूर्वक आचरण करने से योगी के अन्त:करण में ज्ञान के आलोक का प्रसार होता है और वह मिथ्यात्व और सम्यक्त्व को समझते हुए मिथ्यात्व का परिहार तथा सम्यक्त्व का ग्रहण करने लगता है। नियम के परिपालन से जब योगी के आचरण में शुद्धता आ जाती है तो वह सामान्य स्थिति से ऊपर उठ कर अपेक्षाकृत अधिक उत्कृष्ट स्थिति को प्राप्त कर लेता है। उसका व्यक्तित्व और जीवन अधिक उन्नत हो जाता है।

नियम का क्रमश: परिपालन योगी को सर्वशक्तिमान ईश्वर स्वरूप परम ब्रह्म के निकट ले जाता है। सांसारिक प्रपंच उसे हेय जान पड़ते हैं और उसके अविवेक का जाल छिन्न–भिन्न होकर विवेक जागृत होने लगता है। नियम का आचरण योगी की आत्मा के परिप्राणों को विशुद्ध बनाता है और उनमें विकार उत्पन्न नहीं हो पाता। इन नियमों का निरंतर अभ्यास करने से राग–द्वेष–क्रोध–मान–माया–लोभ ईर्ष्या–भय–जुगुप्सा आदि मलों का अभाव होकर मनुष्य का अंत:करण निर्मल और स्वच्छ हो जाता है। मन की व्याकुलता का विनाश होकर उसमें सदैव प्रसन्नता बनी रहती है। विक्षेप दोष का विनाश होकर मन में एकाग्रता आती है और सम्पूर्ण इंद्रियां मम के आधीन हो जाती हैं। अत: उसमें आत्मदर्शन की योग्यता आ जाती है[10]। मन के सभी भाव संस्कारित हो जाते हैं, जिससे उनमें विकल्प आदि का अभाव हो जाता है। विकल्प आदि दोषों से रहित और संस्कारित मानसिक भाव मनुष्य को सामान्य स्थिति से अधिक उन्नत अवस्था में पहुँचा देते हैं जिससे वह जीवन की शौर्य–कर्ता का अनुभव करने लगता है। इस प्रकार नियमों का विधि पूर्वक आचरण मनुष्य के सामान्य जीवन के लिए भी आवश्यक है।

शौचः–

'शौच' का सामान्य अर्थ है शुद्धि। यहाँ बाह्य शुद्धि और आभ्यन्तरिक शुद्धि दोनों अभिप्रेत हैं। बाह्य शुद्धि का अभिप्राय शारीरिक शुद्धि और आन्तरिक शुद्धि का अभिप्राय मानसिक शुद्धि से है। महाराज मनु ने शुद्धि के लिए बहुत ही सुन्दर कहा है–

अद्विर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति।।[11]

यह दोनों प्रकार की शुद्धि शारीरिक और मानसिक स्वस्थता के लिए आवश्यक है। स्नान आदि के द्वारा शारीरिक मल का निर्हरण कर उसे स्वच्छ रखना शारीरिक शौच या बाह्य शुद्धि है। मानसिक दोषों और विकारों के उपशमन के लिए क्षमा, मार्दन, आर्जव, सत्य, शौच, संयम, तप, त्याग, अकिंचय, अहिंसा, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आदि भावों का निरन्तर अनुशीलन करना मानसिक शुद्धि या अत: शौच का परिचायक है। इन दोनों प्रकार के शौच के अतिरिक्त वाचनिक शौच अर्थात् वचन शुद्धि भी आवश्यक है। यद्यपि अत: शौच में ही वचन शुद्धि का समावेश हो जाता है,किन्तु वाणी की निर्मलता मनुष्य के स्वभाव और वचन के माधुर्यभाव का द्योतक होने से इसका विशेष महत्व है। इसीलिए शास्त्रकारों ने मन–वचन–काम तीनों की शुद्धि पर विशेष बल दिया है।

किसी भी प्रकार का शौच हो, उससे शारीरिक और मानसिक शुद्धि का निकटतम सम्बन्ध है। योगी या साधक के लिए शौच के विशेष महत्व है। क्योंकि शौच नियम का पालन करने से बुद्धि की स्थूलता, मन की मलिनता, चित्त की चञ्चलता और शरीर की अस्वस्थता दूर होती है। सभी इन्द्रियाँ निर्मल व अनुकूल होती हैं, शरीर का आलस्य व प्रमाद दूर होता है,मन के विकारों का उपशमन होता है तथा मन में 'रज' और 'तम' दोषों का शमन होकर सत्वगुण का उत्कर्ष होता है।

'शाण्डिल्योपनिषद्' में शौच के बाह्य और आभ्यंतर दो भेद करके प्रथम को मृज्जलादि से निष्पाघ और द्वितीय जो मन शुद्धि रूप है को अध्याय विद्या से प्राप्त बतलाया है[12]। इसी प्रकार दर्शनोपनिषत्[13] में कहा गया है कि मृज्जालादि से शरीर मल का अपनोदन करना बाह्य शौच

है और आध्यात्मिक तत्वों जैसे आत्म तत्वों, बह्यतत्व आदि का अनुचिंतन–मनन करना मानस शौच है। मैं शुद्ध बह्यतत्व हूँश् इस प्रकार का ज्ञान ही उत्तम शौच है। विभिन्न दोषों एवं मलों के कारण शरीर अत्यंत मलिन होता है और शरीर (आत्मा) निर्मल। दोनों में यह स्पष्ट अंतर समझने वाला व्यक्ति किसके शौच में प्रवृत्ति करेगा? यदि वह ज्ञान को छोड़ कर बाह्य शौच में प्रवृत होता है तो निश्चय ही वह मूढ़ और अज्ञानी है। स्वहित विवेक से शून्य वह मोक्ष का पात्र कैसे हो सकता है?

महर्षि पतंजलि के अनुसार शौच से निम्न परिणाम उत्त्पन्न होते है–

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥[14]

अर्थात् शौच के परिपालन करने से अपने शरीर के अंगों के प्रति (वैराग्य भाव) और दूसरों से संसर्ग न करने की इच्छा उत्पन्न होती है।

इसका अभिप्राय यह हुआ कि शौच के अनुशीलन साधक को उस अवस्था तक पहुँचा देता है जहां वह अपने शरीर से भी द्वेष करने लगता है और शरीर व संसार के प्रति उसके मन मे वैराग्य भाव उत्पन्न हो जाता है जिस प्रकार छोटे बालक को कटु पदार्थ अरुचिकर प्रतीत होते हैं उसी प्रकार योगी को सांसारिक विषय भी अरुचिकर लगने लगते हैं और वह उन्हें समझने लगता है। आंतरिक शौच जनित परिणाम के विषय में महर्षि पतंजलि कहते हैं–

''सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रयेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च।''[15]

अर्थात् शौच का सतत अनुशीलन करने से अन्तःकरण की शुद्धि, मानसिक प्रसन्नता, चित्त की एकाग्रता, इन्द्रियों का वश में होना और आत्म साक्षात्कार की योग्यता प्राप्त होती है।

आंतरिक शौच तब ही हो सकता है जब मन की व्याकुलता का नाश होकर उसमें निर्मलता उत्पन्न हो,क्रोध–मान–माया–लोभ आदि विकारों का शमन होकर उसमें सात्विक प्रकृति भाव उत्पन्न हो तथा संशय, विक्षेप,विकल्प आदि दोषों का निराकरण होकर उसमें एकाग्रता उत्पन्न हो। ऐसी स्थिति में ही योगी की साधना में पूर्णता की अपेक्षा की जा सकती है। मन की उपयुक्त स्थिति योगी को इस योग्य बना देती है कि वह स्वात्मानुभव में लीन होकर आत्म साक्षात्कार कर सके। यही योग की पराकाष्ठा और साधना का चरम लक्ष्य है।

संतोषः–

संतोष का साधारण स्वरूप यट्टच्छालाभ से तुष्टि है। किंतु दर्शनोपनिषद् के अनुसार पदार्थ मात्र में अनासक्त रहते हुए प्राप्त पदार्थ को स्वीकार करना और उससे अधिक की अभिलाषा नहीं करना ही संतोष है। प्रायः देखा गया है कि मनुष्य अपनी वर्तमान स्थिति से कभी संतुष्ट नहीं रहता। चाहे वह कितना ही सम्पन्न क्यों न हो,चाहे वह कितना ही उच्च पदासीन क्यों न हो चाहे उसकी इच्छाएं पूर्ण क्यों न हो–उसे कभी संतोष नहीं होता। आज प्रत्येक व्यक्ति आर्थिक सामाजिक तथा अन्य दृष्टि से सम्पन्न होना चाहता है। जब उसकी एक अभिलाषा पूर्ण होती है तो वह और अधिक की लालसा करने लगता है। मनुष्य अपनी चाह के बंधन में इतना अधिक बंधा रहता है कि वह उससे चाह कर भी छूट नहीं पाता। मनुष्य की चाह की कोई सीमा नही होती, वह सीमातीत होती है। जब तक वह अपनी चाह के बंधन से मुक्त नहीं होता तब तक उसे संतोष नहीं हो सकता। वस्तुतः संतोष वही होता है जहां चाह, इच्छा या लालसा नही होती। इच्छा या चाह इन्द्रिय जनति होने के कारण सांसारिक बंधन और दुख का कारण है। इसके विपरीत संतोष मनुष्य को सांसारिक कष्टों से मुक्ति दिलाता है। संतोषी मनुष्य सदैव सुख पाता है।

जहां संतोष होता है वहा राग–द्वेष–छल–कपट–मायाचारिता आदि का अभाव होता है तथा मनुष्य हर एक स्थिति में सुख या संतोष का अनुभव करता है। यदि संतोषी मनुष्य पर कोई आकस्मिक विपत्ति आ जाती है तो उस स्थिति में भी वह घबराता नहीं है और मुस्कुराता हुआ सभी कष्टों को सहन करता है। वह धैर्यवान होता है अपनी वर्तमान स्थिति में ही संतुष्ट रहता है। उसे अधिक की लालसा नही होती। जो कुछ उसके पास है उसी को वह पर्याप्त समझता है। उससे अधिक की इच्छा न रखना ही सन्तोष कहलाता है।

महाराज मनु सन्तोष के विषय में कहते हैं–

संतोष परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्।

संतोषमूलंहिसुखं दुःखमूलं विपर्ययः।।[16]

अर्थात् पंच महायज्ञों का पालन करते हुए अपने शरीर की शक्ति के अनुसार अपने परिवार, अतिथि, भृत्य, पशु तथा अपने जीवन के लिए जितना धन उपार्जन करना है, उतना ही अर्जित करना सन्तोष कहलाता है। क्योंकि सन्तोष ही सुख का स्रोत है। इसके विपरीत आचरण ही सभी दु:खों का मूल कारण है।

योगी अथवा साधक के लिए संतोषी होना परम आवश्यक है। संतोष में ही उसे परम सुख का अनुभव होता है। संतोष से कारण परिग्रह को बल नहीं मिल पाता और न ही कोई विकार उसे ग्रस्त कर सकता है। मानसिक एवं शारीरिक विकार रहित स्थिति में परम आत्मिक शांति का अनुभव होता है। संतोष के कारण सभी यम और नियमों के परिपालन में अनुकूलता रहती है।

संतोष वस्तुत: मनुष्य का स्वाभाविक गुण है। किंतु जब क्रोध, मान, माया, लोभ तथा राग–द्वेष आदि विकार भाव मनुष्य के अन्त:करण को विकृत कर देते हैं तो उस अवस्था में संतोष का लोप हो जाता है और मनुष्य भौतिक वस्तुओं की उपलब्धि में ही संतोष का अनुभव करता हुआ उसमें स्वयं को लीन रखता है। उसकी लोभी प्रकृति उसे यथार्थ सुख से वंचित कर देती है और वह सुख की खोज में भौतिक साधनों का आश्रय लेकर इधर–उधर भ्रमित होता रहता है। महर्षि पतंजलि ने भी संतोष जनित फल को उत्तम सुख ही निरूपित किया है। यथा–

संतोषादनुत्तमसुखलाभ: ।।[17]

अर्थात् सन्तोष का पालन करने से मनुष्य को उत्तम सुख की प्राप्ति होती है। फिर उसे जीवन में कोई क्लेश नहीं सताता।

तप:–

अपने वर्ण, आश्रम ,परिस्थिति और योग्यता के अनुसार स्वधर्म का अनुशीलता और पालन करना तथा उसके पालन में जो शारीरिक और मानसिक कष्ट हो उन्हें निर्विकार भाव से सहर्ष सहन करना 'तप' कहलाता है। तपश्चरण में निष्काम भाव से किए गए व्रत उपवास आदि भी सम्मिलत हैं। अत: ऐसे सभी अनुष्ठान जो मन की पवित्रता और चित्त की शुद्धि करने वाले हो, भले ही उनसे शरीर को कितना ही कष्ट क्यों न हो तप का परिचायक है। जिस प्रकार सुवर्ण को अग्नि सन्ताप मल रहित और खरा बना देता है उसी प्रकार तपश्चरण भी मानव शरीर और मन को कंचन की भांति निर्मल कर देती है। तपश्चरण का निरंतर अभ्यास मनुष्य को कष्ट सहिष्णु बना देता है और भौतिक सुखों में उसकी आसक्ति निर्मूल हो जाती है। तपस्वी मनुष्य कठिन समय को भी सहजभाव से व्यतीत कर सकता है। योग दर्शन के भाष्य में व्यास ऋषि कहते हैं–

''तपो द्वन्द्व सहनम् द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे षीतोष्णे,
स्थानासने, काष्ठमौनाकारमौनेच।

व्रतनिश्चैवयथायोगं कृच्छचान्द्रायण सान्तपनादीनि''।।[18]

अर्थात् भूख–प्यास, मान–अपमान, शीत–ऊष्ण, लाभ–हानि, जय–पराजय आदि द्वन्द्वों को सहन करना, आसन के कष्टों को सहन करना, मौन धारण करना, चान्द्रायण, सान्तपन आदि व्रतों का अभ्यास करना तप कहलाता है।

महाभारत में जब महाराज युधिष्ठिर से यक्ष प्रश्न पूछते हैं कि ''तपस: किं लक्षणम्'' तब युधिष्ठिर उन्हें उत्तर देते हैं ''तप: स्वधर्म वर्तित्वम्'' अर्थात् हे यक्ष कर्तव्य पालन में जो भी बाधाएँ उत्पन्न होती हैं, उनको सहन करते हुए निरन्तर अपने धर्म का परिपालन करना तप है।

यह तप तभी सिद्धि दायक होता है, जब इसका अभ्यास कायिक, वाचिक व बौद्धिक तीनों स्तरों पर किया जाता है। जो मनुष्य केवल शरीर की तपश्चर्या में लगे रहते हैं, जैसे एक पैर पर खड़े होना या अग्नि के मध्य में तप करना, इस प्रकार के तप 'तामसिक तप' कहलाते हैं। इनके करने से विशेष आध्यात्मिक लाभ नहीं मिलता, अपितु शरीर में हानि की सम्भावनाएँ बनी रहती हैं और जिस समय तप के द्वारा मन और बुद्धि को पवित्र एवं काम, क्रोध, लोभ और मोह आदि दुर्गुणों को नष्ट किया जाता है। इस प्रकार का तप 'सात्विक तप' कहलाता है और वह लक्ष्य को प्राप्त कराने वाला भी होता है।

शास्त्रों में तप का यह लक्षण भी बतलाया गया है–इच्छा निरोधी तप: इसके अनुसार अपनी सभी प्रकार की इच्छाओं, इन्द्रियों जनित वासना तथा मन की विभिन्न अभिलाषाओं का निरोध कर उन्हें निर्मूल करना, उसके परिपोषण के प्रति उदासीन रहना, कठोरता पूर्वक शरीर–इन्द्रिय–मन निग्रह करना तप कहलाता है। इस प्रकार का तप मनुष्य को सांसारिक समस्त बाह्य विषयों की अपेक्षा स्वत्मानुभव में सुख की अनुभूति कराता है। बाह्य विषय उसके लिए गौण और निष्प्रयोजन हो जाते हैं।

तप का अभिप्राय केवल यही नहीं है कि गृह त्याग कर साधुवेश धारण कर वन में विचरण करना और कन्द, मूल, फल आदि खा कर जीवन निर्वाह करना। तप का आचरण गृहस्थ अवस्था में भी किया जा सकता है और यह इस बात पर निर्भर करता है कि कौन कितनी उत्कृष्ट स्थिति में इसका पालना करता है। एक गृहस्थ भी आपनी शक्ति और साम्यर्थ के अनुसार यथेच्छा रूप से पाने शरीर, मन और इन्द्रियों का नियंत्रण कर सकता है। जो स्वयं का अधिक रूप में नियंत्रण करता है उसकी तपस्चरण की स्थिति उतनी ही अधिक उत्कृष्ट होगी और जो कम रूप में नियंत्रण करता है उसकी स्थिति न्यून रूप में उत्कृष्ट होगी।

योगी के लिए योग साधना की दृष्टि से तपस्चरण नितान्त आवश्यक है। तप के द्वारा जहाँ मन की चंचलता और चित्त के विकार दूर होते है वहां काम की परिशुद्धि होती है और इन्द्रियों में निर्मलता आती है । यह अधिकाधिक कष्ट सहिष्णु होता है तथा शरीर के प्रति उसका ममत्व भाव कम होता है। वह आत्म परिशुद्धि को ही जीवन का एकमात्र समझने लगता है।

तप के अनुष्ठान का फल बताते हुए महर्षि पतंजलि कहते हैं–

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥[19]

अर्थात् तप के प्रभाव से अशुद्धि का नाश होने से शरीर और इन्द्रियों की सिद्धि हो जाती है। अभिप्राय यह है की शरीरी और इन्द्रिया वशीभूत हो जाती हैं। उनकी स्वेच्छाचारी प्रवृत्ति का विनाश होकर वे योगी के स्वाधीन हो जाती है। इस प्रकार तपश्चरण के द्वारा योगी भी अधिक उत्कृष्ट स्थिति को प्राप्त कर अपने लक्ष्य के अधिकाधिक निकट पहुँच जाता है।

स्वाध्यायः–

'स्वाध्याय' का अर्थ है स्वअध्ययन, अर्थात् अपना अध्ययन करना, स्वयं का निरीक्ष्ण करना, स्वयं का निरीक्षण करते हुए स्वयं को जानना। स्वाध्याय का अर्थ है– ''सु–अध्ययनं स्वाध्यायः।''

अर्थात् उत्तम शास्त्रों का अध्ययन स्वाध्याय कहलाता है, क्योंकि ये जीवात्मा को उसके स्वरूप की ओर ले जाते हैं। स्वाध्याय आत्म ज्ञान प्राप्ति का एक महत्वपूर्ण साधन है। शास्त्रों का निरन्तर अभ्यास, तत्वों का सतत अनुशीलन और अबाध रूपेण आत्मनुचिन्तन ही स्वाध्याय है। जिनके द्वारा अपने कर्तव्य– अकर्त्तव्य का बोध, हिताहित विवेक और यथार्थ सम्यग्ज्ञान की उपलब्धि हो ऐसे वेद, शास्त्र, उपनिषद, स्मृति पुराण, महाभारत , रामायण, ज्ञानीजनों के अनुभव से परिपूर्ण लेख आदि का पठन–पाठन 'स्वाध्याय' कहलाता है। स्वाध्याय के द्वारा मनुष्य को जो ज्ञान लाभ होता है, उससे उससे मानसिक विकारों का उपशम होता है कषायों में मन्दता आती है तथा आत्म कल्याण का मार्ग प्रशस्त होता है। तत्वज्ञान प्राप्त करने के लिए स्वाध्याय ही सर्वोत्तम साधन है। योग भाष्यकार महर्षि व्यास स्वाध्याय का लक्षण इस प्रकार करते हैं–

प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा।[20]

अर्थात् ओंकार, गायत्री आदि मन्त्रों का जप करना तथा वेद–उपनिषद् आदि मोक्षदायक शास्त्रों का अध्ययन करना स्वाध्याय कहलाता है। क्योंकि इनसे चित्त की शुद्धि होती है तथा आत्मज्ञान एवं ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति होती है।

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः[21]

इस वाक्य के अनुसार ज्ञान के बिना मुक्ति सम्भव नहीं है । जब तक मनुष्य को ज्ञानोपलब्धि नहीं होती, तब तक उसे मोक्ष की प्राप्ति नहीं ही सकती। ज्ञान के बिना साधू, सन्यांसी, त्यागी तथा अन्य सभी लोगों की समस्त क्रियाएं व्यर्थ एवं निष्फल हैं। ज्ञान के साथ ही आचरण की पूर्णता है। अज्ञानी जन के क्रिया कलापों में ज्ञानाभाव के कारण पूर्णता नहीं आ पाती । ज्ञान का लाभ तब ही होता हिया जब मनुष्य निरन्तर शास्त्रों का अभ्यास करे। स्वाध्याय से ही विवेक जाग्रत होता है और ज्ञान की वृद्धि होती है।

रोगियों के लिए प्रतिपादन स्वाध्याय अवश्य करना चाहिए। जिस प्रकार योगाभ्यास उनके दैनिक जीवन का आवश्यक अंग है उसी प्रकार स्वाध्याय भी उनके दैनिक जीवन का आवश्यक अंग होना चाहिए। स्वाध्याय से धर्म में आशा, व्रत उपवास आदि में दृढ़ता तथा ज्ञान प्राप्ति की अभिलाषा बलवती होती है। स्वाध्याय से ही शरीरी और आत्मा में भेद विज्ञान की प्रतीति के तहत तत्व ज्ञान की वृद्धि होती है। योग की सिद्धि ज्ञानी जन को ही होती है, अज्ञानी और मूर्ख लोगों को नहीं। यदि ऐसा नहीं होता तो बिना ज्ञान के कोई भी व्यक्ति योग में सिद्धि प्राप्त कर मुक्ति का अधिकारी बन जाता, किन्तु नहीं होता।

स्वाध्याय आत्मा के कल्मष को धोने वाला अज्ञानन्धकार विनाश का ज्ञान ज्योति पुंज का प्रसार करने वाला तथा चित्त की वृत्तियों को स्थिर करने वाला होता है। निरन्तर स्वाध्याय करते रहने से जड़मति व्यक्ति भी ज्ञानवान् बन जाता है। उसे अच्छे और बुरे की समझ आ जाती है जिससे वह सत्कार्यों में प्रवुत्ति और असत्कार्यों से निवृत्ति करता है। जो उसके स्वात्माहित के लिए होता है वही श्रेष्ठ एवं सन्मार्ग पर अग्रसर करने वाला होता है। स्वाध्याय के द्वारा जब योगी का हिताहित विवेक जाग्रत होता है तो वह परम आत्म संतुष्टि का अनुभव करता है, क्योंकि उसमें उसके आत्मिक विकास की सहज अनुभूति निहित रहती है।

निरंतर स्वाध्याय करने से उत्साह और पुरुषार्थ की वृद्धि, धारणा ध्यान और समाधी की सीधी ज्ञान कर्म उपासना विज्ञान और इष्टदेव परमात्मा की प्राप्ति होती है। योगी मुर्ध्द ज्योति में संयम कर ग्रन्थ के जिस विषय का स्वाध्याय करता है उस विषय के लिखने के समय ग्रन्थ कर्ता का जैसा ज्ञान विचार और भाव था योगी वैसा ही जान लेता है और ग्रन्थकर्ता की आत्मा का दर्शन करता है। वेदों का स्वाध्याय करने से ईश्वर का साक्षात्कार होता है।

स्वाध्याय के फल के विषय में महर्षि पतंजलि लिखते है–

स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासंप्रयोगः ।।[22]

अर्थात् स्वाध्याय से अभीष्ट देवता से साक्षात्कार हो जाता है। अभिप्राय यह है कि शास्त्राभ्यास, मन्त्रजप और अपने जीवन का अध्ययन रूप स्वाध्याय करने से योगी जिस इष्ट देव का अध्ययन करना चाहता है उसी का दर्शन हो जाता है।

ईश्वर–प्रणिधानः–

ईश्वर प्रणिधान, नियम का पाँचवा व अन्तिम अंग है। सदैव ईश्वर की उपासना कारण ईश्वर–प्रणिधान कहलाता है। ईश्वर की उपासना के लिए मन–वचन और कर्म से उसकी स्तुति करना, प्रार्थना कारण तथा उसके ध्यान में ही निमग्न रहना आदि कार्य किये जाते हैं। ईश्वर के स्वरूप का सतत चिन्तन करते रहना, उसके प्रति श्रद्दा और भक्तिभाव पूर्वक कृतज्ञता ज्ञापन करना। तथा पतितोध्दारक के रूप में सदा उसका स्मरण करना उसकी उपासना का ही अंग है। ईश्वर सच्चिदानंद स्वरूप सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान सर्व्यापक सर्वधार, अंतर्यामी, करूणानिधि सकल दु:ख विनाशक और अधर्मोध्दारक होता है। वही ईश्वर परम पिता परमात्मा तथा निराकार परम ब्रह्म होता है। ईश्वर की उपासना करने से योगी की आत्मा के कल्मष धुल जाते हैं। कल्मष रहित आत्मा विशुध्द चैतन्य रूप जिस स्वाभाव का अनुभव करने लगता है।

योग दर्शन के अनुसार ईश्वर के शरानापन्न हो जाना ही 'ईश्वर प्रणिधान' है। उसके नाम रूप, लीला, धाम, गुण, और प्रभाव आदि का श्रवण, कीर्तन और मनन करना, अपने समस्त कर्म भगवन को समर्पित कर देना, उसकी आज्ञानुसार ही आचरण करना, उसी में अनन्य प्रेम, श्रद्धा और भक्ति रखना, ये सब ईश्वर प्रणिधान के ही अंग हैं। ईश्वर सर्वसिद्धि प्रदाता, सर्व समर्थ करुणानिधान है, अत: यह शरणागत अपने भक्त पर प्रसन्न होकर उसके मायानुसार उसे सब कुछ प्रदान कर सकता है। इसलिए योग शास्त्र में नियम–पालन के अंतर्गत योगी को ईश्वर प्रणिधान का निर्देश दिया गया है।

ईश्वर प्रणिधान शरणागति या ईश्वर भक्ति का ही पर्याय है। जब योगी ईश्वर प्रणिधान में लींन होता है तो वह परमपिता का अनन्य भक्त बन जाता है और अपनी श्रद्धा व् भक्ति के द्वारा अपने आराध्य से तादात्म्य स्थापित करने का प्रयत्न करता है। भक्त यत्सल जगात्भु अपने शरणागत भक्त की श्रद्धा और भक्ति के वशीभूत हो जाते हैं तो वे भक्त के कल्याण की पुष्टि से उसे संतोष और यथेच्छ वस्तु प्रदान करते हैं। अर्थात् उसे भव सागर से तार देते हैं। महर्षि पतंजलि के अनुसार ईश्वर– प्रणिधान से समाधि की सिद्धि होती है। यथा–

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।।[23]

इसका अभिप्राय यह है कि ईश्वर की शरणागति से योग साधन में आने वाले विषयों का नाश होकर शीघ्र ही समाधि निष्पन्न हो जाती है। योग दर्शन के समाधिपाद के सूत्र 23 में भी इसी तथ्य का प्रतिपादन किया गया है–

ईश्वरप्रणिधानाद्वा[24]

अर्थात् ईश्वर प्रणिधान से (निर्जीव की सिद्धि शीघ्र हो सकती है)।

ईश्वर पर निर्भर रहने वाला साधक तो केवल तत्परता से अपनी योग साधना करता है। उसे साधना के परिणाम की चिन्ता नहीं रहती। उसकी साधना में आने वाले विघ्नों को दूर करने का और उसकी साधना की सिद्धि का भार ईश्वर के जिम्मे पड़ जाता है। अत: अनायास और शीघ्रता से साधना की सीधी होना स्वाभाविक है।

गीता में भगवन श्रीकृष्ण यही कहते हैं–

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।[25]

अर्थात् जो मुझे जैसा भजते हैं, मैं भी उन्हें वैसा ही फल देता हूँ। ईश्वर प्रणिधान वस्तुत: ईश्वर के प्रति एक प्रकार का समर्पण भाव है। जिसमें अपनी सम्सस्त क्रियाएं, क्रियाओं के फल तथा धन सम्पत्ति आदि सभी कुछ परम पिता परमेश्वर को समर्पित कर देना, उसके प्रीत ममता या राग भाव का त्याग कर देना पड़ता है अर्थात् यह मेरा है– ऐसी भावना छोड़ देना पड़ता है। इसलिए भगवान् श्रीकृष्ण ने अर्जुन को उपदेश देते हुए समस्त कर्म, खाना, पीना, यज्ञ, दान, पुण्य, तपस्चर्या आदि सब कुछ अर्पित करने का निर्देश दिया। यथा–

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्।।[26]

अर्थात् हे कोंतेय! तुम जो कुछ भी करते हो, जो कुछ खाते हो, जो कुछ यत्न करते हो, जो कुछ दान करते हो और जो कुछ तप करते हो वह सब मुझे अर्पण कर दो।

यह समर्पण दो प्रकार से किया जा सकता है–(1) अपने कर्त्तव्य भाव का परित्याग अर्थात् ऐसा मानना कि संसार से समस्त कार्य परमात्मा की प्रेरणा से हो रहे हैं और सब कुछ बलात् उसके द्वारा ही कराया जा रहा है – ऐसा मान कर उस परम ब्रह्म के कर्तव्य को स्वीकार करना, जैसा कि प्रतिपादित है–

नाहं कर्ता सर्व मेतत् ब्रह्मैव कुरुते यथा।

एतद् ब्रह्मापण प्रोक्तं ऋषिभि: तत्वदर्शिभीरू।।

समर्पण का दूसरा प्रकार है सम्पूर्ण मनोयोग से कर्म करते हए भी उसके फल की इच्छा का पूर्णरूप से परित्याग कर देना। जैसा कि बतलाया गया है–

यद्धा फलानां सन्यास प्रकुयात्परमेश्वरे।

कर्मणामेतदप्याहुरू ब्रह्मापणमनुत्तमम्।।[28]

वस्तुत: यदि देखा जाय तो उपर्युक्त दोनों ही प्रकारों में मौलिक अन्तर नहीं है। अन्तर की प्रतीति केवल बाह्य रूप से है। क्योंकि किया गया कर्म और उससे प्राप्त होने वाले फलों में परस्पर कार्य–कारन भाव है। अर्थात् जहाँ कर्म होने वहां उसके कार्य के रूप कालान्तर में फल अवश्य होंगे। इसी प्रकार जहाँ सुख दु:ख रूप फल है, वहां उनके कारण रूप में उनसे पूर्वकृत कर्म अवश्य रहे हैं। अत: इनका नित्य और अनिवार्य सम्बन्ध स्पष्ट है। इसलिए एक (कारण) का त्याग होने पर दूसरे (कार्य) का त्याग स्वत: हो जाता है। यदि कर्मों का विसर्जन हो गया याने ईश्वर के प्रति समर्पण तो गया तो इसके फल रूप सुख और दुखों का समर्पण भी स्वत: हो जाता है। इसी प्रकार कृत कर्म के बाद यदि प्राप्त होने वाले सुख और दुखों को प्रभु की इच्छा मान कर अनासक्त भाव से स्वीकार कर लिया जाये तो कर्म के परिणाम उसे प्रभावित या विचलित नहीं कार पाते हैं। इससे स्पष्ट है कि दोनों प्रकार का समर्पण भिन्न न होकर एक ही है।

ईश्वर प्रणिधान में वस्तुत: अनासक्ति का भाव निहित है। समस्त सुख–दु:ख के भोग को प्रभु की कृपा मान कर अनासक्त भाव से भोगना तथा मन–वचन काय से संपन्न होने वाली समस्त क्रियाओं को परम प्रभु ईश्वर को समर्पित कर देना, कर्तत्व के अहंभाव का सम्पूर्ण रूप से विसर्जन कर देना, ईश्वर प्रणिधान कर रहस्य है। यह साधना का अनुपम सोपान है जिसके मूल में श्रद्धा और भक्ति निहित है। योग भाष्यकार व्यास जी इसको स्पष्ट करते हैं–

ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणांपरमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा।[29]

अर्थात् शरीर, वाणी और बुद्धि से जितने भी कर्म किए जाते हैं, प्रत्येक छोटी से छोटी क्रिया को परमपिता परमात्मा को अर्पण करते जाना तथा उनके फलों को भी ईश्वर को ही अर्पित करते जाना ईश्वर प्रणिधान है।

महर्षि पतंजलि परमगुरू के रूप में ईश्वर को ही प्रतिष्ठित करते हुए कहते हैं–

पूर्वेषामपि गुरूः कालेनानवच्छेदात्।[30]

अर्थात् वर्तमान से लेकर पूर्व में जितने भी आचार्य या गुरु हुए हैं, न सब गुरुजनों का भी गुरु होने से ईश्वर परमगुरु है, क्योंकि उसका काल के द्वारा कभी नाश नहीं होता। महर्षि पतंजलि ने योग परम्परा का प्राचीनकाल से चला आना बताया है। जिसका वर्णन श्रुति और स्मृति में पाया जाता है।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः।[31]

हिरण्यगर्भ योग के वक्ता हैं, इनसे पुरातन और कोई नहीं है। हिरण्यगर्भ किसी भौतिक मनुष्य का नाम नहीं, अपितु परमात्मा का वाचक है। यह सम्पूर्ण संसार परमात्मा का गर्भ है, हम सभी भूत प्राणी उसके गर्भ में ही निवास कर रहे हैं। इसलिए परमात्मा का एक नाम हिरण्यगर्भ भी है। जिस प्रकार अष्टांग योग का पालन करते हुए मानव समाधि लाभ प्राप्त करता है। वह कार्य केवल ईश्वर प्राणिधान से भी हो सकता है। महर्षि पतंजलि कहते हैं–

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्।[32]

ईश्वर के प्रति समर्पित भाव में रहने से चित्त निर्मल हो जाता है और निर्मल चित्त में ही आत्मा का साक्षात्कार होता है। इसके प्रभाव से असमानता राग द्वेष और अभिनिवेश इन चारों विकार भावों की निवृत्ति सह भाव से जाती है। जिससे अविद्या का नाश होता होता है और योगी अनायास ही साधना के उच्चतम शिखर पर आरूढ़ हो जाता है।

निष्कर्ष–

इस प्रकार भारतीय वाङ्मय का अनुशीलन करने के पश्चात् निष्कर्षतया उपरोक्त संदर्भ से यह ज्ञात होता है कि–योगी साधक को पांचों नियमों का पालन करना चाहिए। मन्त्र–**यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिपभर्त्तवा उ। यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या अन स्वाः।।**[33] से स्पष्ट है कि शुभ तथा अशुभ निमित्त का ज्ञान यमों–नियमों से ही संभव है। यम–नियमों के पालन करने से मनुष्य सुख – दुख के बंधन से मुक्त होकर परमानन्द को प्राप्त कर सकता है। इस प्रकार समाधि की सिद्धि के लिए ईश्वर प्रणिधान अर्थात् योग के नियम एक महत्वपूर्ण साधन है। मुक्ति रूपी चरण लक्ष्य की प्राप्ति मात्र इसी से सम्भव है। साथ ही साथ यहाँ द्रष्टव्य है कि यदि भारतीय वांग्मय में वर्णित यम–नियमों योगांगविषयक सिद्धांतों का विस्तार परवर्ती वांग्मय विशेषतः उपनिषदों और वेदों में पर्याप्त रूप से उपलब्ध होता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. 2010 – ऋग्वेद – महर्षि दयानंद सरस्वती, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, दिल्ली–6
2. 2010 – यजुर्वेद – महर्षि दयानंद सरस्वती, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, दिल्ली–6
3. 2010 – अथर्व वेद – महर्षि दयानंद सरस्वती, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, दिल्ली– 6
4. 2006–विशुद्ध मनुस्मृति – डॉ. सुरेंद्र कुमार,आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली–6
5. 1979 – एकादशोपनिषद् – हरियाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर
6. 1969 – याज्ञवल्क्य स्मृति – हरियाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर
7. 1993 – पातंजल योगदर्शन – आचार्य राजवीर शास्त्री, आर्षसाहित्यप्रचार ट्रस्ट, दिल्ली – 6
8. 2005 – योगदर्शन – स्वामी श्री विज्ञानाश्रम जी, प्रकाशक आर्ष गुरुकुल महाविद्यालय, आबू पर्वत
9. 2005 – त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गोरखपुर

10. 2005 – तेजोबिन्दूपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
11. 2005 – दर्शनोपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
12. 2005 – मण्डलब्राह्मणोपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
13. 2005 – वराहोपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
14. 2005 – योगशिखोपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
15. 2005 – शाण्डिल्योपनिषद् – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
16. 2005 – हठयोग प्रदीपिका – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
17. 2001 – कूर्म पुराण – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
18. 2010 – श्रीमद्भागवतगीता – संपादक – गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
19. 2005 – 108 उपनिषद – पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य, प्रकाशक – युग निर्माण योजना

पाद-टिप्पणी

1. त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् 2.29
2. तेजोबिन्दूपनिषत् 1.18
3. त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत 2.33.–34
4. वराहोपनिषत् 5.13–14
5. दर्शनोपनिषत् 2.1–2
6. शाण्डिल्योपनिषत् 1.2.2.1
7. हठयोग प्रदीपिका 1.18
8. मण्डलब्राह्मणोंपनिषद 1.1.14
9. योगदर्शन 2.32
10. योगदर्शन 2,47
11. मनुस्मृति 5–11
12. शाण्डिल्योपनिषद 1–4–14
13. दर्शनोपनिषत् 1/20–23
14. योगदर्शन 2,40
15. योगदर्शन 2,47
16. मनुस्मृति 4–12
17. योगदर्शन 2,42
18. यो.द.व्यास भा.2/32
19. योग दर्शन 2,43
20. यो.द. व्यास भा. 2/1
21. वै सू. 01/01/04
22. योगदर्शन –2,44
23. योग दर्शन –2.45
24. योगदर्शन दृ 1 . 23
25. गीता 4–11
26. गीता 9–27
27. कूर्म पुराण 2–1
28. कूर्म पुराण 2–16
29. यो.द. व्यास भा. 2/1
30. यो.द. 1/26
31. याज्ञवल्क्य स्मृति
32. यो.द. 2/45
33. ऋग्वेद 10/14/2

****

9. उपनिषदों में वर्णित योग के उपाङ्गों का विवेचन

वेदप्रकाश आर्य
शोधछात्र, योग विज्ञान विभाग
श्री जे, जे, टी, विश्वविद्यालय (राज.)
Email : vedarya1989@gmail.com
Mobile : + 91-76666 66991

मुख्य शब्द - अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, योगदर्शन उपनिषद्।

शोधसार -

उपनिषद्-वाङ्मय में यमादि की चर्चा योगदर्शन से कुछ भिन्न रूप में प्राप्त होती है। कुछ उपनिषदों में पाँच-पाँच के स्थान पर दस-दस यम-नियम माने गये हैं तथा योगदर्शनान्तर्गत परिगणित नियमों को भी यमों में समाविष्ट कर दिया गया है। यथा शाण्डिल्योपनिषद्, जाबालोपनिषद् तथा त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् में समान रूप से अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव, क्षमा,धृति, मिताक्षर तथा शौच इनकी गणना यमों के अन्तर्गत की है।[1] इन तीनों उपनिषदों में यमों के अन्तर्गत तप, सन्तोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, ह्री, मति, जप तथा व्रत इन दस की गणना की गई है। त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् में देह तथा इन्द्रियों में वैराग्यभाव को यम[2] तथा परतत्व परमेश्वर में अनुरक्ति नियम[3] कहा गया है। नारदपरिव्राजक-उपनिषद्[4] में अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, अनौद्धत्व, अदीनत्व, प्रसाद, स्थैर्य, आर्जव, अस्नेह, गुरुशुश्रुषा, श्रद्धा, क्षान्ति, दम, शम, उपेक्षा, धैर्य, माधुर्य, तितिक्षा, करुणा, ह्री, ज्ञान-विज्ञान, योग, लघु आहार तथा धृति इनकी गणना स्वधर्म कहकर की है। यहाँ पर इन्हें यम-नियमादि नाम से नहीं पुकारा गया है। तेजोबिन्दूपनिषद् में यम-नियम के पृथक्-पृथक् भेद परिगणित न करके यम के विषय में कहा है कि ज्ञानेन्द्रियों का संयम करते हुए सर्वं वै ब्रह्म की भावना करना यम है[5] तथा नियम से किये जाने वाले परानन्द को नियम कहते हैं।[6]

1. अहिंसा-

अहिंसा को सभी यमों का आधार माना गया है। अहिंसा के विषय में विस्तृत चर्चा से पूर्व हिंसा एवं अहिंसा के अन्तर को जान लेना अत्यावश्यक है। **हिसि** धातु से इदितो **नुम् धातोः**[7] इस सूत्र से **नुम्** प्रत्यय करने पर तथा **अजाद्यतष्टाप्**[8] इस सूत्र से टाप् प्रत्यय करने पर हिंसा शब्द की व्युत्पत्ति होती है। हिंसा का सामान्य अर्थ है- प्राणी को हानि पहुंचाना या उसको शरीर से वियुक्त कर देना। हिंसा शब्द से **नञ् समास** करने पर अहिंसा शब्द की निष्पत्ति होती है। जिसका अर्थ है- हिंसा का सर्वथा अभाव। महर्षि व्यास ने अहिंसा को मनुष्य का सर्वोपरि धर्म माना है।[9] अहिंसा के परिपालन हेतु आवश्यक है कि व्यक्ति अहिंसा के स्वरूप से भलीभांति परिचित हो ताकि वह स्वविवेकानुसार दोनों (हिंसा एवं अहिंसा) के सम्यक् भेद को जान सके। महर्षि पतंजलि के मतानुसार अहिंसा साधना, वैराग्य जितने भी यम, नियमादि हैं वे सब अहिंसामूलक हैं। जैसे-जैसे सत्यादि यमों नियमों का पालन किया जाता है वैसे-वैसे अहिंसा पुष्टता को प्राप्त होती है। अतः अहिंसा का ज्ञान परमावश्यक है।[10] यदि अहिंसा का ज्ञान नहीं होगा तो यमनियमादि विषयक ज्ञान भी एक व्यापार मात्र है। अहिंसा को परिभाषित करते हुए व्यास जी ने लिखा है कि सभी प्राणियों से सर्वदा तथा सर्वथा द्रोहभावना न करना ही अहिंसा है। जैसाकि अधोलिखित श्लोक में स्पष्ट हैद

अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानां अनभिद्रोहः।

उत्तरे च यमनियमान्तन्मूलाः।

तत्सिद्धिपरतर्येव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते।।[11]

---

[1] अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम्। क्षमा धृतिमिताहारशौचं चैव यमा दशाः।। शां. उप. 1ध्1 तथा त्रिशिखि . उप. 33 ।

[2] . देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम उच्यते बुधैः। त्रिशिखि.उप.28

[3] . अनुरक्तिः परे तत्वे सततं नियमः स्मृतः। त्रिशिखि.उप.29

[4] . नारदपरिव्राजकोपनिषद् 4/10/12

[5] . सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादीन्द्रियग्रामसंयमः। यमोऽयमिति सम्प्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः।। तेजो.उप.1/17

[6] .नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः। तेजो.उप.1/18

[7] . अष्टाध्यायी -07/01/58

[8] . अष्टाध्यायी -04/01/04

[9] . अहिंसा परमो धर्मः - महाभारत (अनु.पर्व) 115/01

[10] . योग विज्ञान प्रदीपिका, डॉ विजयपाल शास्त्री, पृष्ठ - 132

[11] . व्यासभाष्य. 02/30

हिंसा को मुख्य रूप से तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है। यथा- 1.किसी भी जीव के प्राण हनन करना या अन्य किसी भी प्रकार से शारीरिक पीडा पहुंचाना, शारीरिक हिंसा की श्रेणी में आता है।2.किसी भी प्राणी को मन-वचन-कर्म से मानसिक कष्ट देना मानसिक हिंसा की श्रेणी में आता है एवं 3. आध्यात्मिक हिंसा-स्वयं को अथवा किसी अन्य जीव के अन्तःकरण को मलिन करना आध्यात्मिक हिंसा कहलाता है। इसी प्रसंग में ईशावास्योपनिषद् में कहा गया है कि जो भी आत्मघाती जीव हैं, अन्तःकरण को मलिन करने वाले हैं , वे मरकर उन लोकों में जाते हैं, जो असुरों के लोक हैं तथा जो गहन अन्धकार से ढके हुए हैं-

असुर्या नाम ते लोकाः,,,,,,,,,,,,,जनाः।।[12]

उपनिषदों में अहिंसा विषयक चिन्तन -

ईशादि उपनिषदों में अहिंसा का पृथक् रूप में अधिक वर्णन प्राप्त नहीं होता है। तथापिबृहदारण्यकोपनिषद् में एक कथा प्राप्त होती है कि प्रजापति ने द अक्षर के द्वारा ही देवों, मनुष्यों तथा असुरों कोक्रमशः इन्द्रियदमन,दान एवं दया का उपदेश दिया। असुर ही हिंसारत रहते थे। प्रजापति के उपदेश से उन्होंने भी हिंसा का परित्याग कर दिया।[13] ईशादि से भिन्न अन्य उपनिषदों में योगदर्शन के समान ही अहिंसा शेष यमों से महत्वपूर्ण बतलाया गया है।[14] इनमें कहीं-कहीं पर अहिंसा की परिभाषा भी दी गयी है जो कियोगदर्शन के अनुकूल नहीं है। यथा जाबालदर्शनोपनिषद् में कहा गया है कि वेदोपवर्णित हिंसा को छोडकर कायिक, वाचिक तथा मानसिक इन तीन प्रकार की हिंसा एवं अहिंसा होती है।[15] इस प्रकार हम देखते हैं कि उपनिषदों में भी वेदों के समान अहिंसा के महत्व को स्वीकार किया गया है।

2. सत्य-

वस्तु के यथार्थ ज्ञान को ही सत्य कहा गया है। मन-वचन-कर्म से समस्त जीवों के प्रति असत्याचरण कदापि नहीं करना चाहिए। महर्षि व्यास ने सत्य को परिभाषित करते हुए कहा है कि जैसा देखा, अनुमान किया तथा सुना हो, उसे वैसा ही वाणी से कथन करना एवं मन से धारण करना ही सत्य है। परन्तु यह मानव कल्याणार्थ होना चाहिए।[16] जीवन की निर्मलता तथा मानसिक सन्तुलन की उपलब्धता सत्य का ही प्रतिफल है। पूर्णरूपेण सत्य की ही सिद्धि हो जाने पर क्रिया एवं फल साधक के आश्रित हो जाते हैं।[17] भाष्यकार व्यासानुसार जो जीवन में सत्य को प्रतिष्ठित करते हैं, उन साधकों की वाणी कभी भी निष्फल नहीं होती है।[18] महर्षि मनु ने अप्रिय सत्य बोलने का निषेध किया है-

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः।।[19]

इसी कारण से प्रत्येक मनुष्य द्वारा अन्य मनुष्यों के हितार्थ भद्र व्यवहार करने का आदेश दिया गया है।[20] महाभारत में भी **सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपिहितं वदेत्**[21] कहकर हितकारी सत्य के सम्भाषण पर बल दिया गया है। महर्षि दयानन्द ने भी आर्यसमाज के चतुर्थ नियम में लिखा है कि **सत्य के ग्रहण करने और असत्य को छोडने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिए।**

उपर्युक्त विवरण से यह निष्कर्ष निकलता है कि वाणी वही सत्य कही जा सकती है जो वंचना अथवा भ्रान्ति को उत्पन्न न करे तथा जो सम्पूर्ण भूतों के उपकार हेतु उच्चारित की गई हो।

उपनिषद् वाङ्मय में सत्यविषयक अवधारणा-

उपनिषद्वाङ्मय में सत्य पर अत्यधिक बल दिया गया है। मुण्डकोपनिषद्[22] में सत्य को ब्रह्मप्राप्ति के साधनों में प्रमुख माना गया है। इस उपनिषद् में अन्यत्र यहां तक कह दिया गया है कि सत्य की सर्वदा विजय होती है, असत्य की नहीं। सत्य के द्वारा ही देवयान पथ विस्तृत होता है तथा ऋषियों की समस्त साधना का अवलम्बन सत्य ही हे। जैसाकि अधोलिखित मन्त्र में कहा गया है। यथा-

---

[12] . ईशोपनिषद-3

[13] . द इति-दाम्यत दत्त दयध्वमिति। तदेतत् त्रयं शिक्षेद् दमं दानं दयामिति। बृ.उप.1.7

[14] . .अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या भवति नापरे। दत्तात्रेय योगशास्त्र, श्लो.65

[15] . वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधनः। कायेन मनसा वाचा हिंसाऽहिंसां च नान्यथा। जा.द.उप.1.7

[16] . . सत्यं यथार्थे वाङमनसी,यथादृष्टं यथा अनुमानितं तथा वाङ्मनश्चेति। परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिबन्ध्या वा भवेदिति। एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय। यो.द. 2.30 पर व्या.भा.

[17] - सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्। यो. द. 2.36

[18] - अमोघा अस्या वाग्भवति।। व्यास भा. 2.25

[19] - मनुस्मृति 4.138

[20] - भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद् भद्रमित्येव वा वदेत्। मनुस्मृति 4.139

[21] - महा.शां.प. 326.13

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः।

येनाक्रमन्त्यृषयोह्याप्तकामाः यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्।।[23]

छान्दोग्योपनिषद् में ब्रह्म का नाम सत्य बताया गया है - **तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति।**[24] तैत्तिरीयोपनिषद् में आचार्य समावर्तन संस्कार के समय स्नातक को किसी भी समय किसी भी अवस्था में सत्य की उपेक्षा न करके सर्वदा सत्य- सम्भाषण का उपदेश देता है- **सत्यं वद। सत्यान्न प्रमदितव्यम्।**[25] इसी प्रकार छात्र तथा आचार्य के लिए विद्याध्ययन काल के प्रारम्भ में बोला जाने वाला उपदेश है- **ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि** - छान्दोग्योपनिषद् में उपलब्ध कथा के अनुसार सत्य बोलने के कारण ही सत्यकाम को ऋषि ने यह नाम दिया था। बृहदारण्यकोपनिषद् में सत्य को ही धर्म माना गया है।[26] इस प्रकार स्पष्ट है कि उपनिषद्वाङ्मय में भी वैदिकवाङ्मय के सदृश सत्य सम्भाषण पर विशेष बल दिया गया है।

3. अस्तेय-

अस्तेय को यमाङ्गों में तृतीय स्थान प्रदान किया गया है।अस्तेय का सामान्यतः अर्थ होता है- स्तेय या चोरी का त्याग। शास्त्रोक्तविधि के विरुद्ध दूसरों के द्रव्यं(धन) को ग्रहण करना स्तेय कहलाता है।इसके विपरीत मनसा-वचसा-कर्मणा किसी अन्य के धन के ग्रहण करने की इच्छा का सर्वथा अभाव अस्तेय कहलाता है।भाष्यकार ने अस्तेय का लक्षण किया है-

स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्।

तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति।।[27]

अस्तेय की प्रतिष्ठा होने पर उस व्यक्ति को जगत् का कोई भी पदार्थ अप्राप्य नहीं रहता। उसे सब पदार्थ अपने पास उपस्थित से प्रतीत होने लगते हैं।[28]

उपनिषद् वाङ्मय में अस्तेयविषयकचिन्तन-

उपनिषद् वाङ्मय में भी अस्तेय के महत्व को स्वीकार किया गया है। जाबालदर्शनोपनिषद् में कहा गया है कि मनसा, वचसा और कर्मणा चोरी न करना ही अस्तेय है।यहाँ केवल द्रव्य से तात्पर्य धन नहीं है अपितु बलहीन को दबाना, अधिकार छीनना, कर्तव्य पूर्ण न करना, रिश्वत लेना, मिलावट इत्यादि भी इसी के अन्तर्गत आते हैं। इस कारण तृण व काञ्चन किसी भी वस्तु की इच्छा नहीं करनी चाहिए।[29]

इस प्रकार हम देखते हैं कि जिस प्रकार वैदिक वाङ्मय में स्तेय का निषेध करते हुए अस्तेय का महत्व स्वीकार किया गयाहै, उसी प्रकार उपनिघद् वाङ्मय में भी अस्तेय की महत्ता को स्वीकार करते हुए इसे योगीसाधक का अक आवश्यक गुण स्वीकार किया गया है।

4. ब्रह्मचर्य-

उपयोगिता की दृष्टि से ब्रह्मचर्य योगीसाधक का एक विशिष्ट एवं महत्त्वपूर्ण गुण है। यमों में इसे चतुर्थ स्थान पर रखा गयाहै।ब्रह्मचर्य के विषय में विस्तृत चर्चा से पूर्व उसकी उत्पत्ति एवं अर्थ को जानना आवश्यक है। भ्वादिगण की **बृहि वृद्धौ**[30] धातु से निष्पन्न ब्रह्म शब्द का अर्थ है - जो बढा हुआ है वह ब्रह्म, ईश्वर, वेद, तत्त्व या तप। इसके अतिरिक्त ब्रह्म शब्द का प्रयोग **ओ३म**[31], ब्राह्मण, मोक्ष, ब्रह्मचर्य, अध्यात्मविद्या, ब्राह्मणग्रन्थ, सम्पत्ति, भोजन, सत्य इत्यादि अर्थों में हुआ है। चर धातु जिससे चर्य शब्द बना है वह गति एवं भक्षण अर्थवाली है। अतः ब्रह्मचर्य शब्द का अर्थ हुआ है। चर धातु जिससे चर्य शब्द बना है वह गति एवं भक्षण अर्थवाली है। अतः ब्रह्मचर्य शब्द का अर्थ हुआ ब्रह्म परमात्मा तथा वेद में विचरण करना और वीर्य का रक्षण अर्थात् उसे अपने अन्दर धारण करना। इस प्रकार ब्रह्मचर्य की पूर्ण परिभाषा हुई- ब्रह्मप्राप्ति हेतु, वेदाध्ययन करते हुए अष्टविध मैथुन त्यागपूर्वक व्रत धारण करना- उपस्थेन्द्रिय का संयम, स्त्री-संभोग न करना।

---

[22] - मुण्डकोपनिषद् 2,1,4 तथा 3,1,5

[23] - मुण्ड.उप.3.1.6

[24] - छां, उप. 8.1.4

[25] - तैत्ति.उप. 1.101

[26] - यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्। तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति। बृहद्.उप. 1.4.1.4

[27] - यो.सू. 2.30 पर व्यासभाष्य

[28] - अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्। यो.द.- 2.37

[29] - अन्यदीपे तृणे काञ्चने मौक्तिकेपि वा। मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः।। जाबाल. उप.

[30] - बृंहर्नोच्च, बृंहति वर्धते तद् ब्रह्म ईश्वरो वेदस्तत्त्वं तपो वा। उणादि. 4.146

[31] - द्रष्टव्य- ब्रह्म शब्दस्य अर्थाः (सं.हि.कोष, पृष्ठ 478)

व्यासभाष्य में ब्रह्मचर्य को परिभाषित करते हुए कहा गया है कि जितेन्द्रिय रहते हुए उपस्थेन्द्रिय का संयम करना ब्रह्मचर्य कहलाता है।[32] मनुष्य की उन्नति के लिए ब्रह्मचर्य सर्वोत्कृष्ट तप है। ऊर्ध्वरेता मनुष्य देवतुल्य होता है।[33] अब्रह्मचारी का जीवन भी मरण के समान होता है।[34] क्योंकि वह हमेशा अशक्त और असमर्थ ही रहता है। जितेन्द्रिय व्यक्ति ही शासन करने में समर्थ होता है।[35] रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा और शुक्र क्रमशः शरीर में वृद्धि पाते हैं।[36] योगदर्शनकारानुसार **ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः**[37] अर्थात् ब्रह्मचर्य की प्रतिष्ठा से वीर्यलाभ होता है। हठयोगप्रदीपिकाकार कहते है कि शुक्र सम्पूर्ण शरीर में उस प्रकार व्याप्त है, जैसे दूध में मक्खन और ईख में गुड।[38] इसी कारण ब्रह्मचारी के सम्पूर्ण शरीर और बुद्धि में विलक्षणता आती है। विषयी व्यक्ति के शरीर व बुद्धि दोनों का नाश हो जाता है।[39]

उपनिषद् वाङ्मय में ब्रह्मचर्यविषयकावधारणा -

उपनिषदों में भी ब्रह्मचर्यविषयक वर्णन प्राप्य है। उपनिषदों में ब्रह्मचर्य को आत्मदर्शन हेतु परमावश्यक माना गया है। इनमें अनेक स्थानों पर तप, सत्य, श्रद्धा तथा ब्रह्मचर्य का उल्लेख एक साथ किया गया है। मुण्डकोपनिषद्[40] तथा प्रश्नोपनिषद्[41] के अनेक स्थानों पर ऐसा वर्णन प्राप्त होता है। प्रश्नोपनिषद् में पैप्पलाद ऋषि ने प्रश्न पूछने के लिये उपस्थित भारद्वाज आदि छह ऋषियों को एक वर्ष तक ब्रह्मचर्य का पालन करने तथा तपस्यापूर्वक जीवन व्यतीत करने का आदेश दिया।[42] कठोपनिषद् में ब्रह्मचर्य से ब्रह्मलोक की प्राप्ति बतायी गयी है।[43] छान्दोग्योपनिषद् में दहरविद्या के प्रसंग में कहा गया है कि –

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकः।

तेषां सर्वेषुलोकैषु कामचारो भवति।।

अर्थात् योगीसाधक ब्रह्मलोक को ब्रह्मचर्य, यज्ञकर्म, तप, संयम तथा जितेन्द्रियता से प्राप्त करते हैं उनका ही वह धाम है।[44] ब्रह्मचर्यपालन ही यज्ञ है। ब्रह्मचर्य से ही ब्रह्मप्राप्ति सम्भव है।[45] बृहदारण्यक तथा शतपथब्राह्मण में कहा गया है कि विष्णुयज्ञ को तीन भागों में बांटा गया- वसु ब्रह्मचारी उसके प्रातः सवन हैं, रुद्र ब्रह्मचारी माध्यन्दिन सवन तथा आदित्य ब्रह्मचारी तृतीय सवन हैं।[46] छान्दोग्योपनिषद् में पुरुषयज्ञ को तीन भागों में विभाजित किया गया है।[47] इस प्रकार हम देखते है कि उपनिषद् वाङ्मय में भी ब्रह्मचर्यविषयक पर्याप्त चिन्तन उपलब्ध है।

इस बाल्यावस्था से ही ब्रह्मचर्य का पालन स्त्री-पुरुष सभी के लिए उपयोगी है। वे सन्तानें धन्य हैं चिनके माता-पिता छोटी अवस्था में अपने पुत्र-पुत्रियों को ब्रह्मचर्यपालन के लाभ तथा ब्रह्मचर्य-विनष्ट करने के दोषों को भलीभांति समझा देते हैं।ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ तथा संन्यास इन तीनों आश्रमों में ब्रह्मचर्य का पालन योगसाधना के लिए परमावश्यक है। गृहस्थ में ऋतुगामी होकर सद्गृहस्थ बनना एवं यथासमय ईश्वरोपासना करना तथा बालविवाह से सन्तानों को बचाना, यह समाज एवं राष्ट्र की उन्नति में सबसे बडा सुधार है।

5. अपरिग्रह-

ग्रह उपादाने धातु से परि उपसर्गपूर्वक परिग्रह शब्द की सिद्धि होती है। जिसका अर्थ है- **परितः सर्वतो ग्रहः।** चारों ओर से भोगसाधनों का ग्रहण करना। **न परिग्रहः अपरिग्रहः** परिग्रह के विपरीत अपरिग्रह है अर्थात् भोगसाधनों का ग्रहण न करना। भोगसामग्री को अपनी आवश्यकता से अधिक

---

[32] - ब्रह्मचर्यगुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः।यो.द. (व्यास भाष्य) 2.30

[33] - न तपस्तप इत्याहुर्ब्रह्मचर्यं तपोत्तमम्। ऊर्ध्वरेता भवेद्युस्तु स देवो न तु मानुषः।।पा.यो.प्र.पृ.366

[34] - मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात्। हठ. प्र. 3.88

[35] - जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापितुं प्रजाः। मनु.स्मृ. 7.44

[36] - रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जाया शुक्रसम्भवः।। सुश्रुत संहिता

[37] - योग.द. 2.38

[38] - यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्च इक्षुरसे यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्।। हठ.यो.प्र.

[39] - राजयोग-स्वामी विवेकानन्द , भूमिका।

[40] - तपश्च श्रद्धां सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च। मुण्ड.उप.3.1.7

[41] - तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति। प्रश्न.उप.5.3

[42] - तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ। प्रश्न.उप. 1.1

[43] - सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति --- यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति।। कठ. उप.2.15

[44] - छां.उप.8.4.3

[45] - अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते। अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद् ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते।। छां.उप. 8.5.1 तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति। छां.उप.8.3.3

[46] - अथेमं विष्णुयज्ञं त्रेधा व्यभजन्त। वसवः प्रातः सवनं रुद्रा माध्यन्दिनं सवनमादित्यास्तृतीयसवनम्।। शत.ब्रा.-14.1.1.14 ए बृ.उप. 1.1.14

[47] - वसवो वै रुद्रा आदित्याः संश्रावभागाः।।छां.उप.3.16.1-5

निजी स्वार्थ हेतु संचित न करना अपरिग्रह कहलाता है। भागवतपुराण में आवश्यकता से अधिक संचय करने वाले को स्तेन कहा गया है और उसे दण्ड का भागी माना गया है।[48] महर्षि व्यास ने अपरिग्रह को परिभाषित करते हुए परिभाषित करते हुए लिखा है- **विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसंगहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः।।**[49] अर्थात् विषयों के अर्जन, रक्षण,क्षय व संग में हिंसादि दोषों के होने के कारण उन समस्त पदार्थों को ग्रहण न करने का भावना अपरिग्रह है। भोजवृत्तिकार के अनुसार भोग साधनों को ग्रहण न करना अपरिग्रह कहलाता है।[50] साधक योगीजन को सर्वदा पंचक्लेशों तथा परिग्रह से सर्वदा दूर रहना चाहिये। तभी लक्ष्यप्राप्ति सम्भव है। अपरिग्रह की सिद्धि होने के पश्चात् साधक योगीजन को अपने पूर्वजन्मों का ज्ञान हो जाता है।[51] यदि प्रत्येक मनुष्य में अपरिग्रह की भावना दृढ हो जाये तो संसार में व्याप्त भुखमरी पर नियन्त्रण पाया जा सकता है।

उपनिषद्वाङ्मयोपवर्णित अपरिग्रहविषयकावधारणा-

अपरिग्रह के विषय में साक्षात् कुछ नहीं कहा गया है अपितु उपनिषदों द्वारा प्रदत्त शिक्षा अपरिग्रह वृत्ति को दृढ करती है। उदाहरण के लिये कठोपनिषद् में यमाचार्य नचिकेता के समक्ष संसार के सभी प्रकार के प्रमोभन उपस्थित करते हैं, परन्तु नचिकेता यह कहकर इनका तिरस्कार कर देता है- **तवैव वाहास्तवनृत्यगीते**, हे यम मुझे इन विषयों नें से कुछ भी नहीं चाहिए। इनके त्याग में नचिकेता जो हेतु प्रस्तुत करता है वे योगसाधसा से ही अनुप्रमाणित हैं।वह कहता है[52] - 1.ये सभी प्रकार के भोग अनित्य हैं, नष्ट हो जायेंगे। यह क्षय दोष है। 2. ये भोग इन्द्रियों के तेज को नष्ट कर देते हैं। यह संगदोष है। मनुष्य धन से तृप्त नहीं हो सकता।

निष्कर्ष -

इस प्रकार उपनिषद वांग्मय का अनुशीलन करने के पश्चात् निष्कर्षतया उपरोक्त सन्दर्भ से यह ज्ञात होता है कि - योगीसाधक को योग के पांचों उपाङ्गों - यमों का पालन करना चाहिए। मन्त्र- **यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिपभर्त्तवा उ।यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः।**[53] से स्पष्ट है कि शुभ तथा अशुभ निमित्त का ज्ञान यमों से ही सम्भव है। यमों का पालन करने से मनुष्य सुख-दुःख के बन्धन से मुक्त होकर परमानन्द को प्राप्त कर सकता है। साथ ही साथ यहाँ पर द्रष्टव्य है कि यदि वैदिक वाङ्मय में वर्णित यम-योगांगविषयक सिद्धान्तों का विस्तार परवर्ती वाङ्मय विशेषतः उपनिषदों में पर्याप्त रूप में उपलब्ध होता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची -

- 2010 - ऋग्वेद - महर्षि दयानन्द सरस्वती भाष्य सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा दिल्ली - 06
- 2010 - अथर्ववेद - महर्षि दयानन्द सरस्वती भाष्य सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा दिल्ली - 06
- 2010 - यजुर्वेद - महर्षि दयानन्द सरस्वती भाष्य सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा दिल्ली -06
- 2006 - डॉ. सुरेन्द्र कुमार, विशुद्ध मनुस्मृति- आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, खारी बावली दिल्ली -06
- 1994 - महर्षि पाणिनि प्रणीत- अष्टाध्यायी -हरियाणा साहित्य संस्थान, रोहतक, हरियाणा
- 1990 - महर्षि व्यास प्रणीत - महाभारत - हरियाणा साहित्य संस्थान, रोहतक, हरियाणा
- 2013 - हठयोगप्रदीपिका - परमहंस स्वामी अनन्त भारती - चौखम्भा ओरयन्टालिया. दिल्ली
- 2006 - योगविज्ञान प्रदीपिका - डॉ.विजयपाल शास्त्री, सत्यम् प्रकाशन, दिल्ली
- 1980 - सुश्रुत संहिता - संपादक- स्वामी ओमानन्द सरस्वती हरियाणा साहित्य संस्थान, रोहतक
- 1979 - एकादशोपनिषद्-डॉ. सत्यव्रत सिद्धान्तालंकार, जय्यद प्रेस, बल्लीमारान, दिल्ली - 06

[48] - यावद् भ्रियते जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम्। अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति।।भा. पु.-7.14.8

[49] - योगदर्शन 2.30 पर व्यासभाष्य

[50] - अपरिग्रहो भोगसाधनानामनङीकारः। भो.वृ. 2.30

[51] - अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः। योग.द. 39

[52] - श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः। अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते।। कठ.उप। 1.1.26

[53] - ऋग्वेद.- 10.14.2

- 1999 - शतपथ ब्राह्मण - सम्पादक- स्वामी सत्यप्रकाश सरस्वती, गोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली - 06
- 1969 - याज्ञवल्क्य स्मृति - हरियाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर
- 1993 - पातंजल योगदर्शन - आचार्य राजवीर शास्त्री, आर्षसाहित्यप्रचार ट्रस्ट, खारी बावली दिल्ली- 06
- 2005 - योगदर्शन - स्वामी श्री विज्ञानाश्रम जी, प्रकाशक आर्ष गुरुकुल महाविद्यालय, आबू पर्वत
- 2005 - त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - तेजोबिन्दूपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - दर्शनोपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - मण्डलब्राह्मणोपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - वराहोपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - योगशिखोपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - शाण्डिल्योपनिषद् - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - हठयोग प्रदीपिका - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2001 - कूर्म पुराण - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2010 - श्रीमद्भागवतगीता - संपादक - गीता प्रेस, गीता प्रेस गोरखपुर
- 2005 - 108 उपनिषद - पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य, प्रकाशक - युग निर्माण योजना

****

10. चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व विकास में आहार की भूमिका

अरविन्द अहिरवार, शोधार्थी योग

योग एवं आयुर्वेद विभाग
डॉ. शाम गणपत तिखे, सहायक प्राध्यापक
योग एवं आयुर्वेद विभाग
Email- arvind.geog1993@gmail.com
Mobile No. 8435192578
साँची बौद्ध-भारतीय ज्ञान अध्ययन विश्वविद्यालय साँची रायसेन (म.प्र.) 464661

सारांश

अर्वाचीन युग में स्वस्थ जीवन जीने के लिये अच्छा आहार, विहार एवं निद्रा का होना अति-आवश्यक है। आहार का सम्बन्ध मन और पञ्च ज्ञान इन्द्रियों से है, क्योकि आँख का आहार देखना है, कान का आहार श्रवण करना है, नाक का आहार सूंघना है, जीभ का आहार स्वाद लेना है और त्वचा का आहार स्पर्श करना है। आहार जीवन का आधार है। प्रत्येक प्राणी के जीवन के लिए आहार आवश्यक है। अत्यंत सूक्ष्म जीवाणु से लेकर बृहत काय जीव, जंतुओं, मनुष्यों, वृक्षों तथा अन्य वनस्पतियों को आहार ग्रहण करना पड़ता है। वनस्पतियाँ अपना आहार पञ्च महाभूत के माध्यम से जैसे- पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि और आकाश से क्रमशः कार्बन डाईआक्साइड के रूप में आहार ग्रहण करते हैं। सूर्य के प्रकाश संशलेषण से पौधे अपने अन्दर संतुलित आहार ठोस एवं तरल पदार्थ के रूप में कार्बोहाइड्रेड, कैल्शियम, प्रोटीन, वसा और खनिज अन्य पदार्थ तैयार कर लेते हैं। उसमें पाये जाने वाले रसायन एवं पोषक तत्व केवल शरीर तक ही अपना प्रभाव नहीं छोड़ते, अपितु मानवीय चेतना को भी प्रभावित करते हैं। योग शिक्षा का मुख्य उद्देश्य चरित्र निर्माण करना ही नहीं अपितु व्यक्ति का सर्वांगीण विकास करना है। सर्वांगीण विकास से तात्पर्य शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक, सामाजिक, नैतिक, बौद्धिक एवं आध्यात्मिक, विकास से है। योगिक ग्रन्थों में अंतःकरण को पवित्र एवं परिष्कृत करने तथा मनः संस्थान को प्रखर, प्रतिभाशाली बनाने के लिए सात्विक आहार ही अपनाने को कहा गया है। श्रीमद्भागवद्गीता में भगवान श्रीकृष्ण ने शरीर, मन और भावनाओं पर आहार के संभावित प्रभावों का विस्तारपूर्वक विवेचन किया है। आध्यात्मिक प्रगति, आकांक्षाओं और साधना मार्ग में पथिक के लिए प्रेरित किया गया सात्विक आहार ही ग्रहण किया जाये तो व्यक्ति के चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व विकास किया जा सकता है। जो मानव एवं पारिवारिक सम्बन्धों, संवेगात्मक तृप्ति, सुरक्षा तथा प्रेम हेतु आवश्यक है। आहार से व्यक्ति की शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक और सामाजिक क्षमता का संतुलन प्रभावित होता है। इस शोध आलेख के माध्यम से आहार की आवश्यकता महत्त्व एवं आहार का मानव जीवन पर पड़ने वाले प्रभाव को दर्शाया गया है।

कूट शब्द- आहार, त्रिविध आहार, योगिक आहार, मात्रा, पथ्य-अपथ्य, सर्वांगीण विकास, चरित्र निर्माण, मानवीय चेतना ।

प्रस्तावना

आहार की शुद्धता ही आत्म-दर्शन है। अपने जीवन को सार्थक दिशा प्रदान करने के लिए मनुष्य के अन्दर अनुशासन होना चाहिए। आहार शारीरिक और मानसिक व्याधियों का मूल कारण है। आहार शुद्ध-सात्विक एवं संतुलित होना चाहिए। अनुशासन की प्रक्रिया ने मनुष्य जीवन को चार सिद्धान्तों में विभाजित किया है 'आहार, विहार, विचार और आचार। आहार का संबंध मनुष्य के खान-पान से है, विहार का उसके रहन-सहन से। इसी तरह विचार का संबंध सोचने-समझने की शक्ति और उसके तरीके से है, जबकि आचार का संबंध जीवन के उस पहलू से है, जिसके द्वारा व्यक्ति एक-दूसरे से व्यवहार करते हैं।[i]

आहार का शरीर और मन का संबंध

आहार का शरीर और मन से घनिष्ठ सम्बन्ध है। उसमें पाये जाने वाले रसायन अथवा पोषक तत्व केवल शरीर तक ही अपना प्रभाव नहीं दिखाते, वरन् मानवीय चेतना को भी प्रभावित करते हैं। अन्न का स्थूल स्वरूप अस्थि-रक्त-माँस का निर्माण करता है, तो उसके सूक्ष्म रूप से मन-मस्तिष्क एवं विचार बनते हैं और कारण रूप भावनाओं का निर्माण करता है। शारीरिक परिपुष्टता-बलिष्ठता के लिए मात्र योगासन, व्यायाम ही नहीं, बल्कि शुद्ध सात्विक आहार भी स्वस्थ काया, स्वच्छ मन एवं चेतनात्मक उत्कर्ष के लिए आवश्यक है।

अध्यात्मिक विद्या-विशारदों ने आत्मिक प्रगति एवं समग्र स्वास्थ्य संवर्धन के लिए आहार शुद्धि पर सर्वाधिक जोर दिया है। 'समुचित और शुद्ध आहार का सेवन करने वाला व्यक्ति स्वस्थ और दीघार्यु होता है।[ii] पुनः इसका प्रतिपादन वेद के द्वारा भी हो जाता है कि यदि मनुष्य अन्न (आहार) का सम्यक् रूप आहार विधि के अनुसार सेवन करता है तो उसे जीवन प्राप्त होता है यदि आहार विधि के विपरीत सेवन करता है तो वह अनेक प्रकार के आधि-व्याधियों से ग्रसित हो जाता है और शीघ्र ही अल्पायु मृत्युलोक को सीधा सिधार जाता है। 'विशुद्ध बुद्धि से युक्त तथा हल्का सात्विक और

नियमित भोजन करने वाला पुरूष सच्चिदानन्दघन ब्रह्म में अभिन्नभाव से स्थित होने वाला पात्र होता है।[iii] महर्षि चरक के अनुसार 'मानव का शरीर और व्याधि दोनों ही आहार पर निर्भर है आहार ही शरीर के समुचित विकास, सुख एवं बिना खाये जीवित नहीं रह सकता है।[iv] आहार जीवन का आधार या प्राण उर्जा का केंद्र बिंदु है। जो समस्त जीव-जंतु, पेड़-पौधो में प्राण उर्जा के रूप में प्रवाहित हो रहा है। उनका कहना है कि मनुष्य केवल हाड़-माँस का पिण्ड नहीं उसमें बौद्धिक आत्मिक तरंगे भी सम्मिलित हैं। अतः आहार में उनके समुचित पोषण की भी व्यवस्था होनी चाहिए।

गीता के सत्रहवें अध्याय[v] में इसी दृष्टि से त्रिविध आहार का वर्गीकरण किया है जो मानवी चेतना पर सात्विक, राजसिक और तामसिक प्रभाव डालते हैं। गीताकार के अनुसार भोजन का प्रयोजन केवल शरीर का पोषण और बल संवर्धन ही नहीं है,वरन उससे शारीरिक, मानसिक और आत्मिक पोषण भी मिलना चाहिए। बहुत से पदार्थ ऐसे होते हैं जो शरीर की शक्ति-सामर्थ्य को तत्काल बढ़ा देते है, परन्तु मनुष्य को मानसिक एवं आंतरिक दृष्टि से भोजन पोषण करता है। आहार के रासायनिक तत्वों, घटकों एवं आहार की मात्रा का विश्लेषण तो बहुत पहले से होता रहा है। किन्तु आहार से वर्तमान में मन-मस्तिष्क पर पड़ने वाले विभिन्न प्रभावों के अनेक अनुसंधान हो रहे है। इस संदर्भ में हुए प्रयोग-परीक्षण सिद्ध करते हैं कि मस्तिष्क का स्तर आहार की परिधि में ही आता है और उससे प्रभावित होता है। आहार विशेषज्ञों का निष्कर्ष है कि केवल 'स्वाध्याय, सत्संग, चिन्तन, मनन से ही नहीं, अपितु भोजन के साथ रासायनिक सूक्ष्म तत्वों का सन्तुलन बनाकर मनुष्य के सोचने का तरीका भी समुन्नत किया जा सकता है। इतना ही नहीं भावनाओं की दिशा भी बदली जा सकती है। अवांछनीय दिशा में चल रही भाव विकृति को आहार शुद्धि के माध्यम से वाँछित सही मार्ग में लाया जा सकता है। दुष्प्रवृत्तियों में लगे हुए दुर्भावना ग्रस्त मनुष्य के अन्तःकरण को परिष्कृत किया जा सकता है और उसकी प्रवृत्ति या मनोवृत्ति में अभीष्ट परिवर्तन किया जा सकता है।[vi] आहार का मनुष्य और प्राणियों के स्वभाव, गुण तथा प्रकृति पर भारी प्रभाव पड़ता है। कई बार इस तरह का आहार लेने के बाद ही वे अपनी वास्तविक स्थिति में आ पाये। इस तरह के सैकड़ों प्रयोगों द्वारा इस निष्कर्ष पर पहुँचा जा सकता कि कुछ खाया पिया जाता है उससे शरीर का पोषण ही नहीं होता वरन् लिया गया भोजन, मनुष्य का व्यक्तित्व बनाने में भी असाधारण भूमिका निबाह्ता है।[vii]

आहार का मानवीय मस्तिष्क और स्वभाव पर क्या प्रभाव पड़ता है। 'भारतीय ऋषि मुनियों ने तो इस विषय पर पहले से ही विशद प्रकाश डाल रखा है कि क्या खाने से बौद्धिक प्रखरता बढ़ती है और कौन सा आहार स्वभाव तथा व्यक्तित्व की मूल परतों को स्पर्श करता है।[viii] वैज्ञानिक अन्वेषण भी अब इसी तथ्य की पुष्टि करने में लगे हैं। 'आहार को औषधि के रूप में दिया गया। परीक्षणोपरान्त पाया गया कि एक महीने बाद उनकी मस्तिष्कीय क्षमता पहले से अधिक बढ़ गयी थी।[ix] आहार एक प्राण के रूप में विद्यार्थियों के व्यक्तित्व विकास एवं चरित्र निर्माण में अहम् भूमिका निभाता है। आहार में सात्विकता की मात्रा घटने-बढ़ने से मस्तिष्क की क्षमता भी घटती-बढ़ती है।

भोजन मंत्र एवं विधि नियम

भारतीय सनातन संस्कृति में आहार को ईश्वर कहा गया है, जिस अन्न से आपका का शरीर का विकास होता है। उस भोजन के प्रति हम सबको हमेशा कृतज्ञ रहना चाहिए। तथा आहार ग्रहण करने से पहले शुद्ध सात्विक मन में विचार करना है कि आहार **"ब्रम्हा: या प्राण"** है। भोजन ही मानव शरीर का रक्षण या भरण पोषण करता है। हे ईश्वर, परमात्म सत्ता देवता एक प्रार्थना नित्यप्रति आपके चरणों में लग जाये तन, मन, धन सब अर्पण कर रहा हूँ। यह मेरा शरीर विश्व धर्म की सेवा में आत्म समपर्ण रहेगा।[x]

साधक को नित्य प्रति दोनों हाथ, दोनों पैर और मुख इन पाँचों अंगों को जल से स्वच्छ हो करके फिर पूर्व या उत्तर की ओर मुख करके शुद्ध किसी भी ध्यानात्मक आसन में बैठकर भोजन जल, फूल, पत्र आदि अर्पण कर भोजन ग्रहण करना चाहिए।[xi] तथा आचमन जल के द्वारा छ: छिद्रों (दो नासाछिद्र, दो आँख और दो कान) का स्पर्श करना चाहिए। नित्य पहले भोजन का पूजन करना चाहिए। भोजन को देखकर मन प्रफुल्लित, हर्षयुक्त होना चाहिए और प्रसन्नतापूर्वक उसका स्वागत, प्रणाम या अभिनन्दन करना चाहिए। अन्न ब्रह्मा है, रस विष्णु है और खाने वाला महेश्वर है।[xii] यह समझकर अन्न\भोजन का सेवन करने मात्र से मानव शरीर में स्थित सभी चक्रों का संतुलन बना रहता है। और सभी का कल्याण हो जाता है। इस मन्त्र में कुल सोलह नाम हैं और दो बार मन्त्र पढ़ने से बत्तीस नाम हो जाते हैं। हमारे मुख में भी बत्तीस ही दाँत हैं। अतः बत्तीस बार चबाने से वह भोजन सुपाच्य और आरोग्यदायक होता है एवं थोड़े अन्न से ही तृप्ति हो जाती है तथा उसका रस भी अच्छा बनता है और इसके साथ ही भोजन भी भजन बन जाता है।

अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद् विष्णोरनिवेदितम्।। अगर साधक आहार ग्रहण से पहले परमात्मा को भोग नही लगा पाता है तो वह ग्रहण किया हुआ अन्न विष समान बन जाता है और जल मूत्र के तुल्य बन जाता है।[xiii]

चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व विकास

चरित्र शब्द का अर्थ एक इंसान की सोच और उसके द्वारा की जाने वाली गतिविधियां, उसकी आदतें और उसका स्वभाव आदि सब मिलाकर जो बनता है उसे चरित्र कहते है।[xiv] यदि व्यक्ति को जीवन में उन्नति या सफलता प्राप्त करनी है, तो उसको अपना स्वभाव, आचार-विचार, दिनचर्या सब कुछ नियंत्रण में होनी चाहिए इन सभी से चरित्र का निर्माण होता है। जिस प्रकार संसार के प्रत्येक मनुष्य की 'चेतना व्यक्तिगत होती है,[xv] ठीक उसी प्रकार चरित्र भी व्यक्तिगत होता है। महर्षि वशिष्ठ के अनुसार, योग के द्वारा मनुष्य अपने वास्तविक स्वरुप सद्चित आनंद का अनुभव प्राप्त कर लेता

है। एक स्वस्थ व्यक्ति ही धर्म का आचरण, धन का उपार्जन, सांसारिक सुखों का उपभोग एवं ईश्वर का चिंतन कर सकता है। आज विद्यार्थियों को योग एवं चरित्र निर्माण में उचित मार्गदर्शन की आवश्यकता है। स्वस्थ शरीर में ही स्वस्थ मन और बुद्धि निवास करते हैं। एक सफल जीवन को जीने के लिए उस व्यक्ति के अंदर इन सभी गुणों का होना अनिवार्य है। चरित्र को धन और मान सम्मान से उच्च स्थान के रूप में माना जाता है या प्राप्त किया जा सकता है। मनुष्य जीवन में चरित्र का अत्यधिक महत्व है। इससे ही व्यक्ति के चरित्र का निर्माण होता है और चरित्र पवित्रता एवं सम्मान की दृष्टि प्रदान करता है। व्यक्ति के व्यक्तित्व का विकास चरित्र से होता है और चरित्र से ही मनुष्य की पहचान होती है। इसलिए चरित्र निर्माण प्रत्येक व्यक्ति के अति महत्वपूर्ण है।

प्रत्येक मनुष्य का अपना-अपना चरित्र होता है। वही मनुष्य की पहचान होती है। कोटि-कोटि मनुष्य के भीड़ में भी वह अपने निराले व्यक्तित्व के कारण पहचान लिया जाता है यही उसकी विशेषताएं है। प्रकृति का नियम है कि एक मनुष्य की आकृति दूसरे व्यक्ति से अलग है आकृति का यह जन्मजात भेद आकृति तक ही सीमित नहीं है उसके स्वभाव संस्कार, सद्भावना और उसकी प्रवृत्तियों में भी वहीं आसमानता रहती है।

आहार की संकल्पना

आहार का मुख्य उद्देश्य शरीर की क्षीणता अथवा घिसाई की पूर्ति करना और उसकी वृद्धि करना भी है। 'जन्म-समय छोटे शिशु का भार एक किलो ग्राम होता है, धीरे-धीरे बढ़कर युवक बन जाता है, तो यह आहार के द्वारा ही सम्भव होता है। मनुष्य का शरीर प्रति क्षण कुछ-न-कुछ कार्य करता रहता है, गहरी नींद में सो जाने पर भी फेंफड़े और हृदय अपना काम करते हैं। इस कार्य के फलस्वरूप शरीर के कोषाणु (सेल) निरन्तर टूटते रहते हैं, जिसकी मरम्मत अथवा बदलने का भार हमारी जीवन शक्ति पर रहता है। यह कार्य आहार के माध्यम से ही किया जाता है। यदि किसी कारणवश शरीर को समय पर उपयुक्त आहार न मिले तो थकावट और कमजोरी महसूस होने लगती है और यदि निरन्तर कितने ही दिन तक ऐसा क्रम चले तो शरीर दुबला, क्षीण हो जाता है। अन्त में प्राणों का धारण कर सकना भी कठिन हो जाता है। आहार से हमारे शरीर में गर्मी अथवा ताप की उत्पत्ति होती है, जो कि हमारे जीवन का लक्षण माना जाता है। मनुष्य के मृत्युकाल में ताप की परीक्षा की जाती है।[xvi] जब तक शरीर के किसी अंग में गर्मी जान पड़ती है, जीवन की आशा की जाती है। शरीर से प्राण निकलने के बाद वह ठण्डा पड़ जाता है। आहार संयम की साधना करने वाला व्यक्ति विलक्षण शक्तियों और क्षमताओं का स्वामी बन जाता है उनके अंदर अपरिमित शक्ति आ जाती है। जो भोजन में संयम रख पाता है, हर प्रकार का संयम रख सकता है।

हठयोगप्रदीपिका के अनुसार योगी की अवधारणा

योग साधक को अगर योग में कुछ ज्ञान या सिद्धि प्राप्त करनी है तो साधक को ब्रम्हाचारी, मिताहारी, और ग्रहत्यागी होना चाहिए। जिसमें ये सब गुण होंगे वह साधक कुछ महीने या साल में सिद्धि प्राप्त कर लेगा इसमें कोई संदेह नहीं है।[xvii] किसी भी व्यक्ति के शारीरिक व मानसिक विकास में आहार की मुख्य भूमिका होती है। आहार कितनी मात्रा में गृहण करना है, कैसे करना है इसकी चर्चा हठयोग ग्रंथ हठ्प्रदीपिका में स्वामी स्वात्माराम जी कहते है कि योगी का शुद्ध सात्विक आहार, स्निग्ध अर्थात् चिकना, मधुर अर्थात् मीठा होना चाहिए[xviii] पेट के दो भागों में आहार, तीसरे में पानी तथा चौथे भाग को वायु के लिए खाली छोड़ कर अपने इष्ट देव को समर्पित करके गृहण करना चाहिए।

हठयोगप्रदीपिका के अनुसार पथ्य आहार

योगाभ्यासी साधक को शरीर को पुष्ट करने वाला, सुमधुर, स्निग्ध हो, गाय के दूध से बनी वस्तुएं हो, और योगी की धातुओं को पुष्ट करने वाला हो, मन को भाने वाला होना चाहिए। उत्तम योग साधकों के लिए पथ्यकारक भोजन हैं[xix] - गेहूँ, चावल, जौ, साठी चावल जैसे सुपाच्य अन्न, दूध, घी, खाँड, मक्खन, मिसरी, मधु, सूंठ, परवल जैसे फल आदि, पाँच प्रकार के शाक (जीवन्ती, बथुआ, चौलाई, मेघनाद तथा पुनर्नवा), मूंग, आदि तथा वर्षा का जल।[xx] टिप्पणी- निघण्टु ११ वाँ अध्याय, ५ वाँ भाग शाकवर्ग का ५ वाँ श्लोक इस प्रकार है- शाकं सर्वमचक्षुष्यं चक्षुष्यं शाकपञ्चकम् । जीवन्तीवास्तुमत्स्याक्षी मेघनाद पुनर्नवा । ब्रह्मानंद ने अपनी ज्योत्स्ना टीका में इसी आयुर्वेदिक ग्रंथ से वह श्लोक लिया है। अर्थ है - सभी प्रकारके शाक आँखों के लिए अनुकूल नहीं हैं। पाँच प्रकार के पत्तेवाले शाक जो आँखों के लिए लाभदायक हैं, वे ये हैं- जीवन्ती, बथुआ, चौलाई, मेघनाद तथा पुनर्नवा।

हठयोगप्रदीपिका अनुसार अपथ्यकारक

वह भोजन जो साधक के योगाभ्यास में विघ्न बाधाएं या तामसिकता उत्पन्न करें वह अपथ्य आहार हैं जैसे- कटु, अम्ल, (खट्टा), तीखा, नमकीन, गरम, हरी शाक, खट्टी भाजी. तेल, तिल, सरसों, मद्य, मछली, बकरे आदि का मांस, दही, छाँछ, कुलथी, कोल (बैर), खल्ली, हिंग तथा लहशुन आदि वस्तुएं योगसाधको के लिये अपथ्यकारक कहे गये हैं ।[xxi] फिर से गर्म किया गया, रूखा, अधिक नमक या खटाइवाला, तथा उत्कट अर्थात् वर्जित शाकयुक्त भोजन अहितकर हैं । अतः इन्हें नहीं खाना चाहिए ।[xxii]

मिताहार- (मित+आहार अर्थात, कम खाना), भोजन की मात्रा से सम्बन्धित योग की एक संकल्पना है।

महर्षि घेरण्ड के अनुसार योगी के आहार की अवधारणा

घेरण्य संहिता के पाँचवें अध्याय में मुख्य रूप से प्राणायाम की चर्चा की गई है। लेकिन प्राणायाम की चर्चा से पहले घेरण्य ऋषि ने मुख्य रूप से आहार के ऊपर विशेष बल दिया है। मुख्य रूप से तीन प्रकार के आहार की चर्चा की गई है। जिसमें आहार की तीन श्रेणियाँ बताई हैं (1) मिताहार (2) ग्राह्य या हितकारी आहार (3) अग्राह्य निषिद्ध आहार । इनमें से मिताहार को योगी के लिए श्रेष्ठ आहार माना है। ग्राह्य या हितकारी आहार में वें खाद्य पदार्थ शामिल किये गए हैं जो शीघ्र पचने वाले व मन के अनुकूल होते हैं। निषिद्ध आहार को सर्वथा त्यागने की बात कही गई है।

घेरण्ड संहिता के अनुसार मिताहार या सिद्ध आहार या पथ्य आहार

हमारे मनीषियों ने सोच-समझ कर प्राचीन काल से ही आहार के कुछ नियम बतलाते हुए महर्षि घेरण्ड कहते है कि जो साधक योगारम्भ करने के काल में मिताहार नहीं करता, उसके शरीर में अनेक रोग उत्पन्न हो जाते हैं और उसको योग की सिद्धि नहीं होती।[xxiii] अन्यथा अभ्यास का पूर्ण लाभ अभ्यासी को प्राप्त नहीं होगा। और प्रतिकूल भोजन लेने पर या अनियमित भोजन करने से कुछ शारीरिक बीमारियाँ होने की सम्भावना रहती है।

योग साधक को चावल, जौ का सत्तू, गेहूँ का आटा, मूँग, उड़द चना आदि का भूसी रहित, स्वच्छ करके भोजन करना चाहिए। परवल, कटहल, ओल, मानकन्द, कंकोल, करेला, कुन्दरू, अरवी, ककड़ी, केला, गुलर और चौलाई आदि का शाक भक्षण करें। कच्चे या पक्के केले के गुच्छे का दण्ड और उसका मूल, बैंगन, ऋद्धि, कच्चा शाक, ऋतु का शाक, परवल के पत्ते, बथुआ और हुरहुर का शाक खा सकता है। उसे स्वच्छ, सुमधुर, स्निग्ध और सुरस द्रव्य से सन्तोषपूर्वक आधा पेट भरना और आधा खाली रखना चाहिए। विद्वानों ने इसे मिताहार कहा है। महर्षि घेरण्ड ने भोजन की मात्रा के नियम भी बतलाये हैं। कहते हैं कि अत्यधिक भोजन नहीं करना चाहिए। भोजन करने का नियम है, आमाशय के 50% अर्थात् आधे भाग को अत्र से भरना, उसके बाद 25% अर्थात् एक चौथाई भाग को जल से भरना और शेष 25% अर्थात् एक चौथाई भाग को वायु संचालन के लिए खाली रखना। पेट भर भोजन करना वर्जित है। इस प्रकार भोजन क करने से शारीरिक स्वास्थ्य बना रहता है और पेट में कोई तकलीफ या समस्या उत्पन्न नहीं होती।[xxiv]

घेरण्ड संहिता अनुसार निषिद्ध आहार

अब महर्षि प्राणायाम के अभ्यासियों के लिए वर्जित खाद्य पदार्थों के बारे में बतलाते हैं। इलायची, लौंग, जायफल, उत्तेजनात्मक पदार्थ, जामुन, जाम्बूल, हरड़ और खजूर का सेवन न करें। कड़वा, अम्ल, लवण और तिक्त—ये चार रस वाली वस्तुएँ, भुने हुए पदार्थ, दही, तक्र, शाक, उत्कट, मद्य, ताल और कटहल का त्याग करें। कुलथी, मसूर, प्याज, कुम्हड़ा, शाक-दण्ड, गोया, कैथ, ककोड़ा, ढाक, कदम्ब, जम्बीरी, नीबू, कुन्दरू, बड़हड़, लहसुन, कमरख, पियार, हींग, सेम और वंडा आदि का भक्षण योगारम्भ में निषिद्ध है। मार्ग-मगन, स्त्री-गमन तथा अग्नि-सेवन (तपना) भी योगी के लिए उचित नहीं । मक्खन धृत, दूध, गुड़, शक्कर, दाल, आँवला, अम्ल रस आदि से बचें। पाँच प्रकार के कैले, नारियल, अनार, सौंफ आदि वस्तुओं का सेवन भी न करें।[xxv]

शीघ्र पचने वाले, प्रिय, स्निग्ध, धातुओं को पुष्टिदायक मनोनुकूल पदार्थ ही खाने चाहिए। कड़ी वस्तुएँ, दूषित वस्तुएँ, उत्तेजना एवं वासना उत्पन्न करने वाली उष्ण, बासी, अधिक ठण्ढी और अति उग्र वस्तुओं को न खायें। प्रात:कालीन स्नान एवं उपवासादि शरीर को कष्ट पहुँचाने वाली क्रियाएँ छोड़ देनी चाहिए। एक बार भोजन करना, निराहार रहना अथवा प्रत्येक पहर बाद भोजन करना भी योगारम्भ में त्याज्य है। इस प्रकार विधि-विधान से प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। प्राणायाम आरम्भ करने से पूर्व नित्य-प्रति दूध-घृत का सेवन और मध्याह्न एवं सायं दोनों समय का भोजन करें[xxvi]

गुण की दृष्टि में आहार

सामान्य रूप से आहार वह है जो हम ग्रहण मुख के माध्यम से करते है वह भोजन मानव शरीर में तीन गुण के स्वरूप में बट जाता है, और सप्त धातुओं जैसे- रस, रक्त, मांस, मेद, आस्थि, मज्जा और शुक्र के रूप में रूपांतरित होकर स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर और कारण शरीर में ऊर्जा प्रदान करता है। यह ऊर्जा हमें अन्न से प्राप्त होती है क्योंकि अन्न ही प्राण है। जिस प्रकार माइक्रो कॉन्ड्रिया को ऊर्जा का पॉवर हाउस कहा जाता है ठीक उसी प्रकार आहार मानव शरीर का पॉवर हाउस है। जो हमें दिन भर की शारीरक, मानसिक रूप से ऊर्जा की क्षति काम के माध्यम से करते है उसको बनाए रखता है।

सात्विक आहार

सात्विक आहार मन तथा मस्तिष्क को शांत प्रदान करता है और यह सर्वश्रेष्ठ भोजन है तथा आर्थिक विकास इसी आहार से संभव है। इसके अंतर्गत आहार साग, सब्जी, अनाज, दालें, दूध, फल, पनीर और मक्खन आदि जो खाद्य पदार्थ है यह सभी सात्विक आहार में आते हैं। आहार का प्रभाव मन पर पड़ता है जैसा खाएगा वैसा हो जाएगा मन और वैसी होती है जीवन में सात्विक आहार ग्रहण करने से मन और आत्मा शरीर शुद्ध हो जाते है। रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा और शुक्र के रूप में प्राण ऊर्जा उत्पन्न करता है। यदि व्यक्ति आहार में नियंत्रण कर लिया तो हर प्रकार की आधि और व्याधियों से छुटकारा पा लेगा है, इसीलिए आहार मूलाधार है। हमारा भोजन आयु को बढ़ाने वाला, सत्वगुण युक्त, बलदायक, रोगों से रक्षा करने वाला, सुख की अनुभूति करने वाला, चिकना, शरीर में अधिक समय तक रहने वाला, हृदय को भाने वाला, ऊर्जा देने वाला होना चाहिए उसे ही सात्विक आहार या योगिक आहार कहा गया है।[xxvii]

आहार पंच महाभूत और पुट्रस का सिद्धान्त

भारतीय शरीर शास्त्र वेत्ताओं ने पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और आकाश, इन 'पंच महाभूतों के आधार पर षट-रसों का सिद्धान्त निकाला है। प्रत्येक पदार्थ में पंचमहाभूतों का परिमाण न्यूनाधिक होता है जिसके प्रभाव से उसके स्वाद और गुणों में अन्तर पड़ जाता है।[xxviii] जिन रसों में तत्वों की प्रधानता होती है, इस प्रकार है, मधुर रस में पृथ्वी और जल का भाग अधिक रहता है, और भोजन में इसकी अधिकता होने से सातों धातुओं की वृद्धि होती है। यह रस पौष्टिक है और दूध को बढ़ाने वाला है। अम्ल या खट्टे रस में पृथ्वी और अग्नि का आधिक्य होता है और यह अग्निवर्धक, पाचक, रुचिकारक, कफ-पित्त और रक्त-पित्त है और स्वेद उत्पन्न करने वाला है। लवण रस अर्थात् नमकीन में जल और अग्नि तत्व का आधिक्य होता है। यह शिराओं (रक्त नलिकाओं) के तनाव और खिंचाव दूर करता रन्धों को खोलकर पसीना लाता अग्निवर्धक, तीखा तथा भेदक भी होता है।[xxix] कटुरस में वायु और आकाश की अधिकता रहती है। यह रुचि उत्पन्न करने वाला, कृमि, तृष्णा, विष, कुष्ठ, मूर्छा, दाह का नाश करता है। यह हल्का और बुद्धि बढ़ाने वाला होता है। एक उत्तम स्वास्थ्य के निर्धारिक तत्त्वों में आहार प्रमुख है। युक्ति संगत आहार के बिना स्वस्थ रहना असम्भव है। हमारे उपनिषद् आदि ग्रन्थों में तो आहार को ही जीवन कहा गया है- **अन्नं वै प्राणाः।** वास्तव में आहार स्वयं में औषधि है। इससे शरीर के दोष, धातु और मलों का पोषण और प्राणों का वृद्धि व पुष्टि होता है। आहार का प्रभाव केवल शरीर पर ही नहीं मन पर भीसमान रूप से पड़ता है। लोकप्रसिद्ध भी है जैसा खायें अन्न, वैसा बने मन। स्पष्टतः आहार हमारे शरीर व इन्द्रियों को पुष्ट करता है, प्राणों को बलवान् बनाता है और अन्ततोगत्वा मन की प्रवृत्तियों का भी पोषण करता है। वस्तुत : आहार हमारे स्वास्थ्य के लिए तभी हितकर सिद्ध होगा, जब हम इसका सेवन मात्र स्वाद की दृष्टि से न करके स्वास्थ्य की दृष्टि से करेंगें। सदा स्मरण रखना चाहिए कि हमारा जीवन खाने के लिए नहीं, अपितु खाना जीवन जीने के लिए है। चरक ऋषि आहार सेवन के लिए आठ गुण बताये है जिसे आदर्श आहार संहिता कहा है। इनका पालन करने से आहार का यह उपस्तम्भ दृढ़ रहेगा, चरक ऋषि ने भी कहा- अन्न प्राणियों के लिए प्राण है, इसीलिए लोग अन्न की ओर दौड़ते हैं। हमारा वर्णप्रसाद (रंग का निखार) सुन्दर, स्वर, जीवन, प्रतिभा, सुख, तुष्टि-पुष्टि, बल और मेधा, ये सभी अन्न पर ही आश्रित हैं।[xxx] योग साधक कंठ कूप पर संयम का अभ्यास करने से अपनी भूख प्यास को नियंत्रित करने की सिद्धि प्राप्त हो जाती है।[xxxi]

मानव के स्वास्थ्य संवर्धन में आहार

मानव स्वास्थ्य संवर्धन के लिए, व्यक्ति के चरित्र निर्माण में आहार की अहम् भूमिका है। विचारों और धातुओं का संरक्षण करना ब्रह्मचर्य है। हमारे मानव जीवन के तीन मूलाधार हैं, जिस प्रकार घर की मजबूती के लिए स्तम्भ खड़े किये जाते है ठीक उसी प्रकार मनुष्य शरीर को सशक्त बनाने के लिए इन आधार स्तम्भ की आवशकता है जो तीन है- आहार, निद्रा और ब्रह्मचर्य इन सब का उत्तम प्रकार से समाज, परिवार में व्यवहार करना होता है। जैसे बिस युक्त आहार अनेक प्रकार के रोगों को उत्पन्न करता है वैसे ही विकार युक्त विचार भी हमारे मन में राग-द्वेष, मोह और घ्रणा आदि व्याधियो को उत्पन्न करता है।

आजकल व्यक्ति आहार में स्वाद ही ढूंढता है जो अपने लिए भोजन पकाते हैं। वे पाप के भागी हैं, यह ईश्वर की न्याय व्यवस्था है। मानव किंतु जो यज्ञ में आहुति देने के बाद सेस शेष बचा हुआ आहार सामग्री ग्रहण करते हैं वह सब पाप करने से बच जाते हैं। इसीलिए हमारे सनातन धर्म में यज्ञ की बड़ी महिमा है। शरीर ही देवालय और शिवालय है यह शरीर ही ईश्वर का पवित्र मंदिर है। एक किंवदंती है कि- ऋषि चरक ने प्रश्न किया- कौन व्यक्ति स्वस्थ रहता है? इसके उत्तर में वाग्भट नामक विद्वान् ने कहा- **हितभुक, मितभुक,** और **ऋतभुक** अर्थात् अपनी प्रकृति अनुसार हितकारी, उचित मात्रा में कमाया (अर्जित) गया भोजन करने वाला व्यक्ति ही स्वस्थ रहता है। इसके विपरीत रूप में भोजन करने वाला अनेक कष्टकर रोगों से ग्रस्त हो जाता है। अपनी जीभ पर नियन्त्रण रखने वाला जितेन्द्रिय व्यक्ति ही ऐसा आचरण कर सकता है। भगवान सूर्य से संसार के समस्त प्राणी समुदाय, देव, दानव और आसुर भी 'सौ वर्ष तक जीवित रहने की इच्छा प्रगट करते है।[xxxii] इस संसार में ऐसा कोई द्रव्य नहीं है,जो औषधि न हो क्योकि आहार भी औषधि है। भिन्न-भिन्न युक्ति व प्रयोजन के अनुसार प्रयोग करने पर प्रत्येक पदार्थ औषधि का काम करता है। 'खनिज पदार्थों का भी शोधन करके औषधि के रूप में प्रयोग किया जा सकता है तथा वे जीवन रक्षक सिद्ध हो सकते हैं। इसके साथ ही आयुर्वेद यह भी जानकारी देता है कि आहार-विहार, जल-वायु आदि का विधिपूर्वक सेवन करना प्राणदायक होता है।[xxxiii] यह प्रकृति, आत्मा और परमात्मा का बोध प्रदान कर, जन्म-मृत्यु के बन्धन से मुक्त होकर मोक्ष पद प्राप्ति का मार्गदर्शन भी करता है। 'मार्गदर्शन और उपदेशों का पालन करना सभी मनुष्यों के लिएकल्याणकारी सिद्ध होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं। आज भी देश में परम्परागत रूप से काम कर रहे अनुभवी और कुशल वैद्य हैं,जो कष्टसाध्य तथा असाध्य समझे जाने वाले रोगों को भी दूर करने में सक्षम हैं।[xxxiv]

उपसंहार

प्रस्तुत शोध अध्ययन से पता चलता है कि आहार न सिर्फ जीवन का आधार है अपितु चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व विकास में भी इसकी महत्वपूर्ण भूमिका है। सात्विक आहार से आदर्श चरित्र का निर्माण होता है एवं सर्वांगीण व्यक्तित्व का विकास भी होता है इसीलिए प्रत्येक साधक को चाहिए कि दैनिक जीवन में सात्विक एवं संतुलित आहार ग्रहण कर अपना और परिवार, समाज, राष्ट्र का सर्वांगीण विकास एवं एक आदर्श चरित्र का निर्माण विकास संभव है। नैतिकता और अनुशासन ईमानदारी और अखंडता जैसे- गुण इच्छा शक्ति और साहस शुद्धता और निष्ठा त्याग और आत्मसम्मान

दया और सच्चाई एक महान चरित्र के निर्माण में एक लंबा रास्ता तय करना पड़ता है। संसार में अच्छे चरित्र वाला व्यक्ति अपने अच्छे गुणों की वजह से समाज में एक अच्छा बदलाव होने के लिए सब का प्रेरणास्रोत बन जाता है।

योग साधक को सादा जीवन उच्च विचार के साथ जीवन यापन करना चाहिए। साधारण भोजन लें जो आपके साधना के लिए पूरी तरह से अनुकूल हो। आपके पास अपने संविधान के अनुरूप अपना मेनू होना चाहिए। सात्विक आहार का चयन करने के लिए आप स्वयं सर्वश्रेष्ठ निर्णायक हैं। खाने-पीने के मामले में तुम एक स्वामी के रूप में खाने-पीने में अच्छा करोगे। आपको किसी विशेष आहार के लिए कम से कम लालसा नहीं होनी चाहिए। आपको इस भोजन या उस भोजन का गुलाम नहीं बनना चाहिए। सरल प्राकृतिक, गैर-उत्तेजक, ऊतक-निर्माण, ऊर्जा-उत्पादक, गैर-मादक भोजन और पेय मन को शांत और शुद्ध रखेंगे और योग के छात्र को अपने अभ्यास में और जीवन के लक्ष्य की प्राप्ति में मदद करेंगे। समग्र स्वास्थ्य जीवन की मूलभूत आवश्यकता आहार है। स्वास्थ्य अच्छा हो तो कोई भी व्यक्ति अपने जीवन में सफलता प्राप्त कर सकता है। लेकिन सेहत हमारी सोच, रहन-सहन, खान-पान और कई पहलुओं पर निर्भर करती है। जिसमें स्वास्थ्य का ख्याल रखने के लिए खान-पान की अहम भूमिका होती है। भोजन जीवन की एक स्वाभाविक आवश्यकता है, हमें अपने आहार में उस भोजन पर ध्यान देना चाहिए जो स्वास्थ्य के लिए अच्छा हो। 'योगिक आहार' न केवल शरीर बल्कि मन को भी प्रभावित किया। योगिक आहार' ने स्वास्थ्य को बनाए रखा और एक व्यक्ति में सकारात्मक दृष्टिकोण विकसित किया।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

[i] Patrika desk, (3 April 2021) Self- philosophy: the purity of diet.
[ii] नाश्नतः पथ्यमेदान्नं। श्रीमदभावद्गीता
[iii] श्रीमदभगवद्गीता 18/51.
[iv] आहार सम्भवं वस्तु रोगाश्चाहार सम्भवाः। च.सू. 28/45.
[v] श्रीमदभगवद्गीता-17/7-10.
[vi] श्रीराम शर्मा आचार्य, (अगस्त 1991), अखंड ज्योति, अखंड ज्योति संसथान, मथुरा, पृष्ट संख्या-43.
[vii] वही, पृष्ट संख्या-44
[viii] वही, पृष्ट संख्या-44.
[ix] वही, पृष्ट संख्या-44.
[x] ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना।। (श्रीमदभावद्गीता 4/24)
[xi] पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः।। (श्रीमदभावद्गीता 9/26)
[xii] अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। ब्रह्मवैवर्त पुराण ब्रह्मखंड
[xiii] ब्रह्मवैवर्तपुराणम्/खण्डः अध्यायः 26 (ब्रह्मखण्डः) 1/6 सूत्र
[xiv] आनंद, अजय (2020), चरित्र निर्माण, संकल्प पब्लिकेशन्स, बिलासपुर छत्तीसगढ़, पृष्ठसंख्या-10.
[xv] भारद्वाज ईश्वर, (2018), मानव चेतना, सत्यम पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली, पृष्ट संख्या-111.
[xvi] श्रीराम शर्मा आचार्य, (अगस्त 1995), नीरोग जीवन के महत्वपूर्णसूत्र, अखंड ज्योति संसथान, मथुरा, पृष्ट संख्या-1.100.
[xvii] हठयोगप्रदीपिका 1/57 श्लोक.
[xviii] हठयोगप्रदीपिका 1/58 श्लोक.
[xix] हठयोगप्रदीपिका 1/63 श्लोक.
[xx] हठयोगप्रदीपिका 1/62 श्लोक.
[xxi] हठयोगप्रदीपिका 1/59 श्लोक.
[xxii] हठयोगप्रदीपिका 1/60 श्लोक.
[xxiii] घेरण्ड संहिता 5/16 श्लोक.
[xxiv] घेरण्ड संहिता 5/17-22 श्लोक.
[xxv] घेरण्ड संहिता 5/23-26 श्लोक.
[xxvi] घेरण्ड संहिता 5/27-31 श्लोक.
[xxvii] गोयन्दका, श्रीहरिकृष्णदास, सं.2074, श्रीमद्भगवद्गीता, गीतप्रेस गोरखपुर, गोबिन्द भवन कार्यालय कोलकाता, पृष्ठ सं 396.
[xxviii] वही, पृष्ट संख्या-2.2.
[xxix] वही, पृष्ट संख्या-2.2.
[xxx] बालकृष्ण आचार्य, (दिसम्बर 2014), आयुर्वेद सिद्धान्त रहस्य, दिव्य प्रकाशन, पतंजलि योग पीठ, हरिद्वार पृष्ट संख्या- 43.
[xxxi] कंठ कूपे क्षुत्पिपासा निवृत्ति। पतंजलि योग सूत्र-3/30.
[xxxii] जीवेत शरद: शतम्। सूक्ति यजुर्वेद 36/24.
[xxxiii] बालकृष्ण आचार्य, (दिसम्बर 2014), आयुर्वेद सिद्धान्त रहस्य, दिव्य प्रकाशन, पतंजलि योग पीठ, हरिद्वार पृष्ट संख्या- 05.
[xxxiv] अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किंचित। द्रव्य मुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थ च तं तमभिप्रेत्य।। च.सू.- 26/12.

****

11. ग्रन्थालय विज्ञान के पंच सूत्र : साम्प्रतिक उपादेयता

Mr. Shudhanshu Soni
Professional Assistant
Central Sanskrit University,
Ekalavya Campus, Agartala

ग्रंथालय विज्ञान के पांच सूत्र

ग्रंथालय विज्ञान अथवा पुस्तकालय विज्ञान के पांच नियम प्रोफेसर शियाली रामामृत रंगनाथन जी के द्वारा 1931 में प्रतिपादित किया गया था। ये नियम ग्रंथालय प्रबंधन एवं संसाधनों के संगठन के लिए मूलभूत सिद्धांत का कार्य करते हैं। यह पुस्तकालयों के कार्यकारी कोष और सेवाओं को भी संगठित एवं प्रभावी बनाने में सहायता करते हैं। ग्रंथालय विज्ञान के पांच नियम/सूत्र इस प्रकार हैं:

"ग्रन्थालयी सदा-सेवी पञ्च-सूत्री परायणः ।
ग्रन्था अध्येतुम्-एते च सर्वेभ्यः स्वं स्वम्-आप्नुयुः ॥
अध्येतुः समयं शेषेत्-आलयो नित्यमेव च ।
वर्धिष्णुरेष चिन्मूर्तिः पञ्च-सूत्री चिरं जयेत् ॥"

1. **ग्रंथ उपयोग हेतु हैं:** यह नियम पुस्तकालयों का प्राथमिक उद्देश्य बताता है, जो पाठकों को पुस्तकों और अन्य संसाधनों तक पहुंच प्रदान करना है। पुस्तकालयों को अपने संसाधनों को सुलभ बनाकर उनके उपयोग को बढ़ावा देना चाहिए, पठन सामग्री को आकर्षणशील और पहुंचने योग्य होना चाहिए ताकि उपयोगकर्ताओं को उनकी ज्ञानार्जन की आवश्यकताओं को पूरा करने में मदद मिल सके इसके अलावा ग्रंथालय की मेज-कुर्सियाँ, समय सारिणी एवं कर्मचारियों को पाठक के सुलभता के अनुरूप होना चाहिए जिससे की ग्रंथालय की उपादेयता और बढ़े।

2. **हर पाठक को उसकी ग्रंथ:** यह नियम पाठकों की व्यक्तिगत सूचना आवश्यकताओं और रुचियों को पूरा करने के महत्व को दर्शाता है। पुस्तकालयों को विभिन्न पाठकों के सूचना आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए विविध संसाधनों को प्रदान करना चाहिए। यह नियम पुस्तकालय कर्मियों को यह भी निर्देशित करता है कि पुस्तकों का चयन समस्त आयु पृष्ठभूमि अथवा पसंद के अनुसार करें। यह नियम राज्य, पुस्तकालय कर्मी एवं पाठकों के कर्तव्यों पर भी जोर देता है कि राज्य(सरकार) ग्रंथालयों को निर्बाध रूप से अर्थ प्रदान करें जिससे कि ग्रंथालय सतत रूप से अपनी सेवाएं प्रदान कर सकें। पुस्तकालय कर्मी का यह कर्तव्य है कि वे इस बात का ध्यान दें कि पाठक को उनकी पसंद की पुस्तक कैसे मिले। एवं पाठक का कर्तव्य है कि वे ग्रंथालय जो कि एक सार्वजनिक संस्था है, इसके सामग्रियों की सुरक्षा करें, एवं ग्रंथों का अनैतिक उपयोग न करें।

3. **हर ग्रंथ का अपना पाठक:** यह नियम दर्शाता है कि ग्रंथालय में हर पुस्तक का अपना निश्चित पाठक होता है। पुस्तकालयों को सुनिश्चित करना चाहिए कि सही पुस्तक सही पाठक के पास पहुंचे और वे पाठकों को उपयुक्त सामग्री ढूंढ़ने में मदद करने के लिए संदर्भ सेवा(Reference Service) सेवाएं प्रदान करें। इसके अलावा ग्रंथालय मे ग्रंथालय सूची, अनुवर्गीक व्यवस्थापन एवं नए ग्रंथों का प्रदर्शन अवश्य होना चाहिए, जिससे प्रत्येक ग्रंथ अपने सही पाठक तक पहुँच सके।

4. **पाठक का समय बचाएं:** यह नियम ग्रंथालय सेवाओं की कुशलता और प्रभावकारिता पर ध्यान केंद्रित करता है। पुस्तकालयों को अपने संग्रह को व्यवस्थित करने का प्रयास करना चाहिए ताकि पाठक संसाधनों को आसानी से ढूंढ़ सकें और उपयोग कर सकें। उपयोगकर्ता अनुभव को सुधारने के लिए उपयोगकर्ता के समय बचाने के तरीके, जैसे उचित सूचीकरण, वर्गीकरण, मुक्त प्रवेश प्रणाली (Open Access System), ICT, RFID एवं ग्रंथालय मार्गदर्शिका का उपयोग किया जाना चाहिए, जिससे कि पाठक का मूल्यवान समय बचाया जा सके।

5. ग्रंथालय एक विकासशील संस्था है : यह नियम स्वीकार करता है कि ग्रंथालय निरंतर विकसित होना चाहिए और अपने पाठकों की बदलती आवश्यकताओं और प्रौद्योगिकी में परिवर्तन के साथ समायोजित होना चाहिए। पुस्तकालयों को नवाचार को स्वीकार करना चाहिए, नई प्रौद्योगिकियों का उपयोग करना चाहिए और अपनी संग्रह और सेवाओं का विस्तार करना चाहिए ताकि वे सूचना के युग में महत्वपूर्ण और मूल्यवान रह सकें। इससे इतर ग्रंथों की संख्या, ग्रंथालय के आकार, कर्मचारी, एवं पाठकों की संख्या में भी वृद्धि होना चाहिए।

ये नियम ग्रंथालय विज्ञान के लिए मार्गदर्शक सिद्धांत हैं जो ग्रंथालय एवं ग्रंथालय पेशेवरों के लिए आवश्यक होते हैं। इन नियमों के पालन से सुनिश्चित होता है कि ग्रंथालय अपने मौलिक उद्देश्य को पूरा करते हुए सभी के लाभ के लिए सूचना और ज्ञान की पहुंच सुगम बनाता है। इन सूत्रों के पालन के माध्यम से, ग्रंथालय समुदाय आगामी युग में भी महत्त्वपूर्ण और सामर्थिक रहेगा एवं सामाजिक, वैज्ञानिक, आर्थिक और सांस्कृतिक विकास को संजोया जा सकेगा।

ग्रंथसूची / Refereces

- Ranganathan, S. R. (2007). The five laws of library science. Ess Ess Publications.
- Ranganathan, S. R., & Sarada Ranganathan Endowment for Library Science. (2006). Colon classification : basic classification. Published By Ess Ess Publications For Sarada Ranganathan Endowment For Library Science ; Bangalore.
- Satija, M.P. "The Five laws of Information Society and Virtual Libraries Era". SRELS Journal of Information Management, 40.2 (2003): 93-104. Print.
- UNIT 4 LAWS OF LIBRARY SCIENCE 4.0 OBJECTIVES. (n.d.). Retrieved June 15, 2023, from https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/35226/5/Unit-4.pdf
- Satyanarayana, R. "Dr. Ranganathan and Library Profession: A Centenary Tribute". IASLIC Bulletin, 37.3 (1992): 129-135. Print.
- Librarianship Studies. (2019, August 12). Five Laws of Library Science. Librarianshipstudies.com; Blogger. https://www.librarianshipstudies.com/2017/09/five-laws-of-library-science.html
- Cana, M (2003). Open Source and Ranganathan's Five Laws of Library Science. Web. 21 September 2012 http://www.kmentor.com/socio-tech-info/archives/ 000079.html
- Dasgupta, Arjun (2007). "Library Staff and Ranganathan's Five Laws". IASLIC Bulletin 57.4(2007): 195-204. Print.

****

1. Overcoming Skepsis: Kundalini as a Meshach to Salvation

Suriya R, Aiswarya B, Dr. T.S. Ramesh
PhD Research Scholar (FT)
PG & Research Department of English
National College (Autonomous)
Affiliated to Bharathidasan University, Tiruchirappalli, TN

PhD Research Scholar (FT)
PG & Research Department of English
National College (Autonomous)
Affiliated to Bharathidasan University, Tiruchirappalli, TN
Associate Professor and Research Supervisor

PG & Research Department of English
National College (Autonomous)
Affiliated to Bharathidasan University, Tiruchirappalli, TN

Abstract: In this materialistic world, one tends to refrain from sufferings and attain salvation or muktito reach the feet of God or Iswara. The freedom from the cycle of birth and death is possible through self-awareness and self-realisation of the divine energy present within. Kundalini or the divine feminine energy present within the self in the muladhara (base of spine) is awakened through various tantric practices like yoga, meditation and breathing exercises through which one can attain salvation. Kundalini is also associated with the Godess AdiParashakti, the Supreme being of Shaktism. This paper also dwells into the types of yoga, the three different stages such as Arambha, Ghata and the third-eye awakening pertaining to kundaliniyoga and how it helps one to attain salvation.

Keywords: liberation, meditation, yogic postures, self-realisation, transformation.

-Mandukya Upanishad 3.1.1

According to Rigveda, the tree of life, which may be an individual's body or the Creation has synastryand encompasses two birds as symbol. One is the Jivatma (living being) and the other is the Paramatma (Iswara). They are inseparable comrades, correlated eternally and bring frabjous to existence. The first bird Jivatma which grooves on the fruit is symbol of individual soul that craves for knowledge and immortality while the other bird Paramatmapickeering at it dispassionately represent so mnipresent God seated in one's heart. Thus, man aspires to search for the truth, bliss and harmony and tries to attain a state of immortality.

In The Mind of Light, Sri Aurobindo shares his vision regarding the evolution of human beings and the cosmic evolution. If man tries to cooperate with the supermind, such a kind of evolution is possible. According to Bhagavat Gita, it is one's karmic cycle that determines one's pleasure and pain and one can attain immortality by worshipping the Supreme soul from which our souls have emanated. It is impossible to destroy the soul using any weapon, fire, water or wind. Connecting oneself with the Supreme may entail meaning to one's life. Being spiritual helps a person to overcome difficult situations with ease and enables to listen to the voice of inner intelligence, and this can be attained sans ego, fears and doubts. No doubt these aid one's pneuma. Surrendering to God with enlightened nous helps one to free from Maya which spung on to spiritual journey without shogging. In The Mind of Light Sri Nolini Nanda Gupta, a critic, explains the vision of Sri Aurobindo regarding spiritual awakening in the following manner:

Sri Aurobindo's message is very simple, almost self-evident. The sum and substance of all he says is that man is growing and has to grow in consciousness till he reaches the complete and perfect consciousness, not only in his individual but in his collective, that is to say, social life. (83)

Further, an individual (Jivatma) experiences two different phases or levels of consciousness. One is indwelled consciousness (Iswara-tattva) that runs through in deep sleepand the other is involved consciousness (Jiva-tattva). Iswara-tattva is one among the thirty-six tattvas in Saivism which represents the various manifestations of the universal consciousness (Brahman). It is also a fifth phase in the cosmic process of creationwhich denotescymerof Siva and Sakthi.According to Jiva-tatva, one can attain the feet of God through devotion and service. If one fails to realise the Supreme, then he takes his life to downtick to the paucity of devotion and service to God.This gives rise to the ascendence of illusion or Maya. The true spirit of the above lines is expressed in Srimad-Bhagavatam in the following manner:

bhayam dvitiyabhinivesatahsyad

isad apetasya viparyayo 'smrtih

tan-mayayato budha abhajet tam

bhaktyaikayesam guru-devatatma (11.2.37)

This ascends to illusion or Maya, an entrophy to mystical apprehension. In order to bring frappant to pneuma and to attain salvation, Kundalini or the divine feminine energy has become consignification to it. It has its existence in the muladhara (base of spine) is awakened through various tantric practices like yoga, meditation and breathing exercises. There are four patterns of yoga such as Karma yoga, Bhakti yoga, Jnana yoga and Raja yoga leading to the path of liberation. Karma yoga or path of work pertains to do one's duty without any ego or attachment. Kar means to act, do or make and it refers to the actions, reactions and rituals performed by human beings. It is a kind of mental discipline and a path that ushers toenlightenment. Further, it inculcates one to reify Datta, Dayadhvam, and Damyata'. Also, it helps one to manumit from privation and ushers to the promenade of fulfilment by oneself for the possibilities of one's character or personality and fuses with the Divine. It is the best way to purify one's mind and leads one towards the path of Dharmawithout any ego or attachment.

A karma-yogi renders selfless service to the world as duty and is calm, enthusiastic, learns skills faster, goal oriented and is full of positive energy. Karma is of three types, namely prarabdha, sanchitaand kriyamanaor agami and is related to one's past, present and future actions. Swami Vivekananda articulates his opinion on karma which has its effect on one's character in Karma Yoga in the following manner:

Karma in its effect on character is the most tremendous power than has to deal with. Man is, as it were, a centre, and is attracting all the powers of the universe towards himself, and in this centre is fusing them all and again sending them off in a big current. (Swami's lectures)

Bhakti Yoga or the path of devotion is becoming one with the Divine through love, dedication and compassion. It is one of the natural ways of uniting with God through chanting slokas, singing songs, kirtan, dancing and selfless service. Generally, Bhakti yogis devote themselves through a particular deity. One of the significant constituents of this yoga is surrender by renouncing the self or ego and apperceptive of divinity in everything. It is a true realisation of spiritual transcendence and unification with the Supreme Consciousness. It is believed to be the easiest and direct method, whereby one experience the unity of mind, body and soul.Swami Vivekananda in his book Karma Yogamentionsthe Bhakti-aphorismsof Shandilyaor Narada in the following manner: "Bhakti is greater than Karma, greater than Yoga, because these are intended for an object in view, while Bhakti is its own fruition, its own mean, and its own end" (3).

Jnana yoga or the path of knowledge is attaining the Supreme through self-realisation and practicing meditation and contemplation. According to Patanjali, father of modern yoga Sutras, yogic practices help in removing one' s ignorance, helps in dismantling one's sufferings, leading to liberation of beings or jivanmuktas. Among these yogas, Kundalini, a form of Raja yoga, is perficient for salvation. As one startspracticingit, one seeks to experience a true awakening and become one with the Universal Power. It disciplines one's mind and body through meditation, asanas and pranayama. The yogic asanas

are also called as cultural asanas for it forms a significant role into culturing through dynamic sequences, standing, inverted, twisting and forward, backward, sideward bending postures.

Kundalini is associated with the Goddess Adi Parashakti, the Supreme being of Shaktism.There are different stages pertaining to Kundalini awakening and the first stage in its awakening is Arambha, whereby one realises the presence of the serpent and starts releasing energy and go through a kind of spiritual transformation. In this stage, one cleanses one's root chakra, and unbridles the root knot. At this stage, one's primary focus must be on Kundalini Yoga exercises and has to intensify personal practice. These movements cause vibration in one's bodyand summonses the changes that a person is ready to undergo.

The second stage is Ghata or the cleansing stage. In this stage, one refrains from negativism and the thought process that forfends from living in one's truth. In this stage, one may realise a kind of impactful transformation becausekundalini energy transpires through the SushumnaNadi. Nadisform the life force and there are more than seventy thousand Nadi Channels in human body. Ida Nador the passive channel, Pingala Nadior the active channel and SushumnaNadi or the central channel.

The third stage in this process is the third-eye awakening in which a person has to unfasten the Rudra knot which is present between the heart chakra and third-eye chakra. One may experience a tingly sensationin one's third eye, which indicates the completion of the kundalini awakening process. One has to get into a deep meditative mode and one's sensory powers is heightened at its peak. It is a sense of complete freedom and oneness with the universe. Kundalini awakening improves one's concentration and intuitive abilities.

Through various techniques like yogic postures, meditation and breathing exercises, one brings the feminine energy or kundalini up along the spine to one'spate. On the way,it passes through six chakras or centres. When it reaches the seventh cakra, at the top of one's pate, oneexperiences an overpowering and inenarrable feeling of bliss that mystically represents one's reintegration with the Paramatma.Thus, to attain the feet of God or salvation, one has to control one's mind through yogic practices, especially kundalini yoga. Salvation also termed as mukthi or moksha in all religions like Hinduism, Sikhism and Jainism. To refrain oneself from the cycle of birth and death, sages have come up with different yogic practices. Since time immemorial, yoga is integrated with India's rich cultural heritage. But kundalini yoga should be prerogative for practitioners who want to carry through their life for pithy existence on banausic life. To conclude, it is apt to quote the moxie of Kundalini by Sri Swami Sivananda Saraswathi to prove it has fruition and not friction in one's imbricated trio of body, mind and soul.

ऊँ
।। जागो मा कुल कुण्डलिनी जागो मा ।
तुमि नित्यानन्द-स्वरूपिणी ।।
तुमि ब्रह्मानन्द-स्वरूपिणी ।।
प्रसुप्त भुजगाकारा आधार पद्मवासिनी ।।
त्रिकोने जले कृशानू, तापित हइलो तनु
मूलाधार त्यज शिवे स्वयंभू - शिव - वेष्ठिनी ।।
गच्छ सुघूम्नार पथ, स्वाधिष्ठाने हवो उदित,
मणिपुर अनाहत विशुद्धाज्ञा सञ्चारिणी ।।
शिरसि सहस्रदले, परम शिवेते मिले
क्रीडा करो कुतूहले सच्चिदानन्दायिनी ।।
जागो मा कुल कुण्डलिनी जागो मा ।

PRAYER TO MOTHER KUNDALINI

Wake up Mother Kundalini.

Thou whose nature is Bliss Eternal-The Bliss of Brahman.

Thou dwelling like a serpent asleep at the lotus of Muladhara,

Sore, affected and distressed am I in body and mind,

Do thou bless me and leave thy place at the basic lotus.

Consort of Siva the Self-caused Lord of Universe,

Do thou take thy upward course through the central canal.

Leaving behind Svadhishthana, Manipuraka, Anahata, Vishuddha, and Ajna.

Be thou united with Siva, thy Lord the God.

At Sahasrara-the thousand-petalled-lotus in the brain.

Sport there freely, O Mother, Giver of Bliss Supreme.

Mother, who is Existence, Knowledge, Bliss Absolute.

Wake up, Mother Kundalini! Wake up. (Swami Sivananda x)

Works Cited

1. "Resanskrit." A Story of Two Birds - Quote from Mandukya Upanishad, May 16, 2019, resanskrit.com/blogs/blog-post/a-story-of-two-birds-quote-from-mandukya-upanishad. Accessed 18 January 2022.
2. Sri Aurobindo. The Mind of Light. Lotus Press, 2003.
3. Sri Aurobindo. The Life Divine. Sri Aurobindo Ashram Press, 2005.
4. "SrimadBhagavatham Class."Srimad Bhagavatam Canto 11, Chapter 02, Test 37, www.srimadbhagavatamclass.com/srimad-bhagavatam-canto-11-chapter-02-text-37/. Accessed 14 January 2022.
5. Swami Sivananda. Kundalini Yoga. A Divine Life Society Publication,1994.
6. Swami Vivekananda. Bhakti Yoga. Celephias Press, 2003.
7. Swami Vivekananda. Karma Yoga. Based on the lectures that Swami delivered in his rented rooms at 228 W 39th Street in December, 1895 and January, 1896.

****

2. Effect of Yogic Practices with Psycho Neurobics on Blood Pressure (Systolic) & Heart Rate Among Adolescentscepital Stressed Girls

K. J. Sridevi, Dr. R. Elangovan

PhD Scholar (Regular), Yoga Science, FYST,

Meenakshi Academy of Higher Education and Research, No.12,

Vembuliamman Koil Street, West K.K. Nagar, Chennai-78, Tamil Nadu, India.

Professor & Head, Faculty of Yoga Sciences & Therapy,

MAHER, 12, Vembuliamman Koil Street, West K.K. Nagar,

Chennai-78, Tamil Nadu, India.

ABSTRACT

The goal of the study through random selection was to see how yoga practises with Psycho Neurobics affected adolescent stressed girls' systolic blood pressure and heart rate. Thirty stressed teenage girls aging 14 to 18 yrs old were randomly taken from Chennai and grouped into two sets of 15 participants. It was expected to have substantial disparities in Blood Pressure (Systolic) and Heart Rate among stressed adolescent girls. Before the training programme execution, two group's preliminary test scores on systolic blood pressure and heart rate were noted. For a total of 12 weeks, the training was on Yoga with Psychoneurobics to Group I subjects onehour for six days in a week. Group II was given no instruction and was expected to lead the routine. Scores after training on two groups were also recorded for the same variables. The significant differences between the experimental group practising yoga with Psycho Neurobics and the control group were determined using ANCOVA. Confidence levels for the significance test was set at 0.05. Due to Yogic practises with Psychoneurobics among teenage stressed girls, the Experimental Group revealed substantial variations in Blood Pressure (Systolic) and Heart Rate when compared to the Control Group. At a confidence level of 0.05, the hypothesis was accepted. As a result, it can be stated that combining Yogic practises with Psycho Neurobics helps adolescent girls maintain a blood pressure (Systolic) and heart rate in a healthy way.

Keywords : Psycho Neurobics, Stress, Yoga, Yogicpractices.

Introduction

Adolescence is stage in between 13 and 19 years of age. During this stage, adolescents experience many psychosocial and physiological changes. Adolescence accounts for approximately17% size of world human population. Largest population of adolescence of the world is witnessed in India.

Key Facts of Adolescent Population

Globally, 16 percent of the population is between the ages of ten and 19, and India accounting for 21% of the world's teen population. Adolescents of age 10 to 19 are having 16% of mental health disorders account to the world's count of diseases and is contributing to 50 per cent among adolescents in the age of 14, majority of which are unnoticed and untreated.

Statistics reveal Depression as most common root of sickness and impairment among adolescentsround the globe.

Fourthistherank ofcausesformortalityinteenagers.

Ignoringteenunseenmentalhealthwillgolong-terminjuringtotalwellbeingandlimiting possibilities to live healthy and happy as adults.

Common Problems Faced During the Adolescent Period

* A change in the financial situation of the parents *A severe illness or injury to a family member * An increase in disputes with the parents * Issues with a sibling or a sibling's sibling * Conflicts with parents * Conflicts with classmates * Break up with a male/female friend

These issues are centred at home and at school. The fear of losing friends or parents is at the root of the majority of clashing situations. They become ensnared in insecurity's clutches. Most of the time, they are afraid that if they are unableto match theexpec tation soft heir loved ones, they would lose them. The added pressure of general expectations from parents,

friends, teachers, and others stresses the youngster, and failure affects their self-esteem. Stress is exacerbated when children establish unreasonable expectations for themselves.

Stress

Stress is an inescapable fact of life that affects everyone at some time. It might be caused by any occurrence or thought that provokes annoyance, rage, or worry. At some time in human history, ithas occurred to everyone. One among life's distinctive characteristics is stress, and it isacknowledged in creative arts and literature witnessed in human history. The complexity of human social, personal, and ecological surroundings, the diverse and concurrent interactions of individuals with their settings, and the variety of expression of strain contribute to stress's increasing prevalence and inclusion in human communities. The bodily response to a unforeseen condition/challenge or demand is defined to be stress. In brief, stress can be valuable while assisting in avoiding threat/danger or deadline achievements. Flip of the coin, Stress can be adding to one's health negatively if it lasting long.

The primary cause of stress is the shortening of telomere length in DNA. Stress is caused by a numerous factors which even include faultygenes, excessive ghrelin hormonesecretion in the brain, excessive adrenocorticotropic, adrenaline, non-adrenaline, and cortisol hormone secretion in the adrenal gland, excessive prolactin hormone secretion in the brain, less neuropeptide chemical production in the brain as well as adaptation and reaction to the surrounding environment. Stress in extremelystate, on the other hand, can cause catastrophic injuries to many apart from the routine effects experienced. Stress may be induced externally, such as the environment, or internally, by an individual's views. The latter kind, in turn, may result in anxiety and other unpleasant feelings and sentiments such as sorrow, sadness, and others, eventually leading to significant psychiatric disorders such as post-traumatic stress disorder (PTSD)

Stress in Adolectivies

Any stress related with school is referred to as academic stress. At every educational level, stress that occurs in an academic atmosphere can influence students as well as teachers.

Academic environments can be intensely competitive, so students must rely on their coping skills to properly manage school-related stress. Stress affects high school pupils in a variety of ways. Adolescence is a period of rapid change that must be managed carefully if teens are to develop properly. Although some adolescent difficulties do not originate in the school setting, they can nonetheless have an impact on students' academic achievement. To avoid the detrimental impacts of adolescent stress on health and academic performance, Williams believes that we must attention to the social, physical, and psychological requirements of teenagers.

Exams, homework, and work outside of school, making presentations, competitiveness with peers, cognitive overload, and animal models have all been identified as major sources of stress in the academic setting. However, academic stress is not the only source of stress; family issues, concern about impending school terms, difficulties adapting to change, and body image perception have all been highlighted as significant stressors.

The Body and Stress

Stress causes the body to release hormones. These hormones cause the brain to become more alert, muscles to stiffen, and the heart rate to rise. In short, these reflexes are beneficial since they canassist the human in dealing with stressful situations and safeguarding itself. Children's amygdala volumes diminish as a result of stress, which has an impact on their learning, memory, and emotions later in life. These flaws are remedied by yogic practises.

Prologeds Stress Risk Factors

* Hyper_tension * Cadio-vascular dicease * Diabetes * Obesity
* Anxiety or depression *Acneandeczema are examples of skin conditions * Menstrual irregularities

Symptoms of Stress

* Nausea or indigestion * Forgetfulness * Aches and pains on a regular basis * Headaches A lack of energy or concentration * Sexual issues * Tense jaw or neck * Tiredness * Inability to sleep or excessive sleeping * Stomach ache * Using drink or drugs to unwind
* Weightincreaseorloss

To prevent negative stress-related consequences in teenagers, such as depression, anxiety, and suicide, more emphasis should be paid to measuring stress in order to assist them improve their coping skills and, as a result, enhance their quality of life. Yoga is the most effective method for dealing with stress.

Yoga For Stress Relife

Yoga, the body to mind discipline incorporates postures, conscious breathing, and complete presence of awareness through meditation or relaxation. Yoga can help you relax, lower your blood pressure, and slow down heart rate.

Organize yourself - It's all about planning when it comes to dealing with stress. According to studies, yoga practitioners may complete tasks much faster than non-yogic practitioners, which aids individuals who are well structured and live in the present now. Creating schedules for work, family, hobbies, spiritual time, time with friends and alone, exercise and leisure.

Visualize the best outcome - Coping with stress entails anticipating and dealing with a difficultevent. Yoga can help you deal with it by teaching you to be present and positive all of the time.

Non-Postponement of Actions - One of the finest ways to cope with stress is to avoid putting things off. Yoga will assist you in overcoming this mindset.

Being realistic - Yoga encourages people to develop realistic life goals by emphasising quality over quantity and working at a relaxed pace.

Timeliness in all actions - Coping with stress entails correctly treating our bodies. Swami Vishnu Devananda states that proper exercise, breathing, diet, relaxation, and meditation will aid in stress relief.

Psychoneurobics For Stress Relief

Neurobic exercises are a fantastic brain-training programme based on the most recent findings of scientific research. Hearing, vision, smell, taste, and contact are among the genuine faculties presentedin the brain practiseprogramme. It strengthens and creates brain cells by reviving neuronal activity. Neurobics engage neuronal frameworks and assemble blood to the brain in a flexible manner. Neurobic practise integrates truly with the cortex and hippo campus, and is set up at a typical transitory projection that serves as a temporary store for new knowledge before progressively moving to long-term accumulating in the cortex. The sense of smell is linked to emotional memory and helps to strengthen memory by storing information. Psycho Neurobic Practices are excellent for improving mental attention and memory. The cerebral cortex and psychoneurobics are responsiblefor the brain's diverse relationships with the body. Psycho Neurobics exercises cause nerve cells to imitate and animate neuron cells, resulting in the production of normal brain nutrition. Neutrophils are the name for these nutrients. The practise of Psycho Neurobics allows the brain and body to stay young, alert, and concentrated. Energy therapy is PsychoNeurobics. Psychoneurobics involves inhaling cosmic energy and then transferring it to one's neuro system through the power of thought. Light Neurobics, Sound Neurobics, and Easy Neurobics are all included. It provides a direct link between the activities of the soul, mind, and psychical well-being. Psycho-Neurobics is a three-part healing approach that includes Easy Neurobics, Sound Neurobics and Light Neurobics. The balance restoration in human body's seven energy centres (chakras) and five elements (Panch Mahabhootas) is considered a crucial prerequisite for holistic health. When the vibrations of body organs and their related functions do not harmonise with the energy of their respective styles, or if there is an imbalance in the energy flow among the five components that makeup the human body, they diverge from their optimal programme. Combination of above mentioned neurobic techniques were also applied to engage in a series of treatments that include mudras, guided imagery, monochromatic healing cabins, and mantra-induced hypnosis.

The Study's Objective

The study's goal was to see if yogic practises combined with Psycho Neurobics resulted in any significant differences in Systolic Blood Pressure and Heart Rate in stressed adolescent girls.

Objective of The Research

The goal of the study was to see how yogic practises combined with Psycho Neurobics affected adolescent stressed girls' systolic blood pressure and heart rate.

Hypothesis

It is expected that yogic practises combined with Psycho Neurobics will result in substantial variations in Systolic Blood Pressure and Heart Rate among teenage stressed girls compared to the control group.

Delimitations

Only teenage Stressed girls from Chennai City, India are in the study. Participant's age was limited to 14 to 18 years old. The research was limited to yogic practises, with Psycho Neurobics serving as the sole independent variable. BMI and Stress were the only dependent variables in the study.

Methodology

The Random Group Sampling Design was used to randomly pick 30 people for a random group experimental investigation. The individuals were separated into two groups, each with 15 participants. With the Psycho Neurobics group, the first group was offered yogic practises, whereas the second group was not given any. The two groups were given start and end testing on selected physiological variables, with statistical methods used to compare the results. The effect of yoga practises with Psycho Neurobics on individuals was determined by the variations between beginning and final scores on physiological measures.

I. Exercising for Loosening II. Suryanamaskar III. Vrkshasan, Veerabadrasan, Trikonasan, Vipareethakarani, Ushtrasan, Shasangasan, Matsyasan, Pachimottasana, Setubandasana, and Shavasana are some of the asanas. Kapalbathi, Nadishodhana, and Brahmari are the four types of pranayama. V. Sound Neurobics

During the trial, Group II (i.e B) (Control Group) volunteers are allowed to do their daily schedule as usual, with no special instruction.

The groups were tested for after 12 weeks on the similar dependency variables, such as systolic blood pressure and heart rate, and their results were recorded. The significant differences between the groups were determined using 'Analysis of Covariance (ANCOVA)'. The level of confidence for the significance test was fixed at 0.05.

Results and Discussions

*Data on the variable were gathered from the two groups before to and after the training period and evaluated statistically using Analysis of Covariance (ANCOVA) to assess the significant difference, with the hypothesis tested at the 0.05 level of confidence.

* These are detailed in the following tables

Table I: Ancova of the mean soft Woexperi Mental Group and the control group on Systolic Blood Pressure (Scores in mmHg)

Tests/ Groups	EX. GR-I	CG-II	SV	Sum of Squares	Df Squares	Mean	"F"
PreTest	133.87	131.20	B	53.33	1	53.33	0.43
			W	3482.13	28	124.36	
PostTest	120.73	131.87	B	929.63	1	929.63	8.06*
			W	3228.67	28	115.31	
Adjusted	119.87	132.73	B	1221.52	1	1221.52	18.64*
PostTest			W	1769.82	27	65.55	

*Significant at 0.05 level of confidence. (Table F ratio at 0.05 level, of confidence for df 1 and 28= 4.2, 1 and 27= 4.21)

The obtained F value of 0.43 on pre-test scores was lower than the required F value of 4.2 to be statistically significant at the 0.05 level. This demonstrated that there was no substantial difference between the pre-test and post-test groups, and that the pretest randomization was equal. The studyof post-test results revealed a substantial difference between the groups, with a F value of 8.06 above there quired Fvalue of 4.20. This demonstrated that the differences between the subjects' post-test means were substantial. Adjusted mean scores were calculated and statistically treated after takinginto account the pre and post test scores among the groups. The F value of 18.64 obtained was higher than the required F value

of 4.21. According to the study conducted by Hagins, M., et al., expressed significant difference in the means due to 12 weeks of yogic practises on Systolic Blood Pressure (2013).

The above table on Systolic Blood Pressure was presented down graphically in Figure-1.

Bar Diagram on Systolic Blood Pressure (Scores in mm Hg)

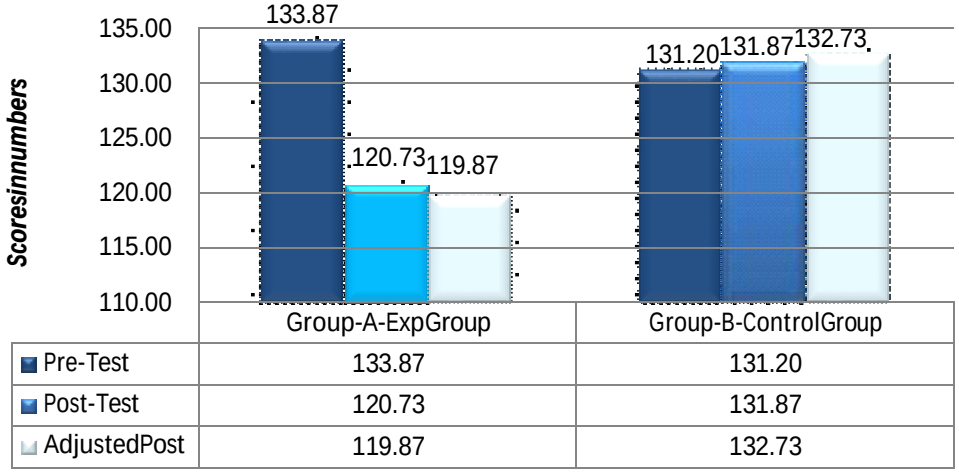

Figure-1

* Significantat 0.05 level of confidence. (Table F ratio at 0.05 level, of confidence for df 1 and 28= 4.2, 1 and 27= 4.21)

Table II: Analysis of Covariance of the Mean soft woexperimental Group and The control group on Heart Rate (Scores in BPM)

Tests/ Groups	EX. GR-I	CG-II	SV	Sum of Squares	Df Squares	Mean	"F"
PreTest	131.60	128.27	B	83.33	1	83.33	0.75
			W	3112.53	28	111.16	
PostTest	91.60	130.87	B	11213.33	1	11213.33	137.31
			W	2286.53	28	81.66	
Adjusted	91.17	130.27	B	11416.16	1	11416.16	148.48
PostTest			W	2075.98	27	76.89	

Post Test

*Significant at 0.05 level of confidence. (Table F ratio at 0.05 level, of confidence for df 1 and 28= 4.2, 1and 27= 4.21)

The obtained Fvalue of 0.75 on pre-test scores was less than the required F value of 4.2 to be statistically significantat the 0.05 level. This demonstrated that there was no substantial difference between the pretest and post-test groups, and that the pretest randomization was equal. The study of post-test results revealed a substantial difference between the groups, with a F value of 137.31 above the required F value of 4.20. This demonstrated that the differences between the subjects' post-test means were substantial. Adjusted mean scores were calculated and statistically treated after taking into account the pre and post test scores among the groups. The F value of 148.48 obtained was higher than the required F value of 4.21. According to the study conducted by Jens Granath, et al., there was a substantial difference in the means due to 12 weeks of yogic practises on Heart Rate (2006).

The ordered adjusted means on Heart Rate was presented through bar diagram for better understanding of the results of this study in Figure - 2.

Bardia Gramon Heart Rate (Scoresinbpm)

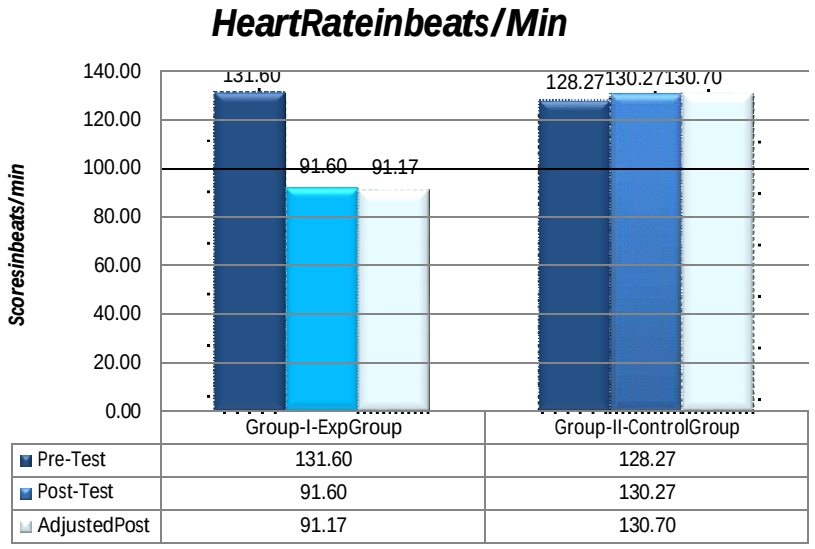

*Significant at 0.05 level of confidence. (Table F ratio at 0.05 level, of confidence for df 1 and 28= 4.2, 1and27= 4.21)

The table of the study's findings revealed that Yogic practises with Psycho Neurobics significantly reduced Systolic Blood Pressure and Heart Rate in Group I compared to Group II. As a result, the hypothesis was accepted with a confidence level of 0.05.

Experts such as Hagins, M., et al., (2013) and Jens Granath, et al., (2013) backed up the aforesaid conclusions (2006).

DISCUSSIONONHYPOTHESIS

The hypothesis stated substantial variations in preferred physiological variables such as Systolic Blood Pressure and Heart Rate between stressed teenage females and the control group be cause of yoga practises with Psycho Neurobics. The findings shown that yoga practises with Psycho Neurobics had a substantial effect on Systolic Blood Pressure and Heart Rate (Decreased) in stressed teenage females compared to the control group II.

CONCLUSION

It was agreed that yoga practises using Psycho Neurobics considerably lowered Systolic Blood Pressure and Heart Rate in stressed teenage females. Thus, yoga practises using Psycho Neurobics benefit teenage females by helping them manage their Systolic Blood Pressure and Heart Rate.

REFERENCES BOOKS:

* Satyananda Saraswathi (2002), "Asana Pranayama Mudra Bandha", Bihar Bihar School of Yoga, Pp.156.
* Karmananda (2010), "Yogic Management of Common Diseases", Bihar, Bihar school of yoga, Pp.32.
* Iyengar (1966) "Lights on Yoga B.K.S. Iyengar" Allen & unwein, Pp.213.
* B.K.S. Iyengar (1981) "Light on Pranayama", Harper Collins Publishers, India.
* B.K.S. Iyengar (1993), Light on the Yoga Sutras of Patañjali. Harper Collins Publishers, India
* Hagins, M., Haden, S. C., & Daly, L. A. (2013). A randomized controlled trial on the effects of yoga on stress reactivity in 6th grade students. Evidence-based complementary and alternative medicine: eCAM, 2013, 607134. https://doi.org/10.1155/2013/607134
* Jens Granath, Saralngvarsson, Ulricavon Thiele & Ulf Lundberg (2006) Stress Management: A Randomized Study of Cognitive Behavioural Therapy and Yoga, Cognitive Behaviour Therapy, 35:1, 3-10, DOI: 10.1080/16506070500401292
* Arora, S., & Bhattacharjee, J. (2008). Modulation of immuneresponses in stress by Yoga. International journal of yoga, 1(2), 45-55. https://doi.org/10.4103/0973-6131.43541

****

3. Environmental thinking in the Light of Vedic Literature

Prabir Sarkar

Ex-student, Jadavpur University,

Department of Sanskrit,

Jadavpur, Kolkata-32

The history of human civilization has been flowing continuously since ancient times. Ever since the dawn of human civilization, nature seems to have existed as a mother to protect her children. Nature has been providing us selflessly since the creation of this world. Fauna has developed a close relationship with nature. This oneness of man towards the environment is mentioned in the ancient Vedic literature of the world 'Veda'. To know the history of this human race, we have to keep our eyes on the authentic documents of Vedic literature. In various suktas of Vedic literature, there is a unique combination of fauna with nature and many conscious messages for the protection of nature environment. Just as the Rig Veda praises rivers, the Atharva Veda also discusses earth or soil conservation. Throughout the Atharva Veda, there are rich descriptions of nature and natural splendor. In fact, the essence of Vedic practice is to establish man's connection with nature, which helps in the emergence of man's full consciousness. Happiness has been spoken of through the consciousness of nature.

Man is a social creature he can never live alone. People become dependent on each other for their needs. The identity of this dependence is not only that animal with animal, human with human, but not. A new healthy society is formed when this interrelationship is established with a new form of coexistence of nature with the fauna and the human race. Being in harmony with each other is an absolute religion or social morality of human beings. The history of this social morality is still carried by the ancient Vedic literature. Mankind has first embraced nature, lovingly forged a new relationship with nature, the information of which is evidenced by the Vedic literature. So the human race continues on its path with all. Respect for all, tolerance, walking the path of mankind with these. The loving kinship of nature and environment with the human race from the Vedic age is recorded in many parts of the Vedic literature. Just as the various Vedic rituals of ancient Vedic literature have brought people together, so too have the lifestyles such as nature worship, environmental protection and nature environment control. A renaissance arose when nature and man came together to form a union. Even today, our society is characterized by a variety of behaviors. In the village even today the abode of the folk deity is held under a large, ancient tree. In Indian culture, trees or gardens can still be seen in front of most temples from the Vedic period. This importance of Vedic literature proves to us that human nature seems to have merged into one and maintained the continuity of coexistence. Mother Rupini seems to have placed all her children in her lap. This coexistence of the child with the mother makes all living beings love nature and is always tied to the same formula in the outline of coexistence for life. The coexistence of nature and man seems to have flowed continuously from the history of the Vedic period. Not only in the present time, that is, in the age of science, many environmentalists have heard about environmental issues, but since the Vedic period, man's responsibility towards nature and his care has been observed.

Not only human beings live in the lap of this great earth, this world is the abode of all creatures. Everyone is being nurtured in the motherland of this Basudha. Fauna can never survive or grow alone, it needs the cooperation of others. Maybe everyone has to come together to survive. There is a bliss hidden in living a life of sharing one's happiness and sorrows with one another by awakening a sense of oneness with all. At the present time, people are driven by a single thought and travel in the boat of happiness and can no longer be happy in the end. Many adversities have arisen when the individual has relied on narrowness without thinking in a big way, but today this single thought has led to personal problems as well as natural calamities. Nature has also become poisonous today. But if we want to know about such human well-being, we have to keep our eyes on the history of Vedic literature, the people of Vedic society never thought for themselves, at that time everyone was working for the welfare of all. It was only when human thought became nature-loving in the hands of this benevolence that human lifestyles were conducted in different tastes. This close relationship of man with nature has taught man to be much better. The Atharva Veda's Sukta of the Earth mentions the identity of various human senses about nature.

Just as the world has from time immemorial taught children to embrace motherhood by keeping them in its fold, so too have her children collectively identified themselves as the outline of a beautiful union. This world is not only for human beings, this world is for animals, insects, etc., and they should all be united as if this is what Mother Earth wants. Besides, no matter where they are, no one should hurt his family. In today's world of advanced science, we are all engaged in various ways for our own benefit, and we do not even know when we are polluting our environment to meet this need. But the society is already beginning to suffer the consequences of the way in which people have lost the touch of this environmental consciousness and are standing on the doorstep of moral decay. But in ancient times there was no problem of environmental pollution like today. Therefore, in order to save the environment, all of us must come together and move forward consciously, and as a helper of it, that is, to get back the human sense of protection of nature, we have to move forward by looking at various information like Earth Sukta of Atharvaveda.

Humans are normally social creatures. He can never live alone. Mixing with more than one person creates kinship. And the bond that is formed from this kinship is the spiritual bond. It is not that people have lived only by establishing kinship with human beings. Reviewing the history of human life, it is seen that people are involved in modern bonds with many other things. This bond has taught or continues to teach a kind of people to be good to the collective and above all to all. When this bond of man has concentrated on something more than mankind, a new bond has been added with it. One of the spiritual bonds of man in the history of Vedic society is the bond of nature love. Therefore, since ancient times, people have observed many signs of love and unity towards nature. In many parts of the Ramayana and the Mahabharata, there is ample evidence of human love for the environment or tolerance of responsibility. It is through this bond that mankind is slowly advancing from better to better. In the context of today's modern age, the beginnings of following environmental theories or awareness guidelines are also significant in Vedic society. Planting a tree, caring for it, and caring for it all seem to come together. This close human relationship dates back to the time when the human race began its first steps in making a living by relying on trees.

The Atharva Veda is as beautiful a discussion as the feeling of pain in one's heart can be inferred when a person says something hurtful to his own relative. The Bhumi Sukta of the Atharva Veda says that when the earth is dug, there is a longing for the mother earth to suffer and for this part of the excavation to be completed very quickly. All in all, it goes with the identity of a strong spiritual bond of nature with man.

People are for people forever. People live for each other. So the recognition of empathy in the human race is nothing new. Empathy teaches people to think more and ultimately leads to improvement. This notion of human empathy is never modern. The context of this ideology is a thing of the distant past. This idea is to move from man to man and as we move towards nature, so that man becomes more humane. Man's conscience, respect, ideals, sympathy are the real identity of man. When this feeling of man reaches deeper, man places all those around him in the heart. Let the feeling of empathy flow in the things that people love.

People's thinking has been on the path of gradual progress since Vedic times. But the love of nature seems to be more and more revealed from the heart of man. In the various historical histories of nature found in Vedic society, man was truly sympathetic to nature. It is because of this empathy of man that he can adapt himself to society, just as nature draws everyone to itself equally. In this diversity of nature, how much man can become humane towards others by sheltering his own emotional advancement is the hallmark of true empathy. These are the source grounds of all-round development, which is one of the steps towards human liberation and human development. It is only when the human heart becomes natural that an atmosphere of different ideas is revealed in it. That is why even today people are so sympathetic to nature.

Special knowledge means science. This word of science is not limited to words only. The scientific consciousness, thoughts, attitudes, etc. of a subject judge enough relevance. The scientific consciousness of a subject is a sign of great generosity. Therefore, observation, examination, decision, etc. are one of the foundations of scientific thought if a subject is to be rational and authentic. Environment is a kind of science consciousness. In order to advance environmental thinking, we must look at scientific thinking. If the consciousness of environmental thought is to be extended from the inner to the outer, from the narrow to the large, then the matter must be brought under observation. No subject can be managed properly without examination or observation. So if a subject is not properly observed then the correct idea about that subject is not formed. And in the absence of proper understanding, people spend their days in various metabolisms by managing themselves in different situations. So the scientific idea is one of the observations of any subject. Our goal should be to be more scientific when it comes to environmental thinking. Based on this scientific and his hand and based on observation, the real concept of nature can be reached from great to great.

In the modern age, people are thinking about the welfare of nature in different ways. But the welfare of nature is observed in most of the Vedic literature. The people of Vedic society have described the qualities of nature and its products through various methods of observation towards nature. There is a lot of exemplary information about nature that has greatly enhanced the scope of human action in later times. These observational systems and rules of nature have been practiced since time immemorial.

Nature is the earthly form of whatever is heavenly. The Vedas emphasize not only the gods and goddesses but all the elements of nature and are presented as the source of miraculous power. For this, the whole prayer is to save the environment. In fact, the essence of Vedic practice is to connect man with nature, which can lead to the emergence of perfect man. The welfare of all has been prayed for through this nature consciousness. It has been prayed that all may be happy, all may be free from disease, all may be fearless, all may be free from sorrow. The Vedas have repeatedly told people to respect nature. This is like praying to keep nature satisfied. If nature can be kept calm then the world will be calm, if nature is worshiped then all the people of the world will be worshiped. So this prayer is for the welfare of all. Today we are directly aware of the consequences of destroying nature. Millions of animals have become extinct, hundreds of forests have become deforested, and wildlife habitat is in dire straits. Soil, air, water are almost all polluted today. Excessive greed and inhuman oppression of nature has made people stand on the edge of the abyss. So it is instructive from the Vedic society that about 5000 years ago, the Vedic people worshiped nature and the environment through careful preservation. Do not harm nature, do not harm water and flowers, the soil is my mother, I am the child, water should not be unclean. May peace prevail in all souls as a result of swelling in the air in the water-land-space. Ancient Vedic prayer is an invaluable lesson in nature preservation that needs to be embedded in everyone, at least in the pursuit of saving themselves and the next generation.

In the literature and culture of ancient India, the secret respect and friendship of man towards nature has been repeatedly echoed. If human sympathy for nature and abandonment of conscience, Indra begins to walk the path of contentment and narrow-mindedness, then one day man himself will be destroyed by the coral grass of nature. Therefore, because of the conservation of nature, we all have to come together and come forward in the name of protection of nature, in the name of protection of our own existence, in the name of conservation. In the same way that in Vedic society, nature came together to protect mother, we must do the same. The way in which the thoughts about nature are being observed at present, the Vedic society and the scholars of that time have kept the evidence of thinking on the subject of nature since that time. So not only today but also since ancient times the idea of nature has been well-planned. May all of us pray that we all come together and think of Mother Nature so that we can always become natural.

Reference-

1. Gupta, suvendu, prachin Bharate prabesh chinta.
2. Chakravarthy, Nirmalya narayan, paribesh o nitividya.
3. Khanam, Rashida akhtar, paribesh nitividya.
4. Bhattacharya, Bhabani prasad and adhikari, Taraknath, vaidik sankalan (part-1).
5. Bhattacharya, Amit, prachin bharater sanskar charcha.
6. Fuste, j, and, mehta, I.R, Indian history and culture.
7. Ghosh, B.K, vedic age.
8. Vaidya, C.V, Epic India.
9. Vidyanidhi, Lal mahan, Bharatiya arya jatir adim abastha.
10. Sengupta, P, Everyday live in ancient India.
11. Pargiter, Ancient Indian historical.
12. Basu, yogiraj, ancient Indian culture and civilization of the vedic age.

****

4. Spiritual Insights from Vedas, Upanishads, Puranas and Smritis: Towards a More Sustainable Paradigm

Dr Prashant Dwivedi
Associate Professor
Dr B.R.A. Government Girls PG College Fatehpur
E-mail: pd861975@gmail.com
Mob.: 8318053500

Abstract-

Ancient Indian religious texts called the Vedas are among the largest collections in the world. Vedic Sanskrit constitutes the oldest layer of Sanskrit literature and the oldest scripture of Hinduism. The Upanishads are late Vedic Sanskrit texts of religious teachings and ideas revered by Hindus. Ancient India's spiritual beliefs developed from Vedic ritualism through the Upanishads, which marked a transition to new ideas and institutions. The essence of the Vedas is the Upanishads, and the Gita is considered the essence of the Upanishads. In this sequence, Vedas, Upanishads and Gita are the only scriptures, none other. The Vedas have been explained in detail in the Smritis. Valmiki Ramayana and Mahabharata have been considered history and Puranas as ancient history texts. The language of our Vedas is not simple. Therefore, it has been moulded by the Puranas in an elementary language through tales. Scholars have justified the text of Vedas, Upanishads and Gita. The Upanishads are also called Vedanta, and they are the essence of philosophical, spiritual and Vedic philosophy. The Upanishads originated from the Vedas, and each Upanishad is associated with one or the other Veda. Vedic culture is the most ancient, advanced, glorious, and ever-relevant culture that earth has ever known.

Keywords: Scriptures, Vedas, Upanishads, Puranas, Smritis, Shruti

Introduction-

We have been fed everything that belongs to the invaders for centuries. We were taught that Westerncivilisation is the epitome of all human learning, knowledge, progress and understanding. We were made to study the Greeks, Romans, Egyptians, Mesopotamia but never about the Vedic culture, the most ancient, advanced, glorious and ever-relevant culture that ever graced the planet. We were made to believe that science means modern science. History means modern history; medicine means modern medicine as they were evolved in the west. The emphasis to date is on the empirical data and knowledge but not the complete knowledge in its purest form. The Vedas contain everything, spiritual, scientific and intellectual ability. From life and death to nature's secrets. Reading the Vedas, Upanishads, Puranas etc., with an open mind and understanding gives one answer to questions that have no answers from modern knowledge. Dharma, Artha, Kama and Moksha are the essence of Vedas. Moksha is considered the highest goal of human life. Moksha is impossible without acquiring the knowledge of Absolute Reality. These Indian scriptures form the basis of our philosophical understanding.

Review of Literature:

Max Muller and T.H. Griffith's 'Holi Vedas' (Grapevine India Publishers, 1 January 2019) is a beautifully crafted book. All the 4 Vedas are here. The translation of the Rig Veda is by the renowned German Indologist Max Muller, while the rest of the 3 Vedas are translated by another famous Indologist, T. H. Griffith. Explanations have been provided wherever necessary. Unfortunately, the original Sanskrit verses are not given, but the English translation of the verses does manage to retain the essence of the original poems. 'The Upanishads' (Fingerprint Publishing! 10 May 2017) by Swami Paramananda is written very well. One assumes that it will be an intellectual analysis. But Swami Parmanada blows the reader away with his intuitive take on the mighty Upanishads. Katha Upanishad is, of course, the jewel in the crown. There are several different translations of The Upanishads. One of the best is probably one translated byEknathEaswaran for its clarity and poetry. However, one would not be without this little book. Swami Paramananda wrote this book nearly a hundred years ago, so the language sometimes feels a little archaic. However, his explanatory notes are invaluable; he has a proper, deep understanding of the verses' inner meaning, deepening the reader's experience. Prof. S. Radhakrishnan's 'Principal Upanishads' (HarperCollins, 20 March 2006) presents a great insight into Upanishads'. Dr Radhakrishnan, whose birthday we celebrate as teacher's day, was an eminent philosopher of Advaita Vedanta. Unlike pseudo-philosophical interpretations from religious figureheads who

don't understand their belief systems, this book is by an intellectual whose credentials need no second doubt. It has everything, the quality is perfect, and despite being a large book, it's so light. It's challenging to speak about the content one is not in a position to talk about the ancient wisdom, whose surface one has not even scratched. Perfect for those who have come to this philosophy from parallels in Western philosophy such as of Plato and Schopenhauer, for those who start with Indian philosophy itself might need a less intellectual treatment of the Western kind to something which contains the essence more as in those of swami Vivekanand or Sri Aurobindo.

The Objective of Study:

The article's objective is to understand the importance of Indian scriptures for developing human values. Various scholars have mentioned that scriptures increase positivity among the individual. The ancient scriptures like Vedas, Upanishads, etc., rightly indicate inculcating values. The scriptures awaken humanity, show the right path, remove violence from society, establish peace, and remove religious bigotries. Therefore, there is a massive need to understand the ancient scriptures and the values they teach.

Discussion:

The Vedas are considered one of the most sacred scriptures of the Hindu religion. They are claimed to be among the world's oldest scriptures. Veda is said to be the treasure vault to wisdom and knowledge. It is noted that Vedas are eternal and vibrate in the outer dimensions of the world of Brahmans. The Vedas are almost the oldest written document of human civilisation. Twenty-eight thousand manuscripts of the Vedas are kept in the Bhandarkar Oriental Research Institute in Pune, India. Of these, 30 manuscripts of Rigveda are critical, which have been included in the UNESCO World Heritage List. UNESCO dated the Rigveda from 1800 to 1500 BC. Thirty manuscripts have been included in the list of cultural heritage. It is noteworthy that India's list of essential manuscripts is 38 in UNESCO's list of 158.

Vedas contain a collection of mantras and rituals. Hindu sages considered this knowledge so sacred that they did not give it in writing for a long time. They preserved them in their memory and taught them to the deserving disciple through oral instruction. In Sanskrit, hearing is referred to as Shruti, which means hearing. Over time, a need was felt to collect and compile these Shrutis. This work was done by the great sage Vedavyasa. The name of this saint was given in recognition of his immense work of gathering the Vedas. The Vedas are divided into four parts:

Rigveda: Most mantras invoke gods such as Indra, Agni, and Soma. A reference to Gayatri Mantra appears in this Veda. Additionally, the Rigveda mentions various medicines.

Yajurveda: In this, the law of Yagnas and Havana is found. The mention of Yagnas like AshwamedhaYagna is also found in this book.

Samaveda: Sama is a concept of transformation. This emphasises the medium of music, i.e., singing. Most of the mantras in this have been mentioned from the Rigveda itself. There is a description of Indra Dev and Agni Dev.

Atharvaveda: Magic spells for worldly ambitions, such as miracles with tantra mantras mystical actions, are mentioned in this scripture. It is believed that this Veda was written much later than the above three.

Each of the above consists of two sections – the Samhita, which means hymns, and the Brahmana, which explains these hymns and gives instructions on how and when to use them. There are four imperative statements in the Vedas. These are called mahavaiyaya or hefty sentences. Three of the four refer to the divinity of the individual soul, while the fourth describes the nature of the Supreme Soul.

Modern division:

Modern ideology divides the four Vedas into the following categories: (1) Yagnik; (2) Experimental; (3) Literary.

The rishis and sages have been called the seers, and the Vedas are called the words of God. The Vedas are not the product of the mind or thought of the sages. The sages wrote or said what they saw, heard and tasted in a fully awake state.

श्लोश्रुतिस्मृतिपुराणानांविरोधोयत्रदृश्यते।
तत्रश्रौतंप्रमाणंतुतयोद्वैधेस्मृतिर्त्वरा॥

Puranas:

It isn't easy to deeply understand the Vedas of Hinduism. They are beyond the realm of understanding for most people. The sages of India prepared a particular type of literature called Puranas to present them in an exciting and easy-to-understand manner. The knowledge written in the Puranas is presented through stories and visions so that the reader can understand easily. The Puranas are 18 in number: MatsyaPurana, KurmaPurana, VarahaPurana, Garuda Purana, Brahma Purana, Vishnu Purana, Padma Purana, Shiva Purana, BhagavataPurana, SkandaPurana, LingaPurana, Agni Purana, Vayu Purana, MarkandeyaPurana, NaradaPurana, BrahmavaivartaPurana, BrahmandaPurana, and BhavishyaPurana.

Lord Vishnu's ten incarnations described in the Puranas teach humanity that God has re-established religion by periodically destroying injustice and evil forces by appearing on earth in various embodiments.

Upanishads:

The last part of the Vedas is called 'Vedanta' or Upanishad. In the Upanishads, there is a discussion of the essence of knowledge. The literal meaning of Upanishad is - to sit near someone. Of the 108 Upanishads available today, the following are the most popular: Isha Upanishad, Aitareya Upanishad, Katha Upanishads, Ken Upanishad, Chandogya Upanishad, Prashna Upanishad, Taittiriya Upanishad, Brihadaranyaka Upanishad, Mandukya Upanishad, and Mundaka Upanishad. Rishis also compiled the essence of all these Upanishads into one Upanishad called Sarvasar Upanishad.

The essence of the Vedas is the Upanishads, and the Gita has been considered the essence of the Upanishads. The Vedas, the Upanishads, and the Gita three have been considered scriptures in this sequence. The Upanishads are the most practical texts. They result from thousands of years of search for truth and principles of nature. The Upanishads are dialogues between gurus and disciples written in prose and verse. In ancient India, sages lived a life devoid of facilities and lived in the forests by making ashrams; these ashrams were also called gurukul, i.e., guru's family, for getting an education, children of kings and maharajas also had to come here. The Upanishads were composed in these Gurukuls; hence, they were called AranyakGranth. Aranya means forest. These are the basic foundations of Indian spiritual thought. In the Gurukuls or the Gurus' ashrams, the disciple asked questions about the hidden mysteries and unexplained riddles of the soul, God, society, creation, etc. The Guru used to answer them. The Upanishads are the solutions given by the sages to the queries of the disciples; efforts are made to discover the unknown. The Upanishads are very rare, unique and full of mysteries. In them, a very philosophical and scientific description is found to soul, Paramatma, Vidya, Avidya, society etc. Vidya means the method of knowing something or reaching a conclusion, and Vidya is a kind of key that opens the lock called ignorance. This is what the master gives the key of knowledge to the disciple. It takes effort and spiritual practice to find the real key. Avidya is a Sanskrit word whose literal meaning is ignorance, misconceptions, misunderstandings, incorrect knowledge, and it is the opposite of Vidya. Avidya means a method that appears to be a method, but one cannot reach anywhere by its use.

Smritis:

Except for philosophies and tantras, all Hindu scriptures can be put into two broad categories: Veda and Smritis. Vedas are called Shruti literature, and all others are called Smriti literature. Smritis are also called Dharmashastra. Vedic scriptures are the oldest truth. Except for the Vedas, all the scriptures fall under the Smriti category and include the Puranas and the epics. The technical meaning of the word Smriti is a manual of rules or codes of conduct for Hindus. Manu's law book (Manu-smriti) is also mentioned in these ancient law books. There are 18 prominent Smritis. We all know about the Manu Smriti. But Manu himself says six Smritis besides his own: Atri, Vasishtha, Bhrigu, Vaikhanas and Shunaka. One other Smriti belonged to the son of Utathya. Parashara also excluded his name and instead included 19 terms. He also left out Brihaspati, Yama and Vyasa besides himself but included Kashyapa, Gargya and Pracheta. Vasishtha included Gautama, Prajapati, Manu, Yama, and Harit. Gautama has not mentioned any other Smriti except that of Manu. Apstamba has mentioned ten names in which Kunika and Pushkarsadi are included. Bodhayan has mentioned seven Smritikar namely Aupajamghini, Katya, Kashyapa, Gautama, Prajapati, Maudgalya and Harit. Yajnavalkya has mentioned 20 names barring Bodhayan, whosays himself by two different representations of Shankha and Likhit. The works expressly called Smritis are the law books, Dharma Sastras. In a broader sense, Smriticovers all Hindu Shastras, save the Vedas. The laws regulating Hindu society from time to time are codified in the Smritis. The Smritis have laid down definite rules and directions to guide the individuals and communities in their daily conduct and regulate their manners and customs. The Smritis have given detailed instructions, according to the conditions of the time, to all classes of men regarding their duties in life. A Hindu learns how to spend his whole life from these Smritis. The assignments of Varnasrama and all ceremonies are given in these books. According to his

birth and stage of life, the Smritis prescribe certain acts and prohibit some others for a Hindu. The object of the Smritis is to purify the heart of man, take him gradually to the supreme abode of immortality and make him perfect and accessible. These Smritis have varied from time to time. The injunctions and prohibitions of the Smritis are related to the particular social surroundings. As these surroundings and essential conditions of the Hindu society changed from time to time, new Smritis had to be compiled by the sages of different ages and different parts of India.

The knowledge of our ancient texts, Vedas Purana Upanishad, is the path to the progress of our life. We must read them. The Supreme Lord Himself has given the Vedas knowledge, and the Vedas' ability in the Puranas is explained in simple language, that is, through the stories in the Puranas.

Conclusion:

Most of the Vedic literature is devoted to self-culture and actualising one's essential being with innate wisdom, i.e., the innate intelligence with complete natural peace with one's being-in-Reality. Vedanta described it as a blissful conscious being (Sat-Chit-Anand). What one experiences, from moment to moment, depends on one's perspective. A uniqueview of the essential, existential being in everyday life is only possible after a profound self-understanding and self-realisation. This wise stage in life is profoundly described in Upanishads, Puranas, Smritis and Bhagavad-Gita as super-conscious equanimity. There have been many examples of such enlightened individuals in human history. Therefore, such wisdom is potentially achievable by all of us. Understanding Vedas, Vedanta, and other Indian scriptures, along with living mindfully with an undistracted presence, can help us flower in virtue. Let's deliberate on Vivekananda's words: you must remember the one theme that runs through all the Vedas: "just as by the knowledge of one lump of clay we know all the clay that is in the universe: so, what is that, knowing which we know everything else?" This, expressed more or less clearly, is the theme of all human knowledge.

References:

1. "2. The Vedas as a Pramana." Accomplishing the Accomplished, 1991, pp. 31–54., doi:10.1515/9780824851170-006.
2. Chinmoy, Sri. Commentaries on the Vedas, the Upanishads and the Bhagavad Gita: The Three Branches of India's Life-Tree. Aum Publications, 1996.
3. Hanugm et al. "How Many Available Smriti Are There in Total?" Hinduism Stack Exchange, 1 Jan. 1967, hinduism.stackexchange.com/questions/31493/how-many-available-smriti-are-there-in-total.
4. Ltd., Celextel Enterprises Pvt. "Smritis: Way to Realisation." Vedanta Spiritual Library, www.celextel.org/articles-and-summary/smritis-way-to-realisation/.
5. Muller Max and Griffith T.H. Holi Vedas. Grapevine India Publishers, January 2019
6. Paramananda. The Upanishads. Finger Print, 2017.
7. Prasad, SurajNandan. Encyclopaedia of Indian Scriptures. Anmol Publications, 2011.
8. Prasoon, Shrikant. Indian Scriptures: Vedic Literature and Hindu Religion.Hindoology Books, 2008.
9. Radhakrishnan, S. The Principal Upaniṣads. HarperCollins Publishers, 2018.
10. Rocher, Ludo. The Puranas. O. Harrassowitz, 1986.
11. "Shruti: The Four Vedas."Heart of Hinduism, iskconeducationalservices.org/HoH/tradition/doctrine-and-scripture/shruti-the-four-vedas/.
12. "Upanishads." Vedic Heritage Portal, vedicheritage.gov.in/upanishads/.
13. "Vedanta." SpringerReference, doi:10.1007/springerreference_70659.
14. "Vedic Scriptures - an Introduction." Hindu Scriptures, www.hinduscriptures.in/scriptures /introduction-of-scriptures/vedic-scriptures-an-introduction.
15. Venkatarama, Sastri T R. The Smritis: Their Outlook and Ideals.

****

5. Prelude of Covid-19 on Agribusiness Supply Chain- Evidence From Literature

Kamlendra Kumar Verma
Research Scholar
Department of Banking, Economics and Finance,
Bundelkhand University,
Jhansi (U.P.), INDIA
Prof. C.B. Singh
Head,
Department of Banking, Economics and Finance,
Bundelkhand University,
Jhansi (U.P.), INDIA

ABSTRACT

The motivation behind this paper is to introduce a critical audit of earlier literature identifying with agriculture supply chain networks to do a top to the bottom investigation to distinguish the influential information from the literature made available by past researchers, academicians and other sources. The paper has identified gaps to be investigated about agrarian supply chain (SCM) rehearses which might be utilized by researchers to improve theorization and professionals might focus on setting up the degree and outskirts of farming SCM. This research work is the principal endeavour to make a critical literature review of accessible literature on agribusiness SCM practices for agricultural nations like India. The terms agribusiness and agribusiness have been used simultaneously in the paper but represent the same aspects. The research articles and different materials identified with the farming and agribusiness supply chain were gathered from web databases like Scopus, EBSCO and Google Scholar.

Keywords: Agribusiness, Farmers, Bundelkhand, Agribusiness Reforms.

1. INTRODUCTION

The pandemic has influenced numerous, if not all, areas of the financial framework (Carberry and Padhee, 2020; Arumugam and Kanagavalli, 2020). In any case, exact proof of the particular effects on food and agrarian business sectors is as yet arising. Adhikari et al. (2020) and Mahajan and Tomar (2020) revealed a drop of around 10% in the internet based accessibility of different food sources with no effect on retail costs in the prompt outcome of the primary Indian lockdown. An equivalent gauge is gotten by Balwinder Singh et al. (2020) utilizing a spatial ex-ante demonstrating structure. Assessing various situations of opposite work movement, Balwinder Singh et al. (2020) estimates the misfortune in all-out framework usefulness at somewhere in the range of 9% and 21%. The important exercises of a great many people in non-industrial nations generally identify with farm-level frameworks and farming creation (Singh et al., 2020b), which are characteristically connected to their livelihoods, the economy, social frameworks and the climate. In provincial regions specifically, farming is frequently the prevailing wellspring of business, pay and nourishment for nearby networks. In the non-industrial nations of South Asia, the agrarian area by and large offers over 20% to Gross Domestic Product (GDP) (IMF, International Monetary Fund, 2020) and is a characteristic point of convergence for financial exercises pointed toward encouraging pretty much supportable improvement as far as making development, occupations, exchange and new organizations and alleviating neediness.

Due to broad COVID-19 relieving activities, monetary exercises are not related exclusively to Indian farming frameworks yet to farmers all over South Asia have confronted a few serious hits because of the surprising conditions that have ostensibly offset the immediate effects of COVID-19 (Mahendra Dev, 2020; Pothan et al., 2020). For instance, during the lockdown in India transportation has generally been ended, in this way diminishing yields and compromising food security. During the pinnacle of the spring harvest, produce could regularly not arrive at the rustic business sectors or "mandis", consequently seriously upsetting typical inventory chains. The shortfall of agrarian and other transient work has likewise

influenced planting, collect and post-reap activities (Saha and Bhattacharya, 2020; Pothan et al., 2020). Likewise, the current pandemic has made difficulties for acquisition activities.

The paper attempts to distinguish and depict the different staggered ramifications of the COVID-19 lockdown and related consequences for farming frameworks considering the related crisis reactions of the public and state legislatures in India. All things considered, the current circumstance in India can possibly slow down the improvement of the agricultural area for a long time to come and additionally lead it toward a path that isn't lined up with the Sustainable Development Goals (SDGs). On the other hand, illustrations gained from adapting to COVID-19 might start the improvement of more vigorous supply chains. Against this foundation, we contend that the improvement of reasonable agro-approaches and dynamics in light of the anticipation of future pandemics desperately should be established in examples gained from the current COVID-19 pandemic.

2. METHODS AND MATERIALS

This semi-exact research joins distinctive quantitative and qualitative wellsprings of data, including master elicitation, to distinguish, portray and dissect the various components influencing Indian farming frameworks, and all the more extensively the agricultural area, following the COVID-19 lockdown. Wellsprings of data utilized for these distinct examinations incorporate information from the National Statistical Office of India, publications, writings, including reports and official data delivered by public and state legislatures and associations in India, media articles. A critical assessment of earlier work led on a particular subject will reveal intriguing issues which probably won't be very much caught or taken note of. The course of literature assortment started comprehensively with looking for the keywords of agriculture supply chain management and farming and the interaction step by step expected particularity. Subsequently, the paper utilizes a mix of deductive and inductive methodologies. To start with, literature like published peer-reviewed journal papers, white papers, doctoral dissertations, introductions made in gatherings and industry manuals relevant were gathered from on the web and non-web sources. The starter phase of literature comprises more than a great many research articles and other sources. In any case, the essential thought process is to survey the literature applicable to the agribusiness supply chain network, many types of research identifying with farming and supply chains were gathered.

In the following stage to distinguish the specific articles (materials) from the primer information assortment, three-way separating conditions are adjusted. First depends on the period, the research considered papers distributed on the agriculture supply chain. Next depends on catchphrases utilized for scanning articles and papers for the reason incorporate Supply Chain Management of Agribusiness. The last channel is done dependent on reputed publications accessible in three data sets viz. Scopus, EBSCO and Google Scholar. In light of these conditions absolutely of 161 articles are chosen for the critical literature review. The four stages continued in this interaction were:

i. Material Collection: All papers fulfilling the three criteria set down as restricting variables were taken for examination;

ii. Descriptive Analysis: We isolated the identified papers utilizing Nvivo 11 dependent on the wellspring of material and given creators;

iii. Category determination: We then, at that point ordered the papers like an overall writing survey of the agribusiness supply chain, approaches influencing the fragments of the agribusiness supply chain, individual sections of agribusiness SCM and management of supply chain portions;

iv. Material assessment: The sifted articles were investigated on the scenery of the primary credits and relevant issues were dissected to investigate the research gap in the earlier literature.

Table 1.1: Search Strings

Search String	No. of studies
"agriculture supply chain" OR "agribusiness supply chain" OR "food supply chain" OR "food traceability" AND "supply chain network*"	73
"rural supply chain*" AND "agri-food transportation"	88

3. OBSERVATIONS

The paper has distinguished the issues in agriculture supply chain network practices and their effect after COVID-19. The circumstance brought about by the pandemic emergency and expanded lockdown period has seriously influenced both the stockpile of and interest for agro-food sources (Mahendra Dev, 2020), straightforwardly affecting the monetary circumstance of 140 million Indian farmers. The rural creation of Rabi oats (spring crops) is set in cool stockpiling or food banks as well as straightforwardly provided to the market from neighbouring farmers, when the majority of cereal creation can't advertise, food costs take off, particularly in metropolitan business sectors. This causes an undeniably challenging circumstance.

Consistently during the initial 21 days of the lockdown, India has been assessed to lose over INR 32,000 crore (4.5 billion US$) (The Hindu Business Line, 2020). Different assessments propose that the lockdown has influenced around 53% of all undertakings the nation over (The Indian Express, 2020) and affected practically all monetary exercises (Kumar et al., 2020b). These bundles essentially designated food security and medical services frameworks, included state-and area explicit motivators and expanded cutoff times for charge instalments (Mahendra Dev, 2020; Ray et al., 2020).

3.1 Sudden Challenges Amid Agricultural Potential

Of every one of the actions set up because of the COVID-19 pandemic, it was the unexpected boycott set on the transportation of yields that at first and truly affected agricultural frameworks in India. Harmonizing with the March lockdown, farms were turning out to be intensely occupied with collecting the spring crops all around the country. Notwithstanding, the unexpected change achieved by the lockdown abruptly restricted the transportation of products harshly, pretty much completing it starting with one day then onto the next. Because of the absence of adequate stockpiling among working-class farmers specifically, grains and vegetables kept on ageing in the fields during the lockdown, bringing about a portion of the current year's collection prone to be harmed. In like manner, the lockdown shut the vast majority of the mandis to ordinary business, and huge scope obtainment tasks were promptly halted by the Indian government. Some private agro-food markets were as yet permitted to remain open, however few out of every odd thing has been accessible during the current pandemic. Thus, supply chains have quit working, and the restricted accessibility of vegetables has turned into a difficult issue for everybody, particularly in the significant urban communities (Mahendra Dev, 2020).

4. RESULTS AND DISCUSSION

The paper has distinguished gaps and issues in agriculture supply chain network practices and the effect of COVID-19 on the same. Mixes of most of these issues amplify the wasteful working of the agricultural area in India. An assortment of measures might be embraced to conquer these issues of Indian farming. Some of such measures might be: Farmers might be urged to shape affiliations, consortiums, cooperatives and self-help groups which will upgrade effective use of available resources. Further, contract farming is a decent advancement towards this course; advertising facilities for agri-items and the market for agri-wares ought to be improved; handling focuses ought to be made more proficient; careful execution of the model demonstration; figuring and executing successful and determined agricultural approaches to set up a great climate for quick improvement of farming; refined warehousing with adequate refrigeration facilities ought to be set up to limit wastage of agrarian produce; transportation should be grown unfathomably, power deficiencies must be earnestly tended to by investigating the age of force through non-regular sources, for example, sun oriented, wind, and so forth. Banks and financial organizations ought to be urged to offer monetary help to farmers for making interests in provincial framework and agribusiness.

5. CONCLUSION

The above-suggested actions might add to catalyzing agrarian development in India by further developing the supply chain network measure. Agri-food supply chain network is a drive towards this bearing, which may serve a ton in conquering issues experienced by Indian farming. The issues arising in Indian agriculture are novel, mind-boggling and extreme because of the presence of a larger part of them among the majority of Indian agriculturists. Consequently, progressed procedures should be a gadget to resolve these issues which warrant quickly evolving techniques, advances and the executives rehearse in the supply chain network component.

REFERENCES

1. Adhikari, J., Timsina, J., Khadka, S.R., Ghale, Y., Ojha, H., 2020. COVID-19 impacts on agriculture and food systems in Nepal: implications for SDGs.
2. Arumugam, D.U., Kanagavalli, D.G., 2020. COVID-19: impact of agriculture in India. AEGAEUM J. 8 (5), 2020.
3. Bala Subrahmanya, M. H. (2006). Small Scale Industries in India under Globalization: Does Solace Lie in Technology and Innovation?.
4. Balwinder-Singh, Paresh B., Shirsath, M.L. Jat, McDonald, A.J., Srivastava, Amit K., Craufurd, Peter, Rana, D.S., Singh, A.K., Chaudhari, S.K., Sharma, P.C., Singh, Rajbir, Jat, H.S., Sidhu, H.S., Gerard, B., Braun, Hans, 2020. Agricultural labor, COVID-19, and potential implications for food security and air quality in the breadbasket of India. Agric. Syst. 185 (102954), 2020. https://doi.org/10.1016/j. agsy.2020.102954.
5. Carberry, P., Padhee, A.K., 2020. Containing COVID 19 impacts on Indian agriculture. Agri-buzz. ICRISAT-April 18, 2020.
6. Chaddha, N., Das, A., Gangopadhyay, S., Mehta, N., 2017. 'Reassessing the Impact of Demonetisation on Agriculture and Informal Sector', India Development Foundation (IDF), New Delhi, January. Duflo, Esther, Abhijit Banerjee (2020), "A prescription for action: nine steps after the next 21 days". Indian Express. March 29, 2020.
7. Chandrasekaran, N., & Raghuram, G. (2014). Agribusiness supply chain management. CRC Press.
8. Chandrashekar, H. (2009). Supply Chain Management of Fruits and Vegetables in Karnataka-A Study of Safal Market, Bangalore, Karnataka, India. Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business, 1(3), 43.
9. Costanza, R., d'Arge, R., De Groot, R., Farber, S., Grasso, M., Hannon, B., Limburg, K., Naeem, S., O'Neill, R.V., Paruelo, J., 1998. The value of ecosystem services: putting the issues in perspective. Ecol. Econ. 25, 67-72.
10. Deshingkar, P., Kulkarni, U., Rao, L., & Rao, S. (2003). Changing food systems in India: resource sharing and marketing arrangements for vegetable production in Andhra Pradesh. Development Policy Review, 21(5?6), 627-639.
11. Ganesh Kumar, C., Murugaiyan, P., & Madanmohan, G. (2017). Agri-food supply chain management: literature review. Intelligent Information Management, 9, 68-96.
12. Ghai, S. (2012). Value Chain Financing: Strategy towards augmenting growth in agriculture sector in India. Journal of Economics and Sustainable Development, 3, 184-191.
13. Hobbs, J. E. (1998). Innovation and future direction of supply chain management in the Canadian agri? food industry. Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie, 46(4), 525-537.
14. Kumar, S., Maheshwari, V., Prabhu, J., Prasanna, M., Jayalakshmi, P., Suganya, P., Jothikumar, R., 2020b. Social economic impact of COVID-19 outbreak in India. Int. J. Pervasive Comput. Commun. 16 (4), 309-319.
15. Mahajan, K., Tomar, S., 2020. Here Today, Gone Tomorrow: COVID-19 and Supply Chain Disruption. Working Paper No. 28, 2020.
16. Mahendra Dev, S., 2020. Addressing COVID-19 Impacts on Agriculture, Food Security, and Livelihoods in India. IFPRI Blog. April 8, 2020. https://www.ifpri.org/blog/add ressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india.
17. Porter, J.R., Xie, L., Challinor, A.J., Cochrane, K., Howden, S.M., Iqbal, M.M., Lobell, D. B., Travasso, M.I., 2014. Food security and food production systems. Clim. Chang. 2014 Impacts. Adapt. Vulnerability. Part A Glob. Sect. Asp. Contrib. Work. Gr. II to Fifth Assess. Rep. Intergov. Panel Clim. Chang. 485-533. https://doi.org/10.1111/ j.1728-4457.2009.00312.x.
18. Punjabi, M. (2007). Initiatives and issues in fresh fruit and vegetable supply chains in India. Lotus Pang Suan Kaeo Hotel, Chiang Mai, Thailand, 115.
19. Saha, T., Bhattacharya, S., 2020. Consequence of Lockdown amid COVID-19 Pandemic on Indian Agriculture Food and Scientific Reports, 1, pp. 47-50.
20. Van der Vorst, J. G., Beulens, A. J., De Wit, W., & van Beek, P. (1998). Supply chain management in food chains: Improving performance by reducing uncertainty. International Transactions in Operational Research, 5(6), 487-499.

****

6. Improved Sleep Quality and Mood On Fasting Blood Glucose, Acute and Sustained Phases of Insulin Release among Pre-Diabetes : An Observation from A Yoga and Walking Based Rct

Jintu Kurian*[1], Ramesh Mavathur Nanjundaiah[1]

Utpala Karanth[2], Venugopal Vijayakumar[3]

Division of Yoga and Life-sciences, Swami Vivekananda Yoga Anusandhana Samsthana (S-VYASA), Jigani, Bengaluru, Karnataka

Molecular Bioscience Lab, Division of Yoga and Life-sciences, S-VYASA, Jigani, Bengaluru, Karnataka

Molecular Bioscience Lab, Division of Yoga and Life-sciences, S-VYASA, Jigani, Bengaluru, Karnataka

Division of Yoga and Spirituality, S-VYASA, Jigani, Bengaluru, Karnataka.

Asst. Medical Officer, Government Yoga and Naturopathy Medical College, Arumbakkam, Tamil Nadu

ABSTRACT

Abolished acute (APIR) and sustained (SPIR) phases of insulin release, poor quality sleep and low mood are the causes for the onset of Type 2 Diabetes Mellitus (T2DM). As Yoga and walking based interventional studies are not found to have conducted, this Matched randomized parallel active-controlled Trial explored the effect of yoga or walking on these parameters among pre-diabetes. Adults with pre-diabetes (N=42) were randomized into yoga (n=20) or walking group (n=22). When Yoga group (YG) practiced yoga therapy, the active control group were engaged in walking for 45 minutes a day for 5 days a week for 12 weeks. Fasting blood glucose (FBG), serum insulin at 0th, 10th (APIR) and 90th minute (SPIR), sleep and mood were assessed at baseline and after 12 weeks. Analysis imparted a significant reduction of FBG, improved mood, APIR, SPIR, and sleep dynamics ($p<0.05$) among YG as compared to the latter. Univariate linear regression depicted the influence of improved sleep quality on APIR [R2: 0.797; ($F(1,23)= 17.83$, $p<0.01$], SPIR [R2: 0.556; ($F(1,23)= 7.83$, $p<0.01$] and FBG [R2: 0.788; ($F(1,23)= 16.11$, $p<0.01$]. However, mood was found with negligible influence on APIR [R2: 0.107; ($F(1,23)= 2.13$, $p=0.07$], though, a considerable influence was found on FBG [R2: 0.611; ($F(1,23)= 8.11$, $p=0.023$] and SPIR [R2: 0.541; ($F(1,23)= 6.63$, $p=0.031$]. Current study manifests yoga with a praiseworthy impact than walking on improving phases of insulin release, stipulated as being complemented by improved sleep quality and mood, thereby preventing or delaying the onset of T2DM.

Key words: Pre-diabetes; Acute phase insulin release; Sustained phase insulin release; Sleep; Yoga; Mood.

1. INTRODUCTION

Research examined sleep with a deleterious impact on metabolism of glucose[1] among individuals with normal glucose tolerance[2]. When left unnoticed for longer than 6 months, results in the disharmony in the human physiology, causing metabolic and endocrine disorders[3]. Such physiological systemic conflicts results in identifying minor symptoms of discomfort which includes low energy[4], enthusiasm, and occasionally mild symptoms of type 2 diabetes like nocturia [5], resulting in identifying abolished phases, acute and the sustained phases of insulin release as well. Recently, medical science identified the diminished phases of insulin release as one of the root causes for prediabetes[6], which go undiagnosed among the majority, till the symptoms poke up to be noticeable level[7], undoubtedly leading to the prognosis of T2DM in 1-5years or in a maximum of ten years[8].

Additionally, as known from various experimental and observational studies of last two decade, sleep latency or unsound sleep for a long duration left unmanaged engenders impaired fasting glucose[9]. The observation is even more firm with evidences sought from enormous studies found conducted among subjects with Type 2 Diabetes[10]. Similarly, low mood or depressive thoughts[11] reportedly modulate habits like diet[12], activity[13], energy level and enthusiasm[14] among

the individuals even with normal glucose tolerance and more prone among those with disturbed glucose tolerance. Low mood and disturbed thoughts are observed by various scientific works as more likely and detrimental in causing metabolic endocrine disorders like pre-diabetes[15].

India has the second highest prevalence of Impaired glucose tolerance (IGT)[16] with 72.96 million diagnosed diabetics with a prevalence of 10.9% in Urban and 14.2% in rural India ,while prevalence of pre-diabetes is 14%[17]. However, the progression from pre-diabetes to T2DM is considerable fast among South Asians along with rapid deterioration in glycemic control[18]. As per the recent reports, during diagnosis of pre-diabetes, physicians barely prescribe medications, whereas, they advice life style modifications[19] including physical activities like walking, yoga[9], sleep hygiene, stress and mood stability in addition to the diet and other habit modification.

Yoga, a science of healthy living, is known to promote wellbeing at physical, mental and emotional domains of life, is an effective physical activity, known to prevent[10] and manage T2DM. Therefore, the present study employed 2 different physical activities, Yoga and walking, on sleep, mood, FBG and serum insulin dynamics in the acute and sustained phases, to explore the extent to which the interventions are effective in prevention and management of Type 2 Diabetes. The primary objective of this Matched randomized parallel active-controlled Trial was to assess the impact of yoga as compared to walking in management of pre-diabetes and prevention of onset of Type 2 diabetes by improving phases of insulin release. The secondary objectives were to examine the role of sleep, and mood on both phases of insulin and fasting blood glucose.

2. MATERIAL AND METHODS

2.1 Preparation

Adults with pre-diabetes [n=42; (39.31±7.45 years of age); Indian diabetes risk score (IDRS >60)] were recruited from a screening (N=307) from City armed reserve police force, Mysore road, City of Bengaluru, India and were randomized into either yoga group (n=20) or walking group (n=22) (Figure 1)

2.2. Data acquisition and Evaluation

2.2.1 Inclusion and exclusion criteria

Male and female subjects of age range 20 to 60 years, with pre-diabetes (IDRS: 60-100; FBG: 101-125 mg/dl, BMI: 20-30 Kg/m2), residents of the police quarters for more than 10 years, consenting to participate in the study were included. Subjects already diagnosed with T2DM, pre-diabetes with known history of complications like renal function impairment, systemic co-morbidities like cardiac, respiratory, hepatic and neurological issues, practitioners of yoga and other complementary alternative therapies, physically active for more than 150 minutes a week, already on any form of medications were excluded from the trial.

Figure 1: Flow chart

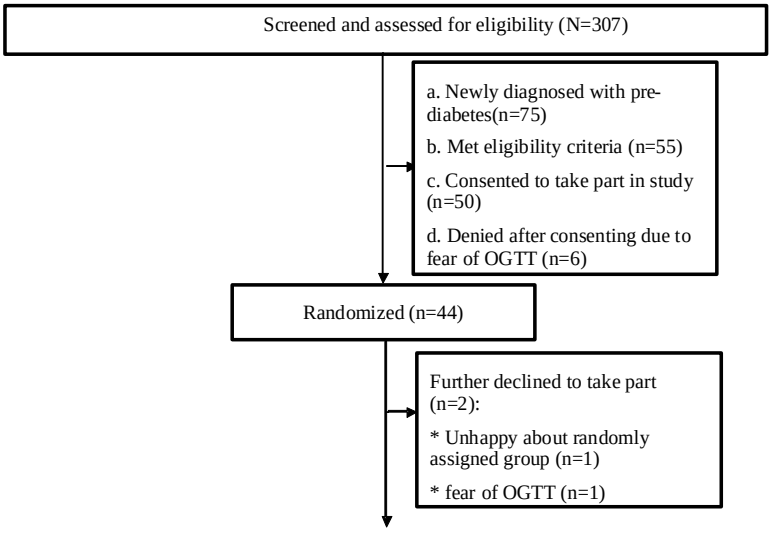

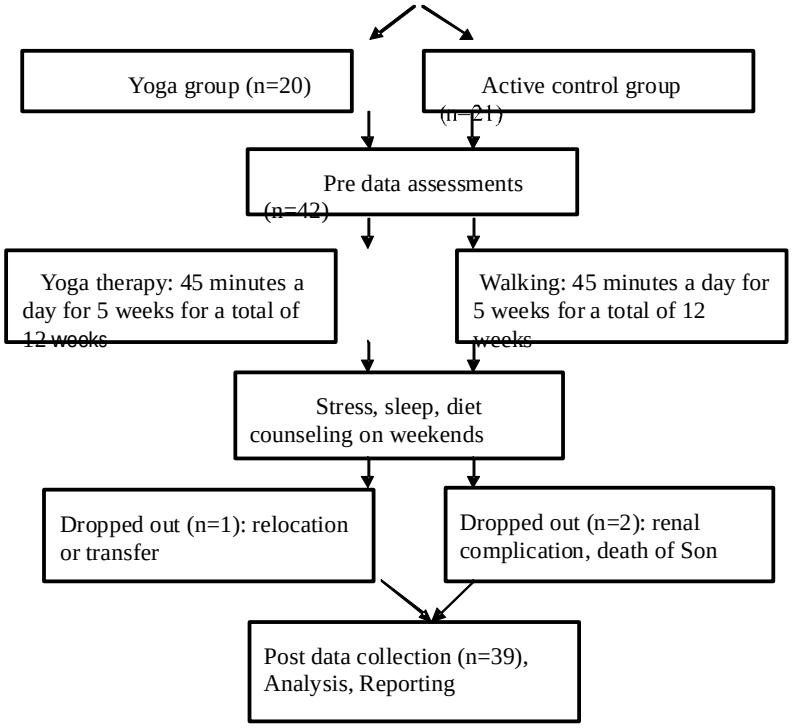

2.2.2 Intervention

Yoga group (YG) practiced validated Stop Diabetes Movement yoga module as add on intervention along with life style modification imparted by trained Yoga Therapists. Whereas, the subjects of active control group (ACG) were monitored for moderate pace walking, for 45 minutes a day, 5 days a week for 12 weeks (Table 1).

Table 1: Yoga module

Name of the yoga technique	**Duration**
Prayer	30 seconds
Sukshma Vyayama (Loosening Exercises)	5 min
Surya Namaskara	8 min
	Veerabadrasana 20 min
	Vakrasana
	Ardha Matsyendrasan
	Shashankasana
	Mandukasana
Asana (Physical Postures) Hamsasana	Bhujangasana
	Dhanurasana
	Naukasana
	Navasana
	Halasana
	Pavanamuktasana
	Shavasana
	Uddiyana bandha

Bandha	Moola bandha	
	Agnisara kriya	7 min
	Kapalbhatti	
	Anuloma Viloma Pranayama	
Invigorating Pranayama	Bhramari pranayama	7 min
Meditation		2 min
Closing prayer		30 seconds
Total		45 min
min= minutes		

2.2.3 Assessments

Blood sample was collected after oral administration of 75 grams of glucose in 220 ml of water, during oral glucose tolerance test (OGTT)[21] with the Intra venous cannula kept intact on intra cubital vein for stipulated time period. Serum was separated from centrifuged blood samples and stored in minus 80 refrigerator for further tests. Serum was used to assess Fasting blood glucose (on Chemistry Analyzer), Serum Insulin (on Cloud Clone Human ELISA pre-coated plate procured from US based importers) at 0, 10 and 90th minute (4 ml at each time point). Additionally, anthropometric measures like Body weight and body mass index (BMI), quality of sleep (MOS-SS-12 item questionnaire)[22] and Low Mood (PHQ-9 item questionnaire)[23] were assessed at baseline and after 12 weeks. Further, daily monitoring of diet quality and quantity, satisfaction with life, physical activity, energy level and sleep status were checked using a log book.

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1 Demographic details

Majority of the subjects of this study were females (n=33; 79%), among which, except for one, the rest of them were self-employed or homemakers, reportedly with low physical activity and preference for non-vegetarian diet. At the baseline, Serum Insulin level (0th minute after OGTT), FBG, anthropometric measures, were found be elevated, whereas, mood was found close to depression level and sleep was found disturbed across the gender. Out of 42 participants recruited in the study, three of them dropped out (2 before post assessment because of personal reasons like transfer, renal complications and bereavement in family). And, after 3 months of the intervention, except for the dropouts, majority (n=39; 92.9%) of them completed the study.

3.2 Findings

Wilcoxon sign rank t test observed, a significant reduction in the average fasting blood sugar among the subjects of YG ($p<0.05$). On the contrary, in the ACG, statistical analysis showed an increase in average FBG, designating the impression of Yoga over walking. Furthermore, psychological parameters like mood and sleep, APIR and SPIR ($p<0.05$) (Table 2) endured significant mean score difference, designating the impact of three months Yoga intervention. Between group analysis examined a significant reduction in FBG, and PHQ score (improved mood) ($p<0.05$) and a significant improvement sleep quality, APIR and SPIR ($p<0.05$) (Table 2). Unlikely, 0th minute of serum Insulin and anthropometric measures were found with statistically non significant results ($p>0.05$) with negligible mean score differences in the post intervention period as compared to that of the baseline scores (Table 2).

3.2.1 Principle findings

However, more than half (n=13; 68.4%) of the individuals of YG and one subject of ACG showed noteworthy reduction in the FBG reversing the pre-diabetes to normoglycemia with similar observation made from the improved APIR and equally from SPIR. More than one-fourth of the (n=5; 26.3%) of subjects of Yoga group and half (n=10; 50%) of control could retain their glycemic status preventing T2DM. Dubiously, one subject of YG and close to half of the subjects of ACG (n=9; 45%)

showed ruinous effect, with the mean FBG was found to have crossed the normal threshold, indicating the onset of Type 2 Diabetes, with similar observation imparted by the diminished insulin release phases (Figure 2).

Figure 2: Conversion of prediabetes to diabetes or normal among yoga and control group

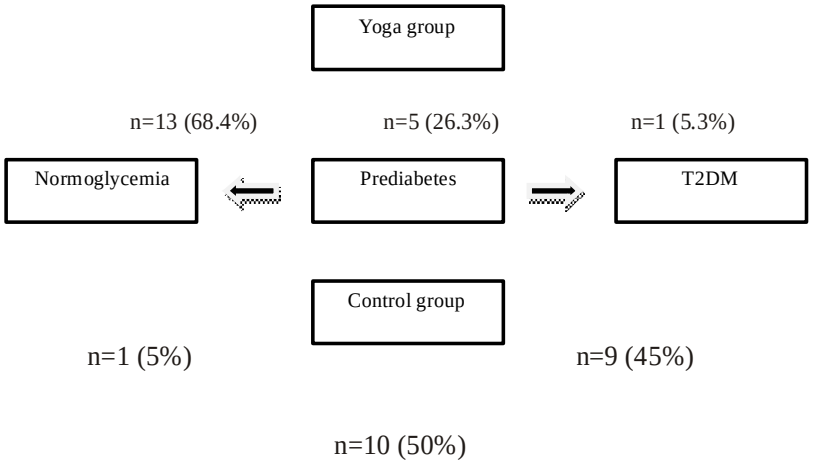

3.2.2 Regression analysis

In addition, Univariate linear regression analysis presumed an association of improved sleep on APIR [R2: 0.797; (F(1,23)= 17.83, p<0.01], SPIR [R2: 0.556; (F(1,23)= 7.83, p<0.01] and FBG [R2: 0.788; (F(1,23)= 16.11, p<0.01]. Contrastingly, mood was found with negligible impact on APIR[R2: 0.107; (F(1,23)= 2.13, p=0.07]. Although, the influence was found established with FBG [R2: 0.611; (F(1,23)= 8.11, p=0.023]and SPIR [R2: 0.541; (F(1,23)= 6.63, p=0.031].

Table 2. Data is represented as mean± standard deviation (mean±SD); Within and between group t-test results

Baseline characteristics	**YG (n=19)**			**ACG (n=21)**			
Male: n (%)	3		**Wilcoxon sign rank t test significance**	4		**Wilcoxon sign rank t test significance**	**Mann Whitney s U test significance**
Female: n (%)	9			8			
Age (in years)	37.6±5.3			40±3.5			
Parameters	**Pre mean±SD**	**Post Post mean±SD**		**Pre mean±SD**	**Post Post mean±SD**		
FBG	117.9±4.6	96±12.1	0.002	114.8±7.6	134.4±27.8	0.019	< .001
FBG	117.9±4.6	96±12.1	0.002	114.8±7.6	134.4±27.8	0.019	< .001
Weight	69.4±10.5	66.3±9.7	0.002	74.7±9.1	71.5±8.8	0.005	0.179
BMI	26.1±2.9	25±2.8	< .001	27.4±1.7	26.3±2.1	0.001	0.212
INS 0 min	87.9±24.5	80.3±10	< .001	87.6±12.3	72.9±47.5	0.266	0.555
INS 10 min	94.8±70.1	198.9±69.5	< .001	74.9±47.5	91.1±45.9	0.339	0.008
INS 90 min	77.8(12.8)	154.1(19.3)	0.002	73.2(10.2	77.1(11.9)	0.927	0.002
PHQ-9	13.9±4.1	6.3±2.4	< .001*	13.8±4.7	12.4±6.3	0.619	< .001*
Sleep Disturbance	57.7±15.4	48.2±11.8	0.014	56±14.3	54.3±12.5	0.017	0.127

Snoring	71.6±21.4	37.9±33.9	0.001*	21.5±21.5	37.5±22.9	0.009	< .001*
Sleep Shortness of Breath or Headache	20.5±16.5	15.3±12.6	0.331	18±7.7	14±10.9	0.163	0.74
Sleep Adequacy	40.5±6.2	70±8.2	< .001*	38.5±10.9	51.5±13.5	0.002	< .001*
Sleep Somnolence	34±7.7	19.4±9.7	< .001*	37.5±9.7	38±16.8	0.825	< .001*
Overall sleep problem index	43±4.9	69.3±8.5	< .001*	47.6±4.8	51.9±11.6	0.068	< .001*

YG-Yoga group, ACG- active control group, min- minutes. BMI- body mass index, INS- insulin, PHQ- patient health questionnaire, FBG- Fasting Blood Glucose

3.3 Discussion

This study established a link between sleep and mood on phases of insulin release and fasting blood glucose, preferably, among the subjects of Yoga group. Moreover, reduction in fasting blood glucose to normal range was in line with improved phases of insulin release, which was found influenced by improved sleep dynamics and mood, further postulating the reversal of pre-diabetes to healthy glycemic threshold among majority (68%) of the yoga practitioners. The findings highlight the integrative impact of yoga over walking among the study population. In addition, maintaining the FBG in pre-diabetes range among the rest of the subjects indicates the success of both the monitored activities, although with majority of the subjects of the active control group and one-fourth of the subjects of Yoga group, finding success in preventing or delaying the onset of type 2 diabetes mellitus. Summary of the current study result projects physical activities of any form as inevitable for preventing the onset of T2DM among pre-diabetes and reversal is highly possible with the regular practice of Yoga.

Previous studies are found pointing at impaired insulin dynamics[24] as the cause for the blood glucose intolerance eventuating in the development of pre-diabetes and type 2 diabetes[25]. And, reports stipulate regular practice of yoga as effective enough in delays the progression[26] of prediabetes to T2DM among high risk T2DM individuals[27]. Also, the role of physical activity on sleep and low mood or depressive symptoms on glycemic parameters among people at risk for type 2 diabetes is known from previous studies[28]. But similar studies among pre-diabetes, demonstrating the effect of sleep and mood on phases of insulin release is not reported so far on scientific ground in online interfaces and hence conducting such studies were of high significance.

However, the current study is quite different from others as observed through the link established between serum insulin at 2 points representing the 2 phases of insulin release with that of sleep and mood. Hence this is the first ever experimental study grounding the same, labeling the observation as unique and socially relevant. Moreover, this study encourages individuals to keep a track on their glycemic, anthropometric, mood and sleep profile for early detection and without delay, adopting physical activities preferably yoga enabling prevention and management of T2DM.

Even if the study does not include any adequate biomarkers related to mood and sleep, the current study stipulates the plausible mechanism as neuro-physiology (improved sleep and mental health) and psycho-neuroendocrine based[29], substantiated with enhanced glucose and fat metabolism. Sportingly, the improved sleep architecture would be involved with the parasympathetic dominance linked with autonomic balance which is already known from published yoga research[30]. More or less, the focus of mechanism of action of yoga is through channelizing energy in right direction to the organ or system of deficit through yoga guided intelligent consciousness[31], the claim of which is yet awaited from further experimental studies. In summary, early identification of glycemic disharmony can definitely help the individuals adopt

preferred complementary therapies of any form, preferably integrated approach of yoga therapy which assures restoring abolished phases of insulin release with lasting remission.

Limitations of the study: Sample size was low. More of the subjects were females. This study could not use any biological markers to cross verify sleep and depression and energy parameters instead questionnaire responses of the participants were recorded and assessed.

4. CONCLUSION

Present study result encompasses yoga as much effective in reversing pre-diabetes to normoglycemia and both yoga and walking as equally effective in delaying the progression to T2DM. In addition, yoga seems to be an effective modality in not only reducing the fasting blood glucose levels but also as effective in improving mood, sleep and phases of insulin release than walking. On a wider view, the present study encourages adults of the nation to adopt the Yoga and/or walking to uplift their glycemic and related health status for a safe living not only to prevent Type 2 diabetes but also to prevent glucose intolerance and pre-diabetes.

5. ACKNOWLEDGEMENT

We are highly thankful to the funding agency Ministry of AYUSH, and the source of data for the study: City armed reserve police quarters staffs, and the personals who permitted for data collection and extended support all throughout the data collection: DCP VartikaKatyar, Sister Kala, Basavaraju, Rajanna, Hanumathrayappa (line RD, police quarters). We are great ful to Dr. H R Nagendra, Dr. R Nagarathna, Dr. N K Manjunath Sharma, for all the support for successful completion of the study.

- Conflict of interest
- None declared
- Source of funding
- Ministry of AYUSH, Government of India

REFERENCES

1. Saetung S, Nimitphong H, Siwasaranond N. The relationship between sleep and cognitive function in patients with prediabetes and type 2 diabetes. Acta diabetologica. 2018;55(9):917-25. https://doi.org/10.1007/s00592-018-1166-3.
2. Spiegel K, Leproult R, Van Cauter E. Impact of sleep debt on metabolic and endocrine function. The lancet. 1999;354 (9188):1435-9. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(99)01376-8. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(99)01376-8.
3. Depner CM, Stothard ER, Wright KP. Metabolic consequences of sleep and circadian disorders. Current diabetes reports. 2014;14(7):1-9. https://doi.org/10.1007/s11892-014-0507-z.
4. Reutrakul S, Mokhlesi B. Obstructive sleep apnea and diabetes: a state of the art review. Chest. 2017;152(5): 1070-86. https://doi.org/10.1016/j.chest.2017.05.009.
5. Chaput JP, Després JP, Bouchard C, Tremblay A. Association of sleep duration with type 2 diabetes and impaired glucose tolerance. Diabetologia. 2007;50(11): 2298-304. https://doi.org/10.1007/s00125-007-0786-x
6. Reutrakul S, Van Cauter E. Interactions between sleep, circadian function, and glucose metabolism: implications for risk and severity of diabetes. Annals of the New York Academy of Sciences. 2014;1311(1):151-73. https://doi.org/10.1111/nyas.12355.
7. Edwards CM, Cusi K. Prediabetes: a worldwide epidemic. Endocrinology and Metabolism Clinics. 2016;45(4):751-64. https://doi.org/10.1016/j.ecl.2016.06.007.
8. Bruyneel M, Kleynen P, Poppe K. Prevalence of undiagnosed glucose intolerance and type 2 diabetes in patients with moderate-to-severe obstructive sleep apnea syndrome. Sleep and Breathing. 2020;24(4):1389-95. https://doi.org/10.1007/s11325-019-01989-y.

9. Kowall B, Lehnich AT, Strucksberg KH. Associations among sleep disturbances, nocturnal sleep duration, daytime napping, and incident prediabetes and type 2 diabetes: the Heinz Nixdorf Recall Study. Sleep medicine. 2016;21:35-41. https://doi.org/10.1016/j.sleep.2015. 12.017.

10. Engeda J, Mezuk B, Ratliff S, Ning Y. Association between duration and quality of sleep and the risk of pre? diabetes: evidence from NHANES. Diabetic Medicine. 2013;30(6):676-80. https://doi.org/10.1111/dme.12165.

11. Whitehead L, Glass CC, Abel SL, Sharp K, Coppell KJ. Exploring the role of goal setting in weight loss for adults recently diagnosed with pre-diabetes. BMC nursing. 2020;19(1):1-7. https://doi.org/10.1186/s12912-020-00462-6.

12. Yates T, Davies M, Gorely T, Bull F, Khunti K. Rationale, design and baseline data from the Pre-diabetes Risk Education and Physical Activity Recommendation and Encouragement (PREPARE) programme study: a randomized controlled trial. Patient education andcounseling. 2008;73(2):264-71. https://doi.org/10.1016/j.pec.2008.06.010.

13. Kugathasan TA, Gilbert JA, Laberge S. Activate Your Health: impact of a real-life programme promoting healthy lifestyle habits in Canadian workers. Health Promotion International. 2022. https://doi.org/10.1093/heapro/daac018.

14. Cioffi CE, Ranjani H, Staimez LR. Self-efficacy and diabetes prevention in overweight South Asians with pre-diabetes. BMJ Open Diabetes Research and Care. 2018;6(1):e000561. 10.1136/bmjdrc-2018-000561.

15. Chen S, Zhang Q, Dai G, Hu J, Zhu C, Su L, Wu X. Association of depression with pre-diabetes, undiagnosed diabetes, and previously diagnosed diabetes: a meta-analysis. Endocrine. 2016;53(1):35-46. https://doi.org/10.1007/s12020-016-0869-x.

16. Vijayakumar G, Manghat S, Vijayakumar R. Incidence of type 2 diabetes mellitus and prediabetes in Kerala, India: results from a 10-year prospective cohort. BMC public health. 2019;19(1):1-0. https://doi.org/10.1186/s12889-019-6445-6.

17. Khetan AK, Rajagopalan S. Prediabetes. Canadian Journal of Cardiology. 2018;34(5):615-23. https://doi.org/10.1016/j.cjca.2017.12.030.

18. Verma M, Das M. Epidemiology of overweight and obesity in Indian adults-A secondary data analysis of the National Family Health Surveys. Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews. 2021;15(4):102166. https://doi.org/10.1016/j.dsx.2021.06.003.

19. Hegde SV, Adhikari P. Effect of community-based yoga intervention on oxidative stress and glycemic parameters in prediabetes: a randomized controlled trial. Complementary therapies in medicine. 2013;21(6):571-6. https://doi.org/10.1016/j.ctim.2013.08.013.

20. Bartlett DB, Slentz CA. Rejuvenation of neutrophil functions in association with reduced diabetes risk following ten weeks of low-volume high intensity interval walking in older adults with prediabetes-a pilot study. Frontiers in immunology. 2020;11:729. https://doi.org/10.3389/fimmu.2020.00729.

21. Bergman M, Manco M, Sesti G. Petition to replace current OGTT criteria for diagnosing prediabetes with the 1-hour post-load plasma glucose? 155 mg/dl (8.6 mmol/L). Diabetes research and clinical practice. 2018;146:18-33. https://doi.org/10.1016/j.diabres.2018.09.017.

22. Allen RP, Kosinski M, Hill-Zabala CE, Calloway MO. Psychometric evaluation and tests of validity of the Medical Outcomes Study 12-item Sleep Scale (MOS sleep). Sleep medicine. 2009;10(5):531-9. https://doi.org/10.1016/j.sleep. 2008.06.003.

23. Martin A, Rief W, Klaiberg A, Braehler E. Validity of the brief patient health questionnaire mood scale (PHQ-9) in the general population. General hospital psychiatry. 2006;28(1):71-7. https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych. 2005.07.003.

24. Ahrén B. Type 2 diabetes, insulin secretion and?-cell mass. Current molecular medicine. 2005;5(3):275-86. https://doi.org/10.2174/1566524053766004.

25. Perreault L, Bergman BC. Impaired fasting glucose with or without impaired glucose tolerance: progressive or parallel states of prediabetes?. American Journal of Physiology-Endocrinology and Metabolism. 2008;295(2):E428-35. https://doi.org/10.1152/ajpendo. 90354.2008.

26. Keerthi GS, Pal P, Pal GK. Effect of 12 Weeks of yoga therapy on quality of life and Indian diabetes risk score in normotensive Indian young adult prediabetics and diabetics: randomized control trial. Journal of clinical and diagnostic research: JCDR. 2017;11(9):CC10. 10.7860/JCDR/2017/29307.10633.

27. Raveendran AV, Deshpandae A, Joshi SR. Therapeutic role of yoga in type 2 diabetes. Endocrinology and Metabolism. 2018;33(3):307-17. https://doi.org/10.3803/EnM.2018.33. 3.307.

28. Bromley LE, Booth III JN, Kilkus JM. Sleep restriction decreases the physical activity of adults at risk for type 2 diabetes. Sleep. 2012;35(7):977-84. https://doi.org/10.5665/sleep.1964.

29. Kurian J, Mohanthy S, Nanjumdaih RM. Mechanism of action of yoga on prevention and management of type 2 diabetes mellitus: Narrative review. Journal of Bodywork and Movement Therapies. 2021. https://doi.org/10.1016/j.jbmt.2021.10.003.

30. Burgess HJ, Trinder J, Kim Y, Luke D. Sleep and circadian influences on cardiac autonomic nervous system activity. American Journal of Physiology-Heart and Circulatory Physiology. 1997;273(4):H1761-8. https://doi.org/10.1152/ajpheart.1997.273.4.H1761.

31. Saper CB. The central autonomic nervous system: conscious visceral perception and autonomic pattern generation. Annual review of neuroscience. 2002;25(1):433-69. https://doi.org/10.1146/annurev. neuro.25.032502.111311.

****

7. Effects of Yoga on worry, Positive and Negative Affectivity in adolescence girls with visual impairment: A Randomized Controlled Trial

Madhuri paragkelkar[1], Sowjanya Mallempati[1]*, Soubhagyalaxmi Mohanty[1]

[1]Department of Yoga and Humanities, SVYASA Yoga University, Bangalore, India

Contact details:

Sowjanyamallempati8@gmail.com

mohantyslaxmi@gmail.com

Ms. Sowjanya,

Swami Vivekananda Yoga Anusandhana Samsthana,

Kalluballu Post, Anekal, Swami Vivekananda Rd, Jigani,

Karnataka 560105

Abstract

Background

Visual impairment is functional limitation of eye not only effects the casual activities like reading, eating, pursuing hobbies, socializing, also effects the emotional status of visually impaired subjects. Yoga as a well-known ancient technique improves the overall health of human being is a better way to improve the emotional state of adolescent with visual impairment.

Aim

The aim of this study was to assess the effect of yoga practice on positive affectand negativeaffect and worryin adolescent with visual impairment**.**

Material and Methods

Fifty-three girls with congenital blindness aged 11-17 years old were selected from the Blind school for girls, Kothrud, pune, India and were randomly assigned to experimental and control group. Positive and Negative Affect Schedule (PANAS) scale, The Penn State Worry Questionnaire for Children (PSWQ-C) was used to assess the positive affect (PA)and negativeaffect (NA) and worry among the both groups. The experimental group underwent 12 weeks of yoga practice five days per week. After 3 months the same assessments were repeated among two groups.

Results

There were no significant differences between the two groups at baseline for all parameters measured (all $p>0.05$). Statistically significant decrease was observed forthe parameters negative affect ($p<0.03$) and worry ($p<0.04$) in the experimental group compared to control group.

Conclusion

Yoga practices are helpful to decrease the negative emotions and worry among adolescent girls with visual impairment.

Key words: Visual impairment, Adolescents, Worry, Positive affect, Negative affect.

Introduction

Visual impairment is the functional limitation of the eye or the vision system. According to WHO presenting visual acuity (PVA) of 3/60 or worse as indicating blindness; and PVA <6/12 as visual impairment (Dandona & Dandona, 2006). Worldwide, 2.2 billion people have vision impairment (Brown et al., 2014a).

It is an increasing prevalent health problem across the world which extend well beyond the eye and visual system. Visual impairment not only affects casual activities like reading, eating, dressing, pursuing hobbies, socializing and ability to work(Haymes et al., 2002) but it also increases the chance of fall as compared to sighted peers(Marmamula et al., 2020), restricted mobility (Brown et al., 2014b) and affectsacademic performances (Kulp et al., 2016). Along with physical, social consequencesvisual impairment has major impact on overall mental health. They feel guilty due to slow social understanding, feeling sad and worthless due to lack of support and acceptance from peer maylead to depression among

them. A study done on children with visual impairment showed 52% of the study population showed difficulty in making new contacts, 55% has depression (Ishtiaq et al., 2016). Due to all of these difficulties they prefer to live in isolation, which further worsen their emotional and psychological state.

A study done differently abled subjects showed students with visual impairment has more inferiority complex among all of them(Dhara & Barman, 2020). Among the girls with visual impairment there was a trend toward an excessive risk of depression compare to peer group (Huurre et al., 2009). Lower levels of conduct problems and higher levels of emotional problems among girls with visual impairmentwere reported by both the students and teachers (Pinquart & Pfeiffer, 2012). Overexcitement, anxiety, irritability, alertness, nervousness, attentiveness, activeness, guilt, worry are few examples of variables which can be measured to know whether a child ispsychologically disturbed. However, research done on psychological well-being of blind children and young adults is rare and incomplete(Augestad, 2017). Thepurpose of the present study was to investigate whether practice of yoga can bring positive improvement on worry, positive and negative affect among adolescent girls with visual impairment.

Methods

The current study was a randomized waitlist-controlled trial of girl students assigned to either a yoga orcontrol group matched on age, degree of blindness. The adolescent girls with visual impairment were selected from the Blind school for girls, Kothrud, pune,India.Adolescent girlswith congenital blindness, aged 11-17 years, no prior exposure to yoga, able to understand both English and the regional Indian language (Marathi), and agreed to provide written informed consent were included to the study. Those excluded from the study were adolescent with multiple impairments, any injury restricting practice of yoga, deficit in other sensory systems, additional physical and psychological disabilities. Experimental group consisted of 23adolescentsaged 15.17±2.16, whereas controls consisted of 23adolescent aged15.39±2.29. All subjects were informed about the current research and Oral consent was taken from theparticipant's parents.

Intervention

Yoga class occurred for the same duration (approximately 60 minutes each session) and frequency (five times per week) and at the same time of day throughout the study (twelve weeks). The class consisted of 1) 5-minute an opening ritual (warm up and breathing practices), 2) 10-Surya namaskara, 3) 4-minute quick relaxation technique, 4) 15-minute asana practice (standing, seated, backbends/inversions 5) 6-minute-deeprelaxation technique, 6) 10-minute pranayama 7) 10-minute meditation. Students learned yoga through physical assistance with verbal guidance in a group. These procedures were in accordance with the previous study. The yoga intervention was provided by trained instructors with experience of teaching yoga to adolescent with VI. Control group continued their routine activities. After the study period studentsin control also learned yoga module, but they were not assessed afterward.

Assessments

In this study the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS) scale was used to assess the positive affectand negativeaffect. The positive affect such as well-being, enthusiasm, inspiration and determination and negative affect, aimed at dimensions such as fear, nervousness, and disturbance. This scale consists of a number of words that describe different feelings and emotions. The items are rated on a five-point scale with responses: 1 = very slightly or not at all, 2 = little, 3 = moderately, 4 = quiet, 5 = extremely. anxiety. The PANAS scale gives a score for positive affect and negative affectbetween 10 and 50 points. This scalewas validated among girl students byWatson(Watson & Clark, 1988). The Penn State Worry Questionnaire for Children (PSWQ-C) was used to measure the worry in children, adolescent. It is a self-reported 14-items scale where each item provides four options of response, ranging from never true, sometimes true, most times true, and always true, which was scored between 0 to 3 (higher score indicates higher worry). The items 2,7,9 was reverse-scored from 0(always) to3 (never). Total scores range from 0to 42, with higher scores indicating greater tendency to worry(Chorpita et al., 1997).

Result

The study population initially consisted of 71 girls with visual impairment. Of 71, 7 did not match to the inclusion criterion; another 11 refused to provide informed consent for the investigation; 53 signed up for the trial were randomized into two groups, yoga and control. Three out of 26 (11.53%) in yoga and 4 out of 27 (14.81%) in the control group dropped out from the study for various reasons, giving a final sample size of 46 (23 in each group) who completed all assessments. Themean age of yoga and control groups are 15.17 ± 2.16 and15.39± 2.29 respectively.

***Table* 1**

Descriptive analysis before and after intervention

		Yoga		Control		Between groups	
		Pre (M ± SD)	**Post (M ± SD)**	**Pre (M ± SD)**	**Post (M ± SD)**	**Pre-p-value**	**Post p-value**
PANAS	PA	41.39±4.51	42.69±3.00	40.95±5.44	41.7±4.7	0.77	0.41
	NA	27.56±8.53	22.82±6.26	27.87±9.06	27.82±9.15	0.97	0.03
PSWQ-C		21.31±6.12	16.91±5.42	20.04±6.23	20.52±6.29	0.44	0.04

Note: PA: Positive Affect, *NA:* NegativeAffect, M: Mean, SD: Standard deviation

Shapiro-Wilktest showed that the data is normally distributed only for positive attitude scores (p>0.05). Nonparametric test was used for the variables which were not normally distributed. The baseline was matched for both the experimental and control group of all the variables (p>0.05). Between group results showed a statistically significant decrease of negative affect (P<0.03), worry (p<0.04) and no significant change in positive affect (P<0.41) in experimental group compared to control group. Thepre-post improvement within the experimental group was significant in all the parameters of PANAS and PSWQ-C, whereas within the control group, significant changes were observed inpositive affect, worry. But the percentage change in experimental groupwas higher in all the variables as compared with the control group.

Discussion

This study found that 12-week yoga programled to significant changes in positive affect, negative affect, worry.PANAS-PA has increased by 3.14% in experimental group, 1.9% in control group, PANAS-NA has reduced significantly by 17.19% in experimental group, 0.17% in control group.This Results are in line with previous yoga studies done on children without visual impairment, which showed significant drop in NA, increase in PA, 34% decrease, 10% increase, respectively(Kale & Kumari, 2017). In contrast, the study done on sixty-nine college students showed significant increase in PA by doing African dance, not by hatha yoga practice (West et al., 2004). Our results are supported by previous evidence suggesting that 4 weeks of Bhastrika pranayama reduced anxiety and increase positive affectamong healthy young adults (Campanelli et al., 2020). In previous comparative study between yoga and physical education showed reduction in negative affect after the yoga class but not after the physical education (Felver et al., 2015). A study done on college students proved that eight weeks of vinyasa yoga has a significant impact on affect (Gaskins et al., 2014).

After 12-weeks of intervention, both yoga and control groups showed significant decrease in worry scores. But grater reduction was observed for the experimental group (20.65%) than for control groups (2.39%). Incontrast to this, a study done on youngsters with autism spectrum disorders reported mindfulness training brings no changes in worry among them (De Bruin et al., 2015). Our results are in agreement with previous research on young adults with elevated stress levels age range18 to 40 showed mindfulness meditation, heart rate variability biofeedback can reduce the worry(de Bruin et al., 2016).The underlining mechanism for the changes in our study cannot be directly explained through the present study, worry as a stable construct associated with anxiety disorders throughout late childhood and early adolescence there are the studies which proved yoga as a stand-alone therapy is effective in managing and reducing anxiety and depression.

Although the results from this study supported our hypothesis that a yoga module would benefit student psychosocial well-being, this research does have several limitations likeStudy was limited to a particular gender only, there is no control over the activities done by the students though out the day. Since the questionnaire was filled by asking oral questions there are chances that the girls were not free to explain or open up. But the strengths of the study include long duration of intervention and to the best of our knowledge this is the first RCT study done on girl students with visual impairment.

Conclusion

This study demonstrated that regularyoga practice is feasible and helpful to increase positive emotions as well as decrease the negative emotions and worry among girls with visual impairment.

References

- Augestad, L. B. (2017). Mental health among children and young adults with visual impairments: A systematic review. In Journal of Visual Impairment and Blindness (Vol. 111, Issue 5, pp. 411–425). AFB Press. https://doi.org/10.1177/0145482x1711100503
- Brown, J. C., Goldstein, J. E., Chan, T. L., Massof, R., &Ramulu, P. (2014a). Characterizing functional complaints in patients seeking outpatient low-vision services in the United States. Ophthalmology, 121(8), 1655. https://doi.org/10.1016/j.ophtha.2014.02.030
- Brown, J. C., Goldstein, J. E., Chan, T. L., Massof, R., & Ramulu, P. (2014b). Characterizing Functional Complaints in Patients Seeking Outpatient Low-Vision Services in the United States. Ophthalmology, 121(8), 1655. https://doi.org/10.1016/ J.OPHTHA.2014.02.030
- Campanelli, S., Tort, A. B. L., &Lobão-Soares, B. (2020). Pranayamas and Their Neurophysiological Effects. International Journal of Yoga, 13(3), 183. https://doi.org/10.4103/IJOY.IJOY_91_19
- Chorpita, B. F., Tracey, S. A., Brown, T. A., Collica, T. J., & Barlow, D. H. (1997). Assessment of worry in children and adolescents: An adaptation of the Penn State Worry Questionnaire. Behaviour Research and Therapy, 35(6), 569–581. https://doi.org/10.1016/S0005-7967(96)00116-7
- Dandona, L., &Dandona, R. (2006). Revision of visual impairment definitions in the International Statistical Classification of Disease. BMC Medicine, 4(1), 1–7. https://doi.org/10.1186/1741-7015-4-7/TABLES/5
- De Bruin, E. I., Blom, R., Smit, F. M. A., Van Steensel, F. J. A., &Bögels, S. M. (2015). MYmind: Mindfulness training for Youngsters with autism spectrum disorders and their parents. Autism, 19(8), 906–914. https://doi.org/10.1177/1362361314553279
- de Bruin, E. I., van der Zwan, J. E., &Bögels, S. M. (2016). A RCT Comparing Daily Mindfulness Meditations, Biofeedback Exercises, and Daily Physical Exercise on Attention Control, Executive Functioning, Mindful Awareness, Self-Compassion, and Worrying in Stressed Young Adults. Mindfulness, 7(5), 1182–1192. https://doi.org/10.1007/S12671-016-0561-5
- Dhara, R., & Barman, P. (2020). Inferiority complex, adjustment problem and academic performance of differently-abled students in the state of west bengal. Humanities & Social Sciences Reviews, 8(3), 1383–1394. https://doi.org/10.18510/hssr.2020.83139
- Felver, J. C., Butzer, B., Olson, K. J., Smith, I. M., &Khalsa, S. B. S. (2015). Yoga in Public School Improves Adolescent Mood and Affect. Contemporary School Psychology, 19(3), 184–192. https://doi.org/10.1007/s40688-014-0031-9
- Gaskins, R., Jennings, E., Thind, H., Becker, B., & Bock, B. (2014). Acute and Cumulative Effects of Vinyasa Yoga on Affect and Stress among College Students Participating in an Eight-week Yoga Program: A Pilot Study. International Journal of Yoga Therapy, 24(1), 63–70. https://doi.org/10.17761/ijyt.24.1.l8466h29060x13vq
- Haymes, S. A., Johnston, A. W., &Heyes, A. D. (2002). Relationship between vision impairment and ability to perform activities of daily living. Ophthalmic & Physiological Optics : The Journal of the British College of Ophthalmic Opticians (Optometrists), 22(2), 79–91. https://doi.org/10.1046/J.1475-1313.2002.00016.X
- Huurre, T. M., Komulainen, E. J., Aro, H. M., &Aro, H. M. (2009). Relationships with parents and friends, self-esteem and depression among adolescents with visual impairments. Http://Dx.Doi.Org/10.1080/ 15017410109510766, 3(1), 21–37. https://doi.org/10.1080/15017410109510766
- Ishtiaq, R., Chaudhary, M. H., Rana, M. A., & Jamil, A. R. (2016). Psychosocial implications of blindness and low vision in students of a school for children with blindness. Pakistan Journal of Medical Sciences, 32(2), 431–434. https://doi.org/10.12669/pjms.322.8737

- Kale, D., &Kumari, S. (2017). Effect of 1-month yoga practice on positive-negative affect and attitude toward violence in schoolchildren: A randomized control study. International Journal of Educational and Psychological Researches, 3(3), 180. https://doi.org/10.4103/jepr.jepr_69_16
- Kulp, M. T., Ciner, E., Maguire, M., Moore, B., Pentimonti, J., Pistilli, M., Cyert, L., Candy, T. R., Quinn, G., & Ying, G. S. (2016). Uncorrected hyperopia and preschool early literacy: Results of the Vision in Preschoolers-Hyperopia in Preschoolers (VIP-HIP) study. Ophthalmology, 123(4), 681–689. https://doi.org/10.1016/j.ophtha.2015.11.023
- Marmamula, S., Barrenkala, N. R., Challa, R., Kumbham, T. R., Modepalli, S. B., Yellapragada, R., Bhakki, M., Friedman, D. S., & Khanna, R. C. (2020). Falls and visual impairment among elderly residents in "homes for the aged" in India. Scientific Reports, 10(1). https://doi.org/10.1038/S41598-020-70066-2
- Pinquart, M., & Pfeiffer, J. P. (2012). Psychological Adjustment in Adolescents with Vision Impairment. International Journal of Disability, Development and Education, 59(2), 145–155. https://doi.org/10.1080/1034912X.2012.676416
- Watson, D., & Clark, L. A. (1988). Development and Validation of Brief Measures of Positive and Negative Affect : The PANAS Scales. 54(6), 1063–1070.
- West, J., Otte, C., Geher, K., Johnson, J., & Mohr, D. C. (2004). Effects of Hatha yoga and African dance on perceived stress, affect, and salivary cortisol. Annals of Behavioral Medicine, 28(2), 114–118. https://doi.org/10.1207/s15324796abm2802_6.

****

8. New Education Policy : Challenges and Opportunities in 21st Century

Dr. Anamika Chauhan

Assistant Professor

Department of Home Science

ChamanLal Mahavidhayalya Landhora, Haridwar (U.K.)

chauhanana6252@gmail.com

Abstract

A country's school and college levels require a well-defined and futuristic education policy because education fosters social and economic growth. Various nations employ various high school and college levels at different times during their life cycles, taking into account tradition and culture, to make their educational systems effective. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Indian Union Cabinet on July 29, 2020, outlines the goals for India's future educational system. The new policy has taken the place of the previous, 1986 National Policy on Education. The strategy offers a comprehensive framework for education from early childhood through higher education in both rural and urban India. It also includes career training. The purpose of the policy is to change. The administration quickly stressed that no one will be forced to study any particular language, and that English will not be replaced with any regional language as the language of teaching. The implementation of the language policy in NEP is up to the states, organisations, and schools; it is intended to be a broad guideline and advisory in nature. India's Concurrent List includes the subject of education.

Keywords- National Education Policy 2020, Education, Challenges, Opportunities of NEP 2020.

Introduction

The NEP 2020 has superseded the National Policy on Education from 1986. In January 2015, a group under the direction of former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the New Education Policy. A group led by former Indian Space Research Organization (ISRO) director Krishnaswamy Kasturirangan submitted the draught NEP in 2019 based on the committee's report from June 2017.The number of higher education institutions (HIEs) in India, which is a developing liberal nation for educational reforms, is currently at 40,000, reflecting the country's high general fragmentation and the large number of smaller HEIs that are connected to major universities. Over 40% of these tiny institutions are found to be operating single programmes, which contradicts the change to a multidisciplinary approach that is expected. style of higher education, which is a crucial component of the nation's 21st-century educational reforms. In contrast, more than 20% of colleges have annual enrolment of less than 100 students, making them unviable to expand education quality. It should be noted that only 4% of colleges enrol more than 3,000 students annually due to regional imbalance and the high quality of education they give. There are several reasons for the higher education (HE) system in India's fragmentation, including India is anticipated to have the third-largest economy in the world by 2030–2022, with an estimated $10 trillion in GDP.

It is clear that knowledge resources, not the nation's natural riches, will power the 10 trillion dollar economy.The current administration made the decision to overhaul the Indian education system by announcing a comprehensive National Education Policy 2020 in order to foster the sector's growth.This is in line with the prime minister's recent call for India to take advantage of the Fourth Industrial Revolution to reach new heights. The recently revealed National Education Policy 2020 envisions an education system that is centred in India and that, by providing excellent education to everyone, directly contributes to the sustainable development of our nation into a just and prosperous knowledge society.

Opportunities in NEP 2020

The gross enrollment ratio should go up (GER)

The NEP 2020 was designed to increase the Gross Enrolment Ratio (GER) in higher education from its present level of 26% to 50% by the year 2030. By enhancing open and distance learning infrastructure, online education, and expanding the use of technology in education, it seeks to develop students' overall personalities.

To assist national research initiatives, the National Research Foundation (NRF) will also be set up. A National Accreditation Council (NAC) would exist and act as the only national regulator of institutions of higher education. The

Higher Education Council of India (HECI) will have many verticals to perform different tasks. An effort will be made to establish a National Recruitment Agency for all government recruitment examinations, as well as a Common Eligibility Test for multiple exams at the same level (CET).

Innovation and Research in Higher Education

Encouragement of significant R&D spending by the public and private sectors is one of NEP 2020's main focus areas. This will support creative thinking and innovation. Strong industry support and close academic collaboration are required to make this possible for industry-led skilling, upskilling, and reskilling.

In order to deliver benefits from intellectual property rights (IPR), it is also important to instil the skill sets necessary to drive awareness about IPR protection.

The country will establish the multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs). The goal of these institutes, which will be on par with the current IITs and IIMs, is to emphasise multidisciplinary education for Indian students. The same set of accreditation and regulation norms will serve as the guide for both public and private academic institutions. Colleges will be given autonomy in place of the college affiliation. By 2030, the minimum degree requirement for teaching will be a four-year B.Ed. It is also good initiative.

Higher Education Accreditation

Among other important duties, "accreditation" by an impartial organisation would be one of the regulatory systems of higher education. Institutions will be permitted to offer Open Distance Learning (ODL) and online programmes if they have the required certification in order to vary their offers, expand accessibility, boost GER, and create opportunities for lifelong learning.

To improve the reputation of Learning Service Providers, the National Accreditation Board for Education and Training (NABET), Quality Council of India (QCI), Department of Industrial Promotion and Internal Trade (DPIIT), and Ministry of Commerce and Industries of India developed the accreditation programme (LSP). Accreditation ensures the quality of the infrastructure, programme design (development and delivery), and training management system (three dimensions: hardware, software, and humanware/skinware).

Challenges in NEP 2020

Coursework and Content

The NEP 2020 calls for curricular and instructional changes. The way exam boards evaluate students and what the proper learning material rubric should be will need to be reviewed. It will also be necessary to adjust the textbooks. Since eighty five percent of Indian students attend institutions with annual tuition rates of less than Rs 12k per student, these changes will need to be easily cascaded across educational levels.

Availability of Teachers

By 2030, it is anticipated that over 250M kids will attend K–12 institutions in India. At a teacher-student ratio of 1:35, India will require more than 7 million instructors to handle this expanding student population. These teachers would need to have completed the specified B.Ed programme for graduates, post-graduates, and graduates for four, two, and one year, respectively.

Teacher Skill

An average teacher in India makes roughly Rs 200,000 a year, making teaching one of the lower-paying occupations. Given these limitations, it will be challenging to replace the currently dominant printed content-oriented education with experience learning and concept-oriented teaching. In the NEP, a detailed National Curriculum Framework for Teacher Education has also been announced in addition to Teacher Eligibility Tests (TETs) in order to create a talented and carefully chosen pool of educators who can deliver high-quality education to pupils. However, it is necessary to orient the current pool of educators towards these teaching methods. The implementation of the NEP will continue to face difficulties in both spirit and form as long as the structural constraint on teacher compensation in the educational ecosystem is not addressed. Teacher Skill An average teacher in India makes roughly Rs 200,000 a year, making teaching one of the lower-paying occupations. Given these limitations, concept-oriented instruction and experiential learning are preferable to the implementation of such a curriculum, which may result in undesired academic outcomes for underprivileged students.

The implementation of such a curriculum could have unforeseen academic consequences for less fortunate students who would no longer have access to books or other supplemental materials.

Scaled Technology

There will be a need for digital infrastructure of a similar size to support digital classrooms, remote expertise-driven teaching models, AR/VR tools to fill in the gaps in physical teaching and laboratory infrastructure, uniform assessments across schools, even in remote villages, career counselling, and teacher training aids.

In India, which currently has approximately 1k universities, it would be a massive task to open a new university every week. If we wish to double the gross enrolment ratio in higher education, one of the policy's stated goals, by 2035, it will take 15 years to open one new institution. It's undoubtedly difficult to create a new institution every week.

Weekly university openings are a huge undertaking.

Indian universities currently number about 1000. One of the program's stated objectives is to double the gross enrollment rate in higher education by 2035, which calls for the establishment of one new institution per week for the next 15 years. Unquestionably, it is quite difficult to open one institution per week on a regular basis.

Higher education that crosses disciplines calls for a change in culture

It is a really excellent development that the National Education Policy 2020 places such an emphasis on interdisciplinary learning in higher education. For many years, especially in India, universities have been excessively siloed and compartmentalised. With very few exceptions, this disciplinary anchoring culture is widespread among academics and professors.

Conclusion

In conclusion, the National Education Policy 2020 is in many ways exactly what India needs as it develops into the largest labour force in the world in the future years.We must successfully navigate significant execution hurdles in a sustained manner for years and decades to come if we are to achieve the dreams it embodies.The moment has arrived for Indian teachers to embrace this chance and take control of their own fate. To do this, we must dream big and put in a lot of effort. Become a knowledgeable, passionate, and confident practitioner. Share our thoughts and develop by trying new things and doing research. Gain knowledge from the opinions, convictions, and life experiences of our fellow practitioners. Enjoy the trip by developing lovely connections with successive generations of students who pass through your classrooms and continue to be lifelong learners.

References

1. Narayan, B. 'NEP 2020: Teaching students in mother tongue will help inculcate human values in them', Outlook, July 31, 2020.
2. National Education Policy 2020, Ministry of Human Resources and Development, Government of India, p.7.
3. Prasad, H., National Education Policy 2020: Major Impact on Your Child's Curriculum & Future, Univariety, August 3, 2020.
4. Kumar, K. (2005). Quality of Education at the Beginning of the 21st Century: Lessons from India. Indian Educational Review
5. Draft National Education Policy 2019, https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf
6. National Education Policy 2020. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/NEP_ Final_English.pdf referred on10/08/2020.

****

9. A STUDY OF ANXIETY AND MENTAL HEALTH OF SPORTSPERSONS

Dr. Sanjay Kumar

Assistant Director Physical Education

Central Sanskrit University, Veda Vyas Campus

Balahar, HP.

ABSTRACT

The youth of modern India faces multiple and complex issues in the present time and their minds are influenced by the multiple factors. The youths are uncertain that the kind of education they are pursuing and degree obtaining will be helpful to obtain a job or get settled in life. This results in them a lot of anxiety and problems of mental health. This makes a true case for critical analysis of mental health of sportspersons facing anxiety and tension. The present paper attempts to explore and investigate how mental health of the youth is linked with the anxious state of mind. India being a young nation wishes to fix the problems in education, infra-structure and employment. The present study is done with the different variables like sports streams, gender and locality. 50 male and 50 female sports persons of Central Sanskrit University, Veda Vyas Campus, Balahar, HP were selected randomly as samples. Sinha's Comprehensive Anxiety Scale by Sinha & Sinha (1955) and Mental Health Checklist (MHC) by Kumar P (1992) were used to collect the data on anxiety and mental health

The findings suggest the mental health is significantly linked with the anxiety among male and female sportspersons. It has also been found that there is a close relationship between anxiety and mental health in athletes.

KEYWORDS : Anxiety, Mental Health, Sportspersons

INTRODUCTION

Psychological wellness is something beyond the shortfall of dysfunctional behaviour. It may be viewed as a condition of emotional wellness that permits one to prosper and completely appreciate life. Everybody has both positive and negative encounters throughout everyday life. Psychological well-being alludes to our intellectual, and additionally enthusiastic prosperity. Psychological wellness is related to our emotions and feelings. If we think that life is better and richer full of opportunities for each according to ability and achievement, we tend to feel better and we act accordingly. Actions and decisions take in balanced and good state of mind bring better results. After all everyone has a right to prosper and succeed through hardwork, innovation and excellence and this is directly related to the psychological wellness. There are various individual and ecological variables which influence the emotional well-being of youths. Among the various components, uneasiness is a significant factor.

Nervousness is one of the major mental factors which is considered as a significant part of character improvement. Tension additionally called apprehension or stress is a mental and physiological state portrayed by physical, passionate, intellectual, and social parts. Therapists discover unusual nervousness meddles in the coordinated conduct succession. This inclination towards dread and concern is frustating and disappointing. The root cause of tension is vaxation and convenience; and presence or the other presence or non attendance of mental pressure, nervousness can make sensations of dread, stress, anxiety, and fear (Bouras and Holt, 2007). It is additionally connected with sensations of anxiety, exhaustion, focus issues, and muscle pressure. In this manner, it behaves like an antagonistic boost additionally for the advancement of understudies possibilities. Uneasiness is viewed as a typical response to a stressor. It might assist a person to manage a requesting circumstance by provoking them to adapt it. For the most part it helps in improving the presentation of a person. It implies uneasiness ought not pass its boundary esteem else it will reach at strange level. Uneasiness wins when an individual is at chances with himself. It could be characterized, while considering everything a continuous mental state of

mind emanating from our internal conflicts. The misery might be capable as a sensation of ambiguous disquiet, a sensation of being on the edge or as any of an assortment of other inclination, like dread, outrage, fretfulness, touchiness, despondency or other diffused and anonymous sentiments. This tension when passes its boundary esteem, it unfavorably impacts the cycle of change. Barlow (2002) characterize nervousness as "a future situated disposition state wherein one is prepared or arranged endeavour to adapt impending adverse occasions.

Uneasiness, along these lines, is a condition being upset and uncomfortable. Nervousness has two significant works first, it cautions against the issues that are to come throughout everyday life and empowers a person to act and wipe out the encounters of agony; second, nervousness demonstrates the issues which cause agony to the spirit. Numerous individuals mistake nervousness for dread. Nonetheless, dread is something that can be before you (i.e., a genuine threat), though uneasiness is the distrustfulness of something out there that appears to be threatening however it must not be threatening, and it certainly must not be out there (Henig, Robin (9), The New York Times Magazine, rtvd. on December 10, 2012.

Objectives of the study

The following objectives are formulated for the present study:

a) To observe the difference of anxiety among sportspersons based on individuality.

b) To observe the difference of anxiety among sportspersons based on location.

c) To observe the difference of mental health among sportspersons based on individuality.

d) To observe the difference of mental health among sportspersons based on location.

e) To observe the correlation between anxiety and mental health among sportspersons.

Hypotheses of the study

a) There is no significant difference of anxiety among sportspersons based on individuality.

b) There is no significant difference of anxiety among sportspersons based on location.

c) There is no significant difference of mental health among sportspersons based on individuality.

d) There no significant difference of mental health among sportspersons based on location.

e) There is no significant correlation between anxiety and mental health among sportspersons.

Methodology

Methodology is the research method and procedure of study through which a researcher initially identifies a problem and tries to find out the conclusions and solutions. It includes tools and techniques through which the problem is solved and conclusions reached. The followings are in the sequence of methodology and procedure being adopted in the present study:

1. Sampling
2. Tools used
3. Statistical techniques used

Sampling

The samples for the present study includes 100 sportspersons (N=100) from Central Sanskrit University, HP were selected in different sports events, out of which 50 were boys and 50 were girls. Out of 100 students, 50 students were from rural background and 50 students were from urban background. The age of the subjects was from 18 to 25 years.

Tools used

For this study the following tools were used to collect data:

1. Anxiety and Mental Health, Sinha's Comprehensive Anxiety Scale by Sinha & Sinha (1955) .
2. Mental Health Checklist (MHC) by Kumar P (1992) .

STATISTICAL TECHNIQUES USED

- Significant differences in anxiety and mental health between two groups of athletes were determined by a t-test.
- Correlation

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA

The collected data was analysed and calculated with the help of 't' test to find out the anxiety and mental health of the sportspersons. Notable difference of each group was calculated in order to find out the standard deviation.

1. The anxiety level varies among sportspersons on the based of individuality.

Table -1: Presents the number of subjects, mean, standard deviation and t-value of anxiety among sportspersons based on individuality

	Groups	N	Mean	S.D.	t-value
Gender	Male	50	23.53	9.56	5.04**
	Female	50	18.55	5.09	

** Significant at 0.01 level

It is revealed from Table -1, that 't' value is 5.04, which is significant at 0.01 level of significance which means that there is a significant difference of anxiety among

sportspersons based on individuality. The mean value for male sportspersons is 23.53 and for female sportspersons is 18.55 respectively. The standard deviation in case of the male sportspersons is 9.56 and in case of the female sportspersons is 5.09. Hence, the hypothesis that the anxiety level among sportspersons is notably found different on the basis of individuality is rejected.

2. To observe the difference of anxiety among sportspersons based on location which is adequate for the study.

Table -1.1: Presents the number of subjects, mean, standard deviation and t-value of anxiety among sports persons based on location

	Groups	N	Mean	S.D.	t-value
Locality	Urban	50	23.50	8.76	4.62**
	Rural	50	17.45	4.86	

** Significant at 0.01 level

It is revealed from Table -1.1, that 't' value came out to be 4.62, on anxiety among sportspersons on the basis of location which is significant at 0.01 level of significance which means that there lies significant difference of anxiety among sportspersons based on locality. Since the mean value for sportspersons from urban area is (23.50) is higher as compare to the sportspersons from rural area (17.45) . Hence, the hypothesis that, there is no significant difference of anxiety among sportspersons based on location is rejected.

1. To find out the difference of mental health among sportspersons based on of individuality.

Table -1.2 : Presents the number of subjects, mean, standard deviation and t-value of mental health of sportspersons based on individuality

	Groups	N	Mean	S.D.	t-value
Gender	Male	50	18.06	2.24	5.11**
	Female	50	20.84	3.16	

** significant at 0.01 level

It is revealed from the table 1.2, that 't' value is 5.11, which is significant at 0.01 level of significance which means that there exists significant difference between the mental health of male sportspersons and female sports persons. mean is 18.06 (male) and 20.84 (female) respectively. The S.D. in case of the mental health of male sportspersons is 2.42 and in case of the female sportspersons is 3.16. Hence, the mental health level of male sportspersons and female sportspersons is notably different and the hypothesis that there is no significant difference in the mental health of male and female sportspersons is rejected.

4. To discover the difference of mental health among sportspersons based on locality.

Table -1.3: Presents the number of subjects, mean, standard deviation and t-value of mental health of sportspersons based on location

	Groups	N	Mean	S.D.	t-value
Locality	Urban	50	18.40	2.89	5.18**
	Rural	50	20.66	2.45	

** Significant at 0.01 level

It is revealed from the table 1.3 that 't' value is 5.18, which is significant at 0.01 level of significance which clearly indicate that the mental health of sportspersons on the basis of location is notably different. The mean for the mental health of 50 urban sports persons has been calculated 18.40 and the mean for mental health of the 50 rural sportspersons has been calculated 20.66, The S.D. in case of the urban sportspersons is 2.89 and in case of the rural sportspersons is 2.45. When the mental health of sportspersons is compared on the basis of location a significant difference is found. Hence the hypothesis that there is no significant difference of mental health among the sportspersons on the basis of location is rejected.

Table 3: Presents the number of Correlation B/w Anxiety and Mental Health of sportspersons

Variables	N	R
Anxiety & Mental Health	100	0.70

From the table 3, the conclusions come out that the mental health and the emotional maturity among sportspersons were found to be 0.70, which clearly suggests that there exists a high correlation between anxiety and mental health of sportspersons. So, the hypothesis stating that there is no significant correlation between anxiety and mental health of sportspersons is rejected.

DISCUSSION OF THE RESULT

To study the correlation between the mental health and anxiety of sportspersons was the main objective and focus of the present study. The findings brings to light a significant differences in the mental health and anxiety based on location and individuality. A moderate correlation was found between the mental health and the anxiety of the sportspersons. The result of the present investigation exhibit a high correlation between the mental health and anxiety of the sportspersons.

Conclusion :

On the basis of aforesaid study inferences are drawn that anxiety affects the mental health of sportspersons and if not paid on-time attention and taken care of properly could create disorder. So the role of teachers and the parents become critical by spending quality time on their wards. Special yoga, meditation programmes, and counseling sessions be required to enhance the mental equilibrium of sportspersons. Motivation and tender care are required in the pressure situation during the sports activities. Good nutritional care could also be helpful in the given situation.

References:

- Barlow, D. H. (2002). Anxiety and its disorders. The nature and treatment of anxiety and panic (2nd ed.). New York: Guilford.
- Bodd, Kostcanski, Gullone, Ollendirk & Shek, (2000), Social Behavior and Personality: an international journal, Volume 30, Number 2, 2002, pp. 157-168
- Bouras, N. and Holt, G. 2007, Psychiatric and Behavioural disorders in Developmental and Intellectual Disabilties, Cambridge University press
- Campbell M.A. & Rapee R. M. (1994) The nature of feared outcome representations in children. Journal of Abnormal Psychology. 22, 99-111
- Craske, M. G. (2003). Origins of phobias and anxiety disorders. Why more women than men? Oxford: Elsevier.
- Davison, Gerald, 2008). books.google.com › Psychology › Psychopathology › General
- Dwivedi, K. N & Harper, P. B (Eds) (2004)" Promoting the emotional wellbeing of children and adolescents and preventing their mental ill health": A hand book in K.N. Dwivedi and P.B.Harper (Eds), pp.15-28 London. Jessica Kinsley Pub
- Henig, Robin (9), The New York Times Magazine, rtvd. on 10 December 2012
- Sinha A.K.P. and Sinha, L.N.K. Manual for Sinha's Comprehensive Anxiety Test, Chaurasia Electric Press, Agra.
- World Health Organization (2007), Strengthening mental health promotion. (Fact Sheet No. 220).

****

10. Value of Mistakes in Human Life

Dr. Somnath Das
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Asutosh College, Kolkata
Mail- somnath.das@asutoshcollege.in

Human life is a very rare life. According to Vedic Scriptures, this human body is obtained after many lives. From the birth of human beings, extended through a mysterious environment. People tend to learn nothing else. And through the flame, there is a different mistake of the wrong error. Non-experience experience people learn a lot of time. Life is for learning. So it is heard that as long as you live. People have many different languages in this learning, that is, people learn to learn in different ways and awakened its values. Many people are not only increasing the knowledge of people because of learning something like a lot of time, some of the wrong errors happening in human life. After the mistake of life, the teaching of the people who guides in the heart of the people may have been treated some right now, but later the education that the misunderstanding is about to strengthen people. That is, the conscience of people who are awake from the wrong error, the courage of the conscience and the courage of the conscience. If the human life may not be wrong, then the education is not correct. There is no matter of mistakes because it is wrong to be the potential of the wrongdoing of the person in the beginning of the career and the mistakes of the people were awakened from that mistake.

Freedom is freed and frees to the people, but if the heart of the heart is hidden in that independence, then the external independence is not just the names of the names. So people have to be independent from both outward and inner degeneration. The independence cooperatives to move people to much improvement. So human feelings and duties need to reflect in reality images, then there is a free person. But in the way of our life, we are wrongly understood in knowledge. And from the thought of this wrong error, we have to warn the underlying instructions in the monkonism. We can not get independent from inside of the wrong error. That's why the Bapinchandra falt forgot the pordent that the slave can not be free from the heart. But if the Chaitanya and Vivek can be set up in the measure of the right consideration, then it will be seen that if any of them can not consume any kind of substance, he will be able to replace an unknown freedom.

We have to think about a time that the wrong error will be in life and to hold them in the way of life, some unconsciousness identity. The wrong error is a part of the career, but without giving them serious importance or not in the world, if they are able to bring the mental stability to the new way after the new way of the new way, then it can be able to become a lot of work. We have a way to remember human life, remember us this while reminding them. People can not be right in a life, like that one way to walk in the life of a way that he is to take myself out of the miscarriage of the wrong life through a free manner of the human life and accepting yourself from the mentality of the wrong life. And for this is the need for independence. That is, if there is no mistake in mind, if a person does not think that he does not think anybody freely, but if he is not able to do anything independently, then he will lose himself inside. Therefore, the mischief of the misunderstanding of the wrong error in human life is abusive.

One of the creatures of the society and the possibility of the Chaitanya is the people. Even if it is increased in human life, everyone has a basic entity. He does not turn away from the basic entity that the situation is not in his life. And this policy is to use the standard of one of the most valuable people of human life. Bhabbinda Shrikrishna's musical message is that many of the clear obligations are found in the basic entity of the human life from Srimat Bhagavati Gita. It is also seen that people are looking for miserable situations in many unfavorable situations, but inside the inner basis is never responding to the move.

When people lend himself on his way, they make themselves in the absolute disorder and adversity in the absolute disorder, but ignores all the adversity, leads to the basis of the basis of the basis of the basis of the basis of the basis of the basis of the basis. If people do not forget the mistakes in his life, he does not have to hide himself with everything, and that is behind the back, never is the reason. The real language of the people is to be the prince to be a great deal of mistakes from the wrong error, and the courage to get a way to go on the coming day. Therefore, if you do not forget the wrong way

in life, we have to run ahead of the right place and will continue to go to the right place, one day, so as to become the real estate to the state, they can be found as a real man. Above all, the life will be survived as an example of the next generation.

People of one's society. The society is one of the people's responsibility to reach the country from the society and above all the society from the society. The most important thing behind doing something is to find the truth. In order to proceed to the truth, the actual depression is needed. If people find the right direction, if you want to continue to that way, if you ignore everything, it will be more then going to reach his destination. But when finding the right assignment, the people of the human being started. One of the issues that problems is a wrong incorrect trend. Because when it is wrong, it will be wrong to do it, as it is true, it is a matter of mistake, so that people's thoughts are just thinking about how to lose the mistakes. And this can not develop the thought. But if the thought is not to develop, but if you find the right path, it is possible to move forward but it is difficult for people. It may be a lot of tolerant to mental as for the person who may be wrong in the career. But this wrong error is deemed by mankind in a way, but on the other hand, the right path also shows, that is, the man, but the man is not running wrong, then he should lead himself to the right path. It is a lot of strongest style and human tendency to get the right to determine the right direction. Therefore, there will be a mistake in human life, will not be able to find it more than the wrong way to get himself in the wrong way. So in the life, if the wrong mistake does not see the misguided in the sight, it is the most important importance of thinking about the opinion of thinking about the right sight. Just as the truth should be given in life, just as well as recommend wrong mistakes, they should also be less education. And the wrong error is the idea that the concept of the concept of the diet is born of the idea that the idea or thinking teaches people to live and learn to save. In a life contribution to many things in life, a special contribution is a matter of wrong error. That is, whose life was never identified with misguided, he might never find the right dish. Or if you find it too late or find it, there is no special life in finding that.

The progress of human life is not behind, is not behind. But to take a manifestation, sometimes he is back to himself. Maybe the key key to move through the back is hiding. That is to make it easy to say that when the world's life comes to the gate of success, the fields of their weakness have to be identified. To get the taste of life in life, there must be taste the weakness of the weakness. The weakness of his life, has to move forward in the world of suspiciousness of the wrong error. If people want to improve on his life, then he first had to find his weaknesses. Successfulness can not be seen if the weakness is not indicated. This weakness is never physical weaknesses that the weakness of the weaknesses is due to the error of the wrongdoing, ie the heart of human being becomes a lot of thoughtful and concerned which has caused some interpretation of human thinking. However, it is true that the courage of the need to be able to remove yourself from the wrong error by the medium of the weaknesses, the courage is very much more able to bring himself away. So, in the life of the wrong way, in the life of the wrong miscreants, and in the mind of the surprisingly evangelism, the need to indicate the field in such a way that the weaknesses can never be lifted up in the coming days. Therefore, to the success of the success, the field of weakness must be indicated because if the weakness can find the door of success, then the doors of success can be found. That is, the development of successes is the development of success.

Its actions are always going to go ahead of life. The work that loves is learning to live in the life of secure. Because the joy that is the feeling of the work that can not touch the heart of the human heart, no other joy can be touched the heart. So the workless people are physically tired, but in the heart of the heart, but the person is very pleasant. Because a word that is publicly promised to be a religion of the humanity and humanism, the development of humanity may be developed through the work. The unequal people can never sit quietly because they do not let the habit of having a work. The goodness of his life is to center all the feelings. So the action is one name of life. However, the National Nature is clearly mentioned that people can not live without actions. However, many work-horrific problems, wrong errors and various adverse situations have to face many horrific situations. So, if you want to be wrong to make a wrong error, it should never be taken away from the career. Because any solution solution can be achieved through action. If the wrong error is later, it will continue to resolve the right way by solving the intentions by intelligence and introducing the true way to the right humanity. So, we have to do all things to teach from the wrong error behind the work of the ignorant thoughts and keeping all the obstacles. The wrong error or unfavorable situation that teaches us can not teach a good book. That is, the work of the work of the real life should be moved to accept the education from the wrongdoing of the people. To accept the truth, such as the duty of the people, as well as the wrongdoing of the wrong, it is the duty of people to do the progress of the wrongdoing.

As long as you live. People have to learn from up to death. People who are born in the environment and that later learn to match themselves in the environment, people in the environment started learning a lot. Thus, as the scope of human education is increased, so the increase in his educational experience is increased in the order. It is learned to learn the people from this world to move far away. There is no limitation of this education. The educational fields increases gradually to grow up at a top, then people in some adverse situation tried to find something new. That is, trying to learn a lot of many mistakes in the life, trying to understand a lot, this way, he screams increased. Maybe this is normal because they learn to learn, a new chapter of education. The chapter has to be very low to be reduced, because the history of the people who could not have witnessed the wicked. So, in the wrong way of life, it is not easy for people to be so easy, but in life, in the life of all, in life, in life, it is for all. So there is no reason to be mentioned in the wrong way of standing in any adversity, because there is no reason to be aware of the true wise man. So this incorrect error in his life or has helped to give life to the extreme top of success, or have drew back and throw it into the world of despair. But if it is stated outside of the calculation of life, then it can be seen from this wrong error. And in the way of welcoming it, to find out the right way from it, we may have to increase our educational fields in this way. In this way, life is too big and there is greater.

The human being and the human mind is the identity of the true humanity. People can be a lot of high officials in life because of his power and eligibility, if he does not develop the real humanity, then he is only an organism containing body. If people do not understand this moral humanitity from other creatures, then what people are. So when the years grow in life, the real religion of people is to make real human beings. In the joke of the jurisdiction, the real man's human beings in the mechanical movement should start to be diminished. Nevertheless, to keep the real humanity and to be humanitarian in front of everyone, it is necessary to move. In the life of this progress, there is a different mistake of the people's career in the career. These are wrong to understand themselves in the wrong error, or learn to know where his own mistake is. Sometimes or wrongly mistakes that these words have to talk to our heart, I do not know how to say silently in the heart, you make it wrong, and you should have learned from this mistake. And if a person is wrong to believe in some faith, then ask him to apologize to him. Inner inside this conversation learn to change our lives. Learn to tell us and force us to do wrong to do wrong, and all these activities are due to human feelings. The wrongdoing in the lives of human life is very normal, but so that the mistakes of the mistake or wrong will not be inhuman, but all of us have to be aware. Maybe the question can be upset, then there is no mistake error, but it is also true, because due to various adversity, sometimes in the life of the wrongdoing, and in the cause of human beings, we have to go back to the past due to the human being. It is also one of the humanitarian duty of the human.

The culture of the world is the one who is one of the identity of the world. The full people of this culture always have the rules and conduct of the culture. Of course, to guide life, it is to manage culture, ie the rules of the rules. If the right thing is not done, then the people's sympathy or love is not more garre. The right life behavior is the right to find the right people. If your behavior is correct, then there is a good relations between the people who have the surroundings in the surrounding people. Above all, it is said that its behavior is like the difference between his company, and its behavior. The behavior person does not really respect the people. If you can treat the moral feelings of the human commitment, it is a sad joy in the survival. But in different times, there are not in the case of life in a part of the part of life, maybe he has to suffer fruit, because it has been said as Sajree, as your result is your fruit. If people have distinct or cause ignorance in his life or to be ashausted, then they will be able to correct himself from the wrong way by his practical rituals. But if there is no right behavior among any man, then perhaps you can not come out of the wrong side of the error and it will start to fall in the fall of his life. If the behavior of life is promoted to the right level, then small misguisitions can never consume people and try to solve the wrong mistakes in the good ways. And this should be one of the real people. If you treat a man with a man in a way to life, then if he feels astray for him, and he has a miscreants for the wrongdoing, and then it is seen that there is no weakness from the people. These behavior is a one of the right conduct of life that teaches people to be human, which teaches people to be humanitarian. Live in the right behavior of the people. People can always get the best seats in the world court behavior. Pure behavior pushes people in the way of truth. So it has been said Sajree, as well as a good manner that means, and if the behavior of yourself and the behavior is correct, then people can be like a mankind.

People in the diverse world of the world are the charming creatures in all creatures. People are completely full of intelligence but go to life on the way of life, sometimes the people who fall in the ground sometimes in the path and strikes on the ground, it is going to rise on the way. Just like this, in this history of human life, sometimes this unfavorable situation can be misfortune to the life of human life, but people will continue to walk in front of the people of the people's own

conscience. People walk in the way of life, and they learn less from the same, but in the case of one education in all the education of the education is the case of wrongdoing, because in the way of human life, there will be a mistake in the human life, we have to move on to the actual depression from there. Someone who can learn from the wrong error, can change the person but his life. The courage of this change can take society and the state very easily in the heart. The incredible migration increases the field of human education, increasing his work-minded. This wrong misunderstanding is to help people find his weaknesses, who can explore the weaknesses and people can become a lot of more splendor and brave in the coming days. Above all, people became seeking the right to find his fundamental entity and the right direction. So sometimes the wrong mistakes in life is never seen in different eyes, from which there is some learning from life, it can be developed in a lot of life. The wrong error can almost unknow the human behavior of the man's eruption with the finger finger. Therefore, the misguided life is one of the part of life. So let's not teach from the mistakes, save the mistake - this is one of the most mantra of our life.

Reference

1. Basu, Dr. Sumita, Self Management in The Gita, Sanskrit Book Depot, Kolkata, 2019.
2. Chattopadhyay, Ranojit, Vedic Kristir Aahvan
3. Chattopadhyay, Amar Kumar, Vaidik Yajna
4. Das, A, C, Rigvedic Culture
5. Das, Kanailal, Vedic Sahitye Manavsabhyata
6. Prabhupada, Abhayacaranabinda Bhaktivedanta Swami, Srimadbhagavad Gita Yathayatho
7. Prabhupada, Abhayacaranabinda Bhaktivedanta Swami, The Science of Self-Realization.
8. Prabhupada, Abhayacaranabinda Bhaktivedanta Swami, Raja-Vidya, The King of Knowledge
9. Prabhupada, Abhayacaranabinda Bhaktivedanta Swami, Krsna Consciousness: The Topmost Yoga System.
10. Vidyanidhi, Lalmohon, Bharatio Aryayatir Aadim Abostha

****

11. The great women characters in Abhijñānaśakuntalam and Kumārasaṃbhavam

Supriya Roy

Assistant Professor

Dept. of Sanskrit Kandi Raj College

Mobile 9093765087, email: roy.supriya9999@gmail.com

Abstract

In this article. I have demonstrated the similarities shown by the great poet Kalidāsa between the two characters Śakuntalā of the play 'Abhijñānaśakuntalam' & Ūmā of the epic 'Kumārasaṃbhavam'. Though both are the different characters, the great poet has maintained the balance on describing beauty, attributes of the character & the incident took place on their lives. In this short article. I tried to showcase how the lives of Śakuntalā & Ūmā succeeded on the life cycle of childhood, love, separation, austerities & reunion.

Keywords: Abhijñānaśakuntalam, Kumārasaṃbhavam, Tapovana, Mahādeva, Mālini River .

In Vedic Society women was placed in a very high standard. The place of the women was gradually falling down & also the living standard seen going down after the Vedic age. So the great poet Kalidāsa in his poems very carefully sets women character. In his poems, he has placed on all aspects of women than men. That's why, poet's poetry on characters of women nearest to us. Sweetness mixed in his mind, a far remove all darkness, behold the beauty of the pot, the great poet has given women a singular dignity in his poetry.

He depicts all aspects of the women character with complete perfection, especially women's beauty. The poet is very generous on describing the beauty of women. May he pour out his thoughts in his narration & become penniless and destitute. In this context, poet's two-character Ūmā & Śakuntalā's name are in particular. Like in the play 'Abhijñānaśakuntalam', it is found Visvāmitra & Menakā's daughter Śakuntalā poses exceptional beauty. It seems, she has been created by the destiny incorporating all the beauty-

"Citre nibeśya parikalpitasatvayogā

Rūpoccayena manasā vidhinā kṛtā nu"[1]

It is like the virtue of the integral. Though brought up in the forest she has overcome the women living in the palace of the king in the form of her beauty. Knowing that the exceptional beauty of Śakuntalā may not be originated, he rightly said-

"Na prabhātaralaṃ jyotirudēti vasudhātalāt [2]**.**

Also, in the Epic 'Kumārasaṃbhavam' mother Menakā was found to be very excited seeing the beauty of the new born Ūmā –

"Tayā duhitrā sutarāṃ savitrī sphuratprabhāmaṇḍalayā cakāśe

vidūrabhūmiṛṇava meghaśabdāduḍbhinnayā ratnaśalākayeva" [3]

Again, at the adultery age. Ūmā possess unique beauty of youth. The Creator is 'Sarvopamādravyasamuccayena' in other words, created Ūmā in all fair after combining all analogy denoting objects. On describing beauty of Śakuntalā as the poet says that, Śakuntalā was drawn as a figure first then it was poured with life, likewise Ūmā image is also sketched with perfection by the artist with the perfect paint brush.[4]

The poet is very attached with the nature. That is why the characters in his writing are also very close to the nature. The poet has put his heroines in the cover of nature. The newly obtained youth, Ūmā has scarlet desire like the rising sun at dawn in the premature meeting of spring. Decorated with the flowers of 'Asoka', 'Sindhubār', 'Karnikār'; moon like necklace of 'Vakula' is repeatedly wearing off. Bee is prevented by in hand Lotus. Inflorescence is that adequate scaffolding plant. Before the austerities, her own body is covered with the bark. But the severity of the bark could not paly the beauty of her face. On the other side, in the bank of Mālini River, the monastery was conformable. There is like the ever- awake spring

Tapovana fostered, daughter of Karma, Śakuntalā, herself is a beauty of nature, her raiment is bark. Though she wears a bark, her beauty never paly but it enriches like a moss wrapped lotus. “Sarasijamanubid’ dhaṃ śaibalenāpi ramayam”. [5]

Ūmā or Śakuntalā not only possess unique beauty but they are also with very soft body. Father's dearest Pārvatī, whose hand is softer than flower, even the flower coming out from her coiffure would hurt her.[6] The stuck drop of water of the first rain in the eyelid, would hurt Ūmā’s lip when it falls down in her lips.[7] On the other hand daughter Śakuntalā laid dearer than life for Patriarch Kaṇva.To whom a little tie for the bark dress is also a reason to hurt, she is ‘Nīlotpalapatradhāraḥ’, ‘Navamallikākusumapelabā’.

Daughter was dependant to her father from her birth until the marriage-This is the eternal truth, that has become the personification of the composition in ‘Abhijñānaśakuntalam’ or ‘Kumārasaṃbhavam’ Śakuntalā was addicted to the romance of Duṣyanta, but discontinued it by not pursuing happiness with him saying that she is not dependent by herself-“Paurava, Rakṣa binayam. Madanasaṃ taptāpi na khalvātmnaḥ prabhabāmi”.[8] That is Śakuntalā is dependent to the father who has groomed her for so long. Her father's consent is everything. Again, in Ūmā's life, at her father's command she arrived in the Himālayas to serve Mahādeva who has come for his austerities. And when Ūmā deprived of from Mahādeva, to regain him when she decided to do a very hard austerities, that time also she has asked for father consent.[9]

Co-wife, in erstwhile society it was a miserable part for the women. The great poet did not lead his heroines of his essay on the same way. In 'Abhijñānaśakuntalam’, it is seen Priyaṃvadā says all the king as ‘Bahuballabhāḥ, the king has admitted it. However, for the sake of the establishment of the family. ‘Rājlakṣmī’ & ‘Śakuntalā' names are declared. On the other side Mahādeva has given blessing to Ūmā saying that she may get a husband who will not fall for other women.

Actually, it was more boon than blessing for Ūmā. Thatway, the great poet's two fancied characters become very adorable & gained dignity from their husbands for their deeds.

The main attraction of women is their beauty & their elegance. The great poet did not show any niggardly to describe these in his writings. But women's main fruition on being kind hearted mother, that for her own, child or others child, or for any other animal or for any tree or plant. Women with her own love & affection, cares for all. It was seen in the play 'Abhijñānaśakuntalam’, when ‘Śakuntalā' was ready to go to her husband, a baby deer, whom Śakuntalā with the affection & care like a child of her own & brought up, came & pulled on her part of dress. It is heard from Kaṇva-

“Yasya tvay*ā* braṇaviropaṇami*ṅ*gudī*n*ā*ṃ* tailaṃ n’yaṣicyat mukhe kuśasū*c*ivid’dhe.

***Ś*yā*m*ā*k*amuṣṭiparibardhitako jah*ā*ti so’iyaṃ na putrak*ṛ*takaḥ padav*ī*ṃ m*ṛ*gaste” [10]**

Like ‘yere nahi diba’, she wanted to say the same thing indistinctly to Śakuntalā. Here it was seen the culmination of motherhood. And in ‘Kumārasaṃbhavam’ it is seen the affection of Ūmā & the nature. Like mother nurture her children by breast feeding, in the same way Ūmā nurtured the trees & plants of Tapovana by giving water, even after giving birth to her own child, Ūmā did not leave behind the trees & plant of Tapovana & affection for them still continued. And this way being a mother women succeeded extremely well.

Therefore, it is seen that for beauty & motherhood Śakuntalā & Ūmā both the women succeeded in their life. As their motherhood got softness & purity, likewise their beauty is overflowing & indomitable. But the poet added curse on Ūmā & Śakuntalā's overflowing & indomitable beauty Based on the beauty, Ūmā wanted Mahādeva to be her husband, the king Duṣyanta felt in love with Śakuntalā, that beauty was defeated. The relation which was built up by Kāmadeva, that relationship was incomplete. ‘Sarvāvayavānavadyā’ seeing Ūmā, ‘Jitēndriya’ Mahādeva’s patient become restless, likewise seeing ‘Strīratnaparā’ Śakuntalā, king was very attracted to her and married to her in ‘Gāndharvaḥ’ ritulas. But it did not last long. Thats why owing to desire Madana had to be cursed & the beauty of pārvatī was affronted. On the other hand, Śakuntalā being cursed, who possess unique beauty, also was deprived of by her husband. Practically, Kālidāsa in his poetry, has showcased the beauty & youth part of Śakuntalā & Ūmā but the affection & love part is very mere taken place & it was clearly understood from his writing. The love that does not follow any rules & made in freely, that will defeat indeed. That's why pārvatī was seen condemning her own beauty. “Nininda rūpaṃ hṛdayena pārvatī. [11]

But Both Ūmā & Śakuntalā did not collapse on declination, in addition they were more firmed on their goals. Their self-keenness & new drive has helped to seek their man again. Ūmā when realised that only the beauty of her would not help to get back Mahādeva, she decided to strengthen her beauty buy the help of religious austerities from the sages. ‘Rājnandinī’

became 'tapasvinī'. On the Other side, being deprived of from Duṣyanta, Śakuntalā become vow of separation. By pursuing the vow of separation, she managed to control all the restlessness of the youth. Ūmā being patient & doing stiff austerities to regain Mahādeva, like that way being patient Śakuntalā is also counting every minute of the day, to get back the desired dignity from her husband. Both are testing their love with relentless vow. Austerities & separation made their love more purified. Śakuntalā & pārvatī both did not get their love in physical beauty; they got love without lust. 'Rupe tomay bholaba na, bhalabasay bholaba'- This philosophy has become a symbol in the great poet's literature.

References

1. Abhijñānaśakuntalam -2/9.
2. Abhijñānaśakuntalam -1/23.
3. Kumārasaṃbhavam -1/24
4. Kumārasaṃbhavam -1/32
5. Abhijñānaśakuntalam - 1/18
6. Kumārasaṃbhavam -5/12
7. Kumārasaṃbhavam -5/24
8. Abhijñānaśakuntalam -3
9. Kumārasaṃbhavam -5/6
10. Abhijñānaśakuntalam - 4/14
11. Kumārasaṃbhavam -5/1

Bibliography

- Basu. Anilchandra (Ed.). Abhijñanasakuntalam (4th edition). Sanskrit Book Depot. Kolkata, 1999.
- Bhattacharya, Hemanta, Kalidasa O Bhavabhutir Sahitye Naricharitra. Sanskrit Book Depot. Kolkata, 2003.
- Ghatak, Kalyani Sankar. Rabindranath O Sanskrita Sahitya, Burdwan University Publication Unit, Burdwan, 1980.
- Sen, Murarimohan (Ed.). Sanskrita Sahityasambhar (Vol. 11). Nabapatra Prakashan, Kolkata, 1978.
- Thakur. Rabindranath. Prachin Sahitya (reprint). Biswabharati Granthanbibhag. Kolkata 1314 (B).
- Vidyabhusan, Pandit Rajendranath. Kalidaser Granthavali. Basumati Sahitya Mandir, Kolkata.1356 (B)

****

12. Environmental Consciousness Reflected in Kumarasambhava

Dr. Arnab Patra
Assistant Professorl
Department of Sanskrit
Asutosh College, Kolkata

Kalidasa is one of the greatest poets not only of India but of the world. His work transcends the boundaries of time and occupies an eternal place in the world literature. He has given several poems to the world of Sanskrit poetry - Ritusamghara, Kumarasambhava, Meghdut and Raghuvansh. Kalidasa's identity as a poet of nature is well known. The essential role of nature and environment can be noticed in his poetry and plays. The epic Kumarasambhava is the work of Kalidasa's youth. This epic is divided into seventeen sargas. Fear of the gods due to Taraksura's oppression, Parvati's birth as the daughter of Himalayas, Mahadeva's penance, Mahadeva and Parvati's union, the birth of Kartika, the killing of Taraksura by Kartika, etc. The subject matter is the Himalayas described in Kumarasambha's first sarga. The Himalayas are situated in the north of India. He is the soul of the gods and the king of mountains. The Himalayas stand as the benchmark of the world, overlooking the eastern and western seas.

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वार्परौ तयोनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।। (कुमारसम्भवम् 1/1)

There is no dearth of benu forests or bamboo forests in Himgiri. The sound of the flute was created by blowing the wind in that wind. The sound of that flute sounded like the music of the Kinnars like the music of the Himalayas.

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन।
उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ।। (कुमारसम्भवम् 1/8)

Plain snow ridges in the Himalayas. A cedar tree is seen there. Cedar is one of the sacred trees in the Himalayas of India. It is a tree loved by the gods. He is noble in the family of trees. The cedar trees trembled in the cool Himalayan air. A peacock's tail gracefully adorns, The weary banker's troop Enjoys this wind-

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिशण्डिबर्हः ।। (कुमारसम्भवम् 1/15)

The lotus has a lot of place in Kalidasa's nature kingdom. Kalidasa's kabo says that land lotuses are like water lotuses.

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्विरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ।। (कुमारसम्भवम् 1/33)

Kalidasa's Kumarsambhava material came into great neglect. But even though it arrived prematurely, the arrangements for that spring were more than adequate. In the third sarga of this poem, Kalidasa sings of that spring. The appearance of new leaves growing on the branches of the mango tree in spring. Tilak flower has bloomed in the forest (3/30). Pial trees are also full of manjari (3/31). Nibid embrace of vines and trees in spring forest captured (3/39). In the fourth heaven, there is a mention of the fact that the water of rivers etc. has dried up due to the heat of the sun. The rivers etc. which take full form again in the course of monsoons are mentioned-

रविपीतजला तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यते नदी। (4/44)

In the fifth heaven, the small trees of the Ashram are seen to grow in the water of the children of Parvati lovingly. The drowsy efforts of the mother to take care of the child are seen, Parvati's efforts are also seen to take care of the small trees. Even after the birth of Karthik, Parvati's love for the small trees did not diminish

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घट-स्तन-प्रस्रवणैर्व्यवर्धयेत्।
गुहोऽपि येषां प्रथमा प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यम पाकरिष्यति।। (कुमारसम्भवम् 5/14)

It is as if the love of Kalidasa's heart has blossomed through this son's love of Parvati in the plant world. In the sixth heaven there is a description of the medicinal city of the Himalayas. We notice the lovely presence of clouds there (6/40). Outside the city of Oshadhiprastha there was a sub-forest named Gandhamadana. The smell of that abundance would have

intoxicated the herbalist. There were many kalpa trees. The group of Padhik Vidyadhar used to relieve the toil of the road under the shade of that Kalpa tree.

सन्तानकतरुच्छाया-सुप्त-विद्याधराध्वगम्।

यस्या चोपवनं बाह्यां सुगन्धिर्गन्धमादनः।। (कुमारसम्भवम् 6/46)

In Kumarasambhava's eighth sarga, Shankar is seen staying with his bride on Malaya Parbat. There were sandalwood groves, clove groves (8/25). With this, the sun is seen setting. The newlyweds saw Padma's group waiting for a while as if ready to give place to the bhramaras' bosom.

बद्धकोषमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम्।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तुरम्।। (कुमारसम्भवम् 8/39)

From Kumarasambhava's description of the Himalayas in the first sarga, Akal Vasantha in the third sarga and Suryasta in the eighth sarga, we see that at that time the animals roamed fearlessly. Then the number of animals was also great. Again, we find many references to trees and vines in it. This shows the balance that existed in the environment at that time and the biodiversity was preserved. We do not find any indication of environmental pollution in it.

References-

1) Sanskrit sahitya samgraha- baipatra, 1971

2) Sanskrit sahityer itihas – Virendra bandyopadhya, Kolkata, 2000

3) Sanskrit sahityer itihas- Dr. gourinath shastri, kolkat, 1400

4) Sanskrit sahityer ruprekha- Dr. biman chandar bhattyacharya, Kolkata, 1980

5) Sanskrit rachanar pratifalita paribesh sachetanata, bidyut baran ghosh, Kolkata, 2006

6) A History of Sanskrit Literature - A. B. Keith, London, 2007.

7) A short History of Sanskrit Literature, Madhavadasa Kumarsambhava - Ed. M. R. Kale, Motilal Banarsidass, 1967. Chakraborty, Kolkata, 2003.

****

13. THE ROLE OF PUBLIC LIBRARY MANAGEMENT AND SERVICES

Rajdarshini Mekap

MLIS Scholar

IGNOU, NEW DELHI

Email id: - angelpayal774@gmail.com Mobile: - 7205821417

Abstract

Libraries form a vital part of World's system of education and information storage and retrieval. They make books, film recording and media knowledge available to people in an organized manner. Since information is a very important tool to any individual, wherever the information can be got is a power home. Today Internet and web technologies open up new ways of interactive communication between public libraries and the civil society. The progress in the Information and Communication Technologies (ICT) enable remote people can be connected by several technical options in a more affordable manner. Public Libraries provide opportunities for information access and knowledge acquisition, especially to the socioeconomically disadvantaged in society who may not have the financial means to afford it. Library Management is a field of work which deals with the effective and efficient management and administration of a library and all the books, newspapers, magazines and journals that it holds. Based on the widely accepted conceptualization of "Public Library Services," this article suggested various ways where convergence library service can be used to improve and promote the existing public library.

Key words: - Public Library, Management, Services.

Introduction

Public Library places an important role in people's lives as a source of accessing information and a place for knowledge creation. Public Libraries have always seen as an educational Resource for all people. The educative role of Public Libraries has expanded to include supporting both Formal and Informal education. It has shown that Public Libraries are important informational, Educational, Cultural, and Social institutions.

The Public Library is one among the many Institutions, which the society has founded. It emerged to meet educational, recreational and information needs of the society. The Public Library emerged in a particular situation of the society to meet the educational, cultural and recreational and information needs of the society. The society has established and maintained various institutions to meet it different needs. The Public Library Management is a sub discipline of Institutional Management that focuses on specific issued faced by libraries and Library Management Professionals.

Definition of Public Library: - "A Public Library" serves as a catalyst for Socio-Cultural and educational development by providing access to information and knowledge. Many individual and institutions have deliberated on and defined the objective and functions of the public libraries.

Tutorials Point of Public Library: - "A Public Library" provides information and basic allied service to the general public. It is an organization that is established, financed, and supported by the community, either through local, regional, or national government or through some other organization.

Public Library Wikipedia: - "A Public Library" is a library accessible by the general public from public sources, such as taxes. It is operated by Librarians and library paraprofessionals.

Who created first Public library?

Benjamin Franklin was born on 17th January, 1706 in Boston, Massachusetts.

Franklin is probably best known in the library community for founding the library.

Company of Philadelphia in 1731. It was American's first lending library and can lay claim to being the predeceases of the free Public Library.

Public Library exists in much country across the world the first free Public Library supported by taxation in the world was the Peterborough: New Hampshire Town Library which was founded town meeting on 9th April 1833. Such as Boston's Public Library, which was the second, established in 1852.

Public Library Management: - Public Library Management is a sub discipline of institutional management that focuses on specific issued faced by libraries and library management. Professional library management encompasses normal managerial tasks as well as intellectual freedom and fund raising responsibilities.

Purpose of Public Library Management System: - Library Management System is a term for computer based system that manages the catalogue of a library. The main purpose of this system is to manage library daily operation efficiently. To build a system that can receive input and generate automatically output in easy way and short time.

A Library Management System reduces the cost of management. An ILS ensures that the works spend their time doing what is important. Due to the growing ease of doing their work, workers can engage in other important activities in the library without the library incurring any additional cost.

Libraries in general provide a range of service from Preservation, Collection, Organization and Retrieval of information, which is either in printed or digital format. Public Library Management deals with the process of Developing, Storing, Managing and Maintaining a Public Library.

Public Libraries are becoming dynamic hubs for learning civic engagement and community.

This course will discuss strategies for gathering statistical and descriptive date about Public library communities. Learners will identify local partners in illustration special services, Government Agency and more.

Public Library conducting real world in illustration, learners will gain keeper inside into the wants and needs of community organizations. This will empower learner to make better management decisions to address those needs.

DIAGRAM OF PUBLIC LIBRARY MANAGEMENT SYSTEM

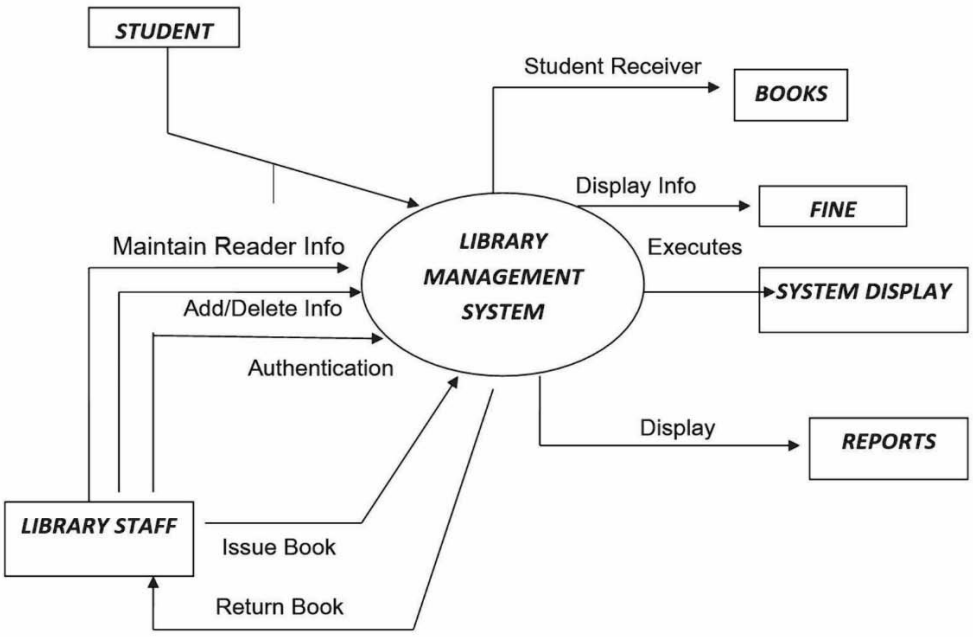

Services: - Public Library Services provide so many services. Discuss one by one.

1. Circulation Services

- A Circulation or lending department is one of the key departments of a library.
- The main Public Service point is the circulation desk or loans desk, usually found near the main entrance of a library.

- ❖ It provides lending service and facilities for return of loaned terms.
- ❖ It provides a total number count of all materials charged out.

2. Reading Room Services

- ❖ This system is used education and information storage and retrieval.
- ❖ Reading Room Services use of Periodical and Newspaper.
- ❖ These include Newspaper, Magazines, Pamphlets, Disc and Cassette Tape Recording, Film & Videos, Photographs, Micro Reproductions, Maps and Prints, Computerized Database and Painting.

3. Reference Services

- ❖ Reference Service is providing personal assistance to individual library users in search of a specific piece of information.
- ❖ This service begins with a well-designed contact of readers, books and library staff.
- ❖ Reference Service is sometimes referred to us reference and information service or Reader Services.

4. Bibliographic Services

- ❖ It may be defined as a name given to a list of books, manuscripts and other publications.
- ❖ It is systematically described and arranged some relationship to each other.
- ❖ A Bibliography may be complete and comprehensive including all work.
- ❖ It may be both descriptive and evaluative.

5. ICT Based Services

- ❖ This Service of a library can be profitably improved from the use of technology.
- ❖ It speeds in work.
- ❖ It highly debated resource sharing could become a reality and finally.

6. Community Information Services

- ❖ These services are assist individuals and groups with daily problem-solving and with participation in the democratic process.
- ❖ Public Library is assuming a role of increasing importance as a depository of community oriented information.

7. Children Services

- ❖ Children's Library Services are offered as a part of the free public library services.
- ❖ Children's Library has a duty not only to present its services to children but also to introduce them to books and other media.

8. Extension Services

- ❖ Extension Services will vary in nature and in scope from library to library depending on financial, Physical and human resource.
- ❖ The main objective is to bring the library and the community close to each other.

9. Lending Services

- ❖ Library members can borrow books, CDs, DVDs, Audio Books, E-Books and other materials.
- ❖ Libraries also have many books available in large – print format.

10. Internet Services

- ❖ All Public Libraries have computers that you can use to access the internet.
- ❖ In some cases you may need to be a member of your library to use the internet and you may have to book a session in advance.

- ❖ Libraries may offer introductory sessions for new users.

11. Online Learning Service

- ❖ Public Libraries offer over 500 online courses in a variety of subjects to their members.
- ❖ These courses can be accessed through the Universal Class Online System.

12. Information Services

- ❖ Public Libraries also provide information on the services.
- ❖ It provided by the local county council or corporation and by Government Departments, for example, Social Welfare Information.

- ➢ Public Libraries can play an important role in strengthening the foundations of democracy. These can contribute to the welfare and progress of the community served.
- ➢ Public Libraries in developing countries have a special responsibility towards literates and neo-literates. Reading to illiterates' hour can be organized by Public Libraries. Hopefully, this will inspire them to learn reading and writing. Experience shows that neo-Literates easily lapse into illiteracy unless they are provided with reading materials on regular basis.

Public Library to provide so many services developing the community.

Conclusion :- Public Library becomes a popular place to gain and share knowledge, Public Library Management emerged as a separate discipline. Library in general provides a range of service from Preservation, Collection, Circulation, Organization, and Retrieval of information, which is either in printed or digital format.

References

1. Brown, Royston, (1979), Public Library Administration, London: Clive Bingley
2. Kumar, P.S.G. (2003). Management of Library and Information Centers: Paper V of UGC model curriculum. B R Publishing Corporation.
3. Mc Colvin, L.R. (1968), Public Library Services for children, Paris: UNESCO.
4. Shamin Ahmed, (1998), Computer in Library Management, New Delhi: A P H Pub.
5. Stoakley, Roger, (1982), Presenting the Library Service, London: Clive Bingley.
6. Https: // in. m. Wikipedia.Org > Wiki > Public.
7. Www. Library historybuff.com> be frank.
8. https:// www. Tutorialspoint.com > Public.
9. https:// www.researchgate.net > Publication.
10. http:// www.ukessays.com

****

14. Religion and Moral Values: Special Reference with Indian Tradition

Dr. Nasiruddin Mondal

Associate Professor

Department of Philosophy

Kandi Raj College, Kandi, Murshidabad

Mailing address : dr.n.mondal@gmail.com

Contact No: 919434229410, PIN : 742137 India

Abstract : The most important question for the people of 21st Century is, is there any relation between religion and morality or is it possible to be moral without religious? In this context we can raise the Socrates famously asked – whether goodness is loved by the gods because it is good, or whether goodness is good because it is loved by the gods (Euthyphro). The dichotomy between religion and ethical values is till now going on. The relation between religion and moral values is about the relation like belief and reason. All the religions are based in some measure on the idea that God reveals insights about life and its true meaning. These insights are collected in texts i.e. the Vedas the Bible, the Qur'an etc. and presented as revelation. But ethics is based on the tenets of reason and it is totally humanistic standpoints. Anything that is not rationally verifiable cannot be considered justifiable. So ethical principles need not derive their authority from religious doctrine. People who are capable of making decisions that maximize their own well-being along with others. We have to keep it in our mind that there is a Divinityin the form of humanity. In this context ethical values and Dharma or Religion come to our discussion. Actually in this second decade of 21st century we are also facing the problems of indetermination, inquietude and moral crisis. But man has the potencyto create his values (श्रेयः) which reveals him as Truth, Good, and Beauty (सत्यमशिवमसुन्दरम) which is called transcendental unity of Consciousness by Kant. Creative man or the man in surplus(उद्वृत्त) and the manwith ethical values always makes a harmony among all diversity and plurality with the help of his inner creative power and overcome all kinds of narrowness and selfishness within him. In this paper an effort will be made to show that humanity or moral values and Religion are the two sides of the same coin, because in absence of one the other will not only be incomplete but imperfect. So the SummumBonum or ultimate goal of Indian philosophy is the stage of Immorality and it is the conception ofMōkṣaor liberation.

Keywords: Dharma, Mōkṣa, Moral values, Śreya, Summum Bonum, Vedas.

Introduction: Ethics is a branch of Philosophy that deals with moral principles. Ethical values govern a person's behavior in any kind of activity. Almost every professional ethics consists of values such as fairness, justice, right and all matters of value. It deals with questions of human morality by defining concepts such as good and evil, right and wrong, virtue and vice, justice and crime. In religion, ethics is studied as moral theology that deals with virtues with the aim of union with God and in peace in life.The Euthyphro dilemma is found in Plato's dialogue Euthyphro, in which Socrates askes Euthyphro, **"Is the pious loved by the gods because it is pious, or is it pious because it is loved by gods?"**[1]The dichotomy between religion and ethical values is till now going on.The relation between religion and ethics is about the relation like revelation and reason. All the religions are based in some measure on the idea that God reveals insights about life and its true meaning. These insights are collected in the texts like Vedas, Bible and Qur'an etc. we know that India has rich ethical traditions which envisioned in the scriptures of the land like theGītā, theUpaniṣad, etc. Hindu scriptures speak of the performance of right duty, at the right time in the right manner. The rich Indian tradition has always emphasized the dignity of human life and right to live in a respectful manner. So the prayer of Indians are –

"असतोमासद्गमय।
तमसोमाज्योतिर्गमय।
मृत्योर्मामृतंगमय॥"[2]

(asatom*ā*sadgamaya
tamasom*ā*jyotirgamaya
mrityorm*ā*amritamgamaya)

It means, Oh God! Led us from unreal to reality, from darkness to light, from death to immortality. So the SummumBonum or ultimate goal of Indian philosophy is the stage of immorality and it is the conception of Mōkṣa or liberation. If any single conception which can be taken to distinguish Indian philosophy from the western, it is the conception of Mōkṣa, the highest value which is translated in English as Liberation. "The special feature of Indian thought which distinguish it from the western philosophy is that realization of moral values is not regarded as ultimate goal to Indian sages. Western thinkers have confined themselves only to humanity and morality. Indian sages did not stop here. According to them our ideal is super moralism, - in this stage moral activity becomes spontaneous and also instinctive. This stage is called liberation or Mōkṣa." [3]

The word 'ethics' comes from Greek word 'ethos', which means custom, habit, character or disposition. Ethics is the branches of knowledge that deals with moral principles. In Western Philosophy several thinkers define ethics in various ways and among them the famous Author of the ever renowned Book 'Ethics', William k. Frankena, define ethics as - "Ethics is a branch of philosophy; it is moral philosophy or philosophical thinking about morality, moral problems and moral judgements" [4]

On the other hand I.C. Sharma in his 'Ethical Philosophies of India' says "Indian Ethics means the theory of good and Evil and of right and wrong as found in the Indian Philosophical literature, and as practiced and preached by the great thinkers of India from the Vedic period of the present day." [5] Now we need to discuss about the possibility of the ethical or moral side in Vedic theology and how much it is deeply rooted in Indian society. We know the Vedic or Hindu theology is based on few beliefs or principles and these are **1. Karmav*ā*da, 2. Janmantarv*ā*da 3. Purusaarthav*ā*da and 4. Adhik*ā*rīved.** TheKarmavāda means every body of this world has to enjoy the fruits of action what he/she has done. No embodied person can completely renounce Karma or actions. Karma is the link which binds the soul with the body due to the worldly desire. We have four kinds of ignorance of truth or passion i.e. anger, greed, pride and delusion and these are sticky objects which bind the soul with body and is the cause of bondage. "The perfect man also has to work for the benefit of humanity in the spirit of perfect detachment, disinterest, selflessness, with no desire to reap the fruit. He alone is capable of doing so. The liberated 'cave-dweller' in Plato goes again in to the cave to free others." [6]

If we cannot escape from the chain of bondage and its consequences of our immoral and unethical actions and if it is not possible to stop the flow of action by the practice of right faith, knowledge and right conduct in this life then people has to take rebirth for enjoy the fruit of actions and this process is known asJanmantarvāda(reincarnation) in Indian traditional and religious believe. Here the concept of Puruṣārtha comes to our discussion and we have four kinds Puruṣārthas or Values in our Indian religious scriptures. These are considered as desirable things for every body of our society and these are Artha, kāma, Dharma and Mōkṣa. Though Dharma is considered as first and most important because Dharma or right actions in terms of virtue helps us to achieve the Kama and Moksha and even without right way or Dharma we cannot reach or achieve Mōkṣa. It is relevant to say that Spiritual Values are considered as the highest one in Religious scriptures and it is called Moksha or liberation. Among the four Puruṣārthas the Dharma, Artha, kāmaare called PravrittiMargas these three helps to fulfill the worldly desire or needs of human being and these are only for the Bhog i(people of sensual enjoyment). On the other hand NivrittiMarg (the path of Renunciation) is only for those who wish to get Mōkṣa. If the path of enjoyment is not ended up nobody is entitled (Adhikārī) to reach of the path of Mōkṣa. Here in this context we come into the discussion ofAdhikārībodh or Deserve quality. People possess various natural qualities and it varies person to person. The people who engaged with worldly objects or belongs to PravrittiMarg, and they are lacking the quality for Nivritti Marg. But in future life he/she may achieve the quality of NibrittiMarg and may get Mōkṣa. As per Veda there are four kinds of Varna or cast system i.e. Brahmana, Kshatriya, Vaishya and Sudra and there are some prescribed norms for the people of each cast. The people of one cast are not entitled to perform the duty which are prescribed for other cast because of the Adhikārībodh. It is also specially mentioned that as per Hindu Scriptures (Vedas) human lives are classified into ChaturĀśrama or four stages i.e. Brahmacharya (student), Gṛhastha (householder), Vānaprastha (forest walker/forest dweller), and Saṃnyāsa (renunciate) and people have to perform their duties as prescribed for each stage of life. All these are mandatory for the people who want to get liberated or reach Mōkṣa. These duties are strictly related with moral or ethical values and should perform in a proper way. These moral duties or Dharmas are related with Virtues which is related with Justice too. In this context we can remember Socrates, the wisest person of the world, as follows – Having virtue just means doing the right thing, at right time, in the right way, in the right amount, toward the right people. So **Adhik*ā*rībodh** is strictly followed here. Though it is

different from the as **Adhikārībodh** prescribed in Indian Scripture but the duties of every person in both the cases should perform in a proper and balanced way.

Objective morality of duties is the base of Hindu ethics and we should keep it in our mind that objective morality of duty is Dharma in Hinduśāstra (The Ethics of the Hindus, Sunil Kumar Mitra). The Dharma or Duty plays an important role in human social and spiritual life, so the sequence of four Puruṣārthas are arranged as 1. Dharma 2. Artha 3. Kāma 4. Mōkṣa. In other way the four Values are described and arranged as 1. Artha, 2. kāma, 3. Dharma, and 4.Mōkṣa. Among the four kinds of values the Artha (economic value) and Dharma (moral and ethical value) are considered as means to reach the End or get kāma (physical value) and Mōkṣa(spiritual value). In the Vedic society the threefold values i.e. kāma, Artha and Dharma, these three Puruṣārthas were followed by common people. The Kama means pleasure and the Artha means to achieve this Kama or worldly pleasure and Dharma means work as per laws. Among these three Puruṣārthas Dharma is the highest and supreme one but Prabritti (desire) for the fulfillment of kāmana, Artha are not hatred or looked down in our country. The attraction of worldly objects and for this people run behind money are the natural instinct of the common people of our society. But we have to keep in our mind that we should not live only for the worldly happiness or **Preyas** (प्रेयः). Our ultimate goal is to achieve good which is known as ***Śreyas*** (श्रेयः) or highest moral value. In the Religious scripture two these two paths are described for every human being. In this context Rabindranath Tagore says in his MānuṣerDharma that – "Mānuṣersvabhābeśreya o āchhepreya o āchhe. Dhirbyakti dui kepŕthakkoren. Jinipreyakegrohankorentini Puruṣārthathekehino hon."[7]It can be said in this way – Man generally deals with the pleasant and good. The balanced people realize this distinction. Those who acceptedŚreya is known as noble person and they are always appreciated in the society, but the people who are engaged in getting pleasant are always degraded and divided. In the KathaUpaniṣadalso only these two paths are shown i.e. śreya and preyaand these are stated in this Shloka as follows –

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैवप्रेयस्तेउभेनानार्थेपुरुषँसिनीतः।
तयोःश्रेयआददानस्यसाधुर्भवतिहीयतेऽर्थाद्यउप्रेयोवृणीते॥[8]

(Anyacchreyo'nyadutaivapreyasteubhenānārthepuruṣam sinītaḥ.
Tayoḥśreyaādadānasyasādhurbhavatihīyate'rthādya u preyovṛṇīte.)

It means in, the first path is called the path of pleasant or worldly enjoyment which is known as kāma and the second path is called the path of good or Mōkṣa**.** So Mōkṣa is considered here the highest Value on realizing which nothing remains to be realized. But most people choose the path of pleasant which apparently gives us worldly enjoyment but passing and ends in pain. Whereas the good need not necessarily be pleasant, and most of the cases the pleasant is not good. Plato says in his several Dialogues about the beauty, good, love, justice etc. and he opines these perfect concept of beauty, good, love, justice etc. actually belong to the ideal state and our phenomenal world is the reflection of ideal world. So the value entities really do not reside here and the shadow of good, beauty, love and justice is felt here in this world. These value entities are virtue to Plato and he says - "is there any true coin for which all things ought to exchange? and that is wisdom; and in exchange for this, and in company with this, is anything truly bought or sold, whether courage or temperance or justice. And is not all true Virtue the companion of wisdom, no matter what fears or pleasure or other similar goods or evils may not attend her? But the Virtue which is made up of these goods, when they are severed from wisdom and exchanged with one another, is a shadow of virtue only." [9]

It is very important to explain the Thrust area of our discussion and restore the Ethical Values which is slowly disappearing from the so called modern materialistic society. In Indian context Value means Puruṣārtha and it is qualified by the term ethics. So among the four values which are considered in Indian cultural tradition, **Dharma** (moral and ethical values) is the main area of our discussion. Ethics and morality are applicable in a society and our voluntary activities not only affect us but also affect the people we are surrounded by. It is told that ethics bears two types of meaning, the first is character and the second is custom or nature of the people. So the character of a person should be affected in such a manner that it would not badly effect on other people of a society. Secondly ethics is applicable to a person as because we should transcend or uplift ourselves to a true human being, the real nature of a man. Our cultural and philosophical traditions have accept four types of values but Dharmaor ethical value is given more importance. We know that man works for pleasure or happiness. The Karma or activity which gives more pleasure and makes him happier, he prefers to do those kinds of works. Artha is required to get more pleasure in life. It is called Preya in KathaUpaniṣad**.** In the materialistic world

most of the people are engaged in getting more pleasure in life, and run behind Artha and Kāma**.** Hedonistic school likeChārvaka and materialistic westernized society are busy with worldly pleasure. They don't have any time to think for the fellow people of the society or their parents and relatives. Moral and ethical values are less or not important to them. We engage ourselves with materialistic gain. Physical enjoyment is most concern and to fulfill we need to earn more and more money (Artha). In this present materialistic world human beings are used as commodities which are not sanctioned by our tradition and spiritual & ethical section of human being. Excessive greed and lust has made a human being beast, which is evidenced from the incidents of murder, adultery and sexual abusing, dowry, bribe and child abusing which are increasing day by day. Such human beings are called as Devil-Men or Mānavaॅkṣasa.

The sense of differentiation makes a man egocentric or narrow which close the door of immanent ideas. If man is not isolated from the society, he starts looking other as his own self which generates the feeling for his neigbours, relatives as his own and nobody is excluded from himself. These kinds of feeling helps him to stop the desire of exploitation, desire to seize others property, hatred and untouchability, cheating and fobbing other people is totally unethical and these are explained very nicely in Śrīīśopaniṣad, Mantra 1, as follows –

ईशावास्यमिदँसर्वंयत्किञ्चजगत्यांजगत्।

तेनत्यक्तेनभुञ्जीथामागृधःकस्यस्विद्धनम्॥[10]

**(*īśāvāsyamidamsarvaṁyatkiñcajagatyāṁjagat.*

Tenatyaktenabhuñjīthāmāgṛdhaḥkasyasviddhanam.)

It means - everything animate or inanimate that is within the universe is controlled and owned by the Lord. One should therefore accept only those things necessary for himself, which are set aside as his quota, and one should not accept other things, knowing well to whom they belong. It is believed that Vedic knowledge is infallible because it comes down through the perfect succession of disciples known as spiritual masters, beginning with the Lord Himself. Since He spoke the first word of Vedic knowledge, the source of this knowledge is transcendental. The words spoken by the Lord are called apauruṣeya, which indicates that they are not delivered by any ordinary person.

It is the Dharma or ethical values that can save the distress people from the sinful activities. The pleasure (Kāma**)** which we get through Artha or money is temporary and will be destroyed immediately. The permanent bliss or pleasure is possible and it can be obtained through the proper exercise of Dharma or ethical or moral activities. It can lead us to the stage of, the world of immorality, light and the reality. It is the permanent stage of pleasure and the Mōkṣa is the possible way to reach this covetable stage through spiritual, moral and ethical practices.

Now it is mandatory to us to save the distressed human being of our materialistic society and restore peace for the coming generation. But the question may be raised how do we restore ethical values and make them applicable to the modern materialistic society? We have to do it and it is very urgent tusk to the educated people and young generation to restore the values like Dharma which can leads us to ultimate stage of life i.e. Mōkṣa. All these ethical values and moral teaching are found in the Hitopadesha of Narayana Pandita (Sanskrit), which is as follows –

मातृवत्परादारेषु,परद्रव्येषु लोष्ट्रवत्।

आत्मवत्सर्वभूतेषु, यःपश्यतिसःपण्डित||[11]

**(*Mātṛvatpara-dāreṣupara-dravyeṣuloṣṭravat |*

***Ātmavat sarva-bhūteṣu yaḥ paśyati sa paṇḍitaḥ* ||)**

It means, if we can grasp the true meaning of the Verse and the message of the first phrase then there will be no rape, torture, sexual harassment on women in our society. If we follow the second phase of the verse, we will fill happy with the things which do we possess ourselves and we then curve down our desire to make our life delightful, as we know that desire and delusion are the main cause of sorrow. The third phase of the verse teaches us to behave with other people (living and non-living things) as we behave with ourselves. We should show respect other people, younger or elder and make sure that our words or deeds should not hurt other's sentiment as we possess the same Atman as other do possess and individual self or***Ātman*** is the part of **Brahman** as Śaṅkarācārya says - Jivo Brahmaiva Nāparaḥ (जीवोब्रह्मैवनापरः) The same teaching in other way is found in the mantra of Yajurveda as follows –

मित्रस्यमाचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्ताम्।

मित्रस्याहंचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षेमित्रस्यचक्षुषासमीक्षामहे।।[12]

(mitrasyam*ā*cakṣu*ṣā*sarv*āṇ*ibh*ū*t*ā*nisam*ī*kṣant*ā*m.

Mitrasy*ā*ha*ṁ*cak*ṣū*ṣ*ā*sarv*āṇ*ibh*ū*t*ā*nisam*ī*kṣe. Mitrasyacak*ṣū*ṣ*ā*sam*ī*kṣ*ā*mahe.)

It means, Lord of light and power, strength us for a place of honour and respect. Let all the living beings view me with the eye of a friend. Let I look at all the living beings with the eye of a friend so that everybody may view all with friendly eyes of love and understanding. Now the question may be raised, how do we realize the true meaning of above mentioned Verses? To answer this we keep our mind that in our country we got nine philosophical schools and except Chaarvaka all the schools believe that Mōkṣais the ultimate value of our life and Dharma is the means to achieve this ultimate value. Among them Mahayana sects of Buddhism and Sankarachariya's concept of liberation or value is superior because they believe on Jivanmukti or embodied liberation. They said - so long they do not attain Nirvana, I will not attain it myself. A Bodhisattva efforts for Nirvana for all living being.

Another concept of value considered as the landmark in' Śaṅkara'sAdvaitaVedānta. In the eight century, the great Śaṅkarācārya gives a commentary on Vedānta, is known asBrahma SūtraBhāṣya**.** In those sutras he has emphasized that liberation is possible and embodied being can attain in his life. Śaṅkarācārya also thinks for all living being. So we can say his theory ofMōkṣa, is known as cosmic. Through the exercise of ethical and moral teaching (Dharma), one can realize the ultimate reality of the self and the world and enjoy the eternal bliss with Brahma.

The above discussion is made from the Indian rooted religious and cultural philosophical point of view. But it is not true that these are the only way to perform **Dharma** and attain **Mōkṣa** or liberation. If somebody practices the **Dharma** or ethical and moral teaching in other way by following the true path of Islamic, Christianity, Jainism or Buddhism etc. then they can also make this world peaceful as well as amiable and ultimately enjoy the eternal bliss.

Atheist who do not follow the so called particular religious rituals and don't have any faith on any type of god, what will be with them? The answer is, theist or atheist who will be busy with their material gain and totally neglect the spiritual, ethical or moral values, will be dissatisfied with their life and their life will be painful at the end. An atheist need not worship god who believe in morality and do good for human being and never ever hurt anybody by his word and deed. Immanuel Kant said – you need not to worship god if you are morally rich. Tagore also gives the same message

In his Dharmamoha as follows –

"N*ā*stikseop*ā*ivid*ā*t*ā*rbara,

Dh*ā*rmikat*ā*rkoren*āā*ṛambar.

Srad´dhakorej*ā*lebud´dhira*ā*l*ō*,

***Ś*ā*stram*ā*nena, m*ā*neM*ā*nuṣer bh*ā*l*ō*."**[13]

It means, atheist may get the blessing of god, though he never shows his religious activities in a superficial way. He may not follow the religious scriptures but he never forget to lit the light of wisdom with respect and do good works for the distress human beings.

Question may be raised if Dharma or ethical values does not work then we have to think for another solution to reconstruct the ruining society i.e. strict rules and immediate punishment which can be imposed on the defaulter to show other as an instance. Beside ethical and moral practices, rule of laws can only reduce crime rates. During Vedic period Dharma (ethical and moral values) was practiced but immoral incidences were happened. Drapadi was assaulted and harassed in the Court of Kauravas in front of so called learned people. Karna and Ekalavya were not given their due prestige as they were believed to belong to lower cast. So how do we think that Dharma or the teaching of ethics and morality do work in KoliYouga (Modern Age). The country where rules are imposed strictly and immediately, the crime rate like theft, rape and sexual harassment have been reduced. So it can be said that where Dharma fails strict rules work. To discuss the concept of values it seems that all the schools of Indian tradition differ with each other. Other religions, excluding Indian Origin have different views on Dharma or values but the ultimate goal is likely same. It has happened because the concept of Values or Dharma and Mōkṣa are so vast and our life is not too long to see from a single angle. So it does not matter

which path we are following to perform Dharma or ethical and moral practices, as because any one of the paths leads us from unreal to reality, darkness to light and death to immortality if it is performed in proper manner.

Conclusion: In the current decade the materialistic outlook and hedonistic attitude of people ruins the society as it gives more importance on Artha andkāma The main purpose of this article is to highlight the spiritualistic view of our ancient classical thought. Our materialistic activities apparently give us pleasure but ultimately it ends with pain, despondency etc. We are going to forget our heritage, tradition, Vedas, Upaniṣad and Gita. In those time the Sages cultivate themselves and said Mōkṣa or liberation would be the original goal in human life and to achieve Mōkṣa we need to execute or perform the activities of our daily lives as per Dharma prescribed in our religious scriptures. In the present scenario we have a great need to study the philosophy of values i.e. MōkṣaŚāstra. If we want to save the distress people from the miserable and destructive end of life, we should turn toward **Dharma** or ethical values as well as follow rules of the society and adopt balanced life style which is a proper balance of material with spiritual blend. As we are the citizen of this Global World and our mantra would be like VasudhaivaKutumbakam (वसुधैवकुटुम्बकम), or the whole World is one Family and this mantra of our Vedic sages teaches us the entire world is truly just one family. So our duty is to save the earth for our own sake as well for the other fellow people of this planet. This is the only way to make our lives amiable and meaningful in view of its purpose and goal.Even though religious and secular ethics don't derive their authority from the same source, we still must find a way to establish common ground between them; otherwise we're condemning ourselves to live amidst social discord and division. We believe that we can accommodate the requirements of reason and religion by developing certain qualities that would bring to our everyday ethical discussions. We may draw our conclusion with Aristotle's saying - **"cultivating qualities (he called them "virtues") like prudence, reason, accommodation, compromise, moderation, wisdom, honesty, and truthfulness, among others, would enable us all to enter the discussions and conflicts between religion and ethics—where differences exist—with a measure of moderation and agreement. When ethics and religion collide, nobody wins; when religion and ethics find room for robust discussion and agreement, we maximize the prospects for constructive choices in our society."[14]**

References:

1. Plato. Euthyphro dilemma, https://en.m.wikipedia.org, retrieved on 14.07.2022
2. BṛhadāraṇyakaUpaniṣad: 1.3.28., https://illuminatingwayfaring.wordpress.com, retrieved on 21.6.2022
3. Lad, A.K. A comparative Study of the concept of Liberation in Indian Philosophy. Burhanpur: GirdharlalKeshavdas, 1967. Print.
4. Frankena, William K. Ethics, New Delhi: PHI Learning Private Ltd, 2009. Print.
5. Sharma, I.C. Ethical Philosophies of India. London: George Allen & Unwin, 1965. Print.
6. Sharma, Chandradhar. A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: MotilalBanarashidass, 1960. Print.
7. Tagore, Rabindranath. Manusher Dharma, Kolkata: ViswabharatiGranthanbivag, 1933. Print.
8. Katha Upanishad: 1/2/1, https://wisdomlib.org, retrieved on 23.06.2022
9. Plato, Six Great Dialogues, translated by Benjamin Jowett, New York: Dover Publications, Inc., 2007. Print.
10. Īśopaniṣad: Mantra 1. https://prabhupadavani.org, retrieved on 26.06.2022
11. Das, Narayan (Tr.). TheHitapodesha of Sri Naryana Pandita (Written by Narayana in 8th Century), Verse 1.14, https://www.wisdomlib.org, retrieved on 01.07.2022.
12. Yajurveda: 36.18, https://sanskrit.today &https://drdevendu.wordpress.com, retrieved on 5.6.2022.
13. Tagore, Rabindranath, Dharmamoha; Porishes. https://www.tagoreweb.in, retrieved on 24.06. 2022.
14. Aristotle. Does Ethics Require Religion ? https://greatergood.berkeley.edu, retrieved on 14.07.2022

****

15. INTERPRETATION OF BAL-GRAHA IN AYURVEDA

Dr Prem Shanker Upadhyay

Associate Professor, Department of Kaumarbhritya, Faculty of Ayurveda,
Institute of Medical Sciences, Banaras Hindu University, Varanasi.

Abstract: In today's advance science still there are some diseases of which the causes are unknown and are often called as idiopathic diseases. We can't see the entry of the bacteria or viruses in the body but by the study of sign, symptoms and investigations we can assess and name the disease. In the ancient era there were no any equipment or any way to diagnose the disease and in balrog it was just impossible because the child could not explain the symptoms. So in old days many diseases of the children were named as bal-graha. Bal-graha can be correlated with that of entry of the pathogens in the body causing various sign and symptoms which that child cannot tell properly.

Key word: Bal-grah, Idiopathic, Pathogens, Skandghah, Sakuni Grah.

Introduction:

निरुक्ति: % (Derivation)

ग्रहउपादानेधातु: ग्रहणातिग्रह:।।

The etymology of word GRAHA is to seize or to grasp (grahi). Grahas are invisible & correlate with Microbes, their contact result into sporadic cases of infective natures.

उत्पत्तीः (Origin)

पुरागुहस्यरक्षार्थनिर्मिता: शुलपाणिना ।मनुष्यविग्रह पञ्चसप्तस्त्री ग्रहाग्रहा:।। A.S.U.3/2[1]

Lord shiva created 12 graha for protection of his son Kartikey. Out of these, 5 are male and 7 are female graha

Classification of Balgraha:

Carak Samhita: Described GRAHONMADA only.

Sushruta Samhita: Described 9 grah

स्कन्द अन्धपुतना स्कन्दापस्मारशीतपुतना शकुनि दृष्टीपुतना मुखमण्डितिका तद्रेवती पुतना।। **Ashtangsangraha:** स्कन्दो विशाखो मेषास्यः श्वग्रह पितृसंज्ञित शकुनि पुतना शीतपुतनादृष्टीपुतना।। मुखमण्डितिकातद्रेवतीशुष्करेवती।। A.H.U.3

Vagbhata added 3 more accounting to 12 in number out of which 5 are said to be male and 7 are female. Madhav nidan, Yog Ratnakar, Bhavprakash Described as Sushrutacharya.

Kashyap Samhita: Acharya Kashyap described 10 grahas.

ग्रहस्तुदशकिर्तीताः। Ka.S.Su.27/76[2]

स्कन्दस्कन्दापस्मार मुखमण्डिका रेवती पुतना शुष्करेवती स्कन्दपिता, पुण्डरिका नैगमेष षष्टी Description of Revati Graha and also described 20 name of revati.

वारुणी मातारेवती शीतवती ब्राह्मणी कण्डू कुमारी बहुपुत्रिकाविरुश्चिका शुष्का रोदनी षष्टी भुतमाता यमिका लोकमातामही धरणी शरण्या मुखमंण्डिका भुतकिर्तीपुतना

Harita Samhita: Acharya Harit described 8 type of PUTANA GRAHA HA.S.54/3[3]

लोहिता शिवाग्रह वायसी उर्ध्वकेशी कुमारी सेना रेवती शकुनि

Ravankrut Kumartantra: In this 12 types of bal-grah were described.

नन्दा सुनन्दापुतना कट्पुतना शकुनिका शुष्करेवती आर्यका स्वस्तिमातृका नित्रप्रतामातृका पिलीपिच्छिका कामुकामातृका।

Causes of Infliction of Graha:

धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मन्ग् लाचारहीनान्।

त्रस्तान् द्रष्टांस्तजितान् ताडितान् वापुजाहेतोहिस्युरेतेकुमारान्।। Su.U.27/3[4] **Social Cause:** Not respecting priests, saints, teachers and guests, Not following customs & traditions.

Personal Causes: Related to dhatri: Improper diet and conduct of mataa / dhatri, Gross neglect of hygiene (shauchbhrasata). Non-religious traditions and cheating others. **Related to child:** Fluctuation of fear & joy in excess (ati-bhaya & harsha)

Graham Causes: The colonies of Grahas are innumerable which wander around the world in various shapes to attach people for trifold purpose.

"**हिंसारत्यर्चनाकांक्षाग्रहग्रहणकारणम्**" AA A.H.U.3/32

To victimise, to get worshipped, to combat the sexual urges.

Pathogenesis (Samprapti)

दर्पणादीनयथाछायायाशीतोष्णप्राणिनोयथा।।
स्वभर्णीभास्करस्योस्यायथादेहीनदेहधृक्।
विशन्तिचदृश्यतेग्रहा तत्तत्शरीरीणाम्।।

A Grahas enters in body invisibly similar to that of mirror image, Heat generation, refraction of rays in lens, Soul entering in body.

अविशन्तश्चलक्ष्यन्तेकेवलशास्त्रचक्षुषा। A.S.U. 3/35

Grahas are visible only to divine vision. Their leaders and servants constituting colonies are innumerable.

General Clinical Features of Grahavesa:

गुह्यानगत विज्ञानमनवस्था असहिष्णुता । क्रियावा अमानुषी यस्मिन सग्रहः परिकीर्त्यते।। Su.U. 60/4

Such grahas seeking sexual passion and worship produce symptoms like extra-ordinary or supernatural power in wisdom, speech, activities, strength and ego.

Prodromal Symptom: तेषाग्रहिष्यतारुपम्प्रततरोदनम्ज्वर AA A.S.U.3/5

Grahas with evil desire produce the following features prodromal symptoms : weeping (continues crying) & fever.

General Clinical Feature

सामान्यरुपमुत्रासजृम्भाभ्रुक्षेपदीनता। फ़ेनस्त्रावोर्ध्वदृष्टोष्ठदन्तदंशप्रजागरः।।
रोदनंकुजनंस्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम्ः। नखैरक्स्मात्परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम्।।A.S.U.3/5

Fainting with upward looks, foamy salivation, teeth & lip-biting, moving eye brows, scratching the body suddenly by nails, altered voice and fear, general weeping, insomnia, moaning, reluctance to breast feed, vomiting, yawning, apathy, fish odor emitting from the body.

Male Graha: Skanda Graha

तत्रेकनयनस्राविशिरोविक्षीपतेमुहू।
हस्तैकपक्ष स्तब्धांगसस्वेदोनतकन्धर।।
दन्तखादीस्तनद्वेषीत्र्यस्यत्रोदितीविस्वरम्।
वक्त्रोवमनलालांभृश्मुर्ध्वनिरीक्षते।
वसास्त्रगन्धिरुद्विग्नोबद्धमुष्टिशकृच्छिसुः।। A.S.U.3/15-17

These Symptom Resemble with Poliomyelitis as Udvigna (restlessness), Baddhamusti (spastic fist), stabdhagaah (spastic organs), and dantakhadi (teeth biting), Nimilitakshi (closure of the eyes-drowsyness), gatrasyakampanam (tremors or convulsions), shirovikshipatemuhurmuhu (frequent head shaking). Vamanlala (salivary emission-due to the pooling of secretions at pharynx on its paralysis); hence stanyadvesham (reluctant to breast), urdhwamnirikshate (massive upward looks), kshataja-sagandhikai (blood odoured. body); vasa gandhihi (fat odoured) (due to subcutaneous haemorrhage-vascuar fragility). Some symptoms Resemble with Facial Paralysis as Vakrasya (deviation of mouth), hatachalataeka-pakshma (drooping or blinking of eyelid-unilateral), akshishotha (oedematous eye-due to irritation), ekanayanasravi (watering of eye - unilateral) -Facial paralysis.

Male Graha: Skandapsmar Graha

संज्ञानाशोमुहुः केश्लुश्वनंकन्धरानति। विनम्यजृम्भमाणस्यशक्रन्मुत्रप्रवर्तनम।।
फ़ेनोद्वमनमुर्ध्वक्षाहस्तभ्रुपादनर्तनम। स्तनस्वजिव्हासंदंशसंरम्भज्वरजागराः।
पुयशोणितगन्धश्वस्कन्दापस्मारलक्षणम।। A.S.U.3/11

This disease may be compared as that of Epilepsy-Convulsion as Jwara (fever), jägara (sleeplessness), ati-rodana (excessive weeping). AURA: sarnrarnbha (confusion), urdhweksha (upward looks-staring), vinamya-jrumbamnasya (yawning), Nature of Episode: Nasta-sangya, sa-sangyamuhurmuhuhu (recurrent loss of consciousness or alternate existence of consciousness and unconsciousness), hast-bhru-padanartanam (dancing postures of limbs and eye brows i.e. tonic and clonic phases of convulsions.)

Associate features: Fenasrajati (foamy salivation), vin-mutrasrajati (passage of stools andurine incontinence), stana, swajinva sandansh.ie. (tongue bite and breast bite on feeding), kesaluncanam (pricking of scalp hair).

Male Graha: NAIGNESH GRAHA

आध्मानंपाणिपादस्यस्पन्दनंफ़ेननिर्वमिः। तृण्मुष्टिबन्धातिसारस्वरदैन्यविवर्णताः।।
कुजनंछर्दीः कासदिध्मानप्रजागराः। ओष्ठदंशाससंङ्कोचस्तम्भस्ताभन्धताः।
उर्ध्वनिरीक्ष्यहसनंमध्येविनमनंज्वरः।। मुर्च्छेकनेत्रशोफ़श्वनैगमेषग्रहाकृतिः।। A.S.U.3/12

Clinical Features: Jwara (fever), chardi (vomitting) [Sushruta described froathy vomiting- fenamvamati], atisaara (diarrhoea), kasa (cough), swaradainya (pitiable voice), jägar (insomnia), adhamänam (flatulence), kujanam (groaning or moaning), udvegasahitarodanam (weeping with tension and moaning), (thirst), hasanam (laughing). **(b)** Urdhvanireekshya (upward looking), madhyevinamyate (stooping in the middle), angasankochastambha (bodily parts remain flexed and spastic, convulsions of limbs ie. generalized), eka-netrashopha (unilateral oedematous eye; if protrusion-Suspect cavernous sinus thrombosis), nissanjobhavati (unconsciousness), vasägandharn (emits fleshy smell)

Comments : Much of this clinical picture simulates that of Meningitis.

Male Graha : Shvagraha

कम्पोह्रषितरोमत्वंस्वेदश्वक्षुनिमिलनम।
बहिरायामनंजिव्हादंशोन्तः कण्ठ्कुजनम
धावनंविट्सगन्धत्वंक्रोशनंचश्ववच्छुनि।। A.S.U.3/13

Jihvadansha (tongue bite), a kanthkujan (mild moaning or groaning), bahirayama (bent backwards-opisthotonous), dhavanam (running restlessly), kroshan 'swa' vat (barking like dog), vitsagandhatva (foetid odour from the body).

Comments: Spasms of different groups of muscles may occur in conditions like tetany and tetanus; but the conspicuous and specific feature of child barking like a dog refers to the disease Rabies.

Male Graha: Pitru Graha

रोमहर्षोमुहुस्त्रासः सहसारोदनंज्वरः।
कासातिसारवमथुजृम्भातृट्च्छवगन्धिताः।।
अङोष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः।
मुष्टिबन्धः स्तुतिश्वक्ष्णोबलिस्यस्युः पितृग्रहे।। A.S.U.3/14

Clinical Features

a. Fever, cough, constant weeping, erectile bodily hair, watering of eyes
b. Diarrhea, vomiting and frequently getting terrified.
c. Yawning, thirst, altered bodily colour and emaciation
d. Spastic and rigid fist generalized convulsions and emits the smell of dead body.

Prognosis

Fatal Outcome: Continuous discharge from nose, watering of eyes, ulcer on tongue, grunting respiration, progressive emaciation, discoloration of skin, bleeding from all orifices, inability to speak, burning sensation, playing with own stool and urine, fainting on and off, stiffness, injuring self or other indicate fatal outcome[5].

Cured with Difficulty: Wearing fragrant flowers, talking to ladies and young girl in lonely place, happy mood such person may get cured with difficulty.

Good prognosis: Frightened and worried look, dryness of mouth, throat and lips, crying excessively, refusal to take feed, touching face off and on, indicate good chance of recovery.

General Management of Infliction of Graha-rogaogas

1. **General Principles:** (a) personal hygiene is stressed a lot by way of anointment, bath and fumigation; isolation and environmental disinfection are required. (b) Health of dhãtri and attendants shall be maintained. (c) personal hygiene of the attending physician is essential.
2. Religious measures like japa, bali homa, Havanagnidanda are advised. Flames from out of the fire wood within the premises should be maintained constantly; thus priority is given to Fire-God (Agni Devta).
3. Ghritas besides other drugs are advocated liberally for oral consumption. viz. Astamangala-ghta.
4. The anti-toxic effects of sarvagandha-dravyas should be made use of in different ways.
5. Symptomatic treatment against the associated disorders is indicated keeping in view of age of the child and Ayurvedic principles.

Certain Common Drugs for Specific Purpose

(i) Topical wash (parisheka): decoction made of Agnimantha, varuna, haridra, chitraka; putika, rohisa, paribhadra and kubairaka etc.

(ii) Anointing (abhyaiga): taila made of priyangu, locana, tagara, jatamamsi, sariba, madhuka, ela and bhinimba etc.

(iii) Decoction for oral consumption (kwâtha-pana): Nimb Gambhari, madhuka, kuluttha, yava, laghucamula.

(iv) Powder (churna for oral): kharjura, mustaka, narikeia, inrdvika, madhuka, etc.

(v) Fumigation (dhupana): sarpa-kubusa, grdhra-inala. gajanakha, ostra-roma etc.

(vi) Oblation &bath(bali&snãnam,): tila, tandula, mudga, mmsa, matsya etc[6].

Conclusion

Grahas are invisible and can be correlated with microbes. Most of authorities feel that affection by graham is a result of bad deed of past life of same individual. The colonies of grahas are innumerable which wander around the world in various shape to attack people. Grahas entered in body of child invisibly. Under grahabadha 3 different type of disorder may be included.

1. Affection by supernatural power, life i. e. ghost, witches. In this manifestation of involvement of CNS, like tremor, unconscious and twitching associated with psychological symptoms like fear and laughing without reason.
2. Infectious diseases involving CNS which in modern medicine termed as meningitis, encephalitis may be included in Ayurveda under Graha diseases.
3. Psychiatric diseases particularly involving disorder of personalities. Devagraha, Gandharva graham, daitya graham etc.

References

1. Ashtang Sangraha, Translated By Prof. K.R. Srikant Murthy, Chaukhamba Orientalia, Varanasi, 2009.
2. Kashyap Samhita By Satyapal Bhishagacharya, Chaukhamba Sanskrit Sansthan Varanasi, 2008.
3. Harit Samhita, Editor & Translator Vaidya Jaymini Pandey Chaukhamba Visvabharati, Varanasi, 2010.
4. Sushrut Samhita By Prof. P.V. Sharma Chaukhamba Orientalia Varanasi, 2009.
5. Kaumarbhrityam By Dr. V. L. N. Sastry Foreword By Prof. (Km) Premvati Tiwari, Chaukhamba OrientaliaVaranasi, 2006
6. `Bala Veda` By DR.V. B. Athawale, Chaukhamba Sanskrit Pratisthan, Delhi

****

16. A STUDY OF ANTHROPOMETRIC PARAMETERS IN RELATION TO PRAKRITI (SOMATIC CONSTITUTION) OF CHILDREN: A REVIEW

AANMOUL NEIDHHII [1], PREM SHANKER UPADHYAY [2]

1. Ph.D. SCHOLAR, Dept. of KAUMARBHRITYA/BALROGA, FoAY, IMS, BHU, VARANASI

2. Associate Professor, Dept. of KAUMARBHRITYA /BALROGA, FoAY, IMS, BHU, VARANASI

ABSTRACT: Ayurveda have put forth a strong foundation to make an understanding of human constitution. The Ayurvedic concept of Prakriti (constitution) is helpful in maintaining health, understanding disease and its management. Knowledge of one's own prakriti (constitution) can be helpful in maintenance of one's health by following appropriate life style, diet and regimen suitable in the particular environmental condition. **Materials and methods**: The study was conducted taking references from various texts of Ayurveda and their commentaries. **Result:** The result of the study was that Vataja prakriti individuals are seen to be lean, having less head circumference; Pitta Prakriti individuals are seen to have moderate anthropometric features whereas Kaphaja Prakriti individuals are seen to have stout body and are overweight.

KEY WORDS: Anthropometry, Prakriti, dosha, physical constitution, growth.

INTRODUCTION:

Ayurveda as science of life has always emphasized to maintain the health and prevent the diseases by adopting proper diet and lifestyle instead of treatment and cure of the diseases. The basic is **Swasthyashya Swasthya Rakshanam,** which means to maintain the health of the healthy, rather than **Aturashya Vikara Prashamanancha**, means to cure the diseases of the diseased.[1. (Dr.Brahmanand Tripathi, 2020)]. The word **Prakriti (psycho somatic constitution)** has varying meanings in different contexts e.g. samya (equilibrium), arogya (health), svabhav (nature), karana, end stage of life, bodily constitution etc. The present context of description of Prakriti (constitution) is in concern to the bodily constitution i.e. **Deha Prakriti (physical constitution).**[3. (Dhiman Kamini,Dhiman K. S, 2012)]. Ayurveda broadly classifies human nature in two types – **Manas Prakriti (mental nature) and Daihik Prakriti (physical nature)**. "Pra" means the "beginning" "commencement" or "source of origin" and "kriti" means "to perform" or "to form". Therefore it can be said that Prakriti is sum total of morphological, physiological and psychological traits in human beings.[4. (Amin Hetal, Baghel A S, Dwivedi R R, Vyas M K,Vyas H A, August 2013)]. The Doshas predominant at the time of conception in the mother and father decides the Prakriti of an individual as **Vatala, Pittala, or Shleshmala or in combinations**. Further, these are influenced by the genetic material of parents (Shukra and Shonita); epigenetic factors including external influences like season, diet and regimen of the mother. Some of the other factors are ethnicity (Jathi), familial traits (Kula), ecology (Desha), age (Vaya), and specific nature (Pratyatmaniyata).[5. (Reena Kulkarni, Manoj. C. S., Srilakshmi C., 2021)].

TYPES OF PRAKRITI: There are seven types of deha prakriti:

- **Ekdosaja Prakriti** - **VATA, PITTA and KAPHA**

  KAPHA: Kapha is 'Snigdha, Shlakshana, Mrudu, Madhura, Sara, Sandra, Manda, Stimita, Guru, Sheeta, Pichhilaand and Swachha'

  श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरूशीतविज्जलाछः। (C. Vi.8/96)

  PITTA: Pitta is 'Ushana, Tikshana, Drava, Visra, Amla and Katu'.

  पितमुष्णं तीक्षणं द्रवं विस्त्रमम्लं कटुकं च। (C. Vi.8/97)

  VATA: Vayu (Vata) is 'Ruska, Laghu, Chala, Bahu, Shighra, Parusha and Vishada'

  वातस्तु रूक्षलघु चलबहुशीतपरूषविषदः। (C. Vi. 8/98)

- **Dwidosaja Prakriti - Vata-Pitta, Pitta-Kapha, Kapha-Vata**

  प्रकृतिदयर्वोत्था दन्दसर्वगुणोदयेः। (A.H. Sa 3/104)

- **Samadhatu/ Tridosaja Prakriti** - **Vata-Pitta-Kapha.**

  सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः। (C. Vi.8/100)

Samadhatu Prakriti is characterized by combination of the manifestation of all the Dosha in a state of equilibrium.

Knowledge of Prakriti can guide the parents also for prevention of expected disorders and deciding career of their wards at a very early age. **Ekdosaja prakriti** are **heena (poor)**, the **dwandaja prakriti** are **madhayama (moderate)** and **tridosaja prakriti** is **uttama (best or ideal**). [7.] (Srivastava Niraj,Gehlot Sangeeta,Singh Sanjay,Singh B.M., 2017)**.** The **Pramana pariksha (Anthropometric measurement)**, is another tool under **Dasha-vidha Pariksha** helps in assessment of sick child's strength. It is an indicator of health, growth and development in infants, children and adolescents.[8.] (Srivastava Niraj,Gehlot Sangeeta,Singh Sanjay,Singh B.M., 2017). Anthropometry parameters are most reliable and easily measurable indicators of somatic growth. This includes **weight, height, mid arm circumference, chest circumference, and head circumference.** Height and weight are essential in children to evaluate physical growth. In Ayurveda, while explaining the dashavidhapareeksha (ten folds of examination) of the patient, the author Acharya Charaka includes the assessment of nutritional status of an individual. [9.] (Dr Gauri Zagade,Dr Rajesh Bholane, 2020). Some of the anthropometric parameters are as follows:

- **WEIGHT (Wt.):** It is the most sensitive anthropometric indicator of acute growth insults. It is essential to record weight in each child for: (a) regular growth monitoring, (b) early detection of disease and recovery, and (c) to calculate drug dosages.[10.] (Dr Gauri Zagade,Dr Rajesh Bholane, 2020).
- **Length or height:** Length is recorded for children under 2 yr of age. Bulky diapers should be removed. The child is placed supine on an infantometer. The head is held firmly in position against a fixed upright head board by one person. Legs are straightened, keeping feet at right angles to legs, with toes pointing upward. The free foot board is brought into firm contact with the child's heels. For the standing height, the child stands upright. Heels are slightly separated and the weight is borne evenly on both feet. The whole body is brought in contact with a vertical surface such as wall, height measuring rod or a stadiometer.
- **Head circumference:** Hair ornaments are removed and braids undone. Using a non stretchable tape, the maximum circumference of the head from the occipital protuberance to the supraorbital ridges on the forehead is recorded. The crossed tape method, using firm pressure to compress the hair, is the preferred way to measure head circumference.
- **Chest circumference:** The chest circumference is measured at the level of the nipples, midway between inspiration and expiration. The crossed tape method is used for measuring chest circumference.
- **Mid upper arm circumference:** To measure the mid upper arm circumference, first mark a point midway between the tip of acromian process of scapula and the olecranon of ulna, while the child holds the left arm by his side. It should be ensured that the tape is just tight enough to avoid any gap as well as avoid compression of soft tissues.[12.] (Ghai)

The Shakir tape is used to assess the mid upper arm circumference

MAJOR ANTHROPOMETRIC MILESTONES AS PER WESTERN MEDICINE: [14.] (Meharbaan Singh)

WEIGHT	HEIGHT
➢ At birth- 3kg	➢ At birth – 20inches (50cm)
➢ 0-4 months – 1kg/month	➢ Gain in 1st year – 10 inches (25cm)
➢ 5-8-months – 0.75kg/month	➢ Gain in 2nd year- 5 inches (12.5cm)
➢ 9-12 months – 0.50kg/month	➢ Gain in 3rd year- 3-4 inches (7.5-10cm)
➢ 1-2 years – 3kg/month	➢ Gain during 3-12 years – 2-3 inches (5-7cm)
➢ 3-12 years – 2kg/month	➢ After 4 years- if growth less than 4cm per year it indicates poor linear growth
➢ 12-18 years – 5-6kg/month	

AGE	MID ARM CIRCUMFERENCE	CHEST CIRCUMFERENCE
At birth	12 cm	33 cm

6 months	**12.2 cm**	**39 cm**
1 year	**12.6 cm**	**45 cm**
3 years	**13.6 cm**	**50 cm**
5 years	**14.2 cm**	**50.8 cm**
9 years	**16.3cm**	**57.3 cm**
12 years	**17.4 cm**	**62.9Cm**

HEAD CIRCUMFERENCE:

- ✓ **At birth- 32 to 35cms**
- ✓ **Till 3 months - 2cm/month**
- ✓ **3 months- 1year - 2cm/3 months**
- **1-3 year - 1cm/6 months**
- **3-5 years- 1cm/year**

MATERIALS AND METHODS: The references are gathered from various Ayurvedic texts like **the Charak Samhita, Sushruta Samhita, Ashtang Sangrah, Ashtang Hridya and the available commentaries** on it. Some materials are even gathered from journals related to the respective topic.

CONCEPTUAL STUDY: In Ayurveda, the word prakriti has been used in the sense of **deha prakriti** or **doshaja prakriti**.[14. (Mahesh Chand Purvya, M. S. Meena, 2011)] .In the study conducted by Neeraj Srivastava and et.al it was concluded that Vata Prakriti infants are Krisha Sharira (lean and thin) or Alpasharira (short stature) and are seen to have **lower weight, CHL (CROWN HEAL LENGTH or LENGTH);** while Sthulanga **(stout body built) with better weight and CHL as well as Mahalalata i.e. higher head circumference** and Prithu Peena Vaksha (big and elevated chest) are features seen in **Kaphaja Prakriti or Pitta-Kapha Prakriti** infants .[15. (Srivastava Niraj,Gehlot Sangeeta,Singh Sanjay,Singh B.M., 2017)]. The findings revealed that **low weight** had definite relation with **Vata prakriti individuals**. **Average moderate weight was** observed in **pitta prakriti individuals** and very **high weight was** observed in **kaphaja prakriti individuals**.[16. (Appaji, Raparty Rao, 2012)]. Due to Dirghdarshi (tall look) characteristic of Kaphaja Prakriti**; Pitta-Kaphaja Prakriti individuals are seen to have maximum Crown heel length (CHL) and length growth velocity** whereas Vata**-Pitta Prakriti are seen to have minimum growth velocity** as mentioned in the Bhela Samhita, which clearly states that Vata Prakriti individuals are of short stature.[17. (Srivastava Niraj, Gehlot Sangeeta, Singh Sanjay,, Singh B.M., 2018)]. **In the study it was inferred that Vata Prakriti individuals** had **lowest head circumference** while **Kapha Prakriti individuals** had **highest head circumference**. **Maximum Head Circumference** was found in **Kapha and Pitta Kapha Prakriti** and **minimum head circumference was seen in Vata Prakriti infant.[18.** (Srivastava Niraj, Gehlot Sangeeta and Singh BM, 2018)**].** The infants of **Kapha Prakriti** are seen to depict **greater growth indication** in comparison to others while infants of Kapha-Vata and **Vata-Pitta Prakriti** show **lower performance in developmental scale** in comparison to other prakriti infants.[19. (Usha, Stuti, 2019)]. In relation to Prakriti, **Kaphaja and Kaphaja dominant Prakriti** presented with a **higher rate of growth** and bulk whereas **Pitta and Vata exhibited medium growth**. **Kapha and Kapha dominant Dwandaja prakriti** children were seen to have an **increased waist-to-hip ratio (more than 0.8).[20.** (Reena Kulkarni, Manoj. C. S., Srilakshmi C., 2021)**].** On BMI analysis, most of the children with **Kapha and Vata Kapha dominance** were observed to be well nourished and presented with **a tendency of overweight** in comparison with others. Children with **Pitta predominant Prakriti** were moderately nourished and had excellent metabolic activity, leading to **fewer chances for overweight.[22.** (Reena Kulkarni, Manoj. C. S., Srilakshmi C., 2021)**].**

In Sarngadhara Samhita, it is mentioned that kaphaja prakriti individuals are seen to have stout body (very high weight) in comparison to Vata prakriti (who have lean body and less weight) and Pitta prakriti (having moderate weight) individuals.[23. (Tripathi, Dr. Brahmanand, 2006)**].Vataja prakriti** individuals have **long and thin having low weight and head circumference**. In relation to these individuals **kaphaja prakriti individuals** have **higher weight** and are seen to have the

highest chest circumference. Pitta prakriti individuals are seen to have moderate height and weight in comparison to the other prakriti individuals.[24. (Gupta)] **.** In the Vimansthana of Charak Samhita**; it is mentioned that Kapha Prakriti individuals due to their solid features have well developed body and are thus concluded to have stout or well developed body resulting in the person being overweight (sthoulya). Due to the roughness quality of Vata, the Vata and Vata predominant prakriti individuals in the Dwandaja prakriti are seen to have undeveloped and short body; are said to be lean and thus suffering from underweight (Karshya or malnutrition).[25.** (Priya Vrata Sharma, 1981)**.**

CONCLUSION: Thus, it can be concluded that that Vata prakriti Individuals are persons with lean (thin and relatively short) stature; Pitta prakriti individuals are persons with normal body stature whereas Kapha prakriti individuals are person with a well developed stout stature. In persons with Dwandaja Prakriti, the features of the predominant prakriti are seen in the individuals. Therefore, we can deduce that prakriti is one the most important parameters in determining the anthropometric measures of the individual child.

REFERNCES

1. Dhiman Kamini, Dhiman K. S. (2012). Factors influencing Prakriti (Constitution) And Influenced By Prakriti (constitution). International Journal Of Ayurvedic And Herbal Medicine, 477:487.
2. Dr Gauri Zagade,Dr Rajesh Bholane. (2020). Assessment of nutritional status of children in Ayurveda. INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES .
3. (2006). VATA PRAKRITI KE LAKSHANA, PITTA PRAKRITI KE LAKSHANA AND KAPHA PRAKRITI KE LAKSHANA. In K. a. Gupta, Astangahrdyam of Vagabhata Edited With the Vidyotini Hindi Commentary (p. 260). Varanasi: Chaukhambha Praksahan.
4. Mahesh Chand Purvya, M. S. Meena. (2011). A review on role of prakriti in aging. AYU , 5.
5. Meharbaan Singh. Clinical Methods in Paediatrics.
6. Priya Vrata Sharma. (1981). CARAKA-SAMHITĀ(Agnivela's treatise refined and annotated by Caraka and redacted by Drdhabala). Varanasi: CHAUKHAMBHA ORIENTALIA.
7. Reena Kulkarni, Manoj. C. S., Srilakshmi C. (2021). Prakriti (constitution of body) and nutritional status in children: An exploratory study. Journal of Indian System of Medicine , 247-51.
8. RVS Chaitanya Koppala. (n.d.). Assessment of growth and development in children.
9. Srivastava Niraj, Gehlot Sangeeta and Singh BM. (2018). Relationship between prakriti (physical constitution) and head circumference in infants: (clinical study). The Pharma Innovation Journal , 7 (11), 4.
10. Srivastava Niraj, Gehlot Sangeeta, Singh Sanjay,, Singh B.M. (2018). Relationship of Crown heel length (CHL) and length growth velocity with Prakriti (Physical constitution) in Infants. (Clinical study). International Journal of Research and Analytical Reviews, 1779-1785.
11. Srivastava Niraj, Gehlot Sangeeta, Singh Sanjay, Singh B.M. (2017, December). DO THE ANTHROPOMETRIC PARAMETERS VARY AS PER PRAKRITI (PHYSICAL CONSTITUTION) OF INFANTS. Research Gate .
12. Usha, Stuti. (2019). Evaluation of Growth and Cognitive Development in Infants of Different Prakriti Physical Constitution Suffering from Iron Deficiency Anemia. Shodhganga : a reservoir of Indian theses, 168-172.

****

17. An Analysis of Financial Inclusion in India

Dhananjay Kumar Jha[1]

1. Research Scholar. Department of Commerce,
Ramabai Government Women PG College,
Akbarpur, UP

Prof. Arun Kant Gautam[2]

2. Professor and Head, Department of Commerce,
Ramabai Government Women PG College,
Akbarpur, UP

ABSTRACT:

Strong financial institutions are the pillars of economic growth. Lack of accessible, affordable and appropriate financial services has always been a global problem. Therefore, the significance of an inclusive financial system is widely accepted not only in India, but has become a policy priority in many countries. Financial access can really boost the financial condition and standards of life of the poor and the disadvantaged. So, RBI has been constantly encouraging the banking sector to develop the banking network. This article focuses onthe RBI and GoI initiatives and policy measures, currentstatus and future prospects of financial inclusion in Indiaonthebasisoffactsanddataprovidedbyvarioussecondary sources. It is concluded that financial inclusionshows positive and valuable changes because of change instrength and technological changes. Therefore, adequateprovisions should be inherent in the business model toensure that the poor are not driven away from banking. This requires training the banks for efront staff and managers as well as business correspondents on the human side of banking.

Key Words: Financial Inclusion, Financialaccess, RBI initiatives, GoI Policies.

INTRODUCTION

Every country wants to achieve the highest level of development, which is not possible without financial stability. Financial stability of an economy depends on three importance pillars financial inclusion financial literacy and consumer protection. Financial inclusion refers to universal access to your wide range of banking services by all sections of society in general and vulnerable groups such as weakers sections and lowincome groups at a affordable cost without any discrimination.

FINANCIAL INCLUSION

Financial inclusion is a process by which the government can involve the common man in the formal channel of the economy. In fact, under financial inclusion, it is ensured that the marginalised person can also be associated with the benefits of economic development so that person can also take advantage of economic reforms. Financial Inclusion means provision of banking services at an affordable cost to the vast sections of disadvantaged and low-income groups. These include access to savings, credit, insurance, payments and remittance facilities by the formal financial system to those who tend to be excluded. As banking services are viewed as services in public good, the term financial inclusion means availability of banking services to the entire population without any discrimination. In short, financial inclusion means to provide access to financial services to all the people in a fair, transparent and equitable manner at an affordable cost.Report of the Committee on Financial Inclusion in India (Chairperson C.Rangarajan) (2008) defines Financial Inclusion as “the process of ensuring access to financial services and timely and adequate credit where needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost.”

RBI defines Financial Inclusionas “a process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by all sections of the society in general and vulnerable groups such as weaker sections and low income groups in particular, at an affordable cost in a fair andtransparent manner by regulated mainstream institutionalplayers”.

OBJECTIVE OF FINANCIAL INCLUSION

Financial inclusion has two major objectives:

Economic Objectives	Social and Political Objectives
Equitable growth	Poverty Alleviation
Mobilisation of savings	Sustainable development
Larger markets for the financial system	Inclusion in society programs
Effective Directions of Government programs	Effective implementation of socio-economic Economic Development Programmes

DIMENSIONS OF FINANCIAL INCLUSION IN INDIA

The label of financial inclusion can be measured based on three tangible and critical dimensions. These dimensions can be broadly discussed under the following heads

- **BRANCH PENETRATION:** Penetration of a bank branch is measured as a few bank branches per 1 lakh population. This refers to the penetrations of commercial bank branch and ATM for the provision of maximum formal financial services to the rural population.
- **CREDIT PENETRATION:** Credit Penetration takes the average of three majors; number of loan accounts per 1 lakh population, number of small borrower loans accounts per 1 lakh population and number of agriculture advances per 1Lakh population.
- **DEPOSIT PENETRATION:** Deposit penetration measured as the number of saving deposit accounts per 1 lakh population. With the help of this major the extent of the uses of formal credit system can be analysed

Therefore for increasing the level of financial inclusion the Government of India has been taken initiatives which include following :

1969	Nationalization of Banks
1971	Establishment of priority sector landing banks
1975	Establishment of regional rural banks
1982	Establishment of NABARD
1992	Launching of the self-help group Bank linkage program
1998	NABARD sets a goal for linkage 1 million self-help groups by 2008
2000	Establishment of SIDBI foundation for micro credit
2007	Proposed Bill on Micro Finance Regulation introduce in parliament
2013	Unique identification number (AADHAR) and Direct Benefit Transfer Scheme (DBT)
2014	Pradhan Mantri Jan dhan Yojana
2015	Licence for SFBs issued by RBI
2017	The G20 financial inclusion action plan (FIAP)
2018	India Post Payment Bank (IPPB) started
2019	National Strategy for Financial Inclusion
2021	Financial inclusion Indax by RBI

VARIOUS COMMITTEES SET UP BY GOVT ON FINANCIAL INCLUSION:

Government has kept on addressing the issues of financial exclusion through various committees since independence. Some of them were directly addressing the issues of exclusion whereas others are creating the favourable condition for financial inclusion,Some of the committees are –A C Shah Committee: NBFC; A Ghosh Committee: Frauds & MalpracticesIn Banks; B Sivaraman Committee: Institutional Credit For Agricultural & Rural Development; B Venkatappaiah Committee: All

India Rural Credit Review; Bhagwati Committee: Unemployment; Chatalier Committee: Finance To Small Scale Industry; DR Gadgil Committee: Agricultural Finance; Godwala Committee: Rural Finance; Khusrau Committee: Agricultural Credit; Mahalanobis Committee: Income Distribution; Narsimham Committee: Financial System; Purshottam Das Committee: Agricultural Finance And Cooperative Societies; R S Saria Committee: Agricultural Finance And Cooperative Societies; RN Malhotra Committee: Reforms In Insurance Sector; RN Mirdha Committee: Cooperative Societies; RV Gupta Committee: Agricultural Credit Delivery; UK Sharma Committee: Lead Bank Scheme (Review); Usha Thorat Panel: Financial Inclusion; Venketaiya Committee: Review Of Rural Financing System; YV Reddy Committee: Reforms In Small Savings; Dr. C. Rangarajan: Estimation of Savings and Investment; Deepak Mohanty Committee: Mediumterm Path on Financial Inclusion.

LITERATURE REVIEW

Sajeev & Thangavel (2012) made an attempt to analyzed the significant impact of the SHG-bank linkage program in promoting financial inclusion in rural areas. Data collected from the structured questionnaire related to the socio-economic status which consist of 3500 SHG members from 9 districts of Kerala in 51 parameters by using the technique of Cluster analysis. The study reveals that most SHG members (33.9%) have savings at the post office / insurance, while the remaining 18.15% of members have a savings account. Therefore, SHGs play an crucial role for landless members, whereas the inclusion rate is high among the respondents belong with SHGs. **Divya (2013)** studied the influence of financial inclusion on daily wage earners and to identifies whether banking services are reaching among the low-income groups or not. The primary data were collected from 210 daily wage earners of Tenali town in Guntur district of Andhra Pradesh. Random sampling process was used to collect the data and analysis was done such as mean and frequency distribution for the study. The results depict that respondents belonging from male, married and literate groups seems more satisfaction in accessibility of financial inclusion services than the other group such as female, unmarried and illiterate respondents respectively. The author further highlighted that daily wagers having more income are more persuaded towards financial inclusion. **Padma & Gopisetti (2013)** analyzed the relationship between financial inclusion and rural development. Primary data were collected through personal interview administered on beneficiaries of Nizamabad district of Andhra Pradesh. The study revealed that there is positive relationship between financial inclusion and rural development. Further, it is revealed that financial inclusion leads to inclusive development of rural areas and bring their quality of life at par with the people of urban areas. **Uma (2013)** studied the impact of financial inclusion on the economic status of Saral savings account holders and to measures the change in beneficiaries' general conditions before and after financial inclusion. The primary data was collected from a structured questionnaire administered to 100 Hunsur Taluk respondents in the Mysore district with the help of paired sample t-test analysis. The analysis was performed using the t-test of matched samples. The study found that there is an effect of positive change in the economic conditions of financially included people. Furthermore, it may be concluded that there were positive and significant changes in the general conditions of respondents having a Saral savings account after being benefitted by the financial inclusion scheme. **Kapoor & Singh (2014)** focused on the contributions of the proper functioning of the financial system in the economic and social development of the nation. Secondary data were used for the study. The study concluded that the mechanism of financial system allows disadvantages groups of people to actively participate in the development process and to protect themselves against economic crises. **Banerjee & Francis (2014)** studied he influence of financial inclusion on the social development. The secondary data were collected from different journal, websites, reports, census etc. The results found that there is a positive association between financial inclusion and human development index. It may be concluded that financial inclusion leads to poverty eradication. **Nwankwo & Nwankwo (2014)** made an attempt to investigate the sustainability of financial inclusion among the rural dwellers in Nigeria. The primary data were collected by using well- structured questionnaire and administered on rural dwellers and bank officials. Mean and correlation technique were applied to analyse the data. The study highlighted that there is direct association between sustainability of financial inclusion and rural dwellers under survey. Therefore, it may be concluded that sustainability of financial inclusion among the rural dwellers were remains within the mainstream for economic development of a nation. **Monalisa (2015)** examined the financial inclusion extent in the rural areas of Hisaran district. The methodology used in the survey to select a respondent as a sample is convenience and casual sampling includes sample size 367 respondents covers under the study area. The study revealed that 65.67% of sample beneficiaries in rural areas of Hisar district have been come into the mainstream financial inclusion. The author also pointed the different problem faced by the selected sample respondents with the recent trends of present banking system and also suggested to them and suggestions given by them to tackle the challenges and issues. **Dr. Jatinder Kaur (2017)** made an attempt to access the factors

influencing the financial inclusion in the Punjab state using a financial inclusion index (FII) at the district level. The study found that among the four variables, with the exception of the proportion of a working population and the rest of the three indicators showed a significant positive relationship with the financial inclusion status. However, urbanization is the most important factor which shows the inter-district variations in financial inclusion in Punjab, as it accounted for 53% of total variations, whereas remaining the three variables together accounted for 79.2% of differences in financial inclusion

OBJECTIVE OF STUDY

The study recognised with following objectives

1. To study the present scenario of financial inclusion in India.
2. To study the major factor affecting access to financialservices.
3. To study the major initiative and policy measures taken by government.

RESEARCH METHODOLOGY

The research paper is descriptive and conceptual in nature and is based on secondary data. The secondary data for the study has been gathered through secondary sources ie; published articles, research papers, journals, various reports published by RBI, NABARD and other govt. Institutions.

VARIOUS REPORTS ON FINANCIAL INCLUSION

According to NSSO 59thRound survey Results:

- 51.4% of household are financially excluded from both formal and informal sources.
- Out of the total former household only 27% access formal source of credit and one third of this group has borrowed from non formal sources.
- The overall 73% of farmer household not having access to formal source of credit.
- Among the regions financial exclusion is more in Central, Eastern and North Easternregions. All three regions coming across accounted for 64% of all financially excluded farmer household in the country and over allIndebtedness to formal source of finance of the three regions accounted for less than 19.66%

According to Census 2011

- Census 2011 reveals that 58.7% households are utilizing banking services in India. However, as compared to earlier census 2001, availing of banking services increased largely on account of rural banking services.

Financial Inclusion Index

- FII released by Reserve Bank of India from 2021, based on three parameters; access, Usages and quality. This report reveals that India's financial inclusion index has been improved to 56.4 in 2022 from 53.9 in 2021.

NEED OF FINANCIAL INCLUSION

Financial inclusion is necessary in Indiad, due to following reasons

- INCULCATING THE SAVING HABITS : Expansion of banking facilities in unbanked areas will incalculate saving habits among thehouseholds. As savings of the people is mobilised by various banking institutions. Capital formation in the country is bound to increase. In this way financial inclusion creates a platform for cultivating, channelizing the saving.
- PROVIDING BANKING CREDIT: In the absence of banking facilities especially rural areas, farmers and rural people are vulnerably dependent on informal sources of credit. The supply of bank credit not only relieve the farmers from the clutches of money lenders, but also boost the income and prosperity of all the people.
- DIRECT CASH TRANSFER TO BANEFECIARY ACCOUNTS : Government gives various subsidies to farmers consumers and weaker sections on food,fertilizers, LPG and Petroleum products.Due to leakage and corruption at different levels in government bureaucracy subsidy could not paid to real beneficiaries. To avoid this, government has decided to make DBT through their bank accounts

- UNIVERSAL ACCESS TO BANKING FACILITIES : Government shift focus from 'Everyhousehold' to 'Every unbanked adult'. It could made possible through successfully implementation of financial inclusion.
- FINANCIAL LITERACY: before implementing any program like microfinance and SHGs, it is necessary to create awareness among the people about the benefit of formal financial system banks, savings, credit, timely repayment of loan and other banking services.
- MICRO INSURANCE : Micro life life and general insurance policy is given under the scheme to provide insurance coverage to the poor and economicallyvulnerable sections of the society. The general insurance can be provided to an individual or a group which comprises health insurance personal accident and insurance of house,livestock, tools, machinery and instruments.
- PROVISION OF PENSION SCHEME: Government encourage people to save income for their old age. PFRDA was set up by the government to implement, regulate the NPS and other Pension schemes.

CAUSES OF FINANCIAL EXCLUSION

National strategy for financial inclusion (2019-24) described following causes of financial exclusion.

- Lack of surplus income
- Not suitable to customer's requirements
- Lack of requisite documents
- Lack of awareness about the banking products and services
- Lack of trust in the system
- High transaction cost
- Remoteness of service provider
- Poor quality of services rendered

STEP TAKEN BY RBI FOR EFFECTIVE FINANCIAL INCLUSION

In India the RBI has initiated several measures to achieve greater financial inclusion, sum of the steps are:

- OPENING OF NO-FRILLS ACCOUNTS : Nil or Very low minimum balance, charges that make such accounts accessible to vast sections of population. Banks have been advised to provide small overdrafts in such account.
- RELAXATION OF KYC NORMS : The KYC procedure for opening bank accounts have been simplified to enable those belonging to low income group with normal documents of Identity and proof of residence to open bank accounts.
- ENGAGING BUSINESS CORRESPONDENCE: RBI permitted banks to engage business facilitators as intermediaries for providing banking and financial services. In PMJDY 5.31 lakh Bank Mitra delivery financial and banking services to the all over countries.
- EFFECTIVE USE OF TECHNOLOGY : banks have advised to make effective use of information and communication technology to provide Doorstep banking services with convenient manner.
- ENSURING REASONABLENESS OF BANKING CHARGES : Accordingly, to ensure fair practice in banking services the RBI has issued instructions to banks making it obligatory for them to display and continue updating their offices/branches and their websites regarding various service charges in a prescribed format.
- GENERAL CREDIT CARD : With a view to help the poor and disadvantage with access to easy credit banks have been asked to consider introduction of a general purpose credit card facility up to Rs 25000 at their rural and semi urban branches.
- SIMPLIFIED BRANCHE AUTHORIZATION: Govt.has issued detailed strategy and guidelines on financial inclusion in October 2011 according to the framed strategy, banks were advised to open branches in all habitations of 5000 or more population in under banked' districts and 10000 or more population in other district.

FINANCIAL INCLUSION PLAN: A PROGRESS REPORT

Sr. No.	Particulars	March 2010	Dec 2010	Dec 2021
1	Banking Outlets in Villages	33378	55073	53249
2	Banking Outlets in Villages BCs	34174	1194640	1844732
3	Banking Outlets in Villages 1+2	67694	1253177	1900523
4	BSBDA total no. (In lakh)	735	6384	6631
5	BSBDA total Amt (in Cr)	5500	199503	213646
6	OD Facilities availed in BSBDAs No. (in lakh)	2	59	64
7	OD Facilities availedin BSBDAs (in Cr)	10	505	556
8	KCC total no (in Lakh)	240	490	473
9	KCC total Amt. (in Cr)	124000	679064	693596

*Source: Progress Report of RBI 2022

PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA(PMJDY)

Pradhan Mantri JanDhan Yojana (PMJDY) started on 28 August 2014. The main objective of this scheme is to ensure universal access to banking facilities with at least one basic bank account for everyhousehold. The scheme is based on "Sab ka sath sab kavikas" i.e. inclusive growth through 'Mera Khata BhagyaVidhata'. Under the scheme, account holders will be provided zero-balance bank account with RuPay debit card. In addition an accidental insurance cover of Rs 1 lakh. They will be given life insurance cover of Rs 30,000. Six months of opening of the bank account, holders can avail Rs 5,000 overdraft facility.

PMJDY is very effective scheme for financial inclusion in ground level. After eight years of successfully implementation, 46.25 crore Jan dhan account open, 1,73,954 crore balance deposited in bank account and 5.31 lakh Bank Mitra delevering banking services. Point should be noted that 63.6% PMJDY account holders from Rural area and 55.2% PMJDY account holders are women.

PROGRESS REPORT OF PMJDY (As on 18 Jan 2023, All figures in CR.)

Bank	Rural/Semi urban branches	Urban Branches	Total Account	Total deposited Amount	Issued Rupey Debit card
Public bank	23.64	14.10	37.74	144330.66	28.01
RRBs	7.63	1.22	8.86	36154.56	3.43
Private Bank	0.69	0.64	1.33	5165.65	1.11
Total	31.97	15.97	47.93	185641.87	32.54

*Source:www.pmjdy.com

BARRIERS FOR EFFECTIVE FINANCIAL INCLUSION:

DEMAND SIDE BARRIERS	SUPPLY SIDE BARRIERS
Lack of Financial Capability	Distance / Poor connectivity
Lack of Trust	Policy Regulations
Lack of legal Identity	Inadequate regulatory framework
Financial Literacy	Inappropriate products/ services
High Cost	Risk
Technological Barrier	Payment Infrastructure
Socio-cultural barriers	Product Usages

SUGGESTIONS:

- Government have enabled economy to create an opportunity for sufficient and stable income for all people
- RBI and commercial banks should plan a coordinated campaign in partnership with the trainers and professional to educate customers about the basic financial products, services.
- For building customer awareness E-banking and M- banking training and education programme should be conducted.
- Availability of Financial infrastructure like banks, ATMs, within reach (may be through the support of technology like internet and mobile banking).
- Relaxation in 'KYC' norms to make the financial products and services available conveniently to small and marginal farmers and low-income households at reasonable cost with adequate protection progressively supplemented by social cash transfer.
- Encouragement and motivation to use the financial products on regular basis.

CONCLUSION:

In the 75th year of independence, when the country is celebrating Amrit Mahotsav, then the importance of financial inclusion in New India muchincreased. Financial Inclusion Index (FII) released by Reserve Bank of India based on three parameters; access, Usages and quality, India's financial inclusion index has been improved to 56.4 in 2022 from 53.9 in 2021. Continuous efforts are needed to improve it. For this, along with promoting financial literacy, digital transactions, demand-based banking products, there is a need to remove the infrastructural deficiencies

REFERENCES:

[1] Keshavamurthy, H.R. (2014). Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana: A step towards "SabKa Sath Sab Ka Vikas". International News and Views.com. Retrieved from http://www.internationalnewsandviews.com/pradhan-mantri-jan-dhan-yojana-a-step-towards-sabkasath-sab-ka-vikas/

[2] Yadav, J.P., Sharma, Abhishek, and Meena, Meghna (2016). Impact of Financial Inclusion towards Socio-Economic Development of Rural India, IJARIIE-ISSN(O)-2395-4396, Vol-2Issue-6,949-955.

[3] Sajeev, B.U., & Thangavel, K. (2012). Impact Analysis of Financial Inclusion Through SHG Bank Linkage Using Clustering Techniques. International Journal of Research and Reviews in Computer Science, 3(2),1580–1589.

[4] Divya, K. Hema (2013). A study on impact of financialinclusion with reference to daily wage earners. Journalof Business Management & Social Sciences Research, 2(6) ,85-92.

[5] Padma, A., & Gopisetti, Rambabu (2013). Financialinclusion-away forward torural development. International Journal of Advanced Research and Innovations,1(5),133-142.

[6] Uma, H. R., & Rupa, K. N. (2013). The role of SHGS infinancial inclusion: A Case Study. International Journal of Scientific and Research Publications, 3(6),1-5.

[7] Kapoor, Pavan, & Singh, Alka (2014). Study on Financial Services to excluded sectors through Financial Inclusion. International Journal of Application or Innovationin Engineering & Management, 3(2), 363-372.

[8] Banerjee, Sayantani, & Francis, Greeshma (2014). Financial inclusion and social development. International Journal of Scientific Research and Management, ISSN (E) 2321-3418, 13-18.

[9] Nwankwo, Odi., & Nwankwo, Ogonna N. O. (2014). Sustainability of financial inclusion to rural dwellers in Nigeria: problems and way forward. Research Journal of Finance and Accounting, 5(5), 24-31.

[10] Monalisa (2015), Financial Inclusion in Rural Areas of District Hisar. International Journal of Research and Development – A Management Review (IJRDMR). ISSN (Print): 2319–5479, 4(1), 1-12.

[11] Bhuvana, M., & Vasantha, S. (2016). Dimensions for Measuring Financial Inclusion in the Rural Areas of Taminadu. Indian Journal of Science and Technology, Volume 9 (32), 1-8.

[12] Kaur, J. (2017). Factors affecting financial inclusion: A case study of Punjab. International Journal of Advanced Research and Development, Volume 2; Issue 6, 422-426.

[13] Singh, Bhagirath, & Sharma, M. K. (2018). Socio- Economic Status and Financial Inclusion: A Study of Pratapgarh District of Rajasthan. Indian Journal of Accounting, Vol. 50 (1), pp. 01-05.

[14] Sanjay, Sakariya, M., & Ruparel, Neelima (2018). Evaluation of Financial inclusion Strategies of banks in India: Reflections from Literature. Towards Excellence: An Indexed Refereed Journal of Higher Education, ISSN No. 0974-035X, Volume 10, 52-64

****

18. Elements of Sanskrit Poetics in John Donne's Poem 'The Canonization'

***Dr. Richa Biswal**
Assistant Professor
Department of English
Central Sanskrit University
Veda Vyas Campus, Balahar.
Himachal Pradesh

Introduction: Almost all the features of Sanskrit Poetics can be observed in the poetry of John Donne. In this paper anattempthas been made to analyse John Donne's poem "The Canonization" in the light of Indian Poetics. It can be said with no doubt that the gap between Eastern and Western literature will be abridged from this kind of work which proves that John Donne is not restricted to western poetics only as it seems too many. In spite of having their origin in ancient India, Indian theories are valid and viable in modern situation. They are not only suited to the Indian context but are universally valid. Therefore, unhesitatingly these theories can be profitably applied to western texts. Such implicational models developed from Sanskrit theories when applied in right perspective can help in developing a genuine branch of criticism which could even offer preferable alternatives of western models. Although these theories can profitably be applied to western texts but while applying them one should be very cautious and careful and should not apply them blindly or without understanding. While reading his poems, the readers drive aesthetic pleasure. Thus, the evaluation of John Donne's poetry from the perspective of Indian poetics can make the reading highly interesting and illuminating. John Donne is one of the most influential versatile poets of seventeenth century who wrote several poems, prose pieces and essays. His poetry can be analysed from the perspectives of Indian poetics. Though Indian poetics is an Indian concept but it cannot be escaped from the pens of any writers of any language. Not only the Indian English writers were influenced by the theories of Indian poetics but many of the British writers like John Donne, were also influenced by it. In this paper the poem "The Canonization" is evaluated in the light of all the six schools of Indian Poetics. The paper deals with significant areas of inter-section between eastern and western branches of aesthetics to prove the universality and relevance of Indian poetics.

A. Elements of Alaṅkāras in the poem "The Canonization":

(i). Rūpaka-alaṅkāra in the poem "The Canonization":

In the poem "The Canonization" Donne has used rūpaka-alaṅkāra. The persona says one can call them flies if they want but they are also tapers who die at their own cost. In other words, candles burn themselves out by their very nature. The persona also compares himself and his lover to an eagle and a doveand then says that they are like a phoenix. They rise and die together. The friend may call the persona a fly and the persona's beloved another fly chasing after light. He may call them candles as they both burn themselves out in mutual love. He may compare them with the eagle and the dove because both of them are violent and gentle and prey on each other. Perhaps the legend of the Phoenix would adequately describe the persona and his beloved. Their two sexes match together so perfectly as to form a being of unisex, i.e., after they die, they come to life again in the same form as they were before just as the phoenix after death arises from its own ashes. Like the mystery of the phoenix, their mystery of love will command respect.

Call us what you will, wee are made such by love;
Call her one, mee another flye,
We' are Tapers too, and at our owne cost die,
And wee in us finde the' Eagle and the Dove. (Lines 19-22)

The persona says that each of them may be called both a taper and a fly at one and the same time. The taper may represent the flame of the other's love burning in the heart of each. And the fly may stand for the desire for kissing the flame of love, and this desire is also present in each. Thus, each of them is a taper and a fly simultaneously. And each of them is burnt by the other to death. But the fact is that each die at his or her own cost, since the cause and agent of death is present within the being of each. The cause and agent of death is love of the other. Further the love relation of the persona

to his beloved can be illustrated by the relation of the eagle and dove. The eagle is supposed to be the cruellest creature whereas the dove is the meekest being. The persona implies that he as well as his beloved: each finds in himself or herself the cruelty of the eagle and the meekness of the dove at the sameand then says that they are like a phoenix. They rise and die together. The friend may call the persona a fly and the persona's beloved another fly chasing after light. He may call them candles as they both burn themselves out in mutual love. He may compare them with the eagle and the dove because both of them are violent and gentle and prey on each other. Perhaps the legend of the Phoenix would adequately describe the persona and his beloved. Their two sexes match together so perfectly as to form a being of unisex, i.e., after they die, they come to life again in the same form as they were before just as the phoenix after death arises from its own ashes. Like the mystery of the phoenix, their mystery of love will command respect.

Call us what you will, wee are made such by love;

Call her one, mee another flye,

We' are Tapers too, and at our owne cost die,

And wee in us finde the' Eagle and the Dove. (Lines 19-22)

The persona says that each of them may be called both a taper and a fly at one and the same time. The taper may represent the flame of the other's love burning in the heart of each. And the fly may stand for the desire for kissing the flame of love, and this desire is also present in each. Thus, each of them is a taper and a fly simultaneously. And each of them is burnt by the other to death. But the fact is that each die at his or her own cost, since the cause and agent of death is present within the being of each. The cause and agent of death is love of the other. Further the love relation of the persona to his beloved can be illustrated by the relation of the eagle and dove. The eagle is supposed to be the cruellest creature whereas the dove is the meekest being. The persona implies that he as well as his beloved: each finds in himself or herself the cruelty of the eagle and the meekness of the dove at the same.

(ii). In the poem "The Canonization", the poet has used a number of anuprāsa-alaṅkāra:

My five grey haires, or ruin'd fortune flout, (Line 3)

What merchants ships have my sighs drown'd? (Line 11)

Litigious men, which quarrels move, (Line 17)

As well a wrought urne becomes (Line 33)

So made such mirrors, and such spies, (Line 42)

In line three 'f' is repeated in words 'five', 'fortune' and 'flout'. In line eleven 's' is repeated in words 'merchants', 'ships' and 'sighs. In line seventeen 'm' is repeated in words 'men' and 'move'. In line thirty-three 'w' is repeated in words 'well' and 'wrought'. In line forty-two 's' is repeated in words 'so', 'such', 'mirrors', 'such' and 'spies'.

B. Elements of Rasas in the poem "The Canonization":

(i). Quietistic Sentiment (*śā*nta-rasa) in the poem "The Canonization": Donne's poem "The Canonization" ends with the consummation of the śānta-rasa giving its readers a feeling of vairagya. Donne has depicted śānta-rasa according to the poetic convention in the last two stanzas of the poem "The Canonization". Through the depiction of their death the persona and his beloved want to convey that human life is unreal as a dream and that the end of life is nothing but an eternal sleep and this thought evokes śānta-rasa so this is the uddīpana-vibhāva. The lovers are, dead to the world therefore, deserved the status of saints whose blessings other lovers will invoke and that is why they act as the āśraya. The lovers are devoted to each other as a saint is devoted to God. The theme of the poem is canonization, i.e., the attainment of sainthood through love. The persona says lovers will worship the persona and his beloved as the martyrs to love. Lovers will invoke the blessings of these martyrs as saints. Love will bring them both nirveda and śama. The lovers will pray to God to grant them the same kind of true love which the persona and the beloved enjoyed while living in this world. The lovers are ready to die to the world and are committed. Their legend, their story, will gain them canonization; and approve them as love's saints, other lovers will invoke them. If their love-legend is not powerful enough to buy them a funeral service and tombs befitting saints and make history, it will make best poetry. And entombed in their sonnets and love-lyrics, they will be remembered by people as the love-saints who were 'canonized for love'. The persona says a well inscribed urn may be as much suitable to keep ashes of the greatest as the half acre tombs.

Wee can dye by it, if not live by love,
And if unfit for tombes and hearse
Our legend bee, it will be fit for verse;
And if no peece of Chronicle wee prove,
We'll build in sonnets pretty roomes;
As well a well-wrought urne becomes
The greatest ashes, as halfe-acre tombes,
And by these hymnes, all shall approve
Us Canoniz'd for Love: (lines 28-36)

In the fifth stanza, the theme receives a final touch. The lovers in rejecting life actually win the most intense life. The lovers in becoming hermits find that they have not lost the world but have gained it in each other and this act as the ālambana-vibhāva. The poem is about love which begins with physical desires and relationship but is finally transformed and exalted into a spiritual experience. This is the mystery of love. To them love was peace. Each of them considered the other his own universe outside which there was nothing else.

And thus invoke us; You whom reverend love
Made one anothers hermitage;
You, to whom love was peace, that now is rage;
Who did the whole worlds soule contract, and drove
Into the glasses of your eyes
So made such mirrors, and such spies,
That they did all to you epitomize,
Countries, Townes, Courts: Beg from above
A patterne of your love! (Lines 37-45)

The realisation of the evanescent nature of the worldly object and the truth of the world is the supporting cause (ālambana-vibhāva) being the object to evoke thedominant emotion of tranquillity (nirveda or śama) in the lovers who are the subject (āśraya). The loss of interest in the worldly affairs, attaining total peace from love and acquiring the position of the saints are the excitants (uddīpana-vibhāva) which intensify the dominant emotion of tranquillity (nirveda). Detachment and indifference towards life and intense desire for retirement from the physical activities of life act as the consequents (anubhāvas) which are reinforced by the transitory feelings (vyabhicārībhāvas) of dismay (viṣāda), deliberation (mati), indifference (nirveda), joy (harṣa), contentment (dhṛti) etc. Thus, an excellent example of the śānta-rasa is found in the concluding lines of the poem. Through the interaction of the vibhāvas, anubhāvas and vyabhicārībhāvas of the lovers the dominant emotion of tranquility (nirveda) of the reader is evoked, intensified, nourished and reinforced again and again and reaches it atone of śānta rasa.

C. Elements of Dhvani in the poem "The Canonization":

(i). Vivakṣit*ā*nya-para-v*ā*cya dhvani (denotation-based suggestion) in the poem "The Canonization":

In the third stanza of the poem dove and eagle are shown as powerful symbols. Both the persona and his beloved contain the elements of eagle (masculine) and dove (feminine) which shows that the lovers are so intertwined that they possess elements of both the male and female genders. They are involved in so much love that they have moved above stereotype of gender difference. The image of phoenix symbolizes two things - the male and female lover merge into each other i.e., they rise above the gender issues and secondly, they never die. The poem suggests a serious purpose in life, that of the attainment of the divine glory. Though the poem is about love which begins with physical desires. This union is essential as it leads the lovers to a union of souls. Then the physical relationship is finally transformed and exalted into a spiritual experience. This is the mystery of love. The element of dhvani is present in this poem. The poem contains device of

dhvani like the alaṅkāra. The love of the lovers is true and all absorbing which shows that they are two bodies and one soul. The comparison of the lovers first to flies, and then to the eagle and dove, and then finally to the phoenix, show the finest instances of dhvani. The lovers will rise again into life as the martyrs of love, capable of inspiring common human beings. The idea of resurrection of lovers is reinforced by the suggestion that they mysteriously influence the lives of the coming generations of men who will come to the master priests of love to invoke their blessings. These comparisons help the persona to suggest the mysterious nature of the lover's relationship. The distinction between the loathing world and absorbing love has beenclearly expressed in the third stanza in which it has also been suggested as to what opinions men and women of the world have about the lovers.

Call us what you will, wee are made such by love;

Call her one, mee another flye,

We' are Tapers too, and at our owne cost die,

And wee in us finde the' Eagle and the Dove.

The Phoenix ridle hath more wit

By us, we two being one, are it.

So, to one neutrall thing both sexes fit.

Wee dye and rise the same, and prove

Mysterious by this love. (Lines 19-27)

The images used in this stanza emphasize not only the idea of the mutual absorption in lover, but also a sense of isolation of the lovers from the worldly activities. The lovers are so thoroughly merged into each other that they become one, instead of being two and the mention of the phoenix has acquired a deeper significance. Like the phoenix the lovers are also actually one of almost neutral sex. The lovers are consumed by the fire of their physical passion but out of the sexual consummation, they are born afresh in their life. The theme of the resurrection of the lovers has found a unique expression. Though the lovers will die physically, their story of love will be fit for verse, and they will live forever in the sonnets which will celebrate their love as the purest and most glorious love. The lovers will rise again into life as the martyrs of love, capable of inspiring common human beings.

And by these hymnes, all shall approve

Us Canoniz'd for Love: (lines 35-36)

The idea of the resurrection of lovers is reinforced by the suggestion that they mysteriously influence the lives of the coming generations of men who will come to them to invoke their blessings:

And thus, invoke us; You whom reverend love

Made one anothers hermitage;

You, to whom love was peace, that now is rage;

Who did the whole worlds soule contract, and drove

Into the glasses of your eyes,

So made such mirrors, and such spies,

That they did to you epitomize,

Countries, Townes, Courts: Beg from above

A patterne of your love! (lines)

The friend may call the persona a fly and the personas beloved another fly chasing after light. The image of fly suggests shortness of life and sexual passion. He may call them candles as they both burn themselves in mutual love. Each of them is a taper, as well as fly, and each of them is therefore burnt by the other, but the one who kills, kills at his or her own cost, as the tapers are diminished themselves. He may compare them with the eagle and the dove because both of them are violent and gentle and prey on each other. The image of the phoenix would adequately describe the persona and his beloved. The phoenix is a mythical bird. It is said that only one such bird exists at a time and when its life term is over, it burns itself on burning pyre and then renews itself from its own ashes. The phoenix also symbolizes the immortality of the love of the persona and the beloved. As the two lovers are united in love, they are the phoenix. Their two sexes match together so perfectly as to form abeing of unisex, i.e., after they die, they come to life again in the same form as they were before just as the phoenix after death arises from its own ashes. Like the mystery of the phoenix, their mystery of love will also command respect. In spite of the presence of physical desire, their love is faithful and not subject to change; it is constant. Donne speaks of the renewal of physical passion in such a manner that he wittily suggests religious mystery. The persona says that their love is selfless as each prey upon the charms of the other, like an eagle, and each submits to the predatoriness of the other like a dove. Besides, their love is also spiritual and sublime. For when they are united together by love, they become a neuter thing- the phoenix. Their platonic love burns their bodies to death but by their spiritual love they raise rejuvenated from their own ashes, again. So, they may be aptly called the phoenix in the state of their spiritual unity.

So, it can be seen that in the above stanza vivakṣitānyaparavācya-dhvani (extended denotation) is used as here though the primary expressed meaning is intended but it is subordinate to the actually implied meaning i.e., along with the literal meaning something more is intended. This is based on abhidhāor denotation. Here the expressive power of words conveys an extraordinary sense of beauty making the primary expressed meaning totally subordinate to the other actually implied meaning. As here the persona wants to tell that their love is spiritual and not physical and he suggests it through the use of alaṅkāra. So, the saṁlakṣyakramavyaṅgya-dhvani is used here as the suggested meaning is of perceptible process. Here alaṅkāra-dhvani is used, as the main meaning is suggested by an alaṅkāra.

D. Elements of Vakrokti in the poem "The Canonization":

(i). **Pratyaya-vakrat*ā* (obliquity of suffix):** When a particle, after being added to the end of a root, forms a new word with a particular meaning, it is called a suffix. It remains inactive as long as it is alone, but in the association of a word, it gives strangeness and beauty. By the use of suffix one can intensify the meaning and infuse it with charm. In English by the use of suffix the words are transformed into nouns, verbs, adverbs or adjectives. Like the prefix it is also of three kinds: Teutonic, Romanic and Greek. Now a few examples of strangeness, produced by the use of pratyayain Donne's poetry, are exhibited in the following way:

In the poem "The Canonization" one can see the use of 'over' in the word overflow'd:

Who saies my teares have overflow'd his ground?

When did my colds a forward spring remove? (Lines 12-13)

(ii). In the poem "The Canonization" also one can see the use of the pratyaya 'ed':

Alas, alas, who's injured by my love?

What merchants ships have my sighs drown'd?

Who saies my teares have overflow'd his ground? (Lines 10-12)

E. Elements of Aucitya in the poem "The Canonization":

(i). *Śā*nta-aucitya (propriety of quitestic sentiment): An illustration of the śānta-aucitya is present in the poem "The Canonization". The poetical painting thus has been able to prove itself a successful instrument for the delineation of the

śānta-rasa and this has happened because it has been constructed in accordance with the principles of aucitya. The rasa intended to be depicted in the poetical painting is that of śānta. A man who experiences this emotion treats all as equals because he was no desire for ephemeral things.

Donne's poem "The Canonization" ends with the consummation of śānta-rasa Donne has depicted śānta-rasa in the last two stanzas of this poem. Through the depiction of their death the persona wants to convey that human life is as unreal as a dream and that the end of life is nothing but an eternal sleep. The lovers are, dead to the world. They have, therefore, deserved the status of saints. They are like the saints whose blessings other lovers will invoke. The lovers are devoted to each other as a saint is devoted to God. The theme of the poem is canonization, i.e., the attainment ofsainthood through love. The lovers represent the perfect union of male and female. If they cannot live by love alone, they can die by it and form the subject if not of history at least of poetry. Their love songs will be the hymns of a new religion, of which they will be the saints. Then people will worship them as the patterns of perfect love. The persona says if they cannot 'live by love'; they can at least 'die by it'. He means that if the people cannot consider them saints of life during their lives, they can look upon them as love-saints after death. If their love-legend is not powerful enough to buy them a funeral service and tombs befitting saints and make history, it will make best poetry. And entombed in their sonnets and love-lyrics, they will be remembered by people as the love-saints who were 'canonized for love'.

Wee can dye by it, if not live by love,

And if unfit for tombes and hearse

Our legend bee, it will be fit for verse;

And if no peece of Chronicle wee prove,

We'll build in sonnets pretty roomes;

As well a well wrought urne becomes

The greatest ashes, as halfe-acre tombes,

And by these hymnes, all shall approve

Us Canoniz'd for Love: (lines 28-36)

The lovers in rejecting life actually win the most intense life. The lovers in becoming hermits find that they have not lost the world but have gained it in each other. No doubt, the poem is about love which begins with physical desires and relationship but is finally transformed and exalted into a spiritual experience. This is the mystery of love. The persona says that the coming generations would addressthem as such saints of love that looked upon the person of each other as a hermitage. To them love was peace. Each of them considered the other his own universe outside which there was nothing else.

And thus invoke us; You whom reverend love

Made one anothers hermitage;

You, to whom love was peace, that now is rage;

Who did the whole worlds soule contract, and drove

Into the glasses of your eyes

So made such mirrors, and such spies,

That they did all to you epitomize,

Countries, Townes, Courts: Beg from above

A patterne of your love! (Lines 37-45)

Thus, we find śānta-rasa in the concluding lines of the poem through the interaction of the vibhāvas, anubhāva and vyabhicarībhāva of the lovers. The dominant emotion of nirveda is evoked, intensified, nourished and reinforced again and again and reaches its atone of śānta-rasa.

To conclude, it can be said that the hypothesis came true and the traces of five schools can be very well seen in the poem “The Canonization” by John Donne. It gives a wider and understanding of Donne. This type of work helps us to know our culture better and to sustain it as we want.

Bibliography:

1. Acharya, Narayan Ram, editor. Kāvyālaṅkāra of Vāmana. Motilal Banarasidass, 1983.
2. Bhamaha. Kāvyālaṅkāra. Chaukhambha,1987.
3. Bhattacharya, S. P., editor. Kāvya-prakāśa. 1961.
4. Dwivedi, Durgaprasad, editor. Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha. Meharchand Lachmandas, 1982.
5. Dwivedi, R. C., Translator. Kāvyaprakāśa of Mammaṭa. Motilal Banarsidass, 1977.
6. Dwivedi, Shiv Prasad. Dhvanyāloka of Sri Ānandavardhanācārya. Chaukhambha, 2013.
7. Grierson, H. J. C., editor. Donne: Poetical Works. 1933.
8. Raghavan, V. Studies on Some Concepts of the Alamkarshastra. The Adyar Library and Research Centre, 1973.
9. Vaman. The Kāvyālaṅkārasūtra. Motilal Banarasidass, 1994.
10. Viśvanatha. Sāhitya-darpaṇa. Motilal Banarsidass, 1977.
11. Viśvanāthaa. The Sāhitya-Darpaṇa: Mirror of Composition. Motilal Banarsidass,1994.

****